Michael Axworthy

İRAN

Aklın İmparatorluğu

Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi

Çeviren: Özlem Gitmez

SAY

Michael Axworthy

1998-2000 yılları arasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı İran Temsil Masasına başkanlık yaptı. Günümüz İran'ı ve diğer konularda yazdığı yazıları *Prospect*'te yayınlandı, İran'la olan ilişkileri BBC World ekranında değerlendirdi. Exeter Üniversitesi Arap Araştırmaları ve İslami Çalışmalar Enstitüsünde dersler vermektedir. İlk kitabı olan *Sword of Persia* oldukça takdir görmüştür.

Özlem Gitmez

1986 yılında Malatya'da doğdu. Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümünde tamamladı. Yüksek lisansını Belçika, Katholieke Universiteit Leuven'de Kültürel Çalışmalar alanında yaptı. Yaklaşık on yıldır amatör ve profesyonel olarak çevirmenlik yapıyor. Şu an mültecilerle ilgili projeler üreten ve uygulayan bir STK'da çalışıyor.

İRAN

Aklın İmparatorluğu

Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi

Michael Axworthy

İngilizceden çeviren:
Özlem Gitmez

SAY

Say Yayınları
Tarih

İran: Aklın İmparatorluğu / Michael Axworthy
Özgün adı: *İran: Empire of the Mind*

© Michael Axworthy 2007

Türkçe yayın hakları ONK Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0543-5
Sertifika no: 10962

Bilimsel danışmanlar: Dr. Erkan Serçe, Prof. Dr. Mehmet Kanar

İngilizceden çeviren: Özlem Gitmez
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Kapak ve sayfa tasarımı: Artemis İren

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı–İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Sertifika no: 22858

1. baskı: Say Yayınları, 2016

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İçindekiler

Önsöz: İran İdeası'nın İnanılmaz Esnekliği 9

1. Köken: Zerdüşt, Akhamenidler ve Yunanlar 15
2. İran'ın Yeniden Uyanışı: Partlar ve Sasaniler.....53
3. İslam ve Akınlar: Araplar, Türkler ve Moğollar... İranlılar İslamı, Sufileri ve Şairleri Yeniden Fethediyor.....99
4. Şiilik ve Safeviler.....159
5. Safevilerin Çöküşü, Nadir Şah, On Sekizinci Yüzyıl Fetret Devri ve Kaçar Hanedanlığı'nın İlk Yılları.....185
6. Kaçar Hanedanı Buhran Dönemi, 1905-1911 Devrimi ve Pehlevi Hanedanlığı Dönemi.....233
7. Pehleviler ve 1979 Devrimi 275
8. Devrimden Sonra İran: İslami Diriliş, Savaş ve Çatışma 323
9. Hatemi'den Ahmedinejad'a İran Çıkmazı.....349

Teşekkür 363
Notlar.....365
Kaynakça 381
Dizin.....393

Eşim Sally'ye...

... Ancak bu fikirlerin nedenlerini düşünmeye başladım ve insan doğasının ihtişamını kanıtlamak için öne sürülen tüm bu fikirler; insanın canlıların aracısı olduğu, tanrılara yakın olduğu, tüm alt mahlûkların efendisi olduğu, insanoğlunun, keskin sezisiyle, hikmetiyle, zekâsının ihtişamıyla, doğanın tercümanı, sonsuzluk ile zaman arasındaki düğüm ve Perslerin söylediği gibi dünyanın rabıtası ya da düğün şarkısı ve Davud'un söylediği gibi meleklerden bir kademe altta olduğu fikirleri beni ikna etmeyi başaramadı. Tüm bunların muhteşem nedenler olduğunu kabul etmek zorunda kaldım, ancak meselenin özünün bunlar olduğunu düşünmüyorum...

... Pers ülkesinden Euanthes ... insanın doğuştan gelen, gerçek bir biçiminin olmadığını, insanların benzediği çoğu şeyin dışarıdan ve onlara yabancı olduğunu yazar: "İnsan kalabalıktır, farklı farklı ve değişkendir." Neden buna vurgu yapıyorum? Çünkü eğer bu koşullarda doğuyorsak hepimiz, olmayı seçtiğimiz şey olabiliriz, bu konuda samimi olmalıyız, böylece ayrıcalıklı bir yaradılışa sahip olduğumuz, ancak bunun farkına varamadığımız için hayvan ve duygusuz canavarlar olduğumuz söylenemez... Hepsinden öte, Tanrı'nın bize verdiği bu seçim özgürlüğünü, bizim yararımıza olan bu özgürlüğü zararlı bir şeye dönüştürmemeliyiz. Kutsal bir tutkunun ruhlarımıza girmesine izin verelim, vasatlıkla yetinmeyelim, daha iyisi için mücadele edelim ve tüm gücümüzü buna ulaşmak için kullanalım.

Pico Della Mirandola, *Oration on the Dignity of Man*
(İnsanın Değeri Üzerine Söylev)
(Richard Hooker'ın İngilizce çevirisinden...)

Önsöz

İran İdeası'nın İnanılmaz Esnekliği

Her kes ki bedaned ve bedaned ki bedaned
Esb-i hered ez gonbed-i gerdûn becihaned
Her kes ki nedaned ve bedaned ki nedaned
Lengan herek-i hiş be menzil beresaned
Her kes ki nedaned ve nedaned ki nedaned
Der cehl-i mürekkeb ebeduddehr bemaned

Bilenler ve bildiğini bilenler
Gökkubbeden bir küheylan gibi sıçrarlar
Bilmeyenler ve bilmediklerini bilenler
Topal eşeklerini varış noktasına ulaştırırlar
Bilmeyenler ve bilmediklerini bilmeyenler
Sonsuza dek cehaletin pençesinde kalırlar

(Anonim, Nasîrüddin Tusi'ye atfedilir [1201-1274]; Donald Rumsfeld'i belki de yedi yüzyıl önceden öngören bir şiir).

İran tarihi şiddet ve dramla; işgaller, fetihler, savaşlar ve devrimlerle doludur. İran'ın dramı tarihi kadar uzun, toprakları kadar büyüktür. Ancak İran tarihi, bu karmaşadan ibaret değildir. Hem İran içinde, hem de İran'ın dışında ve dünya genelinde dinler, etkiler, entelektüel hareketler ve fikirler değişmiştir. Günümüzde İran'a yeniden bakmak gere-

kir. Bu kadim ülkenin içinde olduğu yeni koşullar soruları da beraberinde getirir: İran saldırgan bir güç mü, yoksa bir kurban mıdır? Geleneksel olarak yayılmacı mı, yoksa savunma durumunda olan pasif bir ülke midir? İran'ın Şiiliği mülayim midir, yoksa şiddet dolu ve devrimci mi? Bu sorulara cevabı ancak tarih verebilir. İran dünyanın en eski medeniyetlerinden biridir ve başından bu yana dünyanın düşünsel açıdan en gelişmiş, en karmaşık medeniyetleri arasındadır. İran medeniyetinin bazı yönleri, gezegendeki her insan evladına bir şekilde dokunmuştur. Ancak bunun nasıl olduğu ve bu etkilerin sonucu tam olarak bilinmez ya da unutulur.

İran, çelişkiler ve istisnalarla doludur. İranlı olmayan birçok kişi orayı sıcak çöllerle kaplı sanır, oysa İran devasa, soğuk dağların arasındadır. Zengin tarım toprakları vardır, geri kalan topraklar ise yarı tropik ormanlarla doludur. Geniş iklim yelpazesinin bir yansıması olarak renkli bir bitki ve hayvan çeşitliliğine sahiptir. Irak ve Afganistan, Rusya ve Basra Körfezi arasındaki İranlılar, Arapça konuşan Ortadoğu'nun göbeğinde bir Hint-Avrupa dilini konuşurlar. İran, yaygın olarak güçlü, milliyetçi bir kültüre sahip homojen bir millet olarak bilinir, oysa nüfusunun yarısını Azeriler, Kürtler, Gürcüler, Beluciler ve Türkmenler oluşturur. 1979 İslam Devriminden bu yana İran kadınları, İslam dünyasının kısıtlayıcı kıyafet yasalarına maruz kalmış olsalar da İran aileleri, kız çocuklarını çalışmaları ve eğitim görmeleri için serbest bırakmıştır. Bugün üniversiteye giren öğrencilerin %60'ından fazlası kadındır ve çoğu kadın –evli olanlar bile– bir işe sahiptir.

İran, dünyadaki en ihtişamlı İslam mimarisinin yanında, demir ve halı işçiliği ile karmaşık bir kent kültürü olan pazar ticaretine ev sahipliği yapar. Ancak başkent Tahran zaman içinde sıkışık trafiğe ve çevre kirliliğine yenik düşmüştür. İranlılar, edebi miraslarıyla, özellikle de şiirleriyle, belki Rusya dışında pek az ülkede görebileceğimiz bir şekilde gurur

duyarlar. Çoğu İranlı en sevdikleri şiirlerden uzun dizeleri ezberden okuyabilir ve gündelik konuşmalarında ülkenin en büyük şairlerinden mısralara atıfta bulunabilirler. Hayatın zevklerini, şarabı, güzelliği, çiçekleri ve cinsel aşkı konu alan şiirlerdir bunlar. Ancak İran'ın bir Şii geleneği vardır. Muharrem ayında (Şii Müslümanların İmam Hüseyin'in ölümünün yasını tuttukları ayda) sokaklarda hüzün, ihanete uğramışlık ve adaletsizlik hisleriyle dini gösteriler yapılır. İran'ın dini kültüründe, dünyanın en yasakçı, en sansürcü ve dogmatik Şii Müslüman din adamları vardır. İran, nüfusunun yalnızca %1,4'ünün cuma namazına gittiği bir İslam cumhuriyetidir.

En başında yine bir ikilemi açıklamakta yarar var. İran ve Persia aynı ülkedir. *Persia* ismi bir romansı; güzel bahçelerdeki gülleri ve bülbülleri, dörtnala giden atları, cilveli kadınları, keskin kılıçları, mücevher renkli halıları, tatlı bir müziği hatırlatır. *İran* ismi ise Batılı medyanın klişeleri nedeniyle çok daha farklı bir imgeyi; öfkeli mollaları, petrolü, kara çarşafların arasından bakan soluk benizli kadınları, bayrak yakan, "Şah'a ölüm!" diye haykıran öfkeli kalabalığı akla getirir.

İran'ın güneyinde Fars adında bir eyalet vardır. Bu eyaletin başkenti Şiraz'dır ve Fars'ta, İran'ın en eski ve en etkileyici arkeolojik kentlerinden Persepolis ve Pasargad (komşu Huzistan'daki Susa'nın yanında) bulunur. Kadim zamanlarda bu eyalet, oraya yerleşen halktan (Persler) ötürü Pers adını alır. Bu halk tüm bölgeyi hâkimiyeti altına alan bir imparatorluk kurduğunda, Yunanlar bu imparatorluğa Pers İmparatorluğu adını verir. Sonra, Persia adı Yunanlar, Romalılar ve diğer Avrupalılar tarafından, bugün İran olarak bilinen bölgedeki tüm hanedanlıkları tanımlamak için kullanılır: İslam fethinden yüzyıllar önceki Sasani Persia'sı (Sasaniler), on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki Safevi Persia'sı (Safeviler) ve on dokuzuncu yüzyıldaki Kaçar Persia'sı (Kaçarlar). Ancak bu imparatorlukların halkları kendilerine *İranlılar* ve toprak-

larına ise *İran* demişlerdir. Bu isim "soylu" anlamına gelen bir kelimeden türemiştir. Sanskritçedeki benzer bir isimle ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında ırkçı ideolojiler tarafından kullanılan ve tahrif edilen "Aryan" terimiyle aynı kökene sahiptir.[1]

1935 yılında yerine geçtiği Kaçar hanedanlığıyla arasına mesafe koymak isteyen Rıza Şah yurtdışındaki elçiliklerinde ülkenin isminin resmi görüşmelerde, bundan böyle İran olarak geçmesi emrini verir. Ancak İran'ın dışında yaşayanlar da dahil birçok İranlı Persia ismini tercih eder, çünkü bu isim antik, daha mutlu bir çağrışıma sahiptir. İngilizce konuşanlar genelde Persia ismini kullansalar da ben, 1935 sonrası dönemi anlatırken İran, önceki yüzyıllar için ise Persia ismini kullanmayı tercih ettim.* İranlılar dillerine *Farsça* derler, çünkü bu terim Fars eyaletindeki İranca diyalektini tanımlamaktadır. Bugün bu dil, yalnızca İran'da değil, Tacikistan ve Afganistan'da da (Deri Farsçası) kullanılır ve Pakistan ile Kuzey Hindistan'da kullanılan Urdu dili üzerinde de güçlü bir etkiye sahiptir. Bu kitabın ilk bölümlerinde *İranlı* terimi Partlar,** Soğdlar ve Medler gibi Pers olmayan halkları ve daha geniş bir bölgenin dilini tanımlamak için kullanılmıştır.

Çağdaş İran'a ve İran tarihine dair birçok kitap vardır. Bazıları İran'ın en eski dönemlerinden bu yana gelen tarihi kapsar; yedi ciltlik *Cambridge History of Iran* ve *Encyclopedia Iranica*'dır (bu kitap tamamlanmamıştır, ancak İran tarihine ve ötesine dair muazzam bir bilgi çeşitliliğine ve derinliğine sahiptir). Bu kitap, onlarla aşık atmaya kalkışmaz; konuyla ilgili yeterli bilgiye sahip olmayan ya da İran hakkında hiçbir şey bilmeyen okuyucular için genel bir İran tarihine giriş

---

* Türkçede "Pers" daha çok, İran'ın İslam öncesi dönemi için kullanılmaktadır. Bu nedenle çeviride İslam öncesi dönem için Pers ve Pers ülkesi, sonrası için ise İran ve İranlı tercih edilmiştir. (E. Serçe)

** Parthialılar, (Far.) Eşkaniler veya Arşaklılar olarak da bilinir. (ed.)

niteliğindedir. Ayrıca yaşananları anlamak için tek etkili yol olan tarih anlatısı üzerinden çelişkileri de açıklamaya çalışır. Bunun da ötesinde, özellikle klasik Fars şiirinin bazı hazinelerinin anlatıldığı üçüncü bölümde İran'da ortaya çıkan ve yalnızca Ortadoğu'da, Orta Asya'da ve Hindistan'da değil, tüm dünyada etkili olan entelektüel ve edebi kültürü okuyucuyla paylaşmaya çalışır.

1

Köken: Zerdüşt, Akhamenidler* ve Yunanlar

*Ah Kyros...** Senin halkın, Persler, mağrur ruhlu zavallı insanlardır.*

(Lidya Kralı Kroisos,*** *Herodot'un ağzından)*

İran tarihi, bir soruyla başlar. Kimdir bu İranlılar? Nereden gelmişlerdir? Bu soru İran'ın kökenini anlamaya çalışmakla yetinmez, ülkenin ve bu ülke halkının tarihini günümüzde yeniden yaşatmayı da amaçlar. Bu sorunun en bilinen cevabı, İranlıların MÖ 2. binyılın sonlarında göçler ve işgallerle bugün Rusya stepleri olarak bilinen bozkırdan Avrupa, İran, Orta Asya ve Kuzey Hindistan'a yol alan bir topluluk olduğunu ve bu göçmenlerin Hint-Avrupa ailesinin bir parçası olduklarıdır. Bu cevap aynı zamanda Fars dili ile diğer Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın ilişkiyi de açıklar. Hem Sanskritçe ile Latin dilleri arasındaki ilişkiyi hem de Hintçe, Almanca ve İngilizce gibi modern diller arasındaki paralellikleri ortaya koyar. Farsça öğrenmeye çalışan her Av-

* Ahameniş veya Hahameniş olarak da bilinir. (ed.)

** (Büyük) Kiros, Kuruş, Kuroş veya Keyhüsrev olarak da bilinir. (ed.)

*** Krezüs veya Karun olarak da bilinir. (ed.)

rupalı kısa sürede aşina olduğu bazı kelimeleri keşfederek iki dil arasındaki hısımlığı fark eder. Bu benzer kelimeler arasında şunlar vardır: *peder* (baba [İng. father], Lat. *pater*), *dohter* (kız çocuğu [İng. daughter], Alm. *tochter*), *morden* (ölmek, Lat. *martuus*, Fr. *mourir, le mort*), *nâm* (isim, [İng., name]), *der* (kapı, [İng., door]), *rubûden* (soygun yapmak, çalmak [İng., to rob]), *mûş* (fare, [İng., mouse]), *sitare* (yıldız, [İng., star]), *tarik* (koyu, [İng., dark]), *tonder* (gök gürültüsü, [İng., thunder]). Hepsinin ötesinde, Farsçada son ek olarak kullanılan, olmak fiilinin birinci tekil şahıs eki *-em* ortaktır: "I am an Iranian" (Ben İranlıyım [Farsçada *İrani-em*]). Almanca öğrenmeye çalışan ve anadili İngilizce olan biri Farsçanın gramerinin Almancaya göre çok daha tanıdık ve kolay olduğunu görecektir (örneğin Farsçada isimler için cinsiyet ya da gramere bağlı durumlar söz konusu değildir). Farsça (İngilizce gibi) antik çağlardan bu yana eski Farsçanın ağır, çekimli gramerinden kurtularak basitleşmiş bir biçime evrilmiştir. Farsçanın Arapça ya da Ortadoğu'nun semitik dillerinin hiçbiriyle yapısal bir ilişkisi yoktur, fakat Arap işgaliyle birlikte Arapçadan birçok kelime almıştır.

İran dilini konuşan muhacirler kuzeyden göç etmeden çok önce, sonradan İran olarak adlandırılacak topraklarda (*İran zemin)* başkaları yaşıyordu. Yontma Taş Devri'nde, MÖ 100.000 yılında İran platosunda yaşayan insanlar vardı. MÖ 6-5000 yıllarında ise Mezopotamya'da hüküm süren büyük Sümer medeniyetinin doğusundaki Zagros Dağlarında ve çevresinde tarım alanları yer alıyordu. Bu tarım alanlarındaki yerleşimlerden birinde (Hacı Firuz Tepe) yapılan kazıda, içinde üzüm tortuları ve reçine kalıntıları (şarap yapımında tatlandırıcı ve koruyucu olarak kullanılır) bulunan dünyanın en eski şarap testisi ortaya çıkarıldı. Testideki kalıntılar bu şarabın tadının Yunan retsinalarına[1] benzediğini gösterir. Gutiler ve Mannalar, Mezopotamya ile ilişkileri üzerinden

bilinir. İranlılar göç etmeye başlamadan önce ve bu göçler sırasında sonradan Huzistan ve Fars olarak adlandırılacak bölgede, Susa ve Anşan şehirlerinde Elam İmparatorluğu doğar. Elamların konuştuğu dil ne Mezopotamya'ya aittir ne de İrancadır, fakat Elamlar; Sümerler, Asurlar ve Babillilerden etkilenir (ve zaman zaman onların işgaline maruz kalır) ve bu kültürleri, sonraki İran hanedanlarına aktarırlar. Elamların etkisi imparatorluklarıyla ilişkilendirilmiş bölgelerin ötesine geçer. Örneğin günümüzde Kâşân olarak bilinen şehrin güneyindeki Tepe Sialk bölgesi zigguratı ve diğer karakteristik özellikleriyle Elam yerleşimlerinin tüm formlarını barındırır. Tepe Sialk'taki ziggurat MÖ 2900 yılına aittir.

Son zamanlarda başka ülkelerde yapılan DNA temelli araştırmalar işgallere, göçlere, tarihsel bakış açısıyla kitlesel yerleşim, hatta soykırım olarak değerlendirilecek olaylara rağmen genetik havuzun zamanla görece bir istikrar kazandığına vurgu yapar. İranlı göçmenler ya da işgalciler daha önce orada yaşayan insanlardan sayıca azdır. Bu topraklarda eskiden yaşayanlar sonradan gelenlerin dillerini benimserler ve bu iki topluluk arasında evlilikler yaşanır. Büyük ihtimalle de o zamandan günümüze kadar İran egemenlerinin hâkimiyetleri altındaki herkes İranlı değildir. Dolayısıyla İran ideası başından bu yana hem kültür ve dil hem de ırk ve toprakla ilgilidir.

Her ne kadar çok belirgin olmasa da her zaman göçmen ya da yarı-göçmen, pastoralist yerliler ile yerleşik, üretim yapan tarımcılar arasında bir ayrım vardır. Kurak toprakların kuzeyindeki Mazenderan'ın nemli ormanlarından, Basra Körfezi kıyılarına, soğuk, yüksek Elburz, Zagros, Kafkas Dağlarından Lut ve Kebir Çöllerine, İran'ın havası da coğrafyası da zıtlıklarla doludur. Verimli tarım alanları ve kurak dağlarla dolu geniş topraklar, tarımsal bir değeri olmayan ama her sene çok kısa bir zaman için de olsa hayvanların otlayabildiği

yarı-çöller yan yana durur. Göçmenler hayvanlarını işte bu topraklarda otlatırlar. Eski İranlılar daha çok büyükbaş hayvan yetiştirirler.

Premodern dönemde pastoralist göçmenler, yerleşik köylü çiftçilere göre daha avantajlıdır. Göçmenlerin hayvanları vardır; yani varlıklarını taşıyabilirler, dolayısıyla saldırılardan az sayıda kayıpla kurtulurlar. Diğer göçmenlerin saldırısına maruz kalma tehlikesi söz konusudur, ancak göçmenler çiftçi yerleşkelerine baskın yapabilir ve herhangi bir bedel ödemeden kurtulabilirler. Köylü çiftçiler ise çok daha kırılgandır. Ekin zamanı gelen bir saldırı, onları bir senelik üretimlerini kaybetme ve aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Barış dönemlerinde göçmenler tahıl ve başka ürünler karşılığında et ve yün verirler, ancak göçmenlerin ekonomik pazarlık sürecine doğrudan baskı uygulama gibi bir seçenekleri de vardır. Göçmenler çiftçilere kıyasla çok daha avantajlı durumdadır ve 20. yüzyılda Hint-Avrupa pastoralist İranlılar, İran platosuna ilk girdiklerinde de bu avantajı korurlar.

Bu koşullarda bir haraç sistemi ya da farklı bir bağlamda koruma olarak adlandırılacak bir sistem geliştirilebilir, çiftçiler rahat bırakılmaları karşılığında ekinlerinin bir kısmını verebilirlerdi. Ya da daha kurnaz, geleneksel ve belki daha etkileyici bir isim vermek istersek buna vergilendirme ve hükümet de diyebiliriz (ortaçağ Avrupa'sındaki hırsız baron ile feodal lort arasındaki fark gibi). İran'ın çoğu hükümdarı, yüzyıllar boyunca göçmen kabilelerden gelir (sonraki göç dalgalarıyla gelen İranlı olmayan göçmenlerin arasından da hükümdarlar çıkar). Göçmenlerle yerleşik nüfus arasındaki husumet modern çağlara kadar devam eder. Yerleşik nüfus (özellikle kentler ve şehirler geliştikçe) daha medeni, barışçıl ve uygar olduğunu düşünür; göçmenler ise onları yumuşak ve sinsi, kendilerini ise sert, cesur, kendine güvenen, saf dürüstlük abideleri olarak görürler. Karikatürize edilmiş iki

algıda da gerçeklik payı vardır, ancak eski İranlı elitlerin davranışları özellikle göçmenlerden izler taşır.

Medler ve Persler

MÖ 1000 yılından önce İran topraklarına ve çevresine göç eden, İranca konuşan topluluklar tek bir kabileden ya da gruptan oluşur. Zaman içinde Medler ve Farslar bu toplulukların ataları olarak öne çıkar, ancak bu göçmenlerin içinde Partlar, Soğdlar ve başkaları (modern bilim insanlarının Avastanlar [Zerdüştler] olarak adlandırdıkları ve dillerinde Zerdüşt ayinlerinin ilk örneklerinin görüldüğü bir topluluk da dahil) vardır. Ancak bu grupların isimleri bizim için yenidir. Hatta Medler ve Persler bile farklı kabilelerin değişken ittifak ve birlikleri olarak gruplaştırılmış ve basitleştirilmiş isimlerdir.

Medler ve Persler, tarihi kaynaklarda her zaman birlikte anılır. Aralarında çok eski zamanlardan bu yana yakın bir ilişki olduğu varsayılır. Medlerden ve Perslerden ilk kez MÖ 836'ya ait, Asur Kralı III. Şalmaneser'in Zagros Dağları'ndan Elburz'daki ulu, sönmüş volkan Demavend Dağı'na, modern Tahran'ın doğusuna yaptığı askeri bir sefer kaydında bahsedilir. Arkalarında bıraktıkları kayıtlarda Medler ve Farslar, haraç veren topluluklar olarak anılır. Medlerin kalbi kuzeybatıda, Azerbaycan, Kürdistan, Hamedan ve Tahran bölgelerinde atar, Asurlular Parsuaş olarak adlandırdıkları Perslerle (Farslarla) karşı karşıya gelir. Medler tarafından işgal edilen bölgelerin güneyinde kalan Parsuaş, o günden beri Pers veya Fars olarak anılır.[2]

Tarih sahnesine ilk kez Asur saldırılarının kurbanları ve haraç veren bir halk olarak ortaya çıkan Medler ve Persler, yaklaşık bir yüzyıl boyunca bu saldırılara direnir, Asur bölgelerine seferler düzenlerler. Herodot tarafından MÖ 5. yüz-

yılda kayıt altına alınmış sonraki bulgular ise Medlerin eski krallarının Deiokes ve Siyaksares olduğunu, Asur kayıtlarında bu kralların Daiaukku ve Uaksatar olarak geçtiğini söyler. Aynı kayıtlara göre Perslerin bir kralları ise Asurluların Hahameniş olarak adlandırdıkları Akhamenid'dir. MÖ 700 yılında ise Medler (İskit kabilelerinin yardımıyla) İran İmparatorluğu'nun temeli olan bağımsız bir devlet kurar, MÖ 612'de Asur başkenti Ninova'yı (Dicle üzerinde, modern Musul'a yakın bir bölgeyi kapsar) düşürürler. Med İmparatorluğu, en güçlü olduğu dönemde birçok halkla birlikte Persleri de egemenliği altına alarak topraklarını Küçük Asya'dan Hindikuş'a, güneyde Basra Körfezi'ne kadar genişletir.

Gülen Peygamber

Ancak belki de İranlı isminin ve İran krallarının tarihinin kayıtlara düşmesinde çok önceleri başka bir tarihi figür olan *Zerdüşt* rol oynar. Zerdüşt tarihi bir figürdür, çünkü bu peygamberin bir mit ya da efsane ürünü değil, gerçekten yaşamış bir insan olduğu kabul edilir. Ancak hangi dönemde yaşadığı, ne zaman öldüğü bilinmez ve araştırmacılar bu konularda uzlaşamaz. İsa, Muhammed ve hatta Musa'yla karşılaştırıldığında Zerdüşt hakkındaki bilgiler çok belirsizdir ve hayatıyla ilgili çok az şey bilinmektedir. (Kuzeydoğuda, Baktriya ve şimdi Afganistan olan bölgede yaşadığı söylenir, ancak başka bir iddia ise şimdi Azerbaycan olarak bilinen topraklardan, Aras Nehri'nden geldiğidir. Farklı araştırmacılar ise Zerdüşt'ün söz konusu bu iki bölgenin birinden diğerine göç ettiğini söyler.) Dünya dinleri tarihine damgasını vuran bir isim ve bir din filozofu olan Zerdüşt, kesinlikle diğer peygamberler kadar önemlidir. Ancak hayatı kadar öğretileri konusunda da ayrıntılar belirsizdir, çünkü hem hayatı hem de ait olduğu din için ana kaynak olan Zerdüşti metinleri (bu me-

tinlere Avesta adı verilir) MS 6. yüzyılda, Sasani döneminin sonlarında, Zerdüşt'ün ölümünden bin yıl kadar sonra yazılı hale getirilir.[3] Zerdüşt hakkındaki hikâyeler daha çok fabllara benzer (bazılarında Klasik Yunan ve Latin anlatılarındaki bilgilerin olması bu hikâyelerin gerçekten de antik çağlara ait olduğunu gösterir. Örneğin bir hikâyede Zerdüşt'ün doğumda ağlamadığı, güldüğü anlatılır) ve teoloji, sonradan geliştirilen ve içselleştirilen antik elementleri bir araya getirir.

Zerdüştilere göre Zerdüşt'ün doğum tarihi MÖ 600 civarı olsa da (Akhamenid Pers Prensi Vistaspa ile özdeşleştirilir) birçok uzman daha eskiye dayandığına inanır. Zerdüşt'ün ne zaman doğduğu hâlâ kesinlik kazanmamıştır, ancak MÖ 1200 ile 1000 yılları arasında, İranlı sığır çobanlarının İran platosuna göçlerinden kısa bir süre sonra doğduğunu söylemek mümkündür. Bu bakış açısı, eski metinlerin (*Gatalar*, ilk kez Zerdüşt tarafından söylenmiş ilahiler) MÖ 600 yılına ait ayinsel dille önemli ölçüde farklılık göstermesine dayanır. Ayrıca metinlerdeki pastoral hayat tarzı, Medlere ya da Perslere herhangi bir atıfta bulunulmamış olması ya da o dönemde bilinen kralların veya kişilerin isimlerinin geçmemesi de bu bakış açısını güçlendirir. Zerdüşt'ün, göçlerle birlikte ortaya çıkan yeni talepler, değişimler ve etkiler döneminde, yeni komşular ve alışılmadık baskılarla karşı karşıya kalan bir kültürün kendisini sorguladığı bir dönemde doğmuş olması akla yatkındır. Bu din, yeni bir karmaşayla yüz yüze gelmenin bir neticesidir. Bir bakıma bu, yeni çelişkilerle uzlaşmanın ve bu çelişkileri yeni prensiplerle yönetmeye çalışmanın yoludur.

Diğer kanıtlar ise Zerdüşt'ün bu geçiş döneminde hiç yoktan bir din yaratmadığını, aksine eski dini pratikleri düzenleyip basitleştirdiğini (geleneksel rahiplerin baskılarına karşı), bu pratikleri çok daha sofistike bir felsefi teolojiyle bütünleştirdiğini, ahlak ve adalet üzerine vurgularla süslediğini söyler. Bu dönemin, yazının yabancı ve şeytani sayıldığı bir

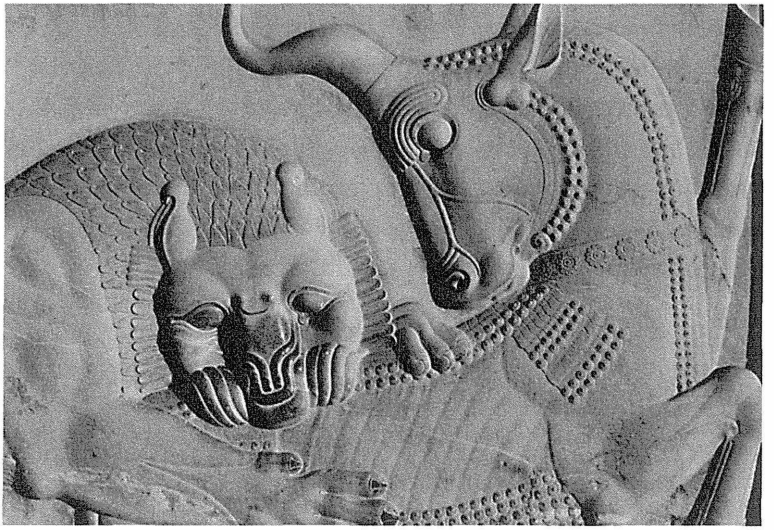
dönem olması da bu tezi destekler. Göçten sonraki yüzyıllarda İranlıların yazıyı, Yahudiler ile göçmenlerin bir arada bulunduğu diğer halklarla özdeşleştirdikleri görülür.[4] Diğer bir kanıt ise Farsça bir kelime olan *div*'in Latince ve Sanskritçede de tanrı kelimeleriyle aynı kökenden gelmesidir. Zerdüştiler bu kelimeyi Zerdüşt ve takipçilerine karşı olan şeytanları tanımlamak için kullanır, yani reformlar yapan bu peygamber en azından bazı eski tanrıları şeytani ruhlar olarak yeniden betimler.[5] İblisler kaos ve karmaşayla özdeşleştirilir, yeni dinin temsil ettiği iyilik ve adalet prensiplerinin antitezi olarak ifade edilir. Daha dünyevi bağlamda bu iblisler, insanların ve hayvanların hastalıklarının, kötü havanın ve diğer doğal felaketlerin arkasındaki sebepler olarak görülür.

Zerdüşt'ün teolojisinin merkezinde gerçeğin ve ışığın yaratıcısı Tanrı Ahura Mazda ile yalanların, karanlığın ve şeytanın simgesi Ehrimen arasındaki çatışma vardır (oysa eskiden Ehrimen'in asıl düşmanı çatışmalar üstü kabul edilen Ahura Mazda değil *Spenta Mainyu*'ydu [cömert ruh]). Bu çatışma yüzyıllar boyunca İran'ın düşünsel dünyasının temel konusu olur. Modern Zerdüştlük çok daha güçlü bir monoteizme sahiptir ve bu farklılığa (ve diğerlerine) dikkat çekmek için birçok uzman Zerdüştlüğün ilk evrelerini Mazdacılık (Mazdaizm) olarak adlandırır. Güneş tanrısı Mitra ve akarsularla nehirlerin tanrısı Anahita gibi eski tanrısal varlıklar ise Mazdacı dinsel yapının içinde melekler ve başmelekler olarak yer alırlar. Altı ölümsüz başmelek (*Ameşa Spenta*) hayvanlar, bitkiler, metal ve mineraller, toprak, ateş ve suyun simgeleridir (Behmen, Ordibehişt ve Hordad gibi bu meleklerin bazılarının isimlerini bir İslam Cumhuriyeti olan İran'ın takviminde hâlâ görmek mümkündür). Ahura Mazda ise Yunan gökyüzü tanrısı Zeus gibi havayı temsil eder.

Modern Fars ayı olan Behmen, Mazda meleği, rütbe olarak Ahura Mazda'nın bir altında, İyi Düşünce'nin simgesi olan

Vohu Manah'tan gelir. Vohu Manah, Ahura Mazda'nın insandan sonra yarattığı sığırlarla özdeşleşir. Zerdüştlük mitlerindeki yaradılış hikâyesi, iyiyi Ahura Mazda'nın yarattığını, altı Ölümsüz'le birlikte Ehrimen'in ise ilk insanı katlederek ve kutsal boğa Vohu Manah'ı öldürerek, suyu ve ateşi zehirleyerek yaratılanlara saldırdığını anlatır. Göçebe İranlılar için sığırın önemi Ahemeneler döneminden kalan ikonograflar ve heykellerdeki Vohu Manah'a atıfta bulunan boğa ve sığır figürlerinde görülebilir. Bu imgelerin çoğunun özel dini anlamları vardır.

Ahura Mazda ismi "Bilgelik Tanrısı" veya "Bilge Tanrı" anlamlarına gelir. Söz ettiğimiz çatışma, tektanrılı dinlerde ortaya çıkan kötülük sorununu (kötülüğün dünyadaki kökeni, Ahura Mazda'yla egemenlik savaşı veren Ehrimen'dir)

Aslan tarafından saldırıya uğrayan bu boğa resmi normalde Nevruz'u, yani kışa veda edilen bahar ekinoksunu (21 Mart) simgeler. Ancak bu resmin daha özel Mazdacı bir anlamı da olabilir. Bu görsel Kötü Ruh Akoman'ın İyi Düşünce (ve sığır) Vohu Manah'a yönelik saldırısına da atıfta bulunuyor olabilir.

çözmek için uğraşır ve en azından başlarda özgür irade (insanoğlunun kötü ile iyi arasında bir seçim yapma mecburiyetiyle ortaya çıkar), iyi eylemlerdeki erdem ve ölüm sonrası adalet fikirleriyle güçlü bağlar kurar. Bazı uzmanlar MÖ 600'den önceki bir yüzyılda Mazdacılığın bir Mesih teorisi ortaya attığını söyler. Bu teoriye göre Mesih zamanın sonunda mucizevi bir şekilde bakire bir anne ve Zerdüşt'ten dünyaya gelen Saoşyant'tır.[6] Ancak çatışma, sonradan ortaya çıkan başka zorluklar olduğu anlamına da gelir. Bunlardan biri de Ahura Mazda ile Ehrimen'in nasıl meydana geldiğiyle ilgilidir. Bu iki tanrının yaradılışını açıklamak için İran dininin bazı müritleri, bir yaratan tanrıya, Zurvan'a (Zaman veya Kader ile ilişkilendirilir) inanır. Zurvan bir oğul için dua eder ve ikizlerle ödüllendirilir. Bu oğullardan biri Ahura Mazda, diğeri ise Ehrimen'dir. Mazdacılığın bu koluna Zurvanizm adı verilir.

Felsefi konseptlerin ya da kategorilerin kutsal varlıklar veya şeyler olarak kişileştirilmesi yeni dinin karakteristik özelliklerinden biridir. Bunlar, Bunyan'ın *Çarmıh Yolcusu** adlı kitabının karakterlerine benzer bir şekilde çoğalır. Örneğin, bir metne göre, adil bir adamın ruhuna görünen güzel bakire *Daena,* adamın hayattayken yaptığı tüm iyi şeylerin somutlaştırıldığı bir varlıktır ve şunları söyler:

> *Dünya üzerinde Tanrı'ya hayran olmak yerine kendisini şeytana kurban eden birini gördüğünde ve sen, iyi insanlara acı veren, onları hor gören, varlıklarını şeytani eylemlerle dolduran, şiddeti ve talanı seçen birini gördüğünde sen, yaradılana şiddet ve talanla gitmedin; sen adaletin tarafında oldun ve onlara kucak açtın ve onlara yuva ve hediyeler verdin. Zenginliğin nereden gelmiş olursa olsun onurunla kazandın. Ve sen yanlış hükümler veren, paranın kendisini yozlaştırmasına izin veren, yalan yere*

* John Bunyan, *Çarmıh Yolcusu*, Çev. Umut Alper Ceylan, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2003. (çev.)

şahitlik yapan birini gördüğünde sen, aksine dürüst davranıp doğruları anlattın. Ben senin düşündüğün, söylediğin, yaptığın dürüst fikirlerin, dürüst kelimelerin, dürüst eylemlerinim.[7]

Daena kelimesi, başka yerlerde din anlamına gelir. Her insana ait beş farklı kimlik vardır: beden, ruh ve canın yanında *adhvenak* ve *fravaşi* de insanı meydana getiren özlerdir. Adhvenak yeniden canlanma ve döllenme ile ilgili insanüstü bir ilk örnektir. Fravaşi ise yine ruh dünyasındaki varlıkları tanımlasa da onlardan daha aktiftir ve kahramanların kuvvetleriyle, canlıların korunmasıyla (koruyucu melekler gibi) ve ölümden sonra ruhlarla (İskandinav mitolojisindeki "Valkür"lere benzer) ilişkilendirilir. Bunlar ve diğer kişileştirmeler ya da melekler Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam'daki meleklerin öncülleridir ve benzer rollere sahiptir, ancak aynı zamanda Platonculuktaki varlık fikriyle de belirgin bir bağlantıları vardır. Nitekim birçok uzman Platon'un Mazdacılıktan etkilendiğine inanır.

Ahura Mazda ve Ehrimen bazen iyi ve kötü, ancak tam anlamıyla Gerçek ve Yalan, yani *aşa* ve *druj* olarak ifade edilir. Bu tanımlar Avesta metinlerinde, Adalet kavramıyla birlikte sık sık tekrarlanır, ancak aynı zamanda (eski Farsçada kelimeler *arta* ve *drauga* olur) İran'ı ve İran'daki olayları anlatan Batı'nın klasik metinlerinde de bu terimleri görmek mümkündür. Zerdüşt'ün ölümünden sonra Mazdacı gelenek içindeki yenilikleri, Zerdüştlük öncesi dinleri ve bu dinler arasındaki paralellikleri ortaya koyan farklı eğilimler ve mezhepler ortaya çıkar. Rahip sınıfı olan Mecusiler, (Herodot, Mecusileri Medler içindeki farklı bir kabile olarak tanımlar) Zerdüşt döneminden önce hayatta kalmayı başarır ve tüm rahipler gibi merkezi sözlü geleneğe sadık kalarak amaçlarına uygun doktrin ve ritüelleri yorumlar ve uyarlar.

İranlılar ile Yahudiler arasındaki ilişkinin tarihi, neredeyse İran tarihi kadar eskidir. Bazı uzmanlar Museviliğin Babil

sürgünü döneminde Mazdacı etkilere maruz kaldığına (mantıksal olarak Mazdacılık üzerinde de Yahudi etkisi olma ihtimali vardır ancak bu etki pek dikkat çekmez) inanır. Kuzey İsrail İmparatorluğu, Asurlular tarafından MÖ 720 yıllarında işgal edildikten sonra birçok Yahudi, yerleşik Yahudi topluluklarının olduğu Med'e, Ekbatana/Hamedan şehirlerine göç etmek zorunda kalır. İkinci tehcir dalgası ise Babil topraklarında MÖ 590-580 yılları arasında, 586 yılında Süleyman Tapınağı'nı yerle bir eden Nebukadnezar hükümdarlığı döneminde meydana gelir. 530'lu yıllarda Babil, Pers egemenliği altına girer ve bir kısım Yahudi ancak o zaman topraklarına geri döner, fakat Yahudi topluluklarının çoğunun dönebilmesi için birkaç on yıl daha geçmesi gerekir. Babil sürgününün yarattığı travma hiçbir zaman unutulmaz, bu sürgün Yahudi tarihinde bir dönüm noktası olur. Babil'den dönen liderlerden biri olan Müstensih Ezra'nın, Tevrat'ı (Eski Ahit'in ilk beş kitabı, Musa'nın kitapları) ilk yazan kişi olduğuna inanılır. Ezra yeni bir dil olan İbraniceyi kullanır (Yahudilerin Babil esaretinden önce kullandıkları dil farklıdır). Sürgün sonrası Museviliğin Tevrat'a ve tektanrıcılığa olan bağlılığı daha da güçlenir.

Sonraki yüzyıllar boyunca, önce Pers İmparatorluğu sonra Helenistik hükümdarlıklar dönemlerinde diaspora Yahudiler ile Mazdacı dini cemaatler Ortadoğu şehirlerinde yan yana yaşarlar.[8] Bu durum da birçok dini düşüncenin genel olarak kabul gördüğünü kanıtlar (Kumran tomarları Mazdacılığın dini kavramlarıyla bazı kesişmeler olduğunu gösterir).[9] Museviliğin diğer önemli ve yaratıcı dönemi ise Makkabilerin Selevkos'a isyanı sonrasına ve MS 4. ve 5. yüzyıllarda Talmud'un tamamının Mezopotamya'da derlenip düzenlendiği döneme denk gelir (yine İran egemenliği, Sasani İmparatorluğu dönemidir). Ancak bu etkileşim tartışmalı bir konudur; Mazdacılığın ve Zerdüştlüğün Batı dünyasındaki göreceli

bilinmezliği de Mazdacılığın Musevilik üzerindeki etkisinin görünmesini engeller, fakat Mazdacılık üzerine çalışmalar arttıkça aradaki paralellikler de açığa çıkar. Belki de bu etkileşimin en önemli göstergesi Yahudi metinlerindeki Perslere dair olumlu anlatılardır.

Yazılı kaynaklar ortaya çıktıkça Zerdüştlüğün yeni pratikleriyle Mazdacı dinin ilk dönemlerindeki normlar arasında çeşitli çelişkiler görülür ve bu sorunların birçoğunun çözümü oldukça zordur. Karşımızdaki resim karmaşıktır. Ancak cennet-cehennem kavramları, insanın iyi ile kötü arasında seçim yapabilmesini sağlayan özgür irade, ilahi yargı, melekler, tek yaratıcı tanrı kavramlarının hepsi Mazdacı dinin ilk gerçek özellikleridir ve bu özelliklerin sonradan gelişen dinler üzerinde büyük etkisi vardır. Mazdacılık, en azından dünyanın bir kısmında kült ve totemciliğin bir adım ötesine geçerek teolojisiyle fiziksel ve ahlaki sorunlara dikkat çeken, bireyci bir anlayışla kişiye seçim şansı vererek sorumluluk atfeden ilk dindir. Bu sınırlı bağlamda Nietzsche haklıdır; Zerdüşt yaşadığımız erdemli dünyanın ilk yaratıcısıdır. *Also Sprach Zarathustra.**

Kyros ve Akhamenidler

Pers kraliyet ailesinden ve atalarının Akhamenidlerden geldiğini iddia eden Kyros (modern Farsçada Kuroş, Kuruş) adındaki bir Pers kralı MÖ 559 yıllarında babasının ölümünden sonra Anşan kralı olur. İran ve Anşan o dönem hâlâ Med İmparatorluğu'nun egemenliği altındadır, ancak Kyros, Med Kralı Astiages'e karşı bir isyana önderlik ederek 549 yılında Med'in başkenti Ekbatana'yı (Hamedan) ele geçirir. Kyros, kendisini İran kralı, Med'i krallığın küçük ortağı, İran'ı ise

* *Böyle Buyurdu Zerdüşt* (ed.)

imparatorluğun merkezi ilan ederek Med ile İran arasındaki ilişkiyi tersine çevirir. Fakat Kyros bununla yetinmez, zenginliğiyle nam salmış Kral Kroisos'un tüm hazinesine el koyarak Lidya'yı işgal eder. Ayrıca Küçük Asya'nın kalan topraklarını, Fenike'yi, Yahudiye'yi ve Babil'i de fethederek egemenliğini Ege'nin doğu kıyılarındaki Yunan kentlerinden İndus Nehri kıyılarına kadar genişletir ve böylece belki de dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük imparatorluğa sahip olur.

Her ne kadar Kyros; Elam, Asur ve Babil İmparatorluklarının kültürlerinde önemli bir yere sahip olsa da (özellikle yazılı metinlerinde ve muazzam heykellerle) bu büyük kralı fazla romantikleştirmeden onun, o topraklarda hüküm süren diğer imparatorluklardan farklı bir hükümdarlık yürüttüğünü söylemek gerekir. Kralların askeri zaferlerini ve korkunç savaş tanrılarının sözde iyiliklerini kaydeden uğursuz yazıtlar Kyros'un tahta çıkışını takip eden yüzyıllarda Ortadoğu için sıradandır. 19. yüzyılda Musul yakınlarında sekiz kenarlı kilden yapılmış, 38 cm uzunluğunda, 14 cm çapında, çivi-yazılarıyla kaplı bir nesne (bu nesneyi bulanın adı verilerek adına Taylor Prizması denmiştir) bulunur. Üzerindeki yazılar nihayet deşifre edildiğinde Asur Kralı Sanherib'in (MÖ 705-MÖ 681) sekiz seferinin anlatıldığı ortaya çıkar. Bir bölümde şunlar yazar:

> *Sanherib, büyük kral ... âlemin kralı, Asur'un kralı, dört kıtanın kralı ... doğrunun gardiyanı, adalet âşığı, destek veren, muhtaca yardım eli uzatan, erdemli davranışlardan şaşmayan, muhteşem kahraman, muazzam adam, prenslerin ilki, ona boyun eğmeyenleri yutan kıvılcım, hainleri vuran şimşek; Tanrı Assur, koca dağ bana eşsiz bir bağ emanet etti ... silahlarımı güçlendirdi ... kara kafalıları ayaklarıma kapatıp biat ettirdi; ve güçlü krallar benim savaşımdan korktular...*

Savaş sırasında bana biat etmeyenler; Beth-Dagon, Yafa, Banaibarka, Asuru, Sidka'nın şehirlerini kuşattım, fethettim, tüm varlıklarına el koydum... Ekron'a yaklaştım ve isyan eden yöneticileri ve asilleri katlettim, ölü bedenlerini şehrin etrafındaki kazıklara astım...

Bana kulluk etmeyen Hezekiya'ya gelirsek: Onun güçlü duvarlarla çevrili 46 şehri ... dolaplarla ve kuşatma silahlarıyla ... kuşattım ve aldım. 200.150 insan, büyük ve küçük, erkek ve kadın, sayısız at, katır, eşek, sığır ve koyun, ellerinden aldım hepsini ve ganimet saydım...[10]

Sanherib'in zaferleri Mısır firavunlarının hükümdarlıklarına benzer. Kudüs Kralı Hezekiya, Taylor Prizması'nda kurban gibi tarif edilir, bununla birlikte İsraillileri ve tanrılarının düşmanlarına nasıl ceza verdiğini anlatan İncil'in bir bölümü de Hezekiya'yı benzer bir şekilde anlatır.

19. yüzyılda bulunan ve yine çiviyazılarıyla kaplı yaklaşık 23 cm'ye 10 cm büyüklüğündeki başka bir kilden nesne ise farklı bir hikâye anlatır. Şu an British Museum'da olan Kyros Silindiri kasıtlı olarak konulduğu Babil'in şehir duvarlarının kalıntıları arasında bulunur ve antik dünyadaki insan haklarını içeren bir ferman olarak tanımlanır. Bu abartılı bir söylem ve yanlış bir yorumlamadır; ancak silindirin mesajı, özellikle de Ezra ve Yeşaya kitaplarından Kyros'un dini politikalarına dair öğrendiklerimizi de düşündüğümüzde kesinlikle ilgi çekicidir. Silindirin krallara dair girişi oldukça gelenekseldir:

Ben Kyros, dünyanın kralı, büyük kral, gerçek kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, dört kıtanın kralı, Kambyses'in oğlu, büyük kral, Anşan kralı, Kyros'un torunu, büyük kral, Anşan kralı, Teispes'in soyu, büyük kral, Anşan kralı, ezelden beri kral olan bir ailenin torunları...

Babil Tanrısı Marduk'un Kyros'a gösterdiği iyiliği anlatarak devam eder:

Bir dost olarak Babil'e girdiğimde ve hükümdarın sarayındaki koltuğa kutlamalar ve şenliklerle oturduğumda Marduk, büyük efendimiz Babil'in yüce ruhlu halkının beni sevmesini sağladı ve ben her gün ona ibadet etmek için çabaladım. Sayısız askerimle Babil topraklarına barış içinde girdik ve ben Sümer'in ve Akkad'ın hiçbir yerinde şiddet olmasına izin vermedim. Babil'de ve onun tüm kutsal şehirlerinde barış için çabaladım...

ve şöyle devam eder:

Topraklara gelince ... Assur ve Susa'ya, Agade'ye, Eşnunna'ya, Zamban, Me-Turnu, Der kentlerine ve Gutilerin topraklarına, Dicle'nin öteki yakasındaki bu mabetlere, uzun zamandır virane olan bu kutsal topraklara, orada eskiden yaşayan ve onları gerçek birer mabet yapan imgelere çevirdim başımı. O toprakların eski halklarını bir araya getirdim ve onlara topraklarını geri verdim. Nabonidus'un Babil'e, onlara mutluluk veren eski tapınaklarına, tanrıların efendisinin huzuruna sağ salim getirdiği Sümer ve Akkadların tanrısı, büyük efendimiz Marduk'un emriyle onları bu topraklara yerleştirdim.[11]

Sanherib'in gururlu söylemleri gibi bu da bir propagandadır, ama bu propaganda Kyros'u farklı bir şekilde ve farklı değerlere göre tanımlar. Kyros, Babil ilahı Marduk'a saygılarını sunarken resmetmeyi seçer ve önceki Babil krallarının el koyduğu kutsal imgeleri ait oldukları kentlere ve topraklara iade ettiğini ifade eder. Eğer Kyros, Babil halkının son kral Nabonidus'a isyanının ardından savaşmadan girmek (MÖ 539) yerine Babil'i zorla işgal etseydi belki de her şey çok farklı olurdu. Kyros hırslı, acımasız bir adamdı. Zaten bu özelliklere sahip olmadan bir imparatorluğu fethetmek imkânsızdı, fakat Kyros'un Yahudilere dini özgürlükler verdiğini de biliyoruz. Kyros ve halefleri Yahudilerin sürgünden dönmelerine ve Kudüs'te yeniden bir tapınak inşa etmelerine izin verdi (Yahudi yazıtlarına göre Musevi olmayan krallar arasında özel bir yere sahipti).

Devletçilik mantığına göre vatandaşların kendi işlerini yürütmelerine ve istedikleri gibi ibadet etmelerine izin vermek uzun vadede daha sürdürülebilir bir politikadır, ancak bu politika rahipler, Mecusiler ve İran seçkin sınıfı için de kabul edilebilir olmalıdır. Ayrıca (Kyros'un kişisel inançları sorununu bir kenara bırakarak) bu politikada Zerdüştlüğün yaygınlaştırdığı ahlaki dürüstlük ve adalet ruhunun nüvelerini görmek de mümkündür. Arka plandaki bu değerler Kyros silindirinin neden militarist şiddetten ve Sanherib'in kibrinden farklı olduğunu da açıklar. Eskiden iktidarların cevabı terör estirmek ve sopa göstermek olurdu, ancak Pers İmparatorluğu daha hoşgörülü bir ruhla yönetilmekteydi. Önce bir çatışmayla karşı karşıya gelinir, sonra bu çatışmaya bir çözüm üretilirdi.

Ne yazık ki Herodot'a göre Kyros'un ölümü yaşadığı hayat kadar şanlı olmaz. Batı'yı fethettikten sonra Hazar Gölü'nün doğusuna bir sefer düzenler ve bir söylentiye göre Massaget Kraliçesi Tomyris'le girdiği savaşta öldürülür. Bu hikâyenin başka bir versiyonuna göre ise İskitler gibi genelde at üstünde savaşan başka bir İran kabilesiyle girdiği savaşta hayatını kaybeder.

Massaget hikâyesi ilginçtir; çünkü bu kabile, Akhamenidlerin egemenliğindeki Pers toplumunda kadının konumuna dair bazı bilgileri ortaya çıkarabilecek eski İran geleneklerini sürdürür. Herodot'ta (Kitap 1:216) Massagetlerin anaerkil, kadınların birden fazla koca ya da cinsel partneri olan (erkeklerin ise yalnızca bir kadın partneri vardır) poliandri bir toplum özelliği gösterdiğine dair bilgiler yer alır. Patricia Crone, bu özelliğin sonradan, MS 5. yüzyılda Mazdacılar ve Müslümanların fethinden sonra Hürremiler arasında yaygınlaşacak olan, kadınların ortak mal olarak kullanıldığı sistemi yeniden oluşturduğunu ifade eder.[12] Bu, temelinde bir halk geleneği yattığının göstergesi olabilir. Mazdacılık iktidarsız bir erke-

Akhamenid İmparatorluğu
TRAKYA
MAKEDONYA
Karadeniz
Aral Gölü
Seyhun N.
Hazar Denizi
SOĞDLAR
Atina
Sparta
FRİGYA
Ceyhun N.
Helmend N.
KAPADOKYA
ERMENİSTAN
BAKTRİYA
LİDYA
KİLİKYA
Akdeniz
Ninova
Erbil
MEDLER
Fırat N.
Dicle N.
PARTHIA
ARAKOSYA
Bisitun
Hamedan
Kudüs
Babil
Susa
ANŞAN
PERSİS
KİRMAN
Memphis
Pasargadae
Persepolis
Indus N.
Nil N.
Kızıldeniz
Basra Körfezi
Umman Denizi
K
0
300
km
Akhamenid İmparatorluğu
Med İmparatorluğu
Elam İmparatorluğu

ğin karısını çocuk sahibi olabilsin diye geçici olarak başka bir erkeğe vermesine (ayrıca yakın akrabaların evlenmesine) izin verir. Ancak genel olarak Pers toplumunun gelenekleri, Ortadoğu'nun geri kalanı gibi kadının statüsünü sınırlandırır. Asil ve soylu kadınların mülk edinme hakları olabilmekte ve hatta bazı durumlarda politik alana müdahale bile edebilmektedirler, ancak bu durumlar toplumda yaygın olarak görülen durumlardan ziyade yüksek statülerin göstergeleridir.[13]

Kyros'un bedeni Pers'e, başkent Pasargad'a, bir mezara götürülür (mezarın içindekiler uzun zaman önce kaybolmuştur elbette). Bu mezar oldukça sade, kademeli, yüksek bir kaidenin üzerindedir ve küçük bir ev boyutundadır. Bu mezarlık Kyros'un ve diğer Akhamenid krallarının dinleri ile ilgili birçok soruya neden olur (Kyros'un haleflerinin birçoğu farklı tür mezarlara, bir uçurumun kenarına yerleştirilen kayadan mezarlara gömülürler). Zerdüştler böylesi anıt mezarları, sonradan toprağı ölü bedenlerle zehirlediklerini düşünerek lanetlemişlerdir. Bunun yerine cesetleri kuşlar ve hayvanların yemesi için sözde Sessizlik Kuleleri'ne taşımışlardır. Bu durumda Akhamenidler anıt mezarlara izin verdikleri halde gerçekten de Zerdüşti olabilmişler midir?

Bazıları bu tutarsızlığı İran toplumundaki farklı inançlarla açıklar. Daha önce de açıkladığımız gibi o dönemde Mazdacılık içinde de bir inanç çeşitliliği vardır. Ancak bu çeşitlilik toplumsal olarak yatay değil, dikeydir. Başka bir deyişle bu inanç çeşitliliği coğrafyadan ziyade toplumsal sınıf meselesidir. Belki de Zerdüştlük öncesi defin gelenekleri devam etmekteydi ve tüm soylu mezarlarının yüksek olması ortak noktaydı. Dünya ile cennet arasında duruyorlardı. Bu mezarlıkların konumları tek başlarına güçlü metaforlardır. Kyros'un mezarlığının etrafında bir cennet, sulama kanallarıyla çevrili bir bahçe (cennet [paradise] kelimesi Yunanca aracılığıyla Eski Pers dilindeki *paradiada*'dan gelir ve duvarlarla

çevrili bahçe anlamındadır) vardır. Mecusi rahipleri mezarlığa göz kulak olmuşlar ve her ay Kyros'un anısına bir at kurban etmişlerdir.[14]

Kyros bir fatihtir, ancak hayalperest bir kişiliğe sahiptir. Akhamenid döneminin başlangıcını simgeleyen Kyros, aynı dönemin sonuna damgasını vuran diğer bir fatih, İskender kadar önemli biridir. Belki de İskender'in Aristoteles'i gibi Kyros'un da Mazdacı bir akıl hocası vardı.

Dini İsyan

Kyros'un vasisi, imparatorluğu Mısır'ı işgal ederek genişleten, ancak kısa sürede acımasızlığıyla nam salan oğlu Kambyses'tir* (Kambojiya). Kambyses MÖ 522 yılında, bir kaynağa göre imparatorluğun en önemli kentinde bir isyan olduğu haberini aldıktan sonra intihar ederek hayatına son verir.

Sonrasında neler olduğu Batı İran'da Kirmanşah'tan neredeyse otuz kilometre uzakta, Hamedan'a giden ana yolun yukarısındaki görkemli Behistun Yazıtlarında anlatılır. Bu kaya kabartmalarına göre bu isyanın önderi (Eski Farsça, Elamice ve Babilce yazılmıştır) Kambyses'in kardeşi Bardiya (Smerdis) olduğunu iddia eden Mecusi, Gaumata'dır. Gaumata'nın önderliğindeki bu isyan sosyal ve mali sorunlardan beslenir, çünkü Gaumata halkın dikkatini çekmek için üç yıllık vergi affı çıkarır ve zorunlu askerliği kaldırır.[15] Kyros ve Kambyses arasında yıllardır süregiden yüksek maliyetli savaş, ciddi bir baskı yaratır. Ancak Gaumata yalnızca maddi ve askeri önlemler almakla yetinmez. Onun güçlü dini inançları vardır. Dini olarak tahammülsüz bir lider olduğunu ise onaylamadığı tapınakları yıkarak gösterir.

Gücünü baskıcı bir hükümdardan alan, dini bir doktrin yaratan, farklı inançlara saldıran ve ekonomik sıkıntılar üze-

* Kaynaklarda (II.) Kambises olarak da geçer. (ed.)

rinden kendisine destek sağlayan karizmatik bir rahibin önderlik ettiği bir İran devrimi; hem de MÖ 6. yüzyılda... Oysa ne kadar da modern çağrışımlara sahiptir. Ancak yalnızca birkaç ay içinde Gaumata, Darius (Daryavaush) ve müttefikleri tarafından (öldürmekten ziyade suikast gibi görünmektedir) öldürülür. Behistun'daki kabartmalar Darius'un emriyle yazılır, dolayısıyla olayları kendi açısından anlatır ve yazıtlar Darius kendisini kral ilan ettikten ve isyan bastırıldıktan sonra tamamlanır. Yazıtlarda aynı metnin tüm imparatorlukta dağıtıldığı söylenir. Nasıl bir isyan olduğu da bu metinlerde anlatılır. Babil iki kere isyan eder ve Darius bir sene içinde on dokuz savaşta yer alır. Gerçekten de bir isyan yılıdır ve imparatorluğun hepsini olmasa da doğu bölgelerini etkisi altına alır. Behistun Yazıtları, bu isyanları hezimete uğramış esirlerin resimleriyle anlatır; her bir esir farklı halkları ya da toprakları simgeler. Gerçek doğası ve kökeni ne olursa olsun bu isyanları yalnızca küçük bir elit kesimi etkileyen bir darbe olarak nitelendirmek doğru değildir. Bu ayaklanma, İran tarihindeki dini devrimlerin ya da devrime yönelik hareketlerin ilkidir ve küçümsenmemelidir.

Darius, kaya oymaları için Behistun'u seçer, çünkü Behistun Bardiya/Gaumata'yı arkadaşlarıyla birlikte öldürdüğü ve belki de kutsal gördüğü yerdedir. Behistun kendi başına bir İran tarihidir. Darius'un kaya kabartmaları dışında yaklaşık 40.000 yıl önce Neandertaller ve nesiller sonra başkaları tarafından kullanılan mağaralar da burada yer alır. Diğer kalıntı ve anıtların arasında Selevkos döneminden kalma yaslanan bir Herkül oyması, ateşe tapınmayı resmeden bir Part oyması, bir Sasani köprüsü, Moğol döneminden kalma bir bina, bir 17. yüzyıl kervansarayı ve 18. yüzyıl Nadir Şah döneminden kalma bazı tahkimat kalıntıları bulunur.

Birçok tarihçinin sahte Bardiya hikâyesi konusunda şüpheleri vardır. Temel kaynak Behistun oymalarıdır, ancak bu

yazıtlar Darius'un tahta çıkışını meşrulaştırmayı amaçlar. Oymalarda anlatılanlar Herodot ve diğer Yunan yazarlar tarafından onaylanır, ancak karşıt okumaların var olmadığını düşünürsek onlar da olayların resmi şeklini kabul ederler. Darius, tahtın doğal vârisi değildir. Akhamenid kraliyet ailesinin ast kollarından gelir ve o aile içinde de öncelik ona ait değildir, çünkü babası hâlâ yaşamaktadır. Bir Mecusi rahibi asıl adamın ölümünden üç ya da dört yıl kadar sonra bir prens olabilir miydi? Darius diğerlerinin düzenbaz olduğunu söyleyerek ona karşı çıkanların saygınlığını yerle bir etmiyor muydu?

Eğer bu hikâye gerçek değilse Darius bu hikâyenin düzenbazıdır. Behistun Yazıtlarında isyan liderlerine "yalancı kral-lar" adı verilir ve Darius dini duygulara ve *arta* (ilahi düzen) ve *druj* (yalan-kaos) ile ilgili Mazdacı inançlara hitap eden söylemler geliştirir:

> [...] *sen, gelecekte kralın kim olursa olsun Yalana karşı tetikte olmalısın. Yalanın izinden gidenleri ağır bir şekilde cezalandırınız* [...]

ve:

> [...] *Ahura Mazda bana yardım etti ve diğer tanrılar da; çünkü ben sadakatsiz değildim, Yalanın izinden gitmedim, kötülük etmedim, ben de ailem de, dürüst oldum, ne güçsüze ne de güçlüye yanlış yaptım...*

ve yine:

> *Ahura Mazda'nın inayetiyle davrandım hep. Gelecekte bu yazılanları kim okursa yaptıklarıma inansın. Bu yazılanlar yalan değildir.*

Belki de Darius biraz fazla itiraz etmektedir. Başka bir duvarda Darius'un şu sözleri yer alır:

Ahura Mazda'nın inayetiyle ben doğrunun dostu oldum, yanlışın değil. Güçlünün zayıf olana kötülük etmesi benim arzum değildir, ne de zayıfın güçlü olana kötülük etmesi. Doğru olandır arzum. Yalanın izinden gidenler dostum değildir [...] Bir süvari olarak ben iyi bir süvariyim. Bir okçu olarak ben hem ayaklarımın üstünde hem atta iyi bir okçuyum...[16]

Burada orijinal metne uzaktan bakıyor olsak da metnin son kısmı, Herodot'un ve diğer Yunan yazarların İranlı gençlerin ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek üzere yetiştirilmesine atıfta bulunan ünlü formülünü hatırlatır. Darius tebaasının onayını almak için her yola başvurur. Biri Darius'un tahta çıkış hikâyesinden şüphe duysa da Behistun'daki kanıtlar, kendisini meşrulaştıran diğer metinler ortadadır ve Kambyses'in ölümünün ardından patlayan savaşlarda iki tarafın da dini kullandığı açıktır. Bu metinler o dönemde Mazdacı dinin gücünü ortaya koyan önemli kanıtlardır. Dini devrimi bastıranlar bile kendilerini dini terimlerle meşrulaştırmak zorundadır. Darius sonunda kendi saltanatını ilan eder, ancak yazıtlar onun aslında sadece adalet, gerçek ve yalan, doğru ve yanlış fikirlerinden oluşan güçlü ve kesinlikle İranlı, Mazdacı bir yapının öznesi olduğunu gösterir.

Yeniden Keşfedilen İmparatorluk

Darius'un egemenliğini meşrulaştırmak ve yüceltmek için harcadığı çaba burada son bulmaz. Darius memleketinde, Yunanlıların sonradan Persepolis (Perslilerin şehri) adını verdikleri yerde muazzam bir saray inşa ettirir. Böylece Kyros'un Pasargad'daki eski başkentinden uzakta yeni bir başlangıç yapar. Persepolis o kadar büyüktür ki bugün oraya giren bir ziyaretçi, yıkılmış sütunların ve saray yandığında yere çöken iki başlı kocaman kolon başlıklarının arasında şaşkınlık içinde dolanırken yönünü bulmakta ve gördüklerine anlam

vermekte zorlanır. Sarayın ihtişamı Darius'un haşmetinin ve egemenliğinin meşruiyetinin dayanaklarından biri haline gelir. Ancak bu saray, tahta çıkışına dair şüpheler nedeniyle çözülmesi mümkün olmayan görkemli krallık esrarının ve kalıcı bir geleneğin doğmasını sağlar. Persepolis'teki ithaf edilen bir yazıt yine, yeniden kadim meseleyi ele alır:

> *Ahura Mazda bu toprakları düşman ordularından, kuraklıktan ve Yalandan korusun.*

Hürmet ve biat Behistun'da da yinelenir: İmparatorluğun dört bir yanından gelen insanları temsil eden bir sürü figür taştan oluşan bir rölyefte, insanlar sonsuza kadar kendilerini sunmak üzere kuyruklar oluşturur. Persepolis'teki bu büyük saray kompleksinin amacı muğlaktır. Belki Perslilerin Yeni Yıl'ı olan bahar ekinoksu (*Novruz* – her yıl 21 Mart ve sonrasında kutlanır) kutlamaları için inşa edilmiştir. Heykelde resmedilen hediye taşıyıcılardan yola çıkılarak bu sarayın, eyaletlerdeki insanların her yıl saygı ve sadakatlerini gösterdikleri yer olduğu düşünülebilir. Persepolis ne kadar görkemli olursa olsun imparatorluğun asıl başkenti değildir. Kadim başkent Persepolis değil, Elam'ın eski başkenti Susa'dır. Bu durum yine Pers rejimindeki senkretizm anlayışının bir göstergesidir. Kyros'un Med kraliyet ailesiyle yakın ilişkileri vardır ve Medler, imparatorluk merkezinin ortakları olarak imtiyazlı bir yere sahiptir. Fakat Elam da çok önemli ve merkezi bir konuma sahiptir. Elam'ın başkenti ve dili, yönetim nezdinde önemlidir ve bu önem yazıtlarda belirtilmektedir. İmparatorluk, güçlü rakiplerini kuşatarak onları sınırlarına dahil etmeyi tercih eder. Diğer emperyal güçler gibi onları savaş meydanlarında yenilgiye uğratarak biat etmeye zorlar. Darius ve diğer Akhamenid egemenlerin hükümdarlığı altında da Kyros'un yönetim prensipleri değişikliğe uğramaz.

Darius Persepolis'teki sarayında hükmetmektedir. Belki de tedirgin bir vicdanın yarattığı muhteşem bir özgüvene sahiptir.

Darius'un egemenliği Akhamenid İmparatorluğu'nun yeniden kurulmasına tanıklık eder. Oysa Kambyses'in ölümünden sonra tüm imparatorluk isyanlarla yerle bir olabilirdi. Darius, eskiden olduğu gibi çoktanrılığa izin vererek Kyros'un hoşgörü geleneğini ve bu geleneğe dayanan hükümet prensiplerini devam ettirir. Eyaletler, merkeze vergi veren valiler tarafından yönetilir (her eyalette gücün tek bir zümrede yoğunlaşmasını önlemek için iki resmi görevli, askeri meseleler ve mali idareyle ilgilenirdi). Valiler görevlerini genelde, aynı ailede yer alan bireylerden devralır ve eski kanunlara, gele-

nek ve göreneklere göre eyaletleri yönetirler. Aslında onlar, eyalet kralları olarak görülebilirler. Darius Kralların Kralı'dır (Modern Farsçada ona *Şehinşah* adı verilir). İmparatorluk, sonradan Romalılaşmak için çabalayan Roma İmparatorluğu gibi politika gereği Persleşmemiştir.

Desteklediklerı dinsel açıklık, gösterdikleri müthiş adalet anlayışı ve krallığın muhteşem saygınlığı aksi halde bir arada yaşaması zor olan bu insanları, dilleri ve kültürleri bir arada tutar. Bu karmaşık imparatorluk böylesi idari prensipleri kabul eder. Darius'un kurduğu sistem işler, dahası sağlam ve istikrarlı olduğunu da kanıtlar.

Persepolis'teki kazılarda bulunan tabletler, Darius'un kurduğu sistemin idari olarak çok yönlü ve karmaşık olduğunu gösterir. İmparatorlukta, bazı ödemelerin gümüşle yapılmasına devam edilir; ancak Darius bunun yanında standart altın para sistemini de kurar ve sistemin büyük kısmında ödemeler bu standarda uygun gerçekleşir; merkez, vergilerin değerini altın üzerinden belirler ve vergiler altın olarak toplanır. Ödemeler devlet yetkililerine ve hizmetlilere belirli ölçülerde şarap, tahıl ya da hayvanla yapılır. Kraliyet ailesi mensupları bile ödemelerini aynı şekilde alır. Persepolis'teki yetkililer, farklı yerlerde mal olarak yapılan ödemelere el koyarak bu tür ödemelerin aynı yerlerdeki hasılatlardan yapılması emrini verirler. Elçiler ve ulaklara, kraliyet yolları boyunca yer alan terminallerde kendileri ve hayvanları için yiyecek ve kalacak yer temin edebilmeleri için tabletler verilir. Mal olarak yapılan ödemeleri raporlayan bu tabletler görece kısa süreli bir dönemi, MÖ 509 ile 494 yılları arasını kapsar. Sayısı birkaç bine ulaşan bu tabletlerde 100 farklı bölgeden 15.000'den fazla farklı insana ait bilgilerin olduğu tahmin edilir.[17]

Tabletler temel olarak Farsça değil Elamice yazılır. Farklı kaynaklara göre İmparatorluğun ana dili Farsça ya da Elamice değildir. Resmi dil Mezopotamya, Suriye ve Filistin'de

lingua franca (ortak dil) olarak adlandırılan Aramicedir. Behistun yazıtları, orada kullanılan yazılı Farsçanın yeni olduğunu ve özel amaçlar için Darius'un emriyle geliştirildiğini açıkça belirtir. Darius ve diğer Akhamenid kralları, kendi kontrolleri dışında olayların kaydedilmesine engel olmak istemiş olabilirler, ancak tüm bunlar Mazdacılık kısmında belirttiğimiz gibi İranlıların yazıyla aralarındaki kötü ilişkinin güçlü yankıları olarak görülebilir ve gözümüzün önündeki anomaliyi, Akhamenid döneminde Perslere ait tarihsel yazıların azlığını açıklamaya yardımcı olabilir. Onlara ait bir tarihe, yazılmış şiirlere ve her türden edebi esere sahip olmalarına rağmen bunların hiçbiri günümüze ulaşmaz. Pers edebi kültürünün kâtipler sınıfıyla güçlü ilişkileri vardır. Akhamenid sistemindeki kâtiplerin raporlarını ve resmi kayıtlarını farklı dillerde tutmaları onlara ait bir edebiyatın olmadığını gösterir. Akhamenid İmparatorluğu'nun tarihi yoktur, çünkü Pers egemen sınıfı da (Mecusiler gibi) yazıyı lanetler, yazıyla ilişkide olanları aşağılık insanlar olarak görür. Onlar, ata binebilir, ok atabilir, gerçeği söyleyebilir ama yaşadıklarını yazamazlardı. Bu nedenle Mısır, Hitit ya da Asur İmparatorluklarından bu yana böylesi bir tarihin günümüze ulaşması mümkün olmaz. Ancak MÖ 5. yüzyılda, Yunanların tarihi yazma buluşu bir anomali olarak kabul görür.

Bu muhteşem zaman akışında dört bir tarafımız, çalışma hayatımızın her saniyesi yazılı materyallerle çevriliyken, hayatlarımız para kazanmak ve harcamak üzerine kuruluyken okuma yazma bilmeyen ve ödemelerini para üzerinden değil, takas aracılığıyla yapan bir sistem, inanılmaz abidelere ve muhteşem heykellere sahip görkemli bir imparatorluğa ait olsa da bizim için ilkeldir. Ancak insanlık tarihi doğrusal olarak gelişmez. Mazdacılık gibi karmaşık kültürlerin sözlü geleneklerini güvenilmez, hatalı ya da geri kalmış olarak değerlendirmek, onlardan üstün olduğumuzu düşünmek doğ-

ru değildir. Bizim şimdi, doğru araçlarla kesinlikle daha iyi yaptığımız işleri, Persler yanlış araçlarla yapmaya çalışmıyorlardı. Onlar farklı bir şey yapmaya çalışıyorlardı ve onu gerçekten de çok iyi yapabilmek için bizim kültürümüzün artık unuttuğu karmaşık ve zekice yollar geliştirmişlerdi. Bu gerçekliği görebilmek, melek, mahşer günü ve ahlaki seçim gibi Mazdacı kavramların yakınlığını anlamak için sıradanlaşan düşünsel kategorilerimizin bir miktar dışına çıkmamız gerekir. Akhamenid İmparatorluğu *Aklın İmparatorluğu*'dur, ama bizim bildiğimizden farklı bir akıldır bu.

İmparatorluk ve Yunanlar

Genel olarak Darius'un saltanatı, Kyros ve Kambyses'in fetih savaşlarından farklı olarak eski bölgesel genişlemenin güçlendirilmesine ve yeniden yapılandırılmasına bağlıdır. Ancak Darius MÖ 512 yılında Trakya ve Makedonya'yı işgal ederek Avrupa'ya girer. Hayatının sonlarına doğru Küçük Asya'nın Ege kıyılarında İyonyalı Yunanların devriminden sonra Darius'un müttefikleri MÖ 490 yılında Maraton Muharebesi'nde Atinalı Yunanlarla savaşır ve savaşı kaybederler. Bu yenilgi Yunanların Pers Savaşları olarak adlandırdıkları süreci başlatır. Bu dönem, Akhamenid İmparatorluğu ile ve belki de Pers ve İran'la ya da Şark'la ilgili düşüncelerimizi etkiler. Persler için MÖ 486 yılında Mısır'da yaşanan isyan, daha önemlidir. Ancak Darius bu ayaklanmayla ilgilenemeden ölür.

Perslerle ve onların imparatorluğuyla ilgili standart Yunan bakış açısı çelişkili değil, karmaşıktır. Persleri, Yunan olmayanları değerlendirdikleri gibi çoğu zaman barbar olarak görürler (barbar kelimesinin kendisi Pers dilinin "ba-ba" aşağılayıcı taklidinden üretilmiştir), dolayısıyla bu bakış açısı gerici ve cahilcedir. Yunanlar, Perslerin muhteşem, güçlü ve zengin bir imparatorlukları olduğunun farkındadırlar. Ancak

onlara göre bu imparatorluk acımasız prensiplerle yönetilir, bayağı bir gösterişe sahiptir ve çökmeye mahkûmdur. Dolayısıyla Persler hem geri kalmış hem de çürümüş bir imparatorluğa sahiptir. Bu noktada (şovenist Clemenceau'nun "Amerika medeniyet sürecini geçirmeden mucizevi bir şekilde barbarizmden dejenerasyona geçen tarihteki tek millettir" söylemi üzerinden) Amerika Birleşik Devletleri'ne dair modern Fransız bakış açısını hatırlarız. Belki de Yunanların bakış açısını kıskançlıkla açıklamak daha kolaydır, çünkü bilinen dünyanın bu denli geniş topraklarını Yunanlar değil, Persler yönetiyordu.

Bu anlatımın kendisi de Yunanların Perslere dair düşüncelerinin karikatürize edilişidir, örneğin Platon'un ya da farklı dönemlerde Persler için çalışmış ya da onlarla müttefik olmuş Yunanların böylesi fikirlere sahip olduğu söylenemez.[18] Yunanlar da emperyalisttir ya da en azından bir kolonileştirme kültürüne sahiptir ve Hint-Avrupa kökeninin öncüsüdür. Belki de farklı zaman ve yerlerde Persler ile Yunanlar arasındaki düşmanlık farklılıktan değil, benzerlikten kaynaklanır. Ancak Perslerden farklı olarak Yunanlar, tek bir birleşik güç değildir; rekabet halindeki şehir devletlerinden oluşan çoklu bir yapıya sahiptirler ve karadan ziyade denizde etkilidirler. Yunanlar, Akdeniz sahili boyundaki Fenikelilerin elinin değmediği neredeyse her bölgede (İspanya'nın Tarragona, Fransa'nın Marsilya, Libya'nın Sirenayka şehirleri ve Sicilya ile Güney İtalya'nın büyük bölümleri de dahil) ve Karadeniz kıyılarında koloniler kurarlar. Yine Perslerden farklı olarak Yunanlar, işgal ettikleri bölgelerdeki yerlileri uzaktan kontrol etmek yerine bu bölgelere fiziksel olarak yerleşmeyi tercih ederler.

Büyük Yunan yazarlarının oyunlarında ve Yunan vazolarında resmedilen Persler de kendi kültürlerinde Yunanların var olduğunu çeşitli şekillerde gösterir. Elinde bir mızrakla

yere düşmüş bir Persliye hücum eden bir Yunanı resmeden vazolar kadar bir Yunanı bıçaklayan ya da onu oklarla vuran bir Persliyi anlatan oyulmuş, silindir şeklindeki mühürler de vardır.[19] Ancak en azından başlangıçta Yunanlar için Perslerin varlığı, Persler için Yunanların varlığından daha önemlidir. Persler Atina ve Korint'ten birkaç saat uzaklıktaki Milet ve Foça gibi önemli Yunan şehirlerini ve Boğaz'ın öte yanındaki Halkidiki ve Makedonya'yı kontrol ediyorlardı. Ancak Yunanlar için Persepolis, Susa ve Hamedan'daki insanlar için Yunanistan kilometrelerce ötedeydi ve imparatorluğun Mısır, Babil ve Baktriya gibi bölgelerinde yaşananlar belki de daha önemliydi.

Darius'tan sonra onun yerine Kserkses* geçer. Kserkses'in tarihi kayıtlardaki en önemli macerası, İyonya ayaklanması sırasında verdikleri destekten ötürü Atinalıları cezalandırmak için yaptığı büyük seferdir. Bu sefer, Kserkses'in Mısır ve Babil'de yeniden otorite kurmasında önem taşır. Kserkses, Mısır ve Babil'deki isyanı bastırır ve Kyros'un yeniden yaptırdığı Marduk Tapınağı'nı yıkar. Kserkses (Herodot'a dayanarak) MÖ 480'de Atina'ya saldırmak için neredeyse iki milyon asker toplar. Birlikleri, Spartalılardan geri kalanları ve Thermopylae'dekileri (Kserkses onlardan silahlarını bırakıp teslim olmalarını istediğinde Spartalılar "Gel ve al!" cevabını verir) yerle bir eder, Sparta Kralı Leonidas'ı uzun süren ve Pers birliklerinden birçok askerin ölümüne yol açan bir savaşta öldürür. Sonra Kserkses'in adamları Atina'yı ele geçirir, Akropolis'i arkadan kuşatarak yakar ancak donanmanın Salamis'te yenilgiye uğraması sonucu savunmasız kalır. Bunun üzerine Kserkses, Küçük Asya'daki üssüne, Sart'a geri çekilir. Orduları sonraki sene Platea ve Mykale'de son savaşlarını (MÖ 479) verir. Pers yenilgisi, Perslerin Boğaz'ın Avrupa ta-

* Serhas veya (Far.) Hşayarşah olarak da bilinir. (ed.)

rafındaki Makedon ve Trakya bölgelerindeki nüfuzlarını kaybetmesine yol açar, nitekim bu yenilgilerden sonra önemli bir Makedon ayaklanması gerçekleşir.

Kserkses'in oğlu Artakserkses* MÖ 465 yılında tahta geçer ve MÖ 424 yılına kadar egemenliğini sürdürür. Persepolis'in inşası iki saltanatlık döneminde de devam eder ve Babil'deki Yahudilerin büyük bir kısmı Kudüs'e bu iki kral döneminde, Ezra ve Nehemya önderliğinde geri döner. Nehemya, Artakserkses'in Susa'daki sakisidir ve ikisi de Kudüs'ü kurma çabalarından sonra nihayet Pers'e döner. Ezra ve Nehemya'nın kitapları, Persler için, onlardan çok da övgüyle bahsetmeyen Yunan kayıtlarındaki imgelerden farklı bir resim çizer.

Persler ve Yunanlar arasında devam eden savaşlar MÖ 449 yılında Kallias barışıyla en azından bir süre için sona erer, ancak Persler Peloponez savaşlarında Atinalılara karşı Sparta'yı destekler. Bu korkunç savaşlar eski Yunan şehir devletlerini zayıflatır ve Makedon hegemonyasının önünü açar. Artakserkses'in ölümünden sonra yaşanan saray entrikaları, bazı kralların ya da tahtta hak iddia edenlerin ölümüne yol açar. II. Artakserkses'in hükümdarlığı döneminde (MÖ 404-359) Yunanlarla savaşlar devam eder ve Mısır, MÖ 343 yılında III. Artakserkses döneminde Pers egemenliği tekrar kurulana kadar satraplık ilan eder. Saray entrikaları ve cinayetler birçok Akhamenid kralının yaşamına mal olur, Vezir Bagoas tarafından örgütlenen olaylar, hem III. Artakserkses'in hem de oğlu Arses'in ölümüne neden olur. Tüm bunların sonucunda III. Darius MÖ 336'da tahta çıkar.

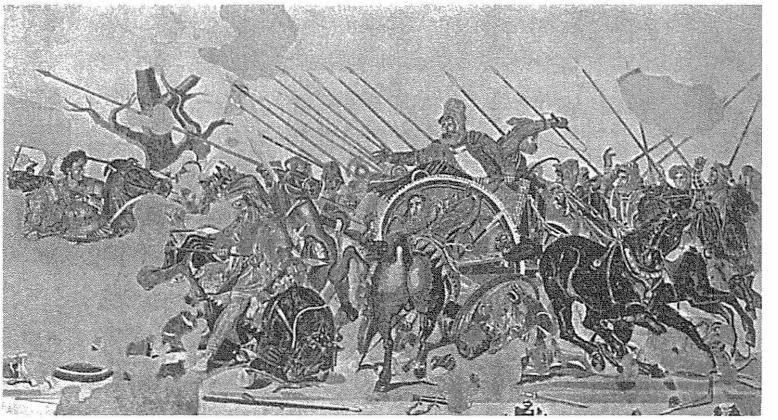
İranlılar, Kyros ve III. Darius hükümdarlıkları arasındaki iki yüzyılda yaşam şekillerini değiştirirler. Bu toplumsal değişikliklerden birinin göstergesi (ki genelde böyle olur) orduların yapılandırılmasıdır. Kserkses'in Yunanistan işgali

* Artaserhas olarak da bilinir. (ed.)

döneminde ve öncesinde Medlerden ve Perslerden oluşan birlikler yaya olarak savaşır, ancak III. Darius döneminde ordular artık çoğunlukla süvarilerden oluşur ve eski Asur tipi mızrak ve ok piyadeleri (ve kalkan taşıyıcılardan-*sparaba*) yavaş yavaş yok olmaya başlar (ancak Yunan ücretli piyadeleri ve süvari birlikleri için eğitim alan, Kardakes denen genç Pers piyadeleri vardı). İmparatorluğun gücü, Pers savaş yöntemlerini değiştirerek İran askeri sınıfının imparatorluk boyunca dağılmasını ve atlı birliklerin oluşmasını sağlar (özel olarak Küçük Asya'da askeri garnizonlaşma ve kolonileşme politikaları bilinçli bir şekilde uygulanır). Herodot'a göre Kyros, Persleri ovanın zengin topraklarında yaşadıkları takdirde (büyük ihtimalle aklındaki Babil'di) zayıflayarak imparatorluklarını savunma gücünden yoksun kalacakları konusunda uyarır. Bu öngörü oldukça doğrudur. Ancak bundan farklı olarak III. Darius'un artırdığı vergiler sonucunda İranlıların yoksullaştığı ve cesaretlerinin kırıldığı da düşünülebilir. Fakat İran'da asıl doğaları nasıl olursa olsun önemli değişimler meydana gelir ve İran, zamanla Part ve Sasani İmparatorluklarının toplumsal ve askeri özelliklerine benzer nitelikler kazanır.

Makedonya – Tuhaf Meyve

Kimdir bu Makedonyalılar? Bazıları, onların aslında Yunan olmadıklarını, Trakyalılara daha yakın olduklarını ya da Hint-Avrupa Yunanlardan etkilenen başka Balkan milletlerinden geldiklerini söyler. Ancak Makedonyalıların en azından Filip ve İskender dönemlerinde Yunanların etkisi altında kaldıklarını söylemek mümkündür. Fakat bu dönemde dahi Makedonyalılar, kendilerinin ve İskender'in doğu macerası sırasında ona eşlik eden Yunan dalkavukları arasında keskin farklar ortaya koyar. MÖ 5. yüzyılda Makedonyalılar, diğer

İskender (solda) İssos Savaşı'nda Darius'un (ortanın sağında) birliklerine saldırıyor. Bu savaş Akhamenid İmparatorluğu'nu zayıflatan yenilgi serisinin ikincisidir.

Yunan olmayanlar gibi Olimpiyat oyunlarından dışlanır. Fakat aynı dönemde Persler, Makedonları "Şapkalı Yunanlar" olarak tanımlarlar. Herodot da her ne kadar kıyı şeridine uzak olsalar da onların Yunan kökenli olduğunu kabul eder. Kyros dönemindeki Medler, Persler ve dağlık ya da marjinal bölgelerden gelen savaşçılar gibi Makedonların da kolektif üstünlük anlayışına sahip olduğu görülür, ancak aynı zamanda aralarında çözülmesi çok zor olan kan davaları da bulunur. Büyük ihtimalle sahip oldukları güçlü kimlik, bu kimliği oluşturan birçok köken ve etkiyi gizler. Klasik dünyada Makedon Kralı Filip ve oğlu İskender kadar tanınan karakterlerin sayısı oldukça azdır. Ancak çoğu zaman İskender'in dramatik zaferlerinin yanında babanın önemi göz ardı edilir. Filip MÖ 380 yılında doğar, MÖ 359 yılında Makedon Kralı olur ve hemen krallığını büyütmek için işe koyulur.

Filip'in Makedonların zaferine en büyük katkısı, yeni, iyi eğitimli piyade birlikleri yetiştirmesi ve onlara silah olarak Yunanistan'da kullanılanlardan daha uzun mızrak ve kargı-

lar vermesidir. Yunanistan'da ise genelde geleneksel silahlı birlikler revaçtadır ve böylesi silahlar kullanılmamaktadır. Filip, kendisini Kuzey Yunanistan ve Trakya'daki en önemli (ya da tek hâkim) güç olarak görür ve MÖ 338 yılında Chaeronea* Savaşı'nda Atina ve Tebai ittifakını yenilgiye uğratarak Makedon hegemonyasının önünü açan ve Yunan şehir devletlerinin bağımsızlıklarını sona erdiren Korint Birliği'ni kurar. Tek istisna Sparta'dır. Filip, Sparta'ya geldiğinde tarlaları yakıp herkesi öldüreceğini, şehri talan edeceğini söyler, Sparta'nın da egemenlikleri altına girmesini talep eder. Spartalılar bu talebe şöyle cevap verir: "Gelebilirsen..." Filip ve oğlu Spartalıları belki de sırf Thermopylae efsanesi hatırına rahat bırakır.

Filip'in başka planları vardır. Pers İmparatorluğu'nu işgal etmek ister, yaptığı hazırlıkları gizlemez ve bu işgali MÖ 480 yılında Perslerin Atina tapınaklarına yaptıklarını göstererek pan-Helenik yaklaşımla meşrulaştırır. Ancak bu planları gerçekleştirmek üzere hazırlıklara başlayamadan MÖ 336 yılında öldürülür. Cinayetin nasıl olduğu belirsiz ve tartışmaya açıktır. Bazıları cinayete İskender ve annesi Olympias'ın karıştığını iddia eder, ancak cinayeti Perslerin örgütlemiş olması da ihtimaller arasında yerini alır.

İskender, babasının bıraktığı yerden devam ederek Trakya'daki bir ayaklanmayı bastırır, böylece Yunanistan'daki otoritesini güçlendirir ve MÖ 334'te Küçük Asya'ya ilerler. Granikos Çayı'nda (Biga; Çanakkale Boğazı yakınlarında) bir Pers ordusunu bertaraf ederek Sart'taki Pers yerel üssü de dahil olmak üzere İyonya kıyısındaki şehirleri fetheder ve doğuya ilerler. Sonraki sene şahsen seçkin süvari birliğinin (hetairoi) başına geçerek İssos Savaşı'nda Darius'u yenilgiye uğratır (Akdeniz kıyı şeridinin günümüzde Suriye ile Türkiye arasındaki sınıra yakın bölgesinde). Bu zaferden sonra

* Kaynaklarda Heroneya olarak da geçer (Yun. Χαιρώνεια). (ed.)

İskender kıyı kentlerini ele geçirerek güneye iner, Mısır'ı fetheder ve İskenderiye'yi kurar. Tekrar doğuya yönelerek MÖ 331'de üçüncü kez, bu sefer, Musul ve Erbil civarında şu an Irak Kürdistan'ı olarak bilinen bölgenin yakınlarında Darius'u yenilgiye uğratır. Darius savaş alanını terk eder ve bir süre sonra Baktriya'nın satrapı Bessus tarafından öldürülür.

Burada İskender'in savaş yöntemlerini detaylıca incelemeyeceğiz, ancak İskender'in askeri dehası mantığa aykırı gibi görünmektedir. Askeri dehası, feminen doğasının doruk noktasındadır. Başarılı komutanlığının kaba kuvvet, kabadayılık, maçoluk, kibir gibi maskulen davranışlarla neredeyse hiç ilgisi yoktur. Hatta askerleri teşvik etmek için zaman zaman cesaret göstermesi gerekse de bununla pek ilgisi yoktur. Aksine onun askeri dehası duyarlılık, kurnazlık, sezgi, zamanlama, dolaylı yaklaşım ve güç ile zayıflık değerlendirmelerini yapabilmek (karşı tarafın olası davranışlarını alınan istihbaratlarla birlikte sezgisel olarak değerlendirebilme yetisi), saldırıdan korunmak, şaşırtmak, gücü özümsemek ve en doğru zamanda, beklenmedik bir anda düşmanını zayıf noktasından vurmak gibi daha feminen niteliklere dayanır. Askeri tarih, yine ve yeniden cephe saldırılarında görülen ve yalnızca güce dayanan öngörülebilir erkek davranışlarının bir tür eğilim, alışkanlık olduğunu, komuta düzeyinde ise bu davranışların önemli ölçüde zararlı olduğunu göstermiştir. Askeri gücün maksimum verimi yalnızca feminen bir bakış açısıyla yakalanabilecek ince metotlarla elde edilebilir. İskender'in biseksüelliğine ahmakça bir vurgu yapmaya (bu durumun da kendine has kültürel bir bağlamı vardır) ya da erdeme veya İskender'in kişiliğine dair daha genel söylemlerde bulunmaya gerek yoktur. İskender'in askeri yönetimi, zaten bu feminen bakış açısının iyi bir örneğidir.

İskender Babil, Susa ve nihayet Persepolis'e doğru yoluna devam eder; haftalar, aylar süren kutlamalardan sonra MÖ

330'da şehri yerle bir eder. Bir hikâyeye göre orduya eşlik eden Thais adındaki bir fahişe İskender'i sarhoşken şehirdeki sarayları da yakması için ikna eder. Kserkses'in Atinalı Akropolis'i yakmasının intikamını alacaktır. İlk ateşi fırlatan da Thais olur. Fakat sarayların yakılmasının Akhamenid hanedanının artık yok olduğunu göstermek için yapılan politik bir eylem olması daha muhtemeldir. İskender, Persepolis'i yerle bir ettiği halde kendisini Gaugamela Savaşı'ndan bu yana Yunanistan'ın intikamını alan kral olarak değil, Akhamenidlerin halefi olarak sunar.[20] Babil ve Susa'nın eski Pers satraplarının mevkileri değişmez. İskender, askerlerini yerli kadınlarla evlenmeleri ve koloniler şeklinde o topraklara yerleşmeleri konusunda teşvik ederek bilinçli bir Persleştirme politikası yürütür. Kendisi de aralarında III. Darius'un kızı Statira'nın ve Baktriyalı Oksyartes'in kızı Roksana'nın da (bu isim "ışık" anlamına gelen Farsça kelime *rûşen* ile aynı kökenden gelir) bulunduğu birkaç Pers prensesle evlenir. İskender yoluna çıkan tüm isyanları bastırarak eski imparatorluğun en ücra köşelerine, daha da ötesine, şimdi Pencap olarak bilinen topraklara ve Hindistan'a kadar ilerler. Fakat birlikleri, bitmek bilmeyen savaşlardan bitap düşmeye ve İskender'in Pers yanlısı politikalarından rahatsız olmaya başlar.

İskender MÖ 323 yılında Babil'de, büyük bir ihtimalle içkili bir gecenin ardından doğal nedenlerle hayatını kaybeder. Halefinin kim olduğu belirsizdir ve bu belirsizlik fethedilen toprakların bölünmesine sebep olan uzun savaşlara yol açar. Bu savaşlarda cinayetleriyle ünlü Makedonlar galip gelir, İskender'in yazmanı Kardialı Eumenes savaş sürecinde İskender'in Roksana'dan olma küçük oğlunu desteklemek için bir süreliğine birleşme sağlar. Ancak diğer general ve askerler Eumenes'ten hoşlanmazlar, çünkü Eumenes bir Yunan ve âlimdir. MÖ 316'da ihanete uğrar ve öldürülür. Roksana ve İskender'in oğlu ise MÖ 310 ya da 309 yılında öldürülür.

İskender'in erken ölümüne rağmen Pers'e Yunan, Yunanistan'a ise Pers etkisini taşıma ve Doğu ile Batı medeniyetlerinden bir harman oluşturma ideası beklentilerin ötesinde başarıya ulaşır. Ancak nihai sonuç tam bir felakettir. Pers, bir yüzyıldan uzun bir süre İskender'in generallerinden Selevkos'un soyundan gelenler tarafından yönetilir, dolayısıyla Yunan etkisi devam eder. Selevkos'un soydaşları Yunan yönetim tarzından ziyade Pers bir hükümdarlık kurar. Mısır'ı yöneten Ptolemaios hanedanı için de aynı durum geçerlidir. Roma, tüm Akdeniz topraklarına hükmetmeye başladığında Roma İmparatorluğu Doğu (Yunan) ile Batı (Latin) olarak ikiye ayrılır, ancak Doğu yönetiminin yıkılmış Akhamenid İmparatorluğu'ndan izler taşıdığı görülür. Bu Pers etkisi, Pompey'den Elagabalus'a kadar tüm kralların emperyal hırslarında kendini gösterir.

Bu, İranlıların yabancı bir yönetime son biat edişleri değildir, ancak eski Yunan askerlerinin kolonilerine ve Yunan kültürünün o topraklardaki varlığına rağmen Yunan etkisi geçici ve yüzeyseldir. Mazda dini sağlam bir şekilde varlığını sürdürür; İranlılar, Yunanlara ve hafızalardaki İskender'e olan düşmanlıklarını birincil odakları haline getirir.

İskender ve ailesiyle ilgili elimizde olan tarihsel kayıtlar genelde ikinci elden yazılır, taraflıdır ve İskender'e duyulan hayranlığı yansıtır. Hepsi Batı'ya ait kayıtlardır. Doğu'da İskender'i savaşçı kahraman olarak gören bir gelenek de vardır, ancak Zerdüştilerin onun hakkındaki fikirleri son derece olumsuzdur ve Zerdüştiler İskender efsanesinin anlatılandan farklı olduğunu söyler. Batı kaynaklarında İskender'in egemenliğini kurmak ya da güçlendirmek için ne tür önlemler aldığına dair pek bilgi verilmez, ancak Zerdüşti kayıtları onun birçok Mecusi'yi, rahibi ve öğretmeni öldürdüğünü, ateş tapınaklarındaki kutsal ateşleri söndürdüğünü anlatır. Bunlar, Makedon askerlerinin tapınaklardaki gümüş ve al-

tınlar için yaptıkları yağmalar ve tesadüfi cinayetler olarak görülebilir. Ancak Akhamenid İmparatorluğu'nun en büyük dini dayanağı ve o topraklardaki bir direniş ya da devrimin en olası çıkış noktası olan Mecusi rahip ve maliklerinin baskının gerçek öznesi olması çok daha muhtemeldir. Gerçekte ne olduğundan bağımsız olarak İranlıların, Batılı tarihçilerin iddia ettiği gibi İskender'in uzlaşı politikalarına boyun eğmiş olması pek olası değildir. Sonraki Zerdüşti yazılarında İskender, Ehrimen'le *guzastag*, "melun, uğursuz" adını paylaşan tek insan olur.[21]

2

İran'ın Yeniden Uyanışı: Partlar ve Sasaniler

Roma İmparatorluğu'nda ve Hint devletlerinde yaşayan halkların kurallarıyla ilgili araştırmalar yaptık... Kimseyi dini ya da kökeni farklı diye reddetmedik. Kıskançlıkla kavrulup onlardan uzaklaşmadık. Onların değerlerini öğrenmeye çalıştık, küçümsemedik. Çünkü doğrunun ve bilimin bilgisini ve gerçeğini öğrenmek bir kralın kendisine kazandırabileceği en büyük şeydir. Ve krallar için en utanç verici olan, öğrenmeyi küçümsemek ve bilim arayışından utanmaktır. Öğrenmeyenin bilge olması mümkün değildir.

I. Hüsrev Anuşirvan
(Bizanslı tarihçi Agathias'a göre)

Selevkos Nikator tarafından MÖ 312'de kurulan imparatorluk İskender tarafından fethedilen topraklardaki en güçlü devlettir. Suriye, Mezopotamya ve İran platosu (ve en azından teoride, daha doğudaki topraklar da) bu imparatorluğun kontrolü altındadır. Başkent önce Babil'de, sonra Dicle Nehri üstündeki Seleukeia topraklarındaki yeni bir yerleşkede, son olarak da Akdeniz bölgesindeki Antakya'da kurulur. Seleukeia kralları, İskender'in Doğululaştırma politikalarını devam ettirir; Yunan askeri ve ticari kolonilerini doğuya yer-

leştirir ve ordularında İranlıları kullanır. Ancak politik öncelikleri genel olarak Batı, özel olarak ise Doğu'yu kontrol eden diğer önemli Makedon/Yunan hanedanlığı olan Mısır'daki Ptolemaios ile aralarındaki rekabettir. Doğuda Soğdiana ve Baktriya gibi ücra satraplar zamanla bağımsız prenslikler haline gelir. Baktriya, şu an Kuzey Afganistan olarak bilinen bölgede, Yunan hanedanlıklarının egemenlikleri altında Doğu ve Yunan kültürlerini birleştiren kalıcı bir kültür oluşturur.

Savaşçı Süvari

Kuzeydoğunun ata dayalı kültürleri, İskender'e ve ondan önceki Akhamenidlere mutlaka bazı sorunlar yaşatmıştır. Dahaeler ve Sakalar gibi kabilelerin (İran ailesinden dillere sahiptirler) tüm askeri güçleri, at sırtında savaşmaya yöneliktir, oldukça hareketli bu topluluklar, tehdit edildiklerinde çölün ve Aral Gölü'nün güneyindeki yarı çöl toprakların uçsuz bucaksız kumlarında kaybolabilmişlerdir. Dolayısıyla herhangi bir imparatorluğun böylesi toplulukları egemenliği altına alması zordur. Selevkos Nikator'un MÖ 281 yılında ölümünden sonraki iki neslin hâkimiyeti sırasında, Dahaeler arasındaki bir kabile ya da kabileler grubu olan Parni; Parthia (Part İmparatorluğu) ve Hazar Gölü'nün doğusundaki topraklarda (MÖ yaklaşık 250 yılında isyan ederek Parthia'da bağımsızlığını ilan etmek için uğraşan yerel Selevkos Satrapı Andragoras'ın yerine geçerek) egemenliğini ilan eder ve Selevkos'un doğuda kalan topraklarını da tehdit etmeye başlar. Bu hükümdar hanedanlığına Arsaklar denir. Bu isim Parthia'yı egemenliği altına alan Arsak'tan (Arsakes) gelir. Ancak Arsaklar, hâkimiyet alanlarını genişletirken (MÖ 200'den önce Hyrkania'nın içlerine kadar girerler) kentlerdeki Yunan kolonilerinin varlıklarını ve kültürlerini koruma ve sürdürme konusunda da dikkatli davranır ve Part kralları, paraların üs-

Bu bronz Shamili Part savaşçısı heykeli Romalıları yenen bir imparatorluğun güvenini ve step göçebeleriyle Yunan öğelerinin bir karışımını sunmaktadır.

tüne *philhellenos* (Yunan dostu) yazısını bastırarak bu unvanı kullanmaya başlar.

Bazı Selevkos kralları Parthia ve Baktriya'da yeniden bir otorite sağlamak için Doğu'ya keşif planları yapar ya da doğu topraklarına ilerler. Partlı Arsaklar ise Doğululara kafa tutmaktansa onlarla müttefik olmayı ya da onların egemenliğine boyun eğmeyi tercih eder. Ancak Selevkos sürekli batıya doğru çekilmek zorunda kalır ve I. Arsaklı Mithridates (MÖ 171-138) döneminde Parthlılar; Sistan, Elam ve Media'yı, MÖ 142'de ise Babil'i ve son olarak MÖ 141'de Seleukia'yi alarak (Selevkos tahtında hak iddia edenler ise veraset kavgaları ve içsavaşlarla boğuşmaktadırlar) yeni bir genişleme sürecine girer. Mithridates kendisine geleneksel Akhamenid unvanını verir ve "Krallar Kralı" olarak anılır. Bu sürecin ardından Parthlılar doğuda Sakalar, batıda ise Selevkos saldırılarına maruz kalır. Fakat bir şekilde talih yeniden yüzlerine güler, Partlılar bir Selevkos ordusunu mağlup eder, esir alır ve Sa-

kalara karşı rehin olarak kullanır; buna karşılık Selevkos birlikleri Sakalarla ittifak kurarak Part Kralı Phraates'i öldürür (MÖ 128). Ancak II. Mithridates (Büyük Mithridates) saltanatı döneminde (MÖ yaklaşık 123 ile 87 yılları arası) doğu ve batıdaki düşmanları kontrol altında tutarak Parthia egemenliğini güçlendirmeyi ve istikrara kavuşturmayı başarır. Ayrıca Kralların Kralı unvanını da alarak Akhamenid monarşisine atıfta bulunur. Bu unvan, yönetim şeklinde gerçekleştirdiği diğer değişikliklerle birlikte yeni bir İran özgüvenine işaret eder.

Selevkoslar ile Parthialılar arasındaki uzun mücadelenin arka planında İpek Yolu üzerindeki İran kasaba ve şehirleri için bin yıldan uzun bir süredir önemini kaybetmeyen ipek ticareti vardır. Yunanlar ve Yunan kentleri ipek ticaretinin parçası olur (Büyük bir kesimi I. Mithridates tarafından işgal edilen Hindikuş'un kuzeyindeki Yunan Baktriya krallığındaki şehirler de dâhil). Onların ipek ticaretindeki rolleri, Parthia egemenliği döneminde Yunan kültürünün neden baskı altına alınmadığını ve Parthialı kralların neden Yunan kültürüne saygı duyduklarını da açıklar. Parthia krallarının Yunanlarla dost olmalarının nedeni, estetik duyarlılıkları ya da daha üstün bir kültüre hürmet etmeleri değildir. Yunanlar düşmanları değildir, çünkü Parthia kralları altın yumurtlayan tavuğu korumak ister.[1] Mithridates'in hem Çin Hanı Wu Ti'yle hem de Sulla diktatörlüğündeki Roma Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkileri vardır. Mithridates ya da halefi Gotarzes Mezopotamya'da varlıklarını devam ettirebilmek için Seleukeia yakınlarındaki Ktesiphon'da 700 yıl boyunca başkent olan bir şehir kurar (ancak genelde, yönetim merkezi olarak Dicle'nin öbür yakasındaki Seleukeia, yaz başkenti olarak ise Ekbatana/Hamedan kullanılır).

Partlar güçlü bir imparatorluk kurar ve sahip oldukları toprakları birkaç yüzyıl boyunca başarılı bir şekilde yönetir,

ancak kendilerinden önce gelen egemenlerin politikalarını alıp asimile eder ve kendilerine bağlı eyaletlerin dini, dilsel ve kültürel çeşitliliklerine hoşgörülü davranır. Selevkos egemenliğinde, satraplar üzerinden yürütülen devredilmiş güç (*perâkendeşâhî,* sonraki Arapça kaynaklarda *mulûkuttevâyif* olarak da geçer) sistemi devam eder. Bu sistem, genellikle Selevkoslardan önceki hanedanlarda sürdürülür.[2] Selevkosların yazmanları Akhamenid döneminde olduğu gibi Aramice kullanır ve yine dini çeşitlilik söz konusudur. Mithridates ve Fraates gibi isimler (Fraates isminin Avesta'daki Fravaşi* ile bağlantılı olduğu düşünülür) Arsakların Mazdacılığa olan bağlılıklarını gösterir, ancak Babilliler, Yunanlar, Yahudiler ve diğerleri dini geleneklerini eskisi gibi sürdürür ve Part döneminde Mazdacılık da geçmişte olduğu gibi farklı birçok pratik ve inancı bünyesinde barındırır. Yahudi geleneklerinde (bir kralın egemenlik dönemi dışında) Partlar Yahudilere karşı sıcak ve hoşgörülü[3] olarak tanımlanır (bunun sebebi bir yandan da Makkabi Yahudileri ile Filistin'deki Selevkoslar arasındaki uzun süreli çatışmaların Partların doğuda güçlenmesini sağlayan koşulları yaratmış olmasıdır).

Arsakların kanlı taht mücadeleleri uzun süre devam eder, ancak bu mücadeleler daha çok saray politikalarıyla ilgilidir ve bir grup soylu ailenin müdahalesi de bu taht kavgalarını etkilemiş olabilir. Egemenliklerinin merkezinde Suren, Karen ve Mehran gibi zengin ailelerden oluşan küçük bir grupla yaptıkları ittifak vardır. Partlar, kendi kültürlerindeki yoksunluklar nedeniyle tebaasının kültürünü içselleştiren ilkel göçebeler değildir (ya da en azından artık değildir). Part heykelleri, cephe tasvirleri ve kendine özgü tarzıyla seleflerinden oldukça farklıdır. Örneğin Nisa kazılarında gördüğümüz gibi Parth mimarisi, kabul salonu ya da *eyvan*ın ilk tasarlandığı

* Zerdüştlükteki koruyucu melek. (ed.)

kültürün temsilcisidir ve *eyvan*lar Sasani ve İslam mimarisinin vazgeçilmezleri olacaktır. Yine Partlar, İran dehasının en uç noktasını temsil ederler; bir yandan güçlü bir kimlik ve bütünlük politikası izlerken bir yandan da egemen oldukları topraklardaki kültürlerin ve değişkenlerin karmaşasını kabul ve hoşgörüyle karşılarlar.

Roma'nın Doğudaki Büyük Düşmanı

Partlar; bu kısımda anlatacağımız Roma'yla çatışmalarında, göreceğiniz gibi savaş sanatında da ustadır. Pompey, Lucullus ve Crassus gibi başarılı bir politik kariyerin vazgeçilmezi olan fetih ve askeri zaferleri yaşayan çok güçlü soyluların hırslarıyla büyük fetihler gerçekleşir, Roma İmparatorluğu MÖ ilk yüzyılın ilk yarısında Doğu Akdeniz topraklarını Helenistik derebeylerden alır ve doğuda ilerlemeye devam eder. Partlarla çatışmaların merkezi, başından bu yana Ermenistan ve Doğu Suriye ile Kuzey Mezopotamya'dır. MÖ 57-54'te Roma'nın egemenliği altındaki Suriye Beyi Aulus Gabinius, Parthia kraliyet veraseti çatışmalarında kardeşlerden birini destekler, ancak tahta diğer kardeş Orodes geçer.

MÖ 53'te Güney İtalya'daki Spartaküs köle ayaklanmasını bastıran zengin Romalı politikacı Marcus Licinius Crassus, Suriye'nin yeni valisi olur. Sezar'ın Galya'da yakın zamanda ele geçirdikleriyle rekabet etmek için doğuya fetihler düzenlemek isteyen Crassus, Ermenistan kralının daha kuzeye yönelik bir rota izlemesi ve kendi dostluğunu yararına kullanması için yaptığı önerileri dikkate alır ve 40.000 kişilik ordusuyla Carrhae'ye (Harran) doğru yola çıkar. Carrhae'de açık bir düzlükte Crassus'un ordusunun karşısına yaklaşık 10.000 kişilik bir Parthia süvari ordusu çıkar. Bu küçük birlikte oldukça hızlı hareket edebilen atlı okçularla zırhlı atlara ve uzun, ağır mızraklara sahip zırhlı piyadelerden oluşan çok

daha küçük bir birlik vardır. Roma birliklerinde ise kılıç ve ağır fırlatma mızrakları taşıyan askerler ve daha az silahı olan ya da silahsız Galyalı süvariler bulunmaktadır.

Partlar, Romalıların daha önce karşılaşmadıkları, nasıl karşılık vereceklerini bilemedikleri bir savaş yöntemiyle saldırır. Romalı piyadeler ilerler, ancak Part atlı okçuları Romalı birlikleri, onlar gelmeden geri çekilerek kanatlardan sıkıştırır. Romalıların güçlü zırhlarına rağmen Partların güçlü okları, miğfer ve zırhla boyun arasındaki boşluğa isabet eder, zincirli zırhların arasından ya da askerlerin korunmasız el ve ayaklarından hedefine ulaşmayı başarır. Romalılar sıcaktan bitap düşmüş ve susamıştır, üstelik Partları bozguna uğratmak için çıktıkları yolda yenilgiyle karşılaştıkları için öfkelilerdir. Özellikle de onların okları bittikçe develerden yüklü miktarda ok alan Partları gördükçe öfkeleri daha da artar.

Crassus'un oğlu, Parthlara karşı bir müfrezenin, Galyalı süvariler de dahil, komutanlığını yapmaktadır. Partlar dağınık bir şekilde geri çekilir, fakat asıl niyetleri müfrezenin ordunun ana bölüğünden yardım almasını engellemektir. Galyalılar okçuların peşinden gittiklerinde ise Part süvarileri daha güçsüz olanlara atları ve mızraklarıyla saldırır. Çaresizlik içindeki Galyalılar, Partları atlarından düşürmeye, korunmasız karınlarından yaralamaya çalışır; ancak bu umutsuz taktik bile içine düştükleri çıkmazdan onları kurtaramaz. Sonra Part atlı okçuları tüm güçleriyle Roma müfrezesine yönelir. Romalı askerler bir yandan Parthia atlarının çıkardığı toz bulutları arasında afallayarak yönlerini kaybederken bir yandan da ok sağanağına tutulurlar. Crassus'un oğlu, adamlarını küçük bir tepeye doğru çeker, ancak esir alınan yaklaşık 500 askerin dışında kalanlardan hepsi bu tepede kuşatılır ve öldürülür.

Crassus'un birliğinin yenilgisi ve Partların zafer şenlikleri, Roma ordusunun merkezinde moral bozar. Nihayet Crassus, Part Generali Suren'le anlaşmak için görüşmek ister, ancak

kafası kesilerek öldürülür. Hayatta kalan Roma askerleri dağınık bir şekilde Romalı Suriye'ye çekilir, yaklaşık 10.000 esir ise Partlar tarafından imparatorluğun güneydoğusuna götürülür.

Plutarkhos'a göre Crassus'un kafası Part Kralı Orodes'e gönderilir ve kral, Euripides'in oyunu *Bacchae*'dan dizeler okuyan bir aktörü dinlediği sırada kesik baş saraya ulaşır. Aktör onu alır ve oyunda Bacchik hipnozdayken kendi oğlu Kral Pentheus'u öldüren Teb Kraliçesi Agave'nin dizelerini okur:

Bugün bir aslanın yavrusunu avladık,
Ve dağlardan soylu bir kurban gelir.[4]

Bazılarına göre Batılı kaynaklarda Suren olarak geçen Part generali sonradan Rüstem olarak anılacak bir savaş kahramanıdır ve Firdevsi'nin *Şehname* adlı eserinde de ölümsüzleştirilir. Suren'in ailesinin, Firdevsi'nin Rüstem'i gibi Sistan'da toprakları bulunur (Sakastan; Sakae toprakları) ve yine Rüstem gibi kralıyla sorunlu bir ilişki sürdürür. Orodes, Suren'in zaferini kıskanır ve onu öldürür.

Carrhae'nin yenilgisi Roma'nın doğudaki saygınlığını yerle bir eder ve bu mağlubiyetten sonra Parthialılar hâkimiyetlerini Ermenistan'ı da içine alacak şekilde genişletir. Ancak cumhuriyetin sonlarına doğru, gittikçe rekabetçi bir hale bürünen Roma'da yenilgi, aşağılanma ve Crassus'un ölümü hem meydan okuma hem de uyarı olarak görülür. Crassus'un yapamadığını başarmak ve Partlara karşı zafer kazanmak politik bir ödül olarak kabul edilir. Diğer motivasyon ise ipek ticaretidir. Düşman Parthialılar, Çin'e giden yolun merkezini kontrol etmektedir. Zengin Romalılar eşlerine ve kızlarına aldıkları pahalı ipekler için ödedikleri altının büyük bir kısmının en güçlü düşmanlarına gittiğini görmektedir. Crassus'un başaramadığını bu sefer Marcus Antonius dener, MÖ 36'da yukarı Mezopotamya'ya Crassus'un ordusunun iki katı büyüklüğündeki bir orduyla gider.[5]

Crassus ve Antonius'un fetihleri boyunca Partlar ve Romalılar arasında birçok çatışma yaşanır, bu çatışmalarda her iki taraf da galip ve mağlup olur. MÖ 51'de Carrhae'de hayatta kalan bazı Romalılar Antakya yakınlarında baskınlar yapan Partları pusuya düşürür. MÖ 40'ta ise Orodes'in oğlu Pacorus'un liderliğindeki başka bir Parthia birliği (dönek Romalı Quintus Labienus da Pacorus'un yardımcısıdır) Suriye'den çıkarak Filistin'i ve Küçük Asya'nın çoğu eyaletini işgal eder (MÖ 44'te Sezar'ın öldürülmesinin ardından çıkan içsavaşın yarattığı karışıklıktan faydalanarak birçok kenti kuşatmaya bile gerek duymadan ele geçirmiştir). Ancak MÖ 39-38'de Marcus Antonius'un halefi Publius Ventidius, Sezar'ın eski birliklerinin bir kısmıyla doğu eyaletlerini kurtarmaya gelir. Parthları bir seri savaşın ardından yenilgiye uğratır, bu savaşlarda aralarında Pacorus ve Labienus'un da olduğu tüm önemli Parthia kumandanları öldürülür ve Ventidius nihayet Parthia'ya karşı görkemli bir zafer kazanır. Ancak bu zaferi Marcus Antonius sahiplenmek ister.

Marcus Antonius, Crassus'un Partlara karşı yürüttüğü savaşta birçok zorluk yaşar. Romalılar, Parthia oklarına karşı *testudo* (kaplumbağa) yöntemini geliştirir. Askerler önde bir duvar oluşturacak şekilde kalkanlarını kapatarak birbirlerine yaklaşır ve arkalarındaki yardımcılar da kalkanlarını bir çatı oluşturacak şekilde kafalarının üstüne kaldırır. Bu yöntem etkili bir savunmadır, ancak bu şekilde ilerlemek zordur ve lejyoner piyadeler Parthialı okçu süvarilere saldıramazlar; çünkü süvariler, Roma orduları ilerlerken en zayıf anlarında saldırı gerçekleştirebilecek kadar rahat hareket etmektedir. Ayrıca Partlar, Romalıların erzak taşıyan birliklerine de saldırmaktadır, yiyecek ve su bulmak o kadar zordur ki ordunun büyük bir kısmının yarardan çok zararı vardır artık. Güneyde böylesi zorluklar yaşayan Antonius, Parthia topraklarının daha kuzeyine bir saldırı planlar ve bugün Azerbay-

can olarak bilinen topraklara girer, fakat pek başarılı olamaz ve kışın soğuğunda Ermenistan'a geri dönmek zorunda kalır. Neredeyse 24.000 adamı hayatını kaybeder.

Antonius Ermenistan'a yaptığı bir seferle durumu kurtarır, ancak Romalılarla Partlar arasındaki bu çatışmalardan çıkan sonuç şudur: İki ordunun savaş tarzı ve bölgenin coğrafyası iki tarafı da köşeye sıkıştırmıştır. Parthia ordusu Roma kontrolündeki dağlık, açık olmayan bölgelerde pusuya düşer ve Roma topraklarını almak için gerekli kuşatma araçlarından yoksundur. Piyadeleri güçlü, ancak süvari birlikleri zayıf olan Romalılar ise açık Mezopotamya vadisindeki saldırılara karşı savunmasızdır ve daha hareketli olan Parthia güçlerine karşı ikmal yollarını korumakta zorlanır. Bu faktörler bu iki ordu için kalıcı olur ve Sasani döneminde de benzeri askeri zayıflıklar gözlemlenir.

Belki de bu durumun artık kansere dönüştüğünü fark etmiş olacak ki Augustus MÖ 31/30'da Marcus Antonius'u yenerek içsavaşa son verip Roma İmparatorluğu'nu hâkimiyeti altına aldıktan sonra Partlarla ilgili diplomatik politikalar izler ve Carrhae'de kaybedilen Roma lejyonunun kartal işaretini (aquila amblemi) geri almayı başarır. Partlar ise batıdaki bu barış sürecinde Pencap'ta, Surenlerden gelme bir ailenin hâkimiyetinde yeni bir Hint-Parthia imparatorluğu kurmak için uğraşır. Ancak Neron hâkimiyeti döneminde Parthia Kralı I. Vologases'in (Valgaş) Ermenistan'a yeni bir kral atamasıyla batıdaki savaşlar yeniden başlar. Çünkü Romalılar Ermenistan'ı Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olarak görmektedir. General Gnaeus Domitius Corbula MS 58-60'da Ermenistan'ı kuşatır, fakat Partlar karşı saldırıya geçer ve bir Roma birliğini ele geçirir.[6] Levhaların üst üste konulmasıyla yapılan ve filmlerde ve çocuk kitaplarında sürekli gördüğümüz Roma zırhlarının *(lorica segmentata)* Corbulo fethi sırasında Parthia oklarına karşı geliştirildiği söylenir. Ermenis-

tan savaşının sonucunda Romalılar ve Partlar tampon bölge olması için Ermenistan'da bağımsız, ancak yönetim hakkı Roma onayına bağlı bir Arsak saltanatı kurmak konusunda anlaşarak bir pakt imzalar.

I. Vologases de Mazdacılık tarihinde ve Mazdacılığın modern Zerdüştlüğe geçişinde önemli bir yere sahiptir. Sonraki Zerdüşt metinleri, Kral Valgaş'ın (birden fazla kral bu ismi alır, hangi Valgaş olduğu metinde belirtilmemiştir) Mecusi rahiplerine, dinlerine ait tüm yazılı ve sözlü eserleri bir araya getirerek sistemik bir şekilde kayıt altına almaları emrini veren ilk isim olduğunu söyler. Bu emir birkaç yüzyıl süren ve Avesta ile Zerdüştlüğün kutsal yazıtlarını meydana getiren süreci başlatır.[7] Bu emirleri veren I. Vologases olabilir (Vologases'in kardeşi Tiridates'in de Mazda dininden olması bu tezi destekler[8]), çünkü hükümdarlığı döneminde devletin İranlı karakterini yeniden oluşturma arzusuyla aldığı kararlar ve uyguladığı politikalar bu emirle bağdaşmaktadır. I. Vologases'in Seleukeia ve Ktesiphon yakınlarında, bölgedeki Yunan etkisini kırmak için yeni bir başkent kurduğuna inanılır. Bu başkente onun ismi verilir. Vologases'in altınlarının bazılarındaki yazılar eskisi gibi Yunan değil, Arap alfabesiyle yazılmıştır (Parthia dili de genelde bu alfabeyi kullanır). Ayrıca Arsakların Yahudilere karşı düşmanca bir tavrı olduğu da söylenir.[9] I. Vologases'in halefleri onun yaptığı yeniliklerin çoğunu devam ettirmemiş, Sasanilerin politikalarını uygulamıştır. Yunan etkisinin yavaş yavaş kaybolması, İran kimliğinin güçlenmesi I. Vologases'ten sonraki dönemlerin ana özellikleridir.

Sol Invictus

Romalı askerlerin doğuda savaştıkları ordulardan devşirdikleri başka bir şey daha vardır: Mitraizm. Akhamenid hâkimi-

yetindeyken Mazdacılığın tanrılarından biri olan Mitra batıya göç edince kendi dininin asıl tanrısı haline gelir. Ancak belki de Mitra, Pers'te veya Küçük Asya'da belirli bir bölgede veya özel bir bağlamda zaten önemli bir tanrıdır. Bazılarına göre ise Mitraizm tamamen yeni bir mezheptir ve ismi dışında Pers ülkesinden çok şey almamıştır.[10] Doğu'da tapınılan Mitra esas olarak her zaman askerlerin tanrısı olmuştur (Parthia savaşlarıyla bir bağlantısı olabilir) ve hayatları pahasına dostlarından, bildikleri topraklardan tekrar tekrar koparılan askerlerin hayatında önemli bir birleştirici faktördür. Mitra güneşle ilişkilendirilir, ancak (Yenilmeyen Güneş – *Sol invictus*) Mitraizm Batı paganizmin ritüelleştirilmiş tarikat karakterinden de etkilenmiştir ve İran Mazdacılığının etik bağlamını büyük ölçüde yitirmiştir. Gizli törenleri (gizemler), kabul töreni ritüelleri ve üye hiyerarşileriyle Farmasonlar gibi gizli bir topluluğa benzerler. İran'dan Londra'nın Walbrook semtine ve Hadrianus Duvarı boyundaki Carrawburg'a (Roma Brocolitia) kadar imparatorluğun dört bir yanında yeraltı Mitra tapınakları bulunur. Mitraizmin popülerleşmesi ve yaygınlaşması ise MS 1. yüzyılı bulur.

Mitraizm dini ve entelektüel olarak en çok İran'ın batıdaki topraklarından, Musevilikten ve Platonculuktan etkilenir. Mitraizm'in ilk Hıristiyan kiliseleri üzerinde büyük etkisi olduğu düşünülür. Hıristiyan piskoposlar dini ritüellerinde bazı değişiklikler yaparak bu yeni dini eski paganlar için mümkün olduğunca kabul edilebilir hale getirir (ancak Mitraizm'in yükselişi Hıristiyanlıktan çok kısa süre önceye tekabül eder, dolayısıyla tam tersi bir etkileşimin olmuş olması da muhtemeldir). Bu etkileşimi şu şekilde anlatabiliriz: Mitraizm dininden olanlar Mitra'nın 25 Aralık'ta bir bakireden doğduğuna inanır (bazı metinler ise Mitra'nın bir kayadan doğduğunu söyler) ve Mitra'ya ilk inananlar çobanlardır. Ritüellerinin arasında vaftiz ve kutsal yemek vardır. Mitraizm'in diğer

özellikleri ise Mazdacı kökenleri yansıtır: Mitra'nın, kanından diğer tüm canlıların meydana geldiği bir boğayı kurban ettiğine inanılır. Mitra, kötülüğün dünyadaki temsilcisinin, yani Ehrimen'in karşıtı olan Ahura Mazda'nın müttefikidir.

Sonraki yüzyılda Parthialı III. Vologases Ermenistan hükümdarını tahttan indirip yerine Romalıların sevmedikleri birini getirince büyük asker İmparator Traianus, yeni bir fetih için ihtiyacı olan bahaneyi bularak doğuda Mezopotamya'yı işgal eder ve doğudaki stratejik engelleri kırmayı başarır. Traianus güneyin o dayanılmaz sıcağında yürüyerek Ktesiphon'a gidip ok yağmurunun altına girmektense (önceki sene Ermenistan'ı işgal etmiştir) adamlarını ve silahlarını teknelere yükleyerek Dicle Nehri yoluyla 115 yılında Mezopotamya'ya ulaşır. Ktesiphon ve Seleukeia'ye ulaştıklarında Parthialı askerleri mağlup etmiş olan en incelikli Roma kuşatma tekniklerini uygular. Traianus, ikiz başkenti düşürür ve Mezopotamya eyaletlerini Roma İmparatorluğu'na bağlar. Traianus, askerleriyle Basra Körfezi'ne kadar gider. Asıl hedefi İskender gibi daha ilerideki topraklara da ulaşmaktır. Ancak 116 yılında Hatra'yı kuşattıkları sırada hastalanır ve 117'de hayatını kaybeder.

Traianus'un işgalleri ona "Parthicus" unvanını kazandıracak kadar etkileyicidir, ancak Parthia'nın uzak doğudaki merkezlerini yok etmeyi başaramamıştır. Traianus'un fetihleri Parthialı Pacorus ve Labienus'un MÖ 40'taki Filistin ve Küçük Asya kuşatmalarından biraz daha kalıcı olmuştur. Mezopotamya ve doğu eyaletlerdeki başka bölgelerde meydana gelen ayaklanmalarla Romalıların hâkimiyeti Traianus ölmeden önce tehlikeye girer. Traianus'un halefi Hadrianus ise Traianus'un Ermenistan ve Mezopotamya'daki işgal bölgelerini terk eder ve Parthia Kralı Osroes (Hüsrev) ile eski sınırları temel alan bir barış anlaşması yapar. Her şeye rağmen Traianus, Carrhae hayaletinin hakkından gelir ve haleflerine

Mezopotamya'daki stratejik sorunu nasıl kullanabileceklerini gösterir.

Traianus seferleri Arsakların çöküşünün başlangıcıdır ve Mezopotamya'nın artık eskisi gibi güvenli bir yer olmadığını gösterir. Aynı yüzyılda Roma orduları Seleucia/Ktesiphon topraklarına 165 (Verus hâkimiyetinde) ve 199 yılında (Septimus Severus hâkimiyetinde) iki kez daha girer. Fakat aynı dönemde Parthialılar da sert bir şekilde karşılık verir (Romalılar arasında 165-166 yıllarında çiçek hastalığı olabilecek bir salgının başlaması da Parthialılara yardım eder) ve Suriye'yi istila eder. Ayrıca 134-136 yılları arasında Kafkasya'daki alan isyanları gibi iç ayaklanmalarla ve göçebe baskınlarıyla da uğraşmak zorunda kalırlar.

216 yılında İmparator Caracalla'nın kışkırtmasıyla Romalılar yeniden fetihlere başlar. Fakat bu sefer Arbela'nın (Erbil/Hewler) ötesine geçemezler. Roma imparatorlarının en acımasızlarından olan Caracalla (215 yılında İskenderiye halkının onunla dalga geçtiği duyumu nedeniyle binlerce insanı katletmiştir) yolun kenarında dinlenirken kendi korumaları tarafından bıçaklanarak öldürülür. IV. Artabanus (Ardavan) egemenliğindeki Parthialılar, Caracalla'nın halefi Macrinus'un önderliğindeki Romalılara saldırır ve Nusaybin'de aldıkları yenilgiden sonra Macrinus bölgeyi güvenli hale getirmek ve savaş zararları için 200 milyon sestertius ödemek zorunda kalır (Dio Cassius'a göre).

Bu savaşların Arsak monarşisi üzerindeki doğrudan etkisi belirsiz olsa da özellikle Mezopotamya ve kuzeybatı topraklarında oldukça yorucu ve zarar verici olmuştur. Zira bu bölgeler barış zamanlarında imparatorluğun en zengin eyaletleridir. Arsaklarda her zaman taht kavgaları olmuş, ancak bu dönemde monarşi otoritesini yok edecek kadar sık çatışmalar yaşanmamıştır.

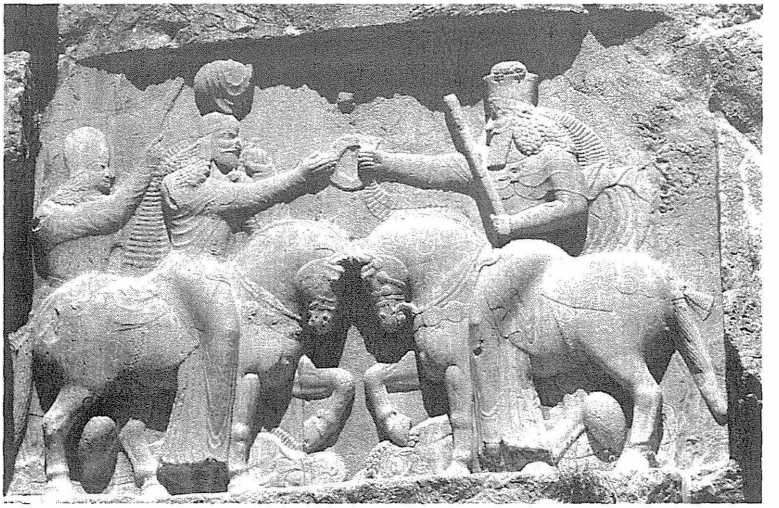
Perslerin Geri Dönüşü

MS 3. yüzyılda Akhamenidlerin ortaya çıktığı topraklarda; Persis, Fars bölgesinde yeni bir güç yükselmeye başlar. Bölgede yerel yöneticiler olarak Arsaklara bağlı bir aile ön plana çıkar. Fakat 224'te desteğini Kerman ve İsfahan'a kadar genişleten bu ailenin son üyesi, IV. Artabanus'un karşısına bir orduyla çıkar ve Artabanus'u Şuşter, Huzistan yakınlarında Hürmüzgan'da yaptıkları savaşta öldürür. Bu adamın adı Ardeşir'dir. Bu isim birçok Akhamenid kralına verilen Artaşastra (Artakserkses*) ismine atıfta bulunmaktadır. Ardeşir, büyük ihtimalle görece daha sıradan kökenlerini gizlemek için Akhamenidlerden geldiğini iddia etmektedir. Sasan adındaki atalarının adına atıfta bulunarak kendilerine Sasaniler demişlerdir. Ardeşir davası ile Fars'ta uygulanan Mazdacılık arasında da güçlü bir ilişki kurmuştur (Ardeşir'in babası Papak dini merkez Istakhr şehrinde Anahita tapınağı rahibiydi). Atlarıyla dörtnala ilerleyen Ardeşir ile yandaşlarını, Parthia kralı ve adamlarına mızraklarıyla saldırırken resmeden Firuzabad'daki dramatik kaya yontmalarında Artabanus'un düşüşü ölümsüzleştirilmiştir.

Arsaklar rejimi hemen çökmemiş, paraları 228 yılına kadar Mezopotamya'da basılmıştır; ancak Ardeşir 226 yılında Ktesiphon'u aldıktan sonra kendisini *Şehinşah* (Kralların Kralı) ilan eder ve birkaç yıl içinde eski Parthia İmparatorluğu'nun tüm topraklarını kontrol altına alır. Bu bilginin kendisi bile tek başına, bazı önemli Parthia ailelerinin (egemenliklerinin 224 yılından sonra da uzun süre devam ettiği bilinmektedir) saltanat değişikliğine onay verip işbirliği yaptığını gösterir.

Ardeşir, başından beri yeni saltanatının, kendisini yeni bir şekilde ortaya koyup meşrulaştırmasını istemektedir. Bastırdığı paralarda (ve ondan sonra gelenlerin bastırdığı paralar-

* Artaserhas (ed.)

Nakş-ı Rüstem'deki bu muazzam yazıtlar belki de İran Krallığı'nın en kusursuz imgeleridir. Kendisini savaşlarda kanıtlayan Sasani saltanatının kurucusu I. Ardeşir (solda) Ormuzd'dan krallık sembolünü almaktadır.

da da) Arsakların paralarındaki Yunanca yerine Pers yazıları kullanılmış ve paraların bir yüzünde de Mazda ateş tapınağı yer alır. Sasaniler her şeyden önce İranlı, Mazdacı krallardır. Persepolis yakınlarında bulunan Nakş-ı Rüstem'deki muazzam kaya oymalarında Ardeşir, at sırtında ve Ormuzd'dan (Ahura Mazda'nın Orta Farsçadaki [Pehlevice] adı) kraliyet sembolünü alırken resmedilmiştir. IV. Artabanus ise Ardeşir'in atının altında ezilirken resmedilmiş, Ehrimen ise Ormuzd'un oturduğu atın toynaklarının altında yer almıştır. Verilen mesaj açıktır. Ardeşir Tanrı tarafından seçilmiş olandır ve Arsaklara açtığı son savaş sonucunda kazandığı zaferde Tanrı ona yardım etmiştir. Artabanus'u, Ormuzd'un Ehrimen'le yaptığı iyi ile kötünün mücadelesine benzer bir savaşta yenmiştir.[11] Paralardaki resimler Ardeşir'i aynı zamanda "ilahi kan" olarak betimler. Oldukça İranlı olan bu monarşi, çelişkili bir şekilde Yunan kökenlerine atıf olarak değerlen-

dirilebilir. Homa Katouzian'a* göre kökenleri az çok belli olan, bir karmaşa döneminin ardından hâkimiyeti ele geçiren bu yeni ve otokratik egemenin zaferini ve meşruiyetini Tanrı'dan aldığını iddia etmesi İran tarihi için bir tekerrürdür ve belki de bu kaya oyuklarında bunun arketipi görülmektedir.[12] İran'ın eski ve yeni tüm dini devrimlerinde Ardeşir'in dini imgelerle bezeli ayaklanmasının izleri bulunmaktadır.

Bu kaya oymaları aynı zamanda İran'a atıfta bulunan ilk yazıtlar olarak bilinir (büyük ihtimalle Sasani dönemine tekabül eden Avesta'da ve Ardeşir'in paralarında da İran'a dair söylemler bulunabilir). Ayrıca bazı başka kanıtlarla birlikte, bu oymaları yapanların Mazdacı dinin görüldüğü (çeşitli şekillerde) yerleri ifade etmek için İran terimini kullandıkları söylenebilir ya da İran ailesinin, dillerinin konuşulduğu topraklar için de bu terim kullanılmış olabilir (ancak İran içine Babil ve Mesene'nin de dahil edilmesi bu teoriyi zayıflatır). Diğer bir teoriye göre ise İran, daha muğlak tanımlanan bir şeyi simgelemekte, topraktan ziyade insan topluluklarını ifade etmektedir. Ancak İran'ın ne olduğu değil, ne olmadığı (*Aniran*) daha açıktır. İran'a ait olmayan topraklar; Suriye, Silisya ve Gürcistan dahil Sasani şahının egemenliğindeki İran olarak görülmeyen topraklardır.[13] Bu terimler, özel anlamlarından bağımsız olarak Fars'ta merkezileşmiştir, ancak bölgeleri aşan güçlü bir İran kimliğine atıfta bulunmaktadır. Ardeşir'in bu kavramları hiç yoktan üretmiş olması çok mümkün değildir. Bunların ona en büyük faydası otoritesini desteklemesidir. Bu amaca hizmet etmeleri için ise daha eski bir toprak, halk ve politik kültür tanımlarına dokunan imgeler barındırması gerekir.

Sonraki yıllarda Ardeşir, yukarı Mezopotamya ve Suriye'deki eski sınır bölgelerinde, Romalılara saldırılar düzen-

---

* Humayun Katuzyan, Prof. Dr. İranlı tarihçi, eleştirmen ve ekonomist. (ed.)

leyerek Part İmparatorluğu'nun hâkimi olmaya çalışır. Ardeşir Romalılara karşı zafer kazanarak elde edeceği egemenliği meşrulaştırmak ister ve bir kez daha Partların Romalılarla ilgili yaptığı hatalar, düşüşlerinin sebeplerinden biri olur. İlk bakışta Romalılar ile Persler arasındaki bitmek bilmez savaşlar (Hem Parthia döneminde hem de Sasani döneminde devam eder) neredeyse anlaşılmazdır ve yüzyıllar boyunca devam eder. İki tarafın da bu savaşlardan ekonomik kazanç sağlama ihtimalleri vardır, çünkü çatışmaların olduğu bölgeler zengin eyaletlerdir. Ancak aynı zamanda, özellikle Ardeşir dönemindeki savaşların maliyetli olduğu bilinmektedir. Bu nedenle iki tarafın da diğerini tamamen yok etmesi oldukça zordur; çünkü iki tarafın ana savaş bölgelerinin dışında, zararlarını telafi etmeleri gereken iç bölgeleri vardır ve iki tarafın da kazandıklarını kalıcı olarak ellerinde tutmaları pek mümkün değildir. Fakat savaşlar ve çatışmalı bölgeler artık totemik bir değer kazanmıştır. Pers şahlarının ve Roma imparatorlarının egemenliklerini meşrulaştırdıkları araçların parçaları haline gelmiştir. Dolayısıyla şahlar ve imparatorlar kişisel olarak fetihlere katılmışlardır. Roma'daki ve Fars'ın tepelerindeki kaya oyuklarında büyük zaferler imgelenir. Yukarı Mezopotamya, Ermenistan ve Suriye ise prenslerin oyun alanları haline gelmiştir.

Ardeşir Romalılarla girdiği savaşlarda önceleri zafer kazanamaz, ancak yıllar sonra Nisibis ile Carrhae'yi yeniden ele geçirir. Son yıllarında ise imparatorluğu, 241 yılında öldükten sonra yerine geçen oğlu Şapur'la birlikte yönetir. Şapur, Romalıları 243'te Misikoe'de yenilgiye uğratır (Roma İmparatoru Gordian'ı öldürür), 244'te İmparator "Arap Philip" teslim olur ve Ermenistan'ı ele geçirir. Yıllar süren bu savaşlarda çok önemli başarılar kazanır. 259/260 yılında Gotların Roma İmparatorluğu'na yaptığı istilalar, politik istikrarsızlıklar ve salgın hastalıklarla uğraşan İmparator Valerian, Şapur'a kar-

şı ordusunu toplar, ancak Persler onu Edessa'nın batısında yenilgiye uğratarak esir alır. Şapur'un zaferleri de Nakş-ı Rüstem'deki kabartmalarda ölümsüzleştirilmiştir. Bu kayalarda, iki Roma imparatorunun at üstündeki Şapur'a teslim oluşu resmedilir. Yazıtlar Philip'in fidye olarak 500.000 dinar ödediğini ve savaşta Şapur'un, Valerian'ı kendi elleriyle esir aldığını söyler.[14] Sonrasında Valerian'a neler olduğuna dair farklı bilgiler vardır. En çarpıcı olanı (Romalı kaynaklardan), yıllar süren aşağılanmalardan sonra eski imparatorun canlıyken derisinin yüzüldüğü, samanla doldurulduğu ve Pers ordularının üstünlüğünün hatırlanması için sergilendiğidir. Anthony Hecht, bu hikâyeye dayanan bir şiir yazmıştır. Bu şiirin bir bölümü şöyledir:

... Korkunç bir koca bebek, saman dolu,
Roma İmparatoru, Valerian'ın suretinde...
Rüzgârla savruluyor sarayın bayrak direğinde
Ve genç kızlar geliyor anneleriyle
Erkek anatomisini öğrensinler diye...[15]

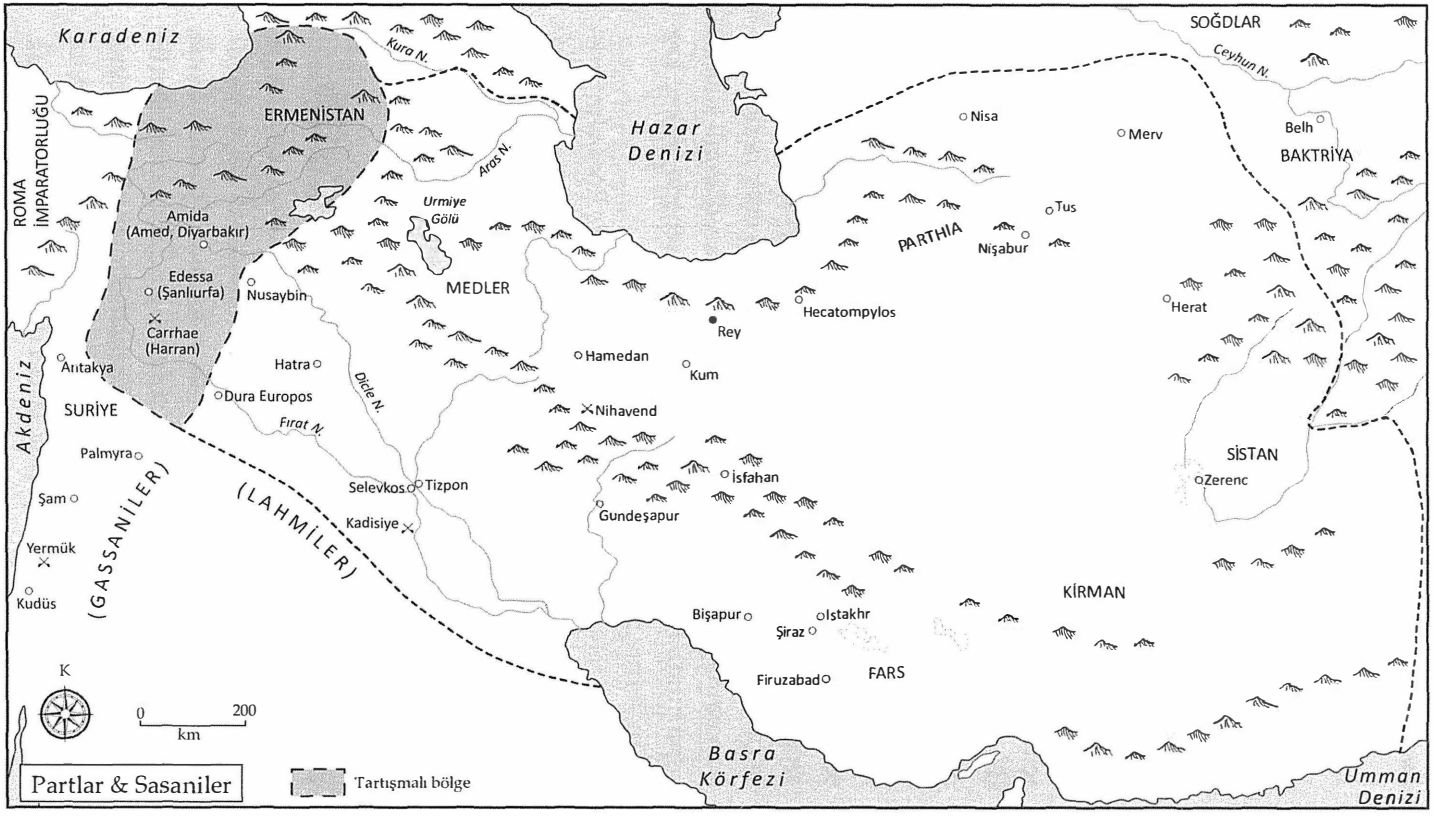
Nakş-ı Rüstem'deki yazıtlar ise Roma esirlerinin, imparatorluğun dört bir tarafında tutulduklarını söyler. Hâlâ kalıntılarını görebileceğimiz köprü ve barajlardan oluşan Roma mühendisliği eserlerinin bulunduğu Bişapur ve Şuster'in bu amaçla kullanıldığına dair kanıtlar vardır. Dolayısıyla Valerian'ın derisi yüzülüp doldurulmuş olabilir. İmparatorun bir Pers şehrinde *pontifex maximus** olarak yaşamış olması muhtemeldir. Şapur'un insancıl yönetim anlayışı düşünüldüğünde (ve Nakş-ı Rüstem kabartmaları da düşmanın vahşice aşağılandığını değil, aksine bağışlandığını resmetmektedir) imparatorun derisinin yüzülmesi hikâyesinin eleştirel analizden uzak olduğu söylenebilir. Ancak bu hikâyenin, esir düştükten

* Roma İmparatorluğu'nda en yüksek dini makam. (ed.)

sonra Valerian'ın yaşadıklarını bilmeyen, fakat Perslerin en kötüsünü yaptığına inanmaya hazır Romalı tarihçilerin anlattığı dehşet verici bir masaldan ibaret olması da muhtemeldir. Antakya ve birçok başka bölgeden Hıristiyanlar da dahil olmak üzere birçok sıradan insan Şapur'un fetihlerinden sonra Pers ülkesine yerleştirilir. Roma'yla yapılan savaşların yanında Ardeşir ve Şapur doğuya giderek Kuşanlarla savaşır ve nihayetinde şu an Orta Asya, Afganistan ve Kuzey Hindistan olarak bilinen topraklarda Sasani egemenliğini kurar.

Ardeşir ve Şapur, yönetimlerinde toplumdaki bazı derin değişimlere paralel değişiklikler yapmışlardır. Yönetim daha merkezi hale getirilmiş, bürokrasi yaygınlaştırılmış ve Partlardan alınan sistemden (bazen büyük ihtimalle yanıltıcı bir tanımla feodalizm denir) yeni bir yönetim modeli ortaya çıkarılmıştır.[16] Kitabelerde *debîr* (kâtip), *gencdâr* (hazinedar) ve *dâdver* (yargıç) gibi yeni makam ve unvan isimleri görülür. Eski Part ailesinin varlığı ancak yargı işlerinde hissedilmiş ve onlar bir bakıma evcilleştirilmiştir (XIV. Louis'nin 17. yüzyıl ortalarındaki Fronde adı verilen içsavaş sonrası Fransız soylularını Versaille'da eğitmesine benzer bir durum söz konusudur). Büyük soyluların rollerinin değişmesi toplumsal, kültürel ve askeri açıdan başka bir önemli duruma yol açmıştır. Sonraki yüzyıllarda Şah'ın yetkisiyle kırsal kesimi, köyleri ve köylüleri yöneten bir seçkinler sınıfı, *dihkânlar* ortaya çıkmış ve Sasani ordularına savaş kazandıran zırhlı süvariler bu sınıftan seçilmiştir (bu sınıfın ortaya çıkışından önceki ara dönemde ise soylu aileler eyaletlerdeki güçlerini korumuş ve süvari birlikleri Parthialılar döneminde olduğu gibi bu ailelerin askerlerinden oluşmuştur).

Şapur'un uzun hükümdarlığı Ardeşir'in politikasını farklı şekillerde uygulamış ve devam ettirmiştir. Şapur, babasının Firuzabad ve diğer şehirlerde yaptıklarını örnek alarak Bişapur ve Nişabur gibi görkemli şehirler inşa eder. Bu kentlerin

Karadeniz
Kura N.
ERMENİSTAN
Hazar Denizi
SOĞDLAR
Ceyhun N.
ROMA İMPARATORLUĞU
Nisa
Merv
Belh
BAKTRİYA
Araş N.
Amida (Amed, Diyarbakır)
Urmiye Gölü
PARTHIA
Tus
Nişabur
Edessa (Şanlıurfa)
Nusaybin
MEDLER
Herat
Hecatompylos
Rey
Carrhae (Harran)
Hamedan
Kum
Antakya
Hatra
Dicle N.
Akdeniz
SURİYE
Dura Europos
Fırat N.
Nihavend
Palmyra
SİSTAN
Zerenc
İsfahan
Şam
Selevkos
Tizpon
Gundeşapur
(GASSANİLER)
(LAHMİLER)
Kadisiye
Yermük
KİRMAN
Kudüs
Bişapur
Istakhr
Şiraz
Firuzabad
FARS
K
0
200
km
Basra Körfezi
Umman Denizi
Partlar & Sasaniler
Tartışmalı bölge

inşası[17] ve ticaretin hem imparatorluk içinde hem de dışında yaygınlaşmasıyla eski şehirlerin de büyümesi (özellikle İpek Yolu üzerindeki şehirler gelişir, ancak Hindistan ve Çin'e deniz yolu bağlantısı olan şehirler de büyür) sonucunda Pers ekonomisinde önemli değişiklikler olur.

İslam döneminde ise benzer pazarlar, esnaf loncalarını kuran tüccar ve zanaatkârların evi olan kentlerde ortaya çıkar. Tarım, kasabalardan gelen yiyecek talebini karşılamak için gelişir, dolayısıyla göçebe hayvancılık önemini kaybeder. Ekili topraklar, *kanât* denilen, yüksek bölgelerden köylere, toprakları sulamak için suyu birkaç kilometre taşıyabilen yeraltı kanallarının yardımıyla yaygınlaşır. (*Kanât* hâlâ İran topraklarına özgü bir yöntemdir. *Kanât*ların bacalarına yüksekten bakıldığında kabarcıklara benzeyen ağızları uzun bir zincir gibi görünür. Bu ağızların her birinin etrafı yükseltilerle çevrelenmiştir). Tarım Mezopotamya'ya kadar ilerler. Mezopotamya'nın zengin nehir vadisi toprakları düzenli sulama sonucunda oldukça verimli hale gelir ve senede birkaç kez ürün verme potansiyeline sahip olur.

Kültürel olarak Yunanların, Suriyelilerin ve Roma İmparatorluğu'nun diğer halklarının yeniden yerleştirilmesi Yunanca öğrenme ilgisini canlandırır ve metinlerin Pehlevi diline çevirileri başlar (Pehlevi dili Akhamenid döneminde konuşulan gramer açısından karmaşık olan Eski farsça'nın basitleştirilmiş biçimidir ve Sasani döneminde kullanılan Orta Pers [Farsça] dilidir). Zamanla Cündişapur ve Nusaybin gibi şehirlerde tıp ve diğer bilimler de dahil olmak üzere farklı alanlarda öğrenim veren okullar kurulur. Kayıtlara göre Şapur, dindar kimliğiyle ailesi için ateş sunakları yaptırmıştır. Her bir sunakta rahiplere ve onların ailelerine yardım etmek için bağış yapılabilmiştir (ateş tapınaklarının Mazdacılığın bir parçası olarak yaygınlaşması Arsaklar döneminde başlamıştır). Bu sunaklar ve büyük soyluların yaptırdığı diğerleri, rahiplerin ekonomik ve politik güçlerini de artırmıştır *(mobad).*

Karanlık Peygamber

Şapur saltanatının ortaya çıkardığı diğer bir yenilik ise Peygamber Mani'nin ismini alan Maniheizm'dir. İyi ve kötü arasındaki düalistik ayrım gibi müphem bir fikir dışında Mani ve doktrinleri bugünün insanına oldukça yabancıdır, fakat yakından incelendiğinde Mani'nin fikirleri ve önderlik ettiği akımın büyük etkisi ortaçağ Avrupa'sında kendisini şaşırtıcı şekillerde gösterir.

Mani Nisan 216'da Arsak hanedanından gelen İranlı bir ailenin çocuğu olarak Mezopotamya'da dünyaya gelir. Ailesi Hamedan/Ekbatana'dan Mezopotamya'ya göçer. Doğduğunda topal olduğu, insan bedenine dair karamsarlığının ve insan bedeninden iğrenmesinin de topallığıyla ilişkilendirilebileceği söylenir. Tüm dünya dinlerinin kurucuları gibi sorunlu bir zaman ve mekânda doğar. Ebeveyninin Hıristiyan olduğu söylenir[18] ve Mani gençlik yıllarında büyük oranda Gnostisizm'den etkilenir. (Her ne kadar bazıları Gnostik fikirlerin bir kısmının Hıristiyanlık öncesine ait olduğuna, Platoncu fikirleri kapsadığına inansa da Gnostisizm Hıristiyanlığın önemli mezheplerinden biridir. Musevilik ve hatta sonraki dönemlerde İslam bile "Gnostik" olarak tanımlanmıştır. Genel olarak Gnostikler ilahi olanla kişisel, doğrudan bir deneyimin ortaya çıkardığı gizli bir bilgiye, *gnosis*e inanırlar.) 240 yılından önceki bir dönemde Mani'ye et yememesini, şarap içmemesini ve kadınlarla yatmamasını söyleyen bir vahiy iner. Mani'nin doktrininde Hıristiyan unsurlar da vardır, ancak Mani'nin öğretileri aslında Mazdaizm'den, özellikle de Mazdacılığın pesimist ve determinist eğilimleri olan kolu Zurvanizm'den devşirilen bir yaradılış mitine (eğer bu tanım doğruysa) dayanmaktadır. Zurvanizm astroloji gibi yerel geleneklerden etkilenen ve birkaç yüzyıl boyunca özellikle Mezopotamya'da öne çıkan bir mezheptir.

Kısaca Maniheizm iyinin, ışığın maddeyle cisimleşmiş kötü, şeytani olan tarafından boğulduğu ve ezildiği hassas, distopik bir yaradılıştan bahseder. Kötülük cinsel birleşme ve üreme (özünde günahkâr) yoluyla ışığı (iyi ruhu) maddeye hapseder ve dünyada kötülüğün hâkimiyetini kurar. İsa, insanları bu perişan durumdan kurtarmayı başarmıştır, ancak yalnızca kısa süreliğine. Tek gerçek umut, ruhun ölümde nihai özgürleşmesidir. Varoluşun bu karanlık ve çirkin tasavvuru, saplantılı bir şekilde Mazdaizm'den birçok simge ve prensip devşirerek bir arınma (maddi varlıktan ve kötülükten arınma) dini olarak ortaya konmuştur. Mani, çoğu oldukça güzel birçok dini metin ve ayin yazmıştır. Mani 243'te Şapur'la yaptığı bir toplantıda Şah'ı etkisi altına aldıktan sonra[19] tüm Sasani İmparatorluğu'nda vaazlarını verme izni alır. Elbette Şah büyük ihtimalle Mani'yi detaylıca sorgulamamıştır; ancak Şapur, Musevilik ve Hıristiyanlık da dahil tüm dinlere karşı hoşgörülü bir tavır sergilemiştir. Şapur'un Mani için bir istisna yarattığını düşünmek ise elbette hoş bir fikirdir. Mani aynı sene Şapur'un Romalılarla yaptığı savaşların bir kısmında şaha refakat eder, ancak bu durum tesadüftür. Çünkü aynı fetihte karşı tarafta da Roma imparatorunun yanında büyük Yeni-Platoncu Plotinus vardır.

Mani'nin öğretileri hızla yaygınlaşarak Pers ülkesinin ötesine, Hindistan'a, Avrupa'ya ve Orta Asya'ya (Bugün akademisyenlerin çoğunun analizlerinde yer aldığı gibi Maniheizm zulmedilen, yalnızca yeraltında varlığını sürdürebilen bir dinden ziyade, açık bir topluluk olarak en uzun Orta Asya'da yaşamıştır) ulaşır. Mani, öğretilerinin farklı dillere çevrilmesi için yazmanlardan oluşan gruplar organize eder.[20] Müritleri, bir inanan hiyerarşisi kurmuştur. Bu hiyerarşinin tepesinde ayrıcalıklı bir *Seçilmiş* vardır ve Seçilmiş saflık kurallarını uygular; oruç tutar, bekâret yemini eder ve diğer hayattan nefret ettiğini gösteren saçmalıkları sonuna kadar yapar. Ancak

her yerde özellikle Mazdacı Mecusiler tarafından aşağılanmış olan bu tarikatın sapkın olduğu düşünülmüştür. Yahudiler, Hıristiyan kilisesi ve hatta Mandeanlar gibi Gnostikler bile Maniheizm'i hor görmüşlerdir. Mani Şapur'un ölümünde sonra yolculuğundan döndüğünde kendisini pek de hoşgörülü olmayan topraklarda bulur. Karşısında inançlarını çarpıttığı ve yok ettiği için Mani'den nefret eden Mecusiler vardır ve Mani yirmi altı gün boyunca zincirlerle asılarak işkence görür ve 277 yılında öldürülür.

Fakat Maniheizm öğretileri etkisini göstermeye başlamıştır bile. *Tüm* dini kötülükleri Mani'ye atfetmek elbette ki aptallık olacaktır; ancak Mani saf olmama, maddi varoluşun yozluğu ve her türlü cinsel hazzın günahkârlığı gibi zarar verici ve iç karartıcı fikirlerle dolu bir inanç sistemini yaygınlaştırmayı başarır. Mani'nin kavramları (özellikle de yozlaşma ve cinsel ilişkinin günahı konularıyla ilgili olanlar) kadın düşmanlığına metafiziksel meşruiyet alanı bulmak isteyenlerin de işine yaramış, determinist eğilimlere de cevap vermiştir. Mani'nin düşünceleri nefretle dolu bir "Pandora'nın Kutusu" gibidir. İçindeki parçalar biçimsiz kanatlarıyla her yere dağılmıştır. Bausani'nin söylediği gibi Mani "varoluşun ucubeliği" fikrine dayanarak mitler oluşturmuştur:

> *... doğal olmama ve aşağıdan gelmeme gibi hoş olmayan özelliklere sahip mitler... Zerdüştler gibi çok çeşitli dini sosyalliğe dayanmayan bitkin ve manyak bir entelektüelin kişisel rüyalarıdır neredeyse.*[21]

Fakat Mani'nin fikirleri karmaşık, farklı ve yenilikçidir. Tüm fikirleri kötü değildir. Maniheizm'in İslam üzerinde de etkisi olmuş olabilir. Mani de Muhammed gibi kendisini "son peygamber" olarak tanımlar. Başka paralellikler de vardır.[22] Oysa İslam özünde Maniheizm karşıtıdır ve Peygamber Muhammed'in dinlerle ilgili düşünceleri oldukça açıktır: "Tüm

inançlar korunacaktır. Biri hariç: Maniheizm."[23] Maniheizm'e yönelik suçlamalar sapkınlık üzerine yoğunlaşmaktadır; ancak bu din, varlığını bir yeraltı tarikatı olarak da sürdürmeye devam eder. Fakat Maniheizm'in Batı'daki etkileri çok daha şaşırtıcı bir hikâyedir.

Hıristiyan kilisesinin belki de en etkileyici kişisi Hippolu Aziz Augustinus'tur. Augustinus eğitimli olmayan kesimlere Hıristiyanlığı anlatan muhteşem kitaplar yazmış, Hıristiyanlığa ait kavramlarla Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü açıklamış, günahkâr Hıristiyanların günahlarını affetmiş (Gibbon gibileri ikna olmamıştır); kendi hayatını, günah anlayışını ve Hıristiyanlığa dönüşünü ("Tanrım, beni erdemli yap – şimdi değil ama") duygusal ve insancıl bir dille anlatmıştır. Sonraki yüzyıllarda kilisenin fikirlerinde Augustinus'un varlığı oldukça dominanttır. Aziz Augustinus Maniheizm'in Hıristiyanlık için neden kâfirlik olduğunu da açıklar. Ancak gerçek şudur ki Augustinus Hıristiyanlığa geçmeden önce bir Maniheistti, başkalarını Maniheizm'e kazandırma çalışmaları yapmıştı ve belki bir Maniheist rahipti. Augustinus'un fikirleri oldukça görünür ve katıdır.

Augustinus'un ilk günah (Augustinus bunu doğrudan cinselliğe bağlar), takdir-i ilahi, kurtarıcı seçilmiş ve (elbette) vaftiz edilmemiş bebeklerin lanetlenmesi gibi fikirleri Katolik Hıristiyanlık doktrininde kendisine yer bulabilir. Bu fikirler, Hıristiyan kilisesinde en azından kısmen tartışılmış ve bu tartışmalar Mani'yi de etkileyen benzer Gnostik fikirlerin etkisi altında kalmıştır. Fakat bu temel kavramların çoğu, özellikle de ilk günah Maniheist doktrinle şaşırtıcı bir şekilde paralellik gösterir. Elbette ki Augustinus, kilisenin kâfir dediği Maniheist fikirleri Hıristiyan öğretinin bir parçası haline getirmiş olamaz? Fakat çağdaşları tarafından tam da bunu yaptığı için suçlanmıştır. Özellikle de özgür irade fikrinin havarisi Pelagius, 5. yüzyılın başlarında bu teolojik sorunlar üzerinden Au-

gustinus ile uzun ve zorlu tartışmalar yaşamış ve kaybederek kâfir ilan edilmiştir. Belki de bu, Hıristiyan kilisesinin aldığı en zararlı karar olmuştur.[24]

Ortaçağ Avrupa'sında Batı Hıristiyan kilisesinin de sürdürdüğü Maniheizm/Augustinusçu formülün amansız mücadelesi başlar ve milyonlarca insanın hayatını felakete sürükler. Bu akımın üzücü sonuçları bugün bile etkisini sürdürmektedir: insan bedenine duyulan nefret, cinsellikten iğrenme ve suçluluk duygusu, kadın düşmanlığı, determinizm (ve determinizmden kaynaklı sorumluluk almaktan kaçınma eğilimi), ruhun obsesif bir şekilde idealize edilmesi ve maddeyi küçümseme. Bu fikirler İsa'nın öğretilerinde aslında yoktur. Kötü maddesellik ile iyi tinsellik arasındaki aşırı Maniheist dualitenin Katharlar, Bogomiller gibi sapkın görüşlerde çok daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür ("bugger" [oğlancı] kelimesi Bogomil'den türemiştir). Kilise ise bu fikirleri tüm gücüyle sürdürmeye devam eder. Büyük bilgin ve İranolog Alessandro Bausani (Maniheizm inançlarına dair bilgilerin birçoğunu onun eserlerinden alarak aktardım) bu iki Batı sapkınlığı arasındaki ilişkiye şüpheyle yaklaşır,[25] ancak bu iki dinin inançları ve pratikleri ile Maniheizm öğretileri arasındaki paralellik küçümsenemeyecek kadar aşikârdır. Ortaçağ kilisesinin Katharlar ve diğer dinlere yönelik baskısının esas sebebi onların ilkeleriyle Ortodoks olanların arasındaki benzerliktir. Aslında bu dinler Ortodoks doktrinini aşırı uca çekmekten başka bir şey yapmamıştır. Kilise kendi çirkin gölgesini yok etmek istemiştir (Doğu Ortodoks Kilisesi Augustinusçu teolojiyi Batı kadar çok benimsememiştir). Augustinusçu ortodoksinin asıl karşıtı ise Pelagianizm'dir. Pelagianizm'in basit çekiciliği onun asla tam olarak yok olmamasını sağlamıştır. Zaman zaman ortaçağ fikirlerinin arasına saklanıp Rönesans hümanizminde tekrar ortaya çıkan sırma teldir. Aziz olmayı hak eden bir Hıristiyan düşünür varsa o

da Pelagius'tur. Nietzsche'nin *Weltverleumder*[26] (dünya iftiracıları) unvanını hak eden bir çift âlim varsa onlar da Mani ile Augustinus'tur.

Bu kısa gezintiden sonra tekrar Pers ülkesine dönelim. Mazdacı Mecusiler, Maniheizm'i sapkınlık olarak tanımlar ve İran'ın fikirsel dünyasının temsilcisi olmaktan ziyade İranlı düşüncenin çarpıtılmış şekli ya da Mazdacı tuzaklara bürünmüş Hıristiyan Gnostisizm'inin filizlenmesi olarak görmenin daha doğru olduğunu söyler.

Yeniden Savaş

Şapur'un Romalılara karşı sürekli kazandığı zaferler Roma İmparatorluğu'nu 3. yüzyılda neredeyse yok olacak düzeye getirmiştir. Velerian'ın 260 yılında esir düşmesinden sonraki süreçte Romalılar saldırılara karşılık veremeyince tüm Doğu Pers fetihlerine açık izlenimi vermiştir. Ancak yeni bir güç ortaya çıkmaktadır. Suriye şehri Palmira'da Romalılaştırılmış bir Arap olan Septimius Odenathus ve karısı Zenobia (Zeyneb) önderliğinde yeni bir hareket filizlenmektedir. Odenathus doğudaki Roma eyaletlerinde ilerler ve bazı Batı kaynakları Sasani İmparatorluğu'nun batı bölümlerinde de başarılı fetihler gerçekleştirdiğini söyler, ancak bu bilgi tartışmalıdır. Odenathus 267 yılında suikasta kurban gider. Bıraktığı işi, karısı Zenobia devam ettirir ve 269 yılında Mısır'ı alır; ancak bölgeye Roma'nın zenginliklerini geri getiren İmparator Aurelian 273 yılında Zenobia'yı mağlup eder. O dönemde Şapur, Mayıs 260'ta Bişapur'da büyük ihtimalle hastalıktan ölür[27] (bazı kaynaklara göre ölüm tarihi 272'dir). Şapur'un saltanatı Sasani hanedanının saygınlığını artırmış ve Roma İmparatorluğu'nun dengi bir Pers İmparatorluğu kurmayı başarmıştır.

Şapur'un ölümünden sonra oğulları kısa sürelerle hükümdarlık yaparlar; ancak Kerdir adındaki bir Mazdacı ra-

hip saraydaki konumunu güçlendirir. En azından bir olay üzerinden imparatorun halefi olacak kadar etkili bir isim haline gelir ve nihayet Mazdacı ortodoksiyi çok daha saldırgan bir şekilde savunacak kadar güçlü biri olur. Mani'nin öldürülmesine, müritlerine ise işkence yapılmasına neden olur. Ancak Maniheistlerin yanında Museviler, Hıristiyanlar, Budistler ve diğerleri de bu güçten nasiplerini alır. İşte yeniden dini liderlerin İran politikasına müdahalesi azınlıklara işkence yapılmasına sebep olmuştur (ve belki de uzun vadede işkencecilerin itibarını sarsacaktır). 283'te Romalılar Pers topraklarını tekrar işgal eder, savaşın sonucunda yeni yerleşim alanları ortaya çıkar; çünkü Ermenistan iki düşman imparatorluğa bölünür ve Şapur'un fethettiği sınır bölgeleri kaybedilir. Persler 298'de Şapur'un oğullarından Narseh'in egemenliğinde yaptıkları başarısız savaşlar sonrası başka imtiyazlar da vermek durumunda kalır; ancak nihayet uzun yıllar boyunca devam edecek olan bir barış antlaşması imzalanır. Ermenistan, Roma koruması altındaki bir Arsak Krallığı olarak tanımlanır. Nakş-ı Rüstem'deki kabartmaların birinde Narseh'e, Sasanilerin geleneksel azizeleri Anahita tarafından kraliyet ihsan edilmiştir. Bu kabartma Kerdir döneminin ardından geleneksel ve daha hoşgörülü dini politikalara geçişi simgelemektedir.[28]

310 yılında taht kavgalarının ardından genç bir çocuk II. Şapur adıyla hükümdar olur. II. Şapur 379 yılına kadar egemenliğini sürdürür. II. Şapur saltanatı Ardeşir'in tahta çıkışından ve hatta öncesinden bu yana Mazdacılığın yaşadıklarını, maruz kaldığı sorunları gözden geçirmiş, tanımlamış ve Mazdacılıkla ilgili kanunlar geliştirmiştir. Bir Zerdüşt geleneğine göre (Arsak, Vologases'inkine benzer bir politika girişimini sürdürerek) Ardeşir, Mazdacılığa ait yazılı metinleri ve sözlü geleneğin eserlerini bir araya getirip tamamlamaları için başrahiplere yetki vermiştir. I. Şapur ise bilimsel ve felsefi

tüm kaynakların kullanılması ve Pers dışından, özellikle de Hindistan ve Yunanistan'dan toplanabilecek tüm kaynaklarla bu eserlerin sayıca çoğaltılması emrini vermiştir. Son olarak II. Şapur ise tek, resmi bir Mazdacılık doktrini geliştirmek için Mazdaizm'in çeşitli mezhepleri arasında tartışmalar ve müzakereler organize etmiştir. Adhurpat adındaki bir rahip delillerinin doğruluğunu kanıtlamak için kendisini ateşle işkenceye maruz bırakmış, bu işkenceden sağ salim çıkmayı başarınca da Avesta'ya son ayinsel katkıları yapmasına izin verilmiştir. Bu tartışmalar ve sonuçları eski farklılıkların çözüldüğü ve Zerdüştlüğün eski dağınık özelliklerini tek, homojen bir ortodokside birleştirdiğini göstermektedir. Modern Zerdüştlük de bu ortodoksiden ortaya çıkar. Bu bağlamda (yavaş yavaş, karmaşık ve kesinlikle belirsiz bir dönüşüm için belirli bir gün veya evre belirlemek rasgele bir seçim olacaktır; ayrıca Zurvanist eğilimlerin sürekliliği de söz konusudur) artık Mazdacılık yerine Zerdüştlükten bahsetmek daha mantıklı olacaktır.[29]

II. Şapur, Şah olmadan önce Ermenistan Hıristiyan olur (en azından resmi olarak) ve Şapur'un hükümdarlığı sürecinde İmparator Constantine de Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini yapar ve tüm Hıristiyanların koruyucusu olacağını söyler. Dolayısıyla Pers ülkesindeki Hıristiyanlar potansiyel casus ve hain olarak görülürler ve Sasani kralların eski hoşgörülerini devam ettirmeleri zorlaşır. Zerdüştlüğün yeni ortodoksisi, politik ilişkileri ve etki alanlarıyla Pers ülkesi içindeki rakiplerine karşı daha hoşgörüsüzdür artık ve bu tahammülsüzlük dini çatışmaların başlamasına sebep olur. Constantine'in, Şapur'un kardeşlerinden Hormuzd'u Pers tahtının vârisi diye sarayında tutmasıyla bu dini gerilim daha da artar. Arap bölgelerine yaptığı fetihlerle savaş ticaretini öğrenen II. Şapur (bu konuda başarılıdır da, mağlup kabilelerin bazılarını Huzistan'a yerleştirmiştir), Kuzey

Mezopotamya'da I. Şapur'un aldığı, ancak haleflerinin kaybettiği eyaletlerin geri verilmesini talep eder. Savaşlar yeniden başlar ve 337 ile 359 yılları arasında bazen şiddetlenerek bazen de yavaşlayarak sürer. 359 yılında Perslerin Amida'yı (Amed, modern adıyla Diyarbakır, Türkiye) almasıyla savaş dönemi sona erer.

363 yılında en ilginç Roma imparatorlarından, âlim ve pagan olan Julianus, Constantine'in Hıristiyanlığı imparatorluğun resmi dini yapmasına karşı mücadele etmiştir. Batı'da güçlü bir komutandır ve Roma'ya Suriye'deki eski topraklarını kazandırmak ve Perslere hadlerini bildirmek için fetihler düzenler. Tahtın vârisi Hormuzd'un eşliğinde 80.000 kişilik bir orduyla Fırat Nehri'nden Ktesiphon'a kadar ilerler; fakat kuşatmaktan vazgeçer ve (belki de yanlışlıkla) gemilerini yakar. Kısa sürede sıcaklık, susuzluk, açlık ve morallerin bozulması Crassus'unkine tamamen benzer sorunlar yaratır ve Romalılar geri çekilmeye başlar.

Nihayet Julianus savaşta öldürülür (belki de kendi adamları tarafından) ve halefi (Jovianus) Perslerin yararına bir barış antlaşması imzalar. Persler, I. Şapur saltanatının sonlarında sahip oldukları topraklarla biraz daha fazlasını geri alırlar. II. Şapur'a aynı zamanda Ermenistan'ın tüm kontrolü verilir. II. Şapur bu toprakları da kendi egemenliğine dahil eder; ancak 379 yılında hayatını kaybedene kadar düzensiz çatışmalar sürer. II. Şapur saltanatının başarıları oldukça dikkat çekicidir; çünkü Maveraünnehir ve Baktriya bölgesindeki Akhunların saldırılarından korunmak için sınır bölgelerini değiştirmek zorunda kalır.[30]

Savaş, Devrim ve Özgür Aşk

Şapur oldukça saygın, güçlü ve başarılı bir kraldır. Ancak dış politikada dini azınlıklara hoşgörülü, barış odaklı bir tutum izleyen ve (bazı durumlarda) adaleti sağlamak, fakiri koru-

mak adına önlemler alan halefleri, farklı dinlere hoşgörüsüz, savaşa meyilli (belki de bazı durumlarda mecbur) ve toplumsal üstünlüklerini kaybetmek istemeyen ruhban sınıfını ve soylu kesimi dizginleme konusunda sorunlar yaşarlar. II. Ardeşir, III. Şapur ve IV. Behram ya öldürülmüş ya da şüpheli şekillerde ölmüşlerdir (Behram asi komutanlarca oklarla vurularak öldürülmüştür).[31] 399'da tahta çıkan I. Yezdigirt ise saltanatı boyunca Romalılarla barış içinde yaşar. Hatta o kadar ki Doğu Roma İmparatoru Arcadius, bir ortaklığa adım atan bu iki imparatorluğun eşitliğinin sembolü olması için Yezdigirt'ten oğlu Theodosius'un vasisi olmasını ister. Şahlar ve imparatorlar kendilerini tehdit eden iç ve dış sorunlara karşı işbirliği yaparlar (temkinli ve uzaktan bir işbirliği olsa da). Hırs odaklı savaş dönemi sona ermiştir ve 6. yüzyılda iki imparatorluk yeniden savaşa girdiğinde bile bu, zafere aç imparatorların değil, generallerin savaşı olmuştur.

I. Yezdigirt de hoşgörülü bir din politikası izler. Yahudilere karşı barışçıldır (Yahudiler, Yezdigirt'i "yeni Kyros" olarak selamlar), Yahudileri resmi görevlere getirir ve saltanatı süresince farklı bir Pers Hıristiyanlığı ortaya çıkar. Nasturi Kilisesi adı verilen bu Hıristiyanlık, ilk kilise meclisini 410'da toplar (Nasturiler, büyük ihtimalle bekârlık yeminini kesinlikle onaylamayan Zerdüştlüğe yakın olmak adına İsa'nın tabiatı ve rahiplerin bekârlık yemini meseleleri üzerinden Batı Hıristiyanlarından ayrılır). Bu akıllı hamle Pers Hıristiyanlarını Romalıların beşinci kolu olmaktan kurtaracaktır. Ancak bu politikalar şahın ruhban sınıfıyla ilişkilerini bozar (Zerdüşti kaynakları Yezdigirt'i "günahkâr" olarak tanımlamıştır) ve Yezdigirt de kendinden önceki şahlar gibi öldürülür. Ancak isminin bazı halefleri tarafından tekrar kullanılması sarayda gördüğü saygının kanıtıdır.

II. Şapur'un saltanatının halefleri de ittifak veya belirli bir din ya da sınıfla özdeşleşme politikalarının dışına çıkan bir

krallık teorisinin ortaya çıkışını simgeledikleri için önemlidir. Bu hanedanlıkların, şahın bütün tebaası için adalet sağlamakla görevli olduklarına inanırlar. Post-İslami kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla böyle bir teori gelişmiştir ve bu teori sonraki egemenlere Sasaniler için olağan olan model ve fikirlere dayanan politikalar önerir. Kral ilahi inayete (orta dönem Farsça/Pehlevicede *kvarrah;* Avesta ve Akhamenid döneminden gelen, savaştaki başarılarla kanıtlanmış bir kavram) bağlı kalarak yönetir. Kral adil, despotluktan uzak bir yönetim tercih ettiği müddetçe vergileri yükseltebilir ve askeri güce sahip olabilir. Adaletsizlik ve tiranlık verimli tarım ve ticarete uygun ortam sağlayan barış sürecini bozar. Dolayısıyla vergi gelirleri düşer, kral askerleri ödüllendirmek için yeterli gelire sahip olamaz ve egemenliğinin istikrarı bozulur. Adalet bu ahlaksız döngüyü erdemli hale getirebilecek anahtardır. Ancak pratikte Yezdigirt gibi bir kralı *kendi* yargılarına göre adaletli bir şekilde yönetme girişimleri Zerdüşt rahiplerin adalete dair fikirleriyle her zaman uyuşmayabilir. Bu soyut prensip iki taraf için de bir silah haline gelebilir.

Bir karmaşa döneminin ardından Yezdigirt'in ölümünden sonra yerine oğlu V. Behram geçer. V. Behram, yabaneşeklerini avlamaktan hoşlandığı için *Behram-ı Gûr* (*gûr* = yaban eşeği) olarak da bilinir. Behram kadınlara, müziğe, şiire ilgisiyle ve cömertliği, kahramanlığıyla efsane bir karakter haline gelir. Hira'da Arap bir üvey baba tarafından yetiştirilen Behram belki de bu yüzden gücü elinde bulunduran rahip sınıfından hoşlanmaz. Behram, doğudaki Pers sınırlarını korumak ve Ermenistan'da Pers kontrolünü yeniden sağlamak için girdiği savaşlardan başarıyla çıkar ve Romalılarla iki imparatorlukta da dini hoşgörü politikalarının uygulanmasını sağlayan bir antlaşma yapar. Ancak Behram'ın av sevdası onun zayıf noktasıdır ve 438/439 yılında Medya'daki bir bataklık arazide bir avın peşinden giderken kaybolduğuna inanılır. Behram'ın ar-

dından tahta geçen II. Yezdigirt ise Zerdüşt rahiplerinin daha çok seveceği bir yönetim anlayışına sahiptir. II. Yezdigirt bir iç savaş çıkararak Ermenistan'da yeniden Zerdüştlük dinini dayatmaya çalışmış ve Pers ülkesindeki Hıristiyanlara ve Yahudilere yönelik ayrımcılığa yeniden izin vermiştir. Touraj Daryaee* II. Yezdigirt'in, Batı Pers'in alt-Akhamenid anlatılar yerine Avesta'ya ve onun Kayani krallarına verdiği referanslara (bu krallar Firdevsi'nin *Şehname* adlı eserinde kahramanlar olarak karşımıza çıkacaklardır) dayanan Doğu Pers'in krallık mitolojisine eğilimi olduğunu öne sürmektedir.[32]

Bu dönemde kuzey ve doğudaki göçebe kabilelerinden gelen tehditler artar (Romalılar da benzer bir baskı altında oldukları için Roma ile yapılan savaşlar bu dönemde azalmıştır). II. Yezdigirt çoğu zaman göçebe saldırılarını geri püskürtür, ancak 454 yılında geri çekilmek zorunda kalır ve 457'de hayatını kaybeder. Hanedanlık içindeki çekişmelerin ardından Yezdigirt'in yerine 484 yılında Eftalit Hunlarının yardımlarıyla tahta Firuz (Peroz) geçer, ancak 469 yılında bir savaşta Hunlara esir düşer ve Hunlar, bırakılmaları karşılığında büyük miktarda fidye ve toprak talep eder. Bu dönem aynı zamanda yokluk, kuraklık ve kıtlık dönemidir. Firuz 484 yılında Eftalitlerle yeni bir savaşa girer, ancak bu savaşta öldürülür ve Persler korkunç bir yenilgiye uğrar. Firuz'un halefi ise doğudaki düşmanlarını ancak para vererek uzaklaştırabilir, fakat sonunda tahttan indirilerek kör edilir.

I. Kavad 488'de bir kriz döneminin ortasında tahta çıkar. Eftalitler Pers ülkesinin doğu eyaletlerini kuşatmışlardır. Bir yandan köylüler bitmek bilmeyen kuraklıklarla mücadele ederken bir yandan da Hunlara ödemek zorunda oldukları haraçlar nedeniyle vergiler artmaktadır. Üstelik bir de Maniheist sapkınlık yeni ve devrimci bir şekilde tekrar ortaya

* Tûrec Deryâyî, Prof. Dr. Columbia Üniversitesi'nde görevli İranolog ve tarihçi. (ed.)

çıkmıştır. Bu yeni doktrin zenginliği ve kadını dünyadaki sorunların sebebi olarak görmektedir. Çözüm olarak da zenginliğin eşit dağıtılmasını, kadınların da ortak kullanılmasını önerir (kadınların ortak kullanımı meselesinin bu mezhebin düşmanları tarafından genelde çok abartıldığı düşünülür, ancak insanların buluşup özgürce sevişebileceği "tapınaklar ve hanlar" yapıldığına dair kanıtlar vardır).[33] Bu yeni harekete lideri Mazdek nedeniyle Mazdekizm adı verilir. Ancak Mazdek'in, bu hareketin ne kadar merkezinde olduğuna dair bazı şüpheler vardır. Kavad da asillerin ve ruhban sınıfının kibrini kırmak için bir fırsat olarak gördüğü bu yeni inanca yönelir. Tahıl ambarları herkese açık hale getirilir ve toprak paylaştırılır, ancak soylular ve ruhban sınıfı Kavad'ın hakkından gelir, onu hapseder ve yerine daha uysal olan kardeşini geçirir. Ülke (özellikle de Mezopotamya) karmaşa içindedir. Nihayet Kavad hapishaneden kaçar ve Eftalitlerin yardımıyla yeniden hükümdar olur (488/489).

Taberi, Kaved'in hapishane komutanına gidip onunla yatan ve babasıyla görüşmeyi başaran kızının sayesinde kaçtığını anlatır.[34] Kızı Kavad'la bir gün geçirir ve katlanmış halı taşıyan güçlü kuvvetli bir hizmetçiyle birlikte hapishaneden ayrılır. Komutan halıyı sorar. Kız, ona hücrede o halının üzerinde yattığını, ancak âdet olduğu için lekelendiğini, halıyı yıkayıp geri getireceğini söyler. Komutan "daha fazla kirlenmemek için" daha fazla soru sormaz ve kızın geçmesine izin verir. Fakat hapishaneden çıktıkları anda Kavad halıdan çıkar ve hep beraber Eftalitlere kaçarlar. Âdet kanının kirli oluşuna dair batıl inanç soylulara ve rahiplere zarar vermiştir. Bir çeşit kozmik adaletin olduğunu söylemek mümkündür.

Kavad'ın, halefi ve oğlu Hüsrev'in (531-579) saltanatından geriye Sasani İmparatorluğu'na son şeklini veren önemli reformlar kalmıştır. Bu iki kral da soyluların ve ruhban sınıfının gücünü azaltan Mazdekçi devrimin yarattığı karmaşadan ya-

rarlanmıştır (özellikle Kavad'ın son yıllarında, Hüsrev'in hükümdarlığı belli değilken rahipler ve asiller, Kavad'ın başka bir Mazdek yanlısı oğlu şah olur korkusuyla Hüsrev'i desteklemek zorunda kalmışlardır).

Belki de söz edilen reformların en önemlisi vergilendirme sisteminde gerçekleşmiştir. Vergilendirmenin adil olması için kelle vergisi uygulanmış ve vergilendirilebilir topraklarla ilgili bir araştırma yapılmıştır.[35] İmparatorluk her biri bir askeri komutana (*sipehbud*) bağlı ve birliklerin ihtiyaçlarını karşılayan yüksek mahkeme (*divân*) tarafından desteklenen dört bölgeye ayrılır. Ayrıca yeni bir de rahiplik makamı oluşturulur. Bu yeni makam, eskiden göz ardı edilen ahlaki bir görevi yeniden su yüzüne çıkarır. Rahipler artık toplumun en düşük tabakasının çıkarlarını gözetmeyi amaçlayan "Fakirin Koruyucusu" görevine sahiptir. Reformlar dihkanlardan oluşan yeni bir sınıf yaratır ve bu sınıfı güçlendirir. Dihkanlar köylerde vergi toplayan küçük toprak sahipleridir. Aynı zamanda şahın ordusunun çoğunluğunu oluşturan süvarileri de dihkanlar sağlar. Fakat süvarilere paralarını artık büyük soylu aileler değil, şah vermektedir. Şahın çıkarlarıyla yakın bağları olan ve şaha askerin yanında yönetici ve saray mensubu da temin eden dihkan sınıfı, Sasanilerin yönetimindeki Pers ülkesinin geleneklerinin ve kültürünün korunmasını, bunların İslami fetih sonrası dönemde de varlığını sürdürmesini sağlayan en önemli araç olur.

520'lerde[36] yürürlükte olan bu reformlarla Kavad, Mazdek'in artık faydalı olmadığına karar verir. Mazdek'in doktrinlerini kötülemek için bir tartışmanın örgütlendiği düşünülmektedir. Bu tartışmada yalnızca Zerdüşt rahipleri değil, Hıristiyan ve Yahudiler de Mazdek'le tartışmışlardır. Çok sonraları Firdevsi'nin anlattığı bir hikâyeye göre Kavad, Mazdek ve yandaşlarını Hüsrev'e teslim eder. Hüsrev'in duvarlarla çevrili meyve bahçesine insanları sadece ayakları açık-

ta kalacak şekilde baş aşağı gömdüğü, bazılarını ise diri diri yaktığı söylenir. Hüsrev, Mazdek'i bahçesini görmeye davet eder ve anlatır:

> *Burada kimsenin duymadığı ve hatta kadim bilgelerin ağzından dahi kimsenin duymadığı ağaçlar göreceksin...*

Mazdek bahçeye gider ve kapıyı açar. Hüsrev'in bahçesindeki "ağaçları" görünce acı bir çığlık atar ve bayılır. Hüsrev, Mazdek'i ayaklarından asar ve ok yağmuruyla öldürür. Firdevsi şöyle devam eder:

> *Eğer akıllıysan Mazdek'in yolundan gitmezsin. Böylece soyluların mülkleri ve kadınları ve çocukları ve hazineleri güvende olur.*[37]

Bu hikâye modern bir anının bir boyutunu göstermektedir. Firdevsi'nin çalışmalarında çok daha eski kayıtları kullandığını bilmekteyiz. Mazdek'in nasıl öldüğünü bilemeyiz, ancak Mazdek devriminin önemli bir olay olduğunu biliyoruz. Bu, yeni bir dini devrimdir. Ancak bu sefer yenilgiye uğrayan veya en azından kısmen mağlup olan bir dini devrim görmekteyiz. Bu din mülkiyetin paylaşılmasını getirmemiştir (özgür aşktan söz bile edilemez), ancak büyük soyluların gücünü azaltmış ve en azından alt sınıflar için bazı iyileştirmeler sağlamıştır (bu devrimden asıl yararlananlar dihkanlardır ve bu da köylülerin daha verimli sömürülmesi için yerel güçlere emanet edildiği anlamına gelir). Ancak bu devrime başka bir açıdan bakarsak toplumsal ve politik çıkarların etkileşimiyle ilgili önemli bilgiler buluruz ve isyanın kendisinin farklı bir yönünü de görürüz. Mazdek ve yandaşları en azından başlarda devrimlerinde başarılı olmak için kralın otoritesine bağlı gibi görünmüşlerdir. Kavad, olayları belirleyen ve bu olaylar sonucunda ortaya çıkacak güçleri yanlış değerlendirdiği halde sorunlarla zekice başa çıkmıştır. Kavad, hapishanede

olduğu dönemde öldürülmemiştir; çünkü rahipler ve soylular için son derece önemlidir. Bu iki sınıf ile nihai yıkım arasında duran son figür odur. Devrim onlara ayrıcalıklarının ve toplumu bir arada tutan monarşinin neye dayandığını hatırlatmıştır. Adalet, mükemmel olmasa da (eşitlikçi olmasını bir kenara bırakın) riyakâr olmamalıdır ve adalet prensibi herkesin sesini duyurmasını sağlamasa dahi en azından prensipte herkesin sistemden meşru beklentilere sahip olmasını sağlamalıdır. Devrimin etkisi, çoğu devrim gibi insan enerjisinin yeni rezervlerini serbest bırakarak politik gücün toplumsal dayanaklarının genişlemesi şeklinde gerçekleşir. Ayrıca monarşinin saygınlığını ve gücünü arttırmış ve yeniden doğrulamış, sistemin altın çağına girmesini sağlamıştır.

Hüsrev Anuşirvan*

Hüsrev 531 yılında tahta geçtikten sonra babasının reformlarına devam eder ve Mazdekçilerin tamamen silinmesi için benzer politikalar izler.[38] Hüsrev'in sarayı bir öğrenim merkezi haline gelir ve özellikle Atina'daki felsefe okulları İmparator Justinian tarafından kapatılan bazı Yunan Yeni-Platoncuların ilgisini çeker. Fakat Gibbon'un da söylediği gibi aralarında "Platon'un kendisinin kabul etmekten utanacağı" Platoncular vardır:

> *Filozofların hayal kırıklığı Perslerin gerçek erdemlerini gözden kaçırmalarına sebep olur ve filozoflar, çokeşlilikleriyle, metresleriyle, ensest evlilikleri ve ölü bedenleri toprağa gömmek veya yakmak yerine köpeklere ve akbabalara yem ettikleri için belki de kendi mesleklerinden daha derin bir şekilde utanç kaynağı olurlar. Pişmanlıkları telaşlı bir geri dönüşle vuku bulur ve Barbarların zenginliklerinden ve lütuflarından yararlanmaktansa im-*

* Nûşirevân olarak da bilinir. (ed.)

paratorluğun sınırlarında ölmeyi tercih edeceklerini ilan ederler. Ancak bu yolculukla Chosroes'un [Hüsrev] karakterinin en saf ihtişamının inayetinden faydalanırlar. O, Pers sarayını ziyaret eden yedi bilgenin Justinian'ın pagan nesnelere karşı koyduğu ceza kanunlarından muaf olmalarını talep eder ve bu ayrıcalık barış antlaşmasında açıkça belirtildiği gibi güçlü bir aracının koruması altındadır.[39]

Hüsrev; Yunanca, Süryanice metinlerle Hint metinlerinin çevrilmesini sağlar ve satranç oyununun da Hindistan'dan getirilmesi onun saltanatı dönemine denk gelir (ve büyük ihtimalle bir şekilde değiştirilmiştir de). Ayrıca Pers tarihine dair metinlerin bir araya getirilmesine ve astronomik bir takvim oluşturulmasına da önayak olur. Zerdüştlerin ülkedeki pozisyonlarını onaylar, ancak o felsefe bilgisi ve diğer dinlere dair okuduklarının etkisiyle daha rasyonalist bir bakış açısına sahiptir. Hüsrev, bilgelik ve adaletle özdeşleşen şöhretine rağmen bir süre sonra Anuşirvan (Ölümsüz Ruhun Hüsrev'i) unvanını alır. Batı'da ise (Yeni-Platoncularla ilişkileri üzerinden) bazıları onu filozof-kral olarak tanır. Araplar için ise adı Âdil'dir. Hüsrev'in ihtişamlı bir saltanatı vardır ve Ktesiphon'da bir saray yaptırır. Bu sarayın *eyvan* kemeri hâlâ görülebilir, ancak bahçesi ve çevresi kaybolmuştur. Hüsrev; hükümdarlığı, entelektüel başarıları ve Sasanilerin krallık anlayışını pratikte göstermesiyle Sasani İmparatorluğu'nun zirvesidir ve sonraki yüzyıllarda Sasaniler yıkıldıktan çok sonra dahi monarşinin neredeyse Platoncu biçimi olarak görülmüştür.

Hüsrev, yalnızca entelektüel olarak değil, bir savaş komutanı olarak da başarılıdır. Eftalitleri ve Eftalitlerin mağlup edilmesinde yararlı olan, ama artık imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına dayanan Türkleri yenmiştir. Hüsrev, Doğu Roma'yla da (bundan böyle Bizanslılar olarak adlandırılacaklardır) savaşlara girer ve genelde bu savaşlardan

zaferle çıkar (babasının ve babasının *sipehbûd*'u Azarethes'in 530 ve 531'de Nusaybin ve Callinicum (Rakka) şehirlerinde büyük Bizans generali Belisarius'u yenilgiye uğratması gibi). Bizanslılar Perslerin, büyük paralar karşılığında düşmanlarının Kafkasya üzerinden Küçük Asya'yı işgal etmesini engelleyecek bir şekilde antlaşmaları yeniler. Son olarak ise Hüsrev 572'de stratejik kent Dara'yı topraklarına dahil etmeyi ve birliklerini yeniden Suriye ve Antakya'ya kadar göndermeyi başarır. Bizanslılar, barış antlaşmaları yaparlar ve Persleri altınlarla satın alırlar.[40]

Hüsrev, 579 yılında ölünce yerine IV. Hürmüz geçer. Hürmüz babasının kurduğu istikrarı devam ettirebilmek ve eski konumlarını ele geçirmek isteyen rahiplerin girişimlerine direnmek için elinden geleni yapar. Soyluların karşısında dihkanları destekler ve alt sınıfların çıkarlarını savunur. Ancak bunları yapmak için idama başvurmak durumunda kalır; böylece Zerdüştler onu gaddar ve adaletsiz bir kral olarak hatırlar. Bu koşullar altında doğuda galibiyetler alan General Behram Çubin batıdaki çok da başarılı olmayan bir galibiyet nedeniyle Hürmüz tarafından eleştirilince Ktesiphon'a ilerler. Behram Çubin eski Parthia Arsaklar sülalesinden gelmektedir. Büyük Mehran ailesinin bir üyesidir. Diğer soyluların da yardımıyla Hürmüz'ü tahttan indirir, gözlerini kör ederek onu öldürür ve yerine Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev'i geçirir (580/590 yıllarında). Ancak çok geçmeden Behram, Arsaklar hanedanını eski günlerine götürerek kendini kral ilan eder. Bu, hanedanlık prensibine sıkıca tutunan ve II. Hüsrev'in tahta geçmesini destekleyen politik sınıfın çoğunluğu için bardağı taşıran son damladır. II. Hüsrev, onu batıya kaçmaya zorlayan sorunlardan sonra Bizans İmparatoru Mavrikios'un desteğiyle ve Behram'ın ülkeden kovulup Türklerin (Turanların) topraklarına kaçıp orada öldürülmesi sonucunda geri döner.

Hüsrev Pervez

Hüsrev, Ermeni ve Bizans yardımlarıyla birçok sorunu ve soyluların isyanlarını atlatmayı başararak 600 yılında yeniden tahta geçer ve *Pervez* yani Muzaffer unvanını alır. II. Hüsrev bu unvanı hak etmiştir, ancak isim babası olan büyükbabasının vizyonuna veya ahlaki izzetine sahip değildir. İsmi babasının öldürülmesine karışmıştır ve hayatı zorbalık ve kindarlıkla doludur. Yaşı ilerledikçe de bu özellikleri iyice belirginleşmiştir (Hıristiyan yanlısı tutumu ve saltanatının makûs talihi Zerdüşt yazarların onun hakkındaki önyargılarını artırmış olabilir). II. Hüsrev bir ifrat simgesidir. Yüklü vergiler koymuş, inanılmaz bir zenginlik biriktirmiştir. Şirin'e olan büyük aşkıyla hatırlanıyor olsa da büyük bir hareme, metreslere, rakkaslara, müzisyenlere ve onu eğlendirebilecek her türlü araca sahiptir. Av için, içinde her tür oyunun olduğu bir parka gider. Bir planetaryumdaki gibi gizli bir mekanizmayla gök cisimlerinin dönüp durduğu bir kubbenin altındaki görkemli tahtında oturur.

Gümüş yaldızlı bu tabakta II. Hüsrev avda resmedilmektedir. Sayısız askeri başarıya imza atmıştır, ancak bu başarılar geçicidir, Sasani egemenliğinin sonlarıdır ve Arap işgaline zemin hazırlamıştır.

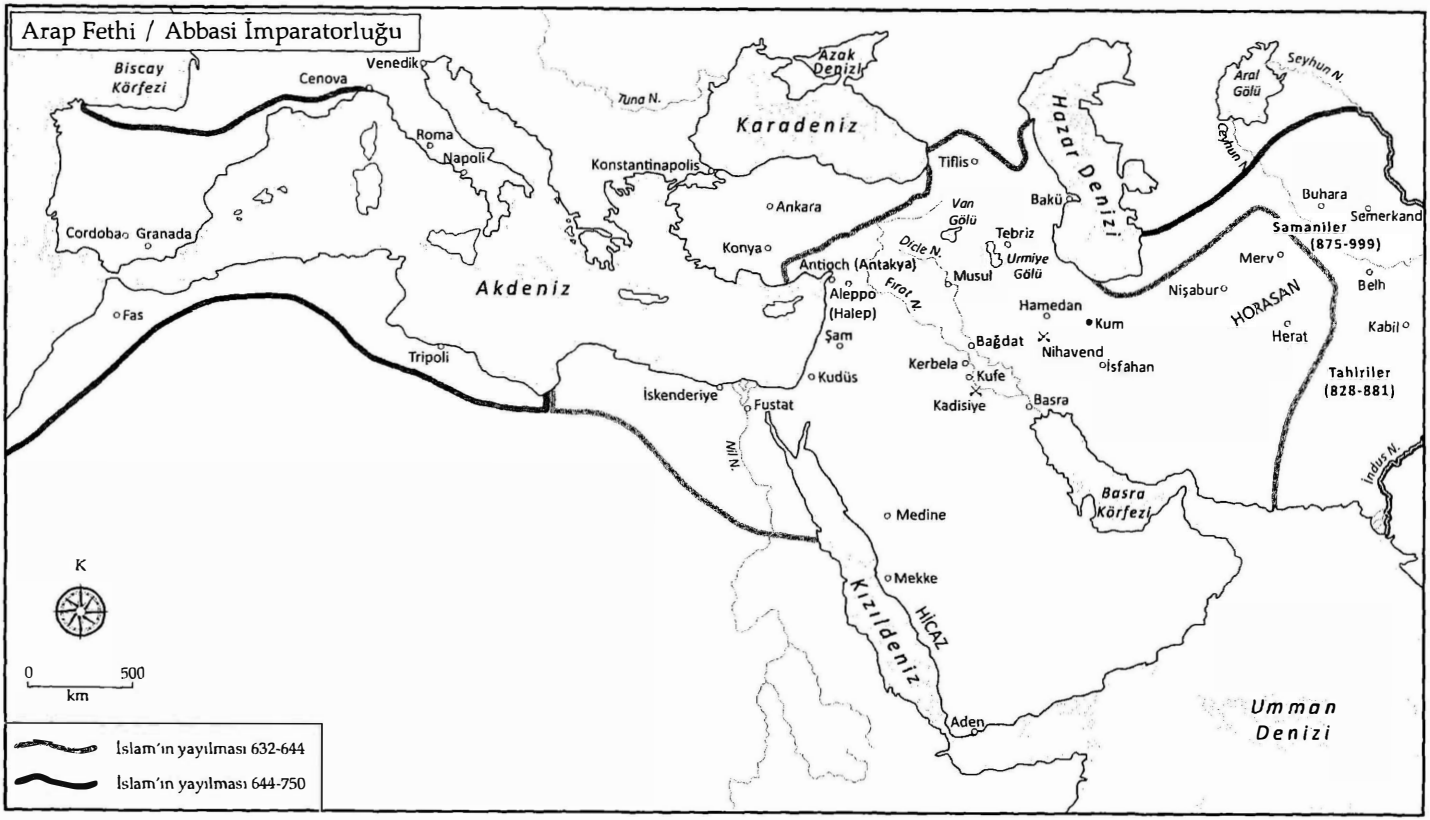
Hüsrev'in asıl taşkınlığı kendisini savaşlarda gösterir. 602'de Hüsrev'e yardım eden Bizans İmparatoru Mavrikios öldürülünce yerine bir zorba olan Phokas (bir kayda göre Mavrikios öldürülmeden önce beş oğlunun idam edilişini izlemeye zorlanır) gelir ve Bizans toprakları kargaşa ve içsavaşa sürüklenir. Hıristiyan mezhepleri arasındaki ayrımlar ise bu karışıklığı daha da derinleştirir. Phokas'ın Antakya'daki Hıristiyanlarla mücadele etmek için gönderdiği ordu katliam yapar. Edessa'da (Urfa) bir Bizans generali, Phokas'ın güçlerine karşı koyar. Hüsrev, Mavrikios'un öldürülmesini bahane ederek Phokas'a savaş açar ve Edessa'ya yardım eder. Buradan diğer Bizans sınırları üzerindeki kontrolünü de genişletmeyi ve bir süre hazırlık yaptıktan sonra ordularını Doğu Bizans İmparatorluğu'nun üstüne sürmeyi başarır. Bizanslılar ise Tuna Nehri sınırında Avarlarla savaşmaktadır ve doğuda görece zayıftırlar. 610 yılında Phokas'ın yerine Heraklius geçmiştir. Heraklius kendisinin en yetkin Bizans imparatorlarından biri olduğunu kanıtlayacaktır (Ermeni kökenlidir). Perslerle barış yapmaya çalışır, ancak Hüsrev bu girişimleri görmezden gelir. Yetenekli Pers generaller Şahrvaraz ve Şahin, Sasani ordusunu Mezopotamya, Ermenistan ve Suriye üzerinden Filistin ve Küçük Asya'ya kadar ilerletir. 611'de Antakya'yı, 613'te Şam'ı ve 614'te Kudüs'ü alırlar (tüm Hıristiyan dünyasında bir şok etkisi yaratır). Kudüs'teki Hıristiyan muhafızlar şehri teslim etmeyi reddedince saldırılar üç hafta sürer ve tüm şehir yağmalanır. Bizanslı Hıristiyan kaynaklara göre şehirdeki ve çevre bölgelerdeki Yahudiler (yüzyıllarca baskıya maruz kalmış ve dışlanmış bu halk) altmış bin Hıristiyan'ın ölümüyle sonuçlanan bir katliama katılırlar.[41] Persler Kutsal Haç'ı Ktesiphon'a götürür. Dört yıl içinde Mısır'ı fetheder ve Küçük Asya'nın büyük bir kesimini, Konstantinopolis'in karşı yakasını, Boğaz'ın kıyılarındaki Kalkedon'a (Kadıköy) kadar kontrolleri altına alır. Kyros'tan bu yana hiçbir Pers şahı böylesi bir askeri başarı elde edememiştir.

Ancak kader ağlarını örer. Heraklius kurnaz hazırlıklar yapar ve olayların dini boyutlarını kristalize ederek çatışmayı kutsal bir savaşa dönüştürür. Kendisini ve ordusunu Tanrı'ya adar. Sonraki Hıristiyan tarihçiler Heraklius'un seferlerini Haçlı Seferleri'yle birlikte değerlendirir. 622'de (Peygamber Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle aynı sene) cesur bir hamleyle Küçük Asya'daki Sasani güçlerini atlatarak seçkin birliklerin küçük bir kısmını deniz yoluyla Karadeniz'in güneydoğu kıyılarına götürüp oradan da gittikleri her kıyıyı yağmalayarak Ermenistan'a girer. Heraklius Şahrvaraz'a, Hüsrev'in onu öldürme niyetinde olduğunu ima eden mektuplar göndererek onu pasifleştirir. Bizanslılar Kafkasya'nın kuzeyindeki Türk Hazarların desteğiyle Azerbeycan'a girer ve bugün Taht-ı Süleyman adı verilen en kutsal Pers ateş tapınaklarından birini yıkar.

Persler, Küçük Asya'dan çıkar ve 627'de Ninova'da ezici bir yenilgiye uğrar. Sonraki yılın başlarında, Heraklius, Ktesiphon'u tehdit ederken Hüsrev tahttan indirilir ve yerine II. Kavad geçer. Kavad, Perslerin eskiden fethettiği tüm toprakların geri verilmesi karşılığında barış önerir ve 629 yılında bir antlaşma yapılır. Hüsrev yargılanır ve babasını öldürmek (babası IV. Hürmüz'ün cinayetindeki suç ortaklığı), tebaasına, özellikle de askerlerine ve kadınlara yaptığı zulümler, Romalılara karşı nankörlük, para tutkusu ve kendi çocuklarını suiistimal etmek de dahil birçok suçtan hüküm giyer.[42] Ancak Kavad, rakiplerinden kurtulmak için tüm kardeşlerini öldürerek adil bir hükümdar olmadığını gösterir. Bu cinayetler (Arsaklar dönemin en korkunç acımasızlıklarının tekrarıdır) sonraki yıllarda meşru bir vârisin olmayacağı anlamına gelmektedir.

Savaşlar iki imparatorluğun da zengin eyaletlerinin bir kısmını harabeye döndürür ve bu zarar için ödemek zorunda oldukları vergiler geri kalan bölgeleri de fakirleştirir. Türkler

Pers ülkesinin doğu eyaletleri boyunca ilerlemektedir. Hazarlar, kuzeybatıda; Araplar ise Muhammed'in öğretilerinden aldıkları kararlılık ve bağlılıkla Mezopotamya'ya ilerlemiştir. Büyük rakip soylular arasında içsavaşlar çıkar. Mezopotamya'da verimli toprakları bataklığa çeviren tufanlar meydana gelir. Batı eyaletlerinde insanları kırıp geçiren salgınlar başlar. Kavad da bu salgınlardan nasibini alır. İçerdeki karışıklık ve çatışmalar monarkları kısa süre için de olsa başa getirir (iki senede on hükümdar). Bu hükümdarların arasında Şahrvaraz ve Purandoht ile Azarmedoht adındaki iki kraliçe de vardır (II. Hüsrev'in kızı olan Purandoht imparatorlukta yeniden istikrar sağlamak için bazı sağduyulu önlemler almaya çalışır, ancak çok ilerleme sağlayamadan başka bir general tarafından tahttan indirilir). Nihayet 632'de, sekiz yaşındaki III. Yezdigirt (II. Hüsrev'in torunlarından biri) tahta geçer.

Arap Fethi / Abbasi İmparatorluğu
Biscay Körfezi
Cenova
Venedik
Roma
Napoli
Tuna N.
Azak Denizi
Karadeniz
Konstantinapolis
Ankara
Konya
Tiflis
Hazar Denizi
Aral Gölü
Seyhun N.
Ceyhun N.
Buhara
Semerkand
Samaniler (875-999)
Merv
Belh
Nişabur
HORASAN
Herat
Kabil
Tahiriler (828-881)
Bakü
Van Gölü
Tebriz
Urmiye Gölü
Dicle N.
Musul
Antioch (Antakya)
Aleppo (Halep)
Fırat N.
Hamedan
Kum
Bağdat
Nihavend
İsfahan
Şam
Kudüs
Kerbela
Kufe
Kadisiye
Basra
İskenderiye
Fustat
Nil N.
Akdeniz
Cordoba
Granada
Fas
Tripoli
Medine
Mekke
Kızıldeniz
HİCAZ
Aden
Basra Körfezi
İndus N.
Umman Denizi
K
0
500
km
İslam'ın yayılması 632-644
İslam'ın yayılması 644-750

3

İslam ve Akınlar: Araplar, Türkler ve Moğollar... İranlılar İslamı, Sufileri ve Şairleri Yeniden Fethediyor

Doşam gozâr uftâd be virâne-yi Tus
Dîdem cogdî nişeste cay-i tavus
Goftem çi haber darî ez în virâne?
Gofta haber înest ki efsûs efsûs!

Geçen akşam yanından geçtim virane Tus'un
Bir baykuş gördüm yerine oturmuş tavus kuşunun
Sordum: "Bu viraneden ne haber getirdin?"
*Cevap verdi: "Haberler ki eyvahlar olsun!"**

Şahid Belhi'ye atfedilir (ö. 937).
Baykuş, ölümün simgesidir.

İran tarihinin tekerrür eden sorularından biri İslam öncesi dönemden İslami döneme ve modern zamanlara geçiş sorunudur. Sasani egemenliğinin altın çağından kalma muazzam kurumlar, monarşi ve Zerdüştlük dinidir. İkisi de İslami

* Transliterasyon ve çeviri: Levent Çeviker (ed.)

fetihle yok olmuş ve üç yüzyıl içinde bu iki kurumdan geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır.

Ancak bunun tam tersine işaret eden su götürmez bazı gerçekler vardır. Bunların ilki ve en önemlisi de dildir. Arapların işgal ettiği topraklardaki birçok dil kaybolmuştur. Çoğu bölgede Arapça egemen olduğu halde Fars dili hayatta kalmıştır. Farsça, Part ve Sasani dönemlerindeki orta dönem Farsça veya Pehlevicenin etkisiyle değişmiş, Arapçadan kelimeler almış ve iki sakin yüzyılın ardından bugün İranlıların konuştuğu basit, ama zarif dil olarak yeniden karşımıza çıkmıştır.[1] Bazıları, ortaya çıkan bu dilin İngilizcenin ortaçağda Normandiya fethi sonrası yaşadığı değişim gibi dönüşerek yeni bir dil haline geldiğini söyler. Modern Farsça 11. yüzyıldan bu yana değişmemiştir. O dönemlerden kalan şiirler modern İranlılar tarafından anlaşılabilir, okullarda öğretilir ve genelde ezberden söylenir. İnsanlar Farsça konuşmaya devam etmişlerdir ve Farsçada Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

Bu sürekliliğin simgesi olan diğer önemli eser ise Firdevsi'nin *Şehnâme*'sidir (Kralların Kitabı). Yine dille, tarihle, halk hafızası ve şiirle ilgili olan bu geçiş dönemi eseri, bugün dahi çoğu İranlıya tanıdık gelen metinler ve hikâyeler içeren tek bir şiirden oluşur. Firdevsi, başka kaynaklardan bilinen İran krallarının ve kahramanlarının geleneksel hikâye külliyatı üzerine tekrar çalışmıştır. İslam öncesi İran kültürünü gelecek kuşaklar için bir zaman kapsülüne koyarcasına mümkün olduğunca korumak için yazmıştır. Hikâyeler, Firdevsi'nin zamanında gündelik konuşmada, özellikle de yazı dilinde neredeyse elzem olan Arapça kelimelerin bir kısmından kaçınmıştır. Firdevsi'nin ardı sıra gelen neredeyse tüm şairleri etkileyen de şiirlerinin kalitesi ve hikâyelerin karakterleridir. Bu karakterler arasında bugünün İranlılarını da etkisi altına alan Keykâvus, Rüstem, Sohrab, Siyavuş, Hüsrev ve Şirin vardır.

Ancak Firdevsi'yi tartışırken olayları da değerlendirmeliyiz ve onu anlamak için İslam'ın önemini ve Müslüman egemenliğin ilk üç yüzyıllık tarihini de anlamalıyız.

Muhammed

Muhammed'in zamanındaki Araplar basit bedeviler değildir. Muhammed de bir tüccarın oğludur (yaklaşık 570 yılında Mekke'de doğmuştur), zengin bir dulun koruması olarak çalışır ve ticaret kafilelerinin başına geçer. Nihayet bu kadınla evlenerek ticarete atılır. Toplumsal ve ekonomik bir değişim dönemidir. Medine ve Mekke gibi şehirler Arap yarımadası için hayatın merkezi haline gelmiştir ve basit göçebe değerleri ile kent hayatının sofistike değerleri, kabilelerin geleneksel politeizmiyle kentli Yahudilerin monoteizmi (Arap Yarımadası'nda, özellikle de Medine'de zamanında önemli sayıda Yahudi cemaati vardır) arasında bir gerginlik vardır. Pers ülkesindeki gibi burada da çeşitli dini fikirler yarımadanın dört bir yanında dile getirilir ve tüccarların mallarıyla birlikte ihraç edilir. Arap kentlerindeki Hıristiyan keşişler Yahudilerle ve politeist Araplarla iletişim halindedir. Araplar ise paralı askerler olarak hem Sasanilere hem de Romalılara hizmet eder. Gassani ve Lahmi krallıkları ise güneyde bu iki imparatorluğun arasında tampon bölgedir (kuzeydeki Ermenistan gibi). Araplar ise şimdi Irak olarak bilinen bölgenin batısından Suriye'ye kadar olan topraklara yerleşmiştir.

Müslümanlar, Muhammed'e ilk vahyin 610 yılında Mekke'deki bir dağda Cebrail'den geldiğine inanır. Bu vahiy Kuran'ın 96. suresidir. İlk vahiyler mahşer günü kimin cennete kimin cehenneme gideceğine kişinin eylemlerine dayanarak karar veren adil bir Tanrı tanımlar. Boşuna gururlanmayı, fakir olanı ihmal etmeyi ve zayıfa kötü davranmayı ayıplar. İbadet edenin görevleri olduğuna vurgu yapar. 613 yılında

Muhammed Mekke'de gelen vahyi anlatmaya başlar. Onun vaazlarını insanların nasıl karşıladığı toplumsal gerilimleri ve farklılıkları göstermektedir. Muhammed'in inancını ilk değiştirdikleri arasında genelde fakirler, güçsüz klanlar ve zengin ailelerin genç oğulları sayılabilir. Fakat vaazları Mekke'deki düzenin maliklerini tehdit etmekte, alternatif bir toplumsal otorite kutbu yaratmakta ve o topraklarda hüküm süren ailelere daha fazla para kazandıran politeizmin karşısında durmaktadır.

Mekke'nin egemen ailelerinin düşmanlığı Muhammed'in orada daha fazla kalmasını imkânsızlaştırır. Mekke'den gider ve 622'de ileri gelen vatandaşlardan oluşan bir grup tarafından Medine'ye kabul edilir. Medine'deki hayatı düşman klanlar arasındaki kan davaları nedeniyle zorlaşır. Nitekim Muhammed'in oraya kabul edilmesinin bir sebebi de daha fazla kan dökülmemesi için bir arabulucuya ihtiyaç duyulmasıdır. Muhammed'in Medine'ye gidişi ruhani liderliğin yeni bir prensibinin kabulü anlamına gelmektedir. Patriarkal akrabalık ilişkilerine dayalı yapıyı değiştireceklerdir. Muhammed'in Medine'ye gidişi "göç" anlamına gelen *Hicret* olarak bilinir ve İslam tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Mekke'den göç ve Medine'de bir Müslüman cemaatinin kurulması Müslüman takvimin miladıdır.

Muhammed'in etrafındaki grup başlarda Yahudilere ve Hıristiyanlara açıktır, ancak yavaş yavaş vahiylerin Musevilikten veya Hıristiyanlıktan ayrı, yeni bir din dikte ettiği ortaya çıkar (ancak bu yeni din de bu iki dinin peygamberlerinin öğretilerine dayanarak ve onların üstüne yenilerini koyarak kurulmuştur). Kısaca Muhammed; Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'u ve İsa'nın kutsallığını reddeder. Yahudiler ise Eski Ahit'in Yahudi peygamberlerinden sonra Muhammed'in kendisini peygamber ilan etmesine karşı çıkar. Bundan önce Muhammed Kudüs'ü namazın yönü olarak tanımlamış ve

açıkça Yahudilerin kalbini kazanacak başka hükümler belirlemiştir. Ancak Yahudiler Muhammed'in vahiylerini reddeder ve Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler bozulur. Yahudi topluluklar Mekkelilerle haince bir ilişkiye girmekle suçlanır ve Medine'den kovulur. Mülklerine el konur ve cemaatin erkekleri Hendek Savaşı'nda Medinelilere ihanet etmeye kalkışınca öldürülürler.[2] Kalanlar din değiştirir ve Medine birleşik bir Müslüman toplumu –*ümmet*– modeli haline gelir.

İslam artık Kuran'da tarif edildiği son şeklini alır. İslam'ın beş şartı vardır: Allah'ın ve Peygamber Muhammed'in varlığını kabul etmek (şehadet), namaz kılmak (*salât*), sadaka (zekât), kutsal yolculuk (hac) ve Ramazan orucu. Bu şartlar, bir yandan toplumsal hükümler ve düzenlemelerle kavim geleneklerinin karışıklığına rasyonel bir ahlak anlayışı getirerek bir yandan da patriarka ve kavimlere özgü sadakat geleneklerini pekiştirerek ortaklık ve kardeşlik hâkimiyeti kurma girişimleriyle desteklenir. Kan davası geleneği ve boşanma düzenlenir. Ensest yasaklanır. İş anlaşmalarında dürüstlük ve adalet teşvik edilir.

Muhammed'in hayatında kadınlar önemlidir. Önce eşi Hatice ve sonra Ayşe ile diğerleri ve kızı Fatma[3] özelinde ve tüm kadınlar için verdiği hükümler erkeğin kadın üzerindeki erkini sınırlandırmakta, ancak erkek egemenliğine dokunmamaktadır. Kuran, kadınlara ve onların özel hayatlarına evlilikte saygı duyulması gerektiğini söyler. (Kadınların giyimleri veya örtünmeleriyle ilgili özel bir kural yoktur. Bazıları örtünmenin elit bir pratik olarak başladığını, Hıristiyan Bizans saraylarından alındığını söyler. Viktorya dönemindeki İngiliz kadınlarının gelenekleriyle karşılaştırılabilir.) Kuran kadınlara mülk edinme hakkı tanır, ayrıca İslam öncesi istenmeyen kız bebeklerin öldürülmesi geleneğini kınar (Tekvir Suresi):

... O diri diri gömülen kız çocuğunun hangi günah yüzünden öldürüldüğü sorulduğunda, sayfalar açılıp göz önüne konduğunda, göğün örtüsü soyulup indirildiğinde, cehennem kızıştırıldığında, cennet yaklaştırıldığında, her benlik önceden ne hazırlamışsa bilmiş olacaktır.

Birçokları Kuran idealinin, Muhammed'in sünnetlerinin ve kadınlara bakış açısının sonraki Arap ve Müslüman pratiklerden çok daha olumlu olduğunu ifade eder.[4]

Hicret'ten on yıl sonrası Mekke'nin egemen aileleri arasındaki düşmanlık ve savaşlarla, tüm Arap kavimlerine misyonerlik faaliyetleriyle doludur. Muhammed ve yandaşları yavaş yavaş ilerlemektedir ve 630'da Mekkeliler de İslam'ı ve Muhammed'in üstünlüğünü kabul eder. Mekke'deki Kâbe İslam'ın kutsal mihrabı haline getirilir. İslam'ın Mekke direnişine karşı elde ettiği zafer, geri kalan Arap kavimlerinin çoğunu da İslam'a kazandırır. Peygamber 632 yılında hayatını kaybettiğinde Arabistan'ın çoğu, yeni bir din altında bütünleşmiştir. Bu din güçlü, idealist ve egemenliğini genişletmeye kararlıdır. İslam, bölgenin ve dünyanın yüzünü tamamen değiştirecek etkili bir dini, politik ve askeri güç yaratmıştır.

Arap Fethi

Muhammed ölünce, farklı hizipler sonraki halifenin kim olacağıyla ilgili görüş ayrılığına düştüğü ve bazı kavimler bağımsızlıklarını yeniden kazanmak istediği için Müslüman ümmeti dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Muhammed'in arkadaşı Ebu Bekir, Muhammed'in örnek davranışlarını (sünnet) izleyeceğine söz vererek peygamberin vârisi ve ilk halife olur. Bundan sonra Muhammed'in yaptığı gibi İslam'ın mesajını müzakerelerle ya da silahlı güçlerle ve hatta düşman topraklarını fethederek yayma çalışmalarına devam edilmesi doğaldır. Başlarda bu genişleme çalışmaları Arap

Yarımadası'nın doğu ve güney bölgelerinin konsolidasyonu anlamına gelmiştir. Sonra kuzeye, bugün Irak ve Suriye olarak bilinen topraklara ilerler. Genişleme politikası ilk dört halifenin (Sünni Müslümanlarca onlar *Raşidin* yani doğru yolda olan halifelerdir) yönetimlerine istikrar kazandırır, ancak saltanatları yine de çalkantılıdır ve bu dört halifenin üçü öldürülmüştür.

Akınların daha bilinçli fetih savaşlarına dönmesi 634'te Gazze yakınlarındaki Ecnadin Savaşı'yla başlar. Müslüman Araplar Filistin'e düzen getirmesi için gönderilen bir Bizans ordusunu yener. Bu başarının yarattığı güven, başka zaferler de getirir. 636'da Şam'ı alırlar ve aynı yıl Yermük Savaşı'nda Bizans güçlerini mağlup ederler, böylece Suriye'de Müslüman egemenliği sağlarlar. Düşmanları, İslam'ın Araplara savaşlarda, Arap tarihçi İbn-i Haldun'un *asabiyye* ya da *asabiyyet*, yani "topluluk duygusu" olarak tanımladığı neredeyse yenilmez bir birleşme ve güven duygusu verdiğini fark ederler. Sonraki sene Müslüman orduları doğuya ilerleyerek Sasani İmparatorluğu'nu karşısına alır.

Pers ülkesi, Bizans İmparatorluğu gibi II. Hüsrev saltanatı boyunca devam eden savaşlarla zayıflamıştır. Sasaniler Mezopotamya'ya yapılan ilk Arap akınlarını geri püskürtmeyi başarır (634'te Köprü Muharebesi'nde), ancak Kral III. Yezdigirt liderliğindeki ordu 637'de Kadisiye'de (modern Irak'ta Hilla yakınlarında) yenilgiye uğrar ve sonrasında Araplar Ktesiphon'u ve tüm Mezopotamya'yı ele geçirir. Arap generaller halifeyi, Yezdigirt'in karşı saldırısına izin vermeyip ilerlemeye devam etmesi için ikna eder ve Fars ordularını 641 yılında Nihavend'de tekrar yenilgiye uğratır. Sasani direnişi sona erdikten sonra Yezdigirt doğuya kaçar ve yerel yöneticilere Araplar karşısında ona yardım etmeleri için yalvarır (651'de Merv'de, istilacılar tarafından değil, III. Darius gibi kendi tebaasından biri tarafından öldürülür). Araplar İran topraklarındaki hâkimiyetlerini kurarlar. (Kum ve Kaşan

şehirleri teslim olmadan önce sonuna kadar savaşmışlardır[5] ve Taberistan'ın Hazar bölgelerindeki direnişi uzun yıllar devam etmiştir.) Horasan 654 yılında fethedilir, Hazar Denizi'nin güney ve kuzeydoğu kıyılarında süren direnişe rağmen tüm şehirler alınır ve 707 yılında Belh ele geçirilir.

Fetihler kitle katliamlarını, zorla din değiştirmeleri ya da bugün etnik temizlik diye adlandırdığımız süreçleri getirmez. Tersine bu yeni Arap efendileri yalnızca fethettikleri toprakların egemen elitlerinin yerine geçerler. Arap birlikleri bu yeni topraklarda, şehirlerin kenarlarında veya yeni yerleşim alanlarında, genelde ekili topraklarla ekim yapılmayan hayvanların otlaması için kullanılan toprakların kıyılarında silahlı kamplar kurarlar. Genelde mevcut mülk sahiplerinin, köylülerin ve tüccarların işlerine eskisi gibi devam etmelerine izin verirler. Yalnızca devlet topraklarına, Zerdüşt tapınaklarına ve kaçmış ya da savaşta ölmüş eski soylulara ait mülklere el koyarlar.

Fetih bittikten sonra dini politikalar aynı hoşgörü ve sınırlamalarla devam eder. Muhammed, Hıristiyanlar ve Yahudilere (Ehl-i Kitap) Müslüman olmayanların ödemeleri gereken özel vergiyi –*cizye*– ödedikleri müddetçe hoşgörülü davranmayı öngörür. Ancak İran Zerdüştleri belirsiz bir alandadırlar[6] ve Zerdüştleri de cizyeye bağlayarak benzer bir hoşgörüyle davranana kadar geçen sürede birçok ateş tapınağı yıkılarak rahipler öldürülür. Yeni egemenlerin politikaları ve Arap askerlerinin yeni topraklara yerleşmesi İslamlaştırma sürecini yavaş yavaş başlatır. Birçok İslami kuralın, Mazdacılığın adil düşünce ve eylem, mahşer, cennet ve cehennem gibi özellikleriyle benzeşmesi bu süreci kolaylaştırır. Bu dönemde birçok kavram ve formülün farklı mezheplerde ortaklaşabildiği dini bir maya vardır:

> *... öldüğünde seksen masum melek onu çiçeklerle karşılar ... ve altın bir karyola ve onlar şöyle der: korkma vs. ... Ve onun verimli*

eseri, muhteşem ilahi bir prenses, bir bakire formunda onun önüne gelir, ölümsüz, ... ve onu cennete götürecek olan o bakiredir.[7]

Bu metin, Kuran'daki bağlama benzer bir *huri* ile birinci bölümde karşımıza çıkan Mazdacılığın ruhu cennete taşıyan *daena*sına benzer fikirler taşır. Ancak bu, Orta Asya'dan İran Soğd dilinde yazılmış Maniheist bir metindir. Bausani, Kuran metinleriyle Zerdüşt yazıtları arasında dikkat çekici paralellikler ortaya koyar.[8] Muhammed'in açık, katı ve yol gösterici vahiylerine rağmen eski fikirler daha farklı ve eklektik İslami mezheplerde kendilerini göstermeye devam eder.

İran'ın varlıklı ve elit sınıfları cizyeden kurtulmak için İslam'ı kabul etmeye başlar. Onlar ve daha ılımlı olan kesimler İslam'a geçer ve bazen de Arapça isimler alarak *mevali* olarak kendilerini Arap kavimlerine veya ailelerine dahil ederler. Fakat İran yerlilerinin büyük bir kısmı birkaç yüzyıl daha Müslümanlığa geçmez. Fethin başarısının diğer önemli açıklaması ise fatihlerin politikalarıdır. Yeni imparatorluğun tebaası eskiye göre vergiden daha az sorumlu tutulmuştur ve sıradan İranlılar, hiyerarşik aristokratik ve ruhbanlık sisteminin yerine sıradan Müslümanların fakire yardım etme vazifesiyle daha eşitlikçi İslami düzenlemelerin gelmesinden yana olmuşlardır. Ancak her zaman olduğu gibi tarihi kazananlar yazar. Eğer fethedilen topraklarda yaşayan halktan daha güncel materyaller kalmış olsaydı belki, çizilen hoşgörü resimlerindeki gölgeler daha fazla olabilirdi. Örneğin, Rey ve Istakhr'da katliamlar olmuş, bu iki Mazda kenti, diğer şehirlerden çok daha inatçı bir direnişle İslam'a karşılık vermiştir.[9]

Emeviler ve Abbasiler

Muhammed'in ölümünden sonraki yirmi yıl içinde onun Arap vârisleri bugün Ortadoğu olarak adlandırdığımız top-

rakların büyük kısmını fethetmiştir. 100 yıl sonra da Atlantik'ten Hint Okyanusu'na kadar uzanan bir bölgeyi kontrol etmeye başlamışlardır. Bundan sonra *"İran zemin"* neredeyse bir milenyum boyunca yabancı hükümdarların egemenliğine girer. Ancak fetih, zenginlik ve güç sorunları, muzaffer Araplar arasında yeni gerilimlere sebep olur.

Dördüncü halife Ali, Muhammed'in kuzenidir ve Muhammed'in kızı Fatma'yla evlidir. Ancak peygamberle yakın ilişkisine ve kendi dindar namına rağmen Ali'nin halifeliği ondan önceki halife Osman'ın yandaşlarıyla çıkan içsavaş yüzünden zarar görür. Ali 661 yılında bir suikasta kurban gidince Osman'ın yakın akrabası Muaviye kendini halife ilan eder. Muaviye'nin halifelik tarihi Emevi saltanatının da başlangıcıdır. Emevi ismi hanedanın, Mekke İslam'a geçmeden önce Muhammed'in karşısında savaştığı köklü Mekke ailelerinden birinin adıdır. Kısa süre sonra yeni imparatorluk kendisinden öncekilerin, Romalıların ve Sasanilerin yönetim şekline benzer bir iktidar biçimini benimser. Başkent Şam olur (o dönem elbette, yüzyıllardır Hıristiyan, Roma ve Bizans egemenliği altında şekillenmiş bir şehirdir) ve bundan böyle halifelik babadan oğula geçecektir. Emeviler, imparatorluğu yönetirken Arapların lehine ayrımcılık yapar, ancak Araplar da onları çok dünyevi ve çok uzlaşmacı olmakla suçlar. Emeviler kökenlerinden uzaklaşarak ibadetlerinde esnekleşir ve askerleri akrabalar ya da kavmin seleflerinden seçmek yerine orduyu paralı askerlerden oluşturmayı tercih ederler. İmparatorluk ve sorumluluklar arttıkça bu değişimler de bu değişimlerin yarattığı sonuç da büyük ihtimalle kaçınılmaz hale gelmiştir. Artık takva ile politik otorite arasında sonsuza dek sürecek gerilimin bir parçası oluşmuştur.

Bu dönem boyunca Emevilerin yönetim hakları konusu çokça tartışılmıştır. Hariciler adı verilen bir grup, halifenin dürüst Müslümanlar arasından seçilmesi ve hatalı davran-

dıklarında onları halifelikten geri çekme hakkına sahip olunması gerektiğini söyler. Başka bir grup ise uzun vadede çok daha önemli hale gelecektir ve onların Sünni İslam'dan ayrılmaları, sonunda bir mezhepleşme yaratacaktır. Bu Müslümanlar kendilerini Ali ve peygamberin ailesiyle ilişkilendirirler. Ali'nin ilk halife olması ve Hilafetin onun (Ali'nin karısı Fatma'nın) soyundan ilerlemesi gerektiğini söylerler. Ali'nin ikinci oğlu Hüseyin 680 yılında bir ayaklanma başlatır, ancak Emevi birlikleri tarafından Kerbela'da öldürülür. Önemi sonraki bölümlerde detaylıca açıklanacak olan bu olay oldukça kritiktir. Kendilerini peygamberin, Ali'nin ve onun soyuna bağlayan bu grup, sonunda bugün Şiilik olarak bildiğimiz kendilerine ait bir teoloji ortaya çıkarır ve İslam'ın tek meşru otoritesinin Ali'nin soyundan gelenler olduğuna inanır.

8. yüzyılın ortalarında gerilim ve çekişmelerin şiddeti artar. 740'larda Küfe'de Emevilere karşı bir ayaklanma patlak verir. Maveraünnehir'de Türklere, Anadolu'da ise Bizanslılara mağlup olurlar. 740'ların sonlarında Müslüman olmuş bir Fars olan Ebu Müslim, Horasan'da Emevi egemenliğine karşı bir ayaklanma başlatır. Horasan, hayatta kalan eski Fars toprak sahibi seçkinlerin (*dihkanlar*) ve yeni gelen Arapların arasındaki yaratıcı dinamiğin en güçlü olduğu, kız alıp vermelerin ve din değiştirmelerin yaşandığı yerdir (Fars dilini, Fars kıyafetlerini ve hatta bazı İslam öncesi Fars festivallerini benimseyen Arap yerleşimciler vardır).

Ebu Müslim bu ayaklanmaya Peygamberin ailesi adına liderlik eder, dolayısıyla nihai amacını gizlemekte ve geniş kitlelerin desteğini garantilemek istemektedir. Horasan'da vergilerden dolayı huzursuz olan ve Emevilerin onlara ihanet ettiğini düşünen Arap yerleşimcilerden destek alan Ebu Müslim ve yandaşları yerel muhalefeti yenilgiye uğratır ve orduları siyah bir sancakla Merv'den batıya doğru ilerler. 749-750 yıllarındaki savaşlarda Emevi halifesi tarafından gönderilen

orduları yener ve 750 yılında Küfe'de yeni bir halife ilan ederler. Ebu Abbas adındaki bu halife Ali'nin soyundan gelmez, Muhammed'in başka bir kuzeninin soyundandır. Ancak bu yeni halife çok geçmeden Ebu Müslim'in Horasan'daki gücünden rahatsız olur ve 755 yılında onu idam ettirir.[10] Bu idam geleneksel Sünniliği, Ali taraftarlarını, Haricileri ve ayaklanmayı destekleyen diğer grupları bir kez daha marjinalleştiren bir eylemdir. Ancak Ebu Müslim'in isyanı İran'ın önemli dini devrimlerinden biri olarak kabul görür. İranlılar ve bugün İranlı Şiiler, Ebu Müslim'i ölümünden yıllar sonra dahi ihanete uğramış dürüst, cesur ve başarılı bir devrimci olarak hatırlar.

Abbasilerin başkenti, Şam'dan Sasanilerin başkenti Ktesiphon'a yakın olan Bağdat'a taşınır (ancak Abbasi yönetimi sonradan kuzeye, Samarra'ya taşınır). İmparatorluğun merkezi de çok daha derin bir şekilde doğuya kaymıştır. Zaman geçtikçe yeni hanedanlığın üzerindeki Fars etkisi artar (özellikle resmi görevlilerin Fars Bermeki ailesinden gelmiş olmalarıyla) ve bazı tarihçiler Abbasi saltanatını Farsların kültürel fethi olarak görür. Fars etkisi kendisini Emeviler döneminde de göstermiştir zaten. Fakat Abbasiler döneminde Sasani yönetimi pratiklerine dair metinler Arapçaya çevrilir ve yeni bürokratlar daha hiyerarşik bir yönetim anlayışı yaratarak bu pratikleri kendilerine adapte eder. Bu yeni yönetimde halife, ricacılarla (Emevilerden kalma bir birim; halife kabile liderlerine akıl danışır ve çok eski patriarkal yöntemlerle onların sadakatlerini ve bağlılıklarını manipüle eder) iletişime geçirilmez. Abbasiler döneminde, yönetimde vezir, baş danışman ya da nazır gibi yeni makamlar ortaya çıkar ve yönetim *divan* adı verilen ayrı bölümlere ya da bakanlıklara ayrılır. Bu kurumlar doğrudan Sasani yönetim pratiklerinden alınmış ve bin yıldan uzun süre İslami yönetimlerde kullanılmıştır.

Fars etkisi Abbasilerin yaptığı binalarda da görülebilir. Nitekim Bağdat'taki binaların çoğu Fars mimarlar tarafından yapılmıştır. Yeni şehrin dairesel yapısı bile Sasanilerin Fars'taki kraliyet şehri Firuzabad'dan alınmıştır. Emeviler Bizans mimarisine daha yakındır, Abbasiler ise Sasani mimarisinden esinlenmiştir. Açık alanların sıra kemerlerle çevrilmesi, stük dekorasyonlar, kubbelerin düz duvarlı binaların üstüne yapılması bu etkiyi gözler önüne serer. Ve hepsinden öte (Sasani mimarisinin klasik motifi) eyvanlar vardır; genelde meydanın bir köşesinin ortasında duran, her iki tarafında kemerlerin sıralandığı, genelde seyirci alanı olarak kullanılan geniş, açık kemerlerdir bunlar. Sasani İran'ından alınan diğer miraslar gibi bu mimari motifler de yüzyıllar boyunca İslam dünyasının bir parçası olmuştur.[11]

Özellikle Abbasi halifesi Mansur döneminde ve sonrasında birçok Fars yönetici ve âlim Horasan ve Maveraünnehir'den Abbasi sarayına gelir (Arapça isimleri vardır ve Arapça konuşmaktadırlar). Bazı Araplar, Arapçaları kötü olduğu için "sessiz ya da dili dolanan" anlamına gelen *Acem* diye adlandırdıkları Farsların gelişine muhalefet ederler (Acem deyişi, Yunanların bin yıl önce Farslara "barbar" demesine benzemektedir). Farslar sözde *şuubiyye* hareketi üzerinden Arap şovenizmine karşı kendi kültürel kimliklerini korumaya çalışırlar. Şuubiyye hareketi adını Kuran'daki Allah'ın farklı insanların birbirlerine saygı duymaları (*şuub*) gerektiğini söylediği kırk dokuzuncu sureden alır. Bu hareket özellikle Fars din bilginleri ve memurlar arasında yaygındır. Âlim ve filologlar ise (aralarında Farslar da vardır) genelde harekete karşıdır. Ancak şuubiyye eşitlik ya da denklik söylemlerinin ötesine geçer ve Fars kültürünün üstünlüğüne, özellikle de edebiyatının mükemmelliğine vurgu yapar. Perslerin dini tarihini ve çoğu Fars'ın kendini Mazdacı veya Yeni-Mazdacı inançlarına ait hissettiğini düşünürsek şuubiyyenin İslam'a

ya da en azından İslam'ın Arap pratiğine bir meydan okuma olduğunu görürüz. Hiciv yapan bir yazar, Sasani monarşisinin tarihini ve politikalarını anlatan bir metinde tipik bir genç kâtibin davranışlarını şöyle aktarır:

> *... İlk görevi Kuran'da yazılanlara saldırmak ve onun tutarsızlıklarını anlatmaktır ... Eğer biri onun huzurunda Peygamberin Yoldaşlarının üstünlüğünü kabul ederse suratını ekşitir ve onların erdemleri yüceltildiğinde arkasını döner ... Ve sonra hemen sohbeti böler ve Ardeşir-i Papagan'ın politikalarını, Anuşirvan'ın yönetimini ve Sasaniler döneminde ülkenin nasıl da muhteşem yönetildiğinden bahsetmeye başlar...*[12]

Zamanla her yerde olduğu gibi böylesi çatışmalara çözüm asimilasyon ve sentez olmuştur, ancak şuubiyye Bağdat'taki Farslara kolektif bir özgüven verir ve bu sentezin bir parçası olarak onların İslamiyet öncesi Fars kültürünü devam ettirebilmelerini sağlar.[13] Özgür irade ve Kuran'ın doğası gibi aynı dönemin dini tartışmaları başka zamanlar ve başka yerlerdeki dini çatışmalar gibi şuubiyye de bir çatışmanın, değişimin ve yaratıcı enerjinin göstergesidir.

Farsların yaratıcılığının karşısında duramayan Abbasiler bir standart geliştirirler ve geriye dönüp bakıldığında bu dönem altın çağ olarak adlandırılır. 9. yüzyılda 400.000'lik nüfusuyla Bağdat, Çin dışındaki tüm ülkelerin en büyük şehri haline gelir. Abbasiler takva ile hükümet arasındaki gerginlikten kurtulmak ve Arap egemenliğinin Emevi ilkelerini terk ederek ve tüm Müslümanlar arasında eşitlik prensibini benimseyerek onların desteğini almak için uğraşırlar. Aynı ilkesel tutum rejime bağlılıklarını kanıtladıkları müddetçe Ali yandaşları, Hıristiyanlar ve Yahudiler için de geçerlidir. Arapların fethettikleri Abbasi hilafetinin barışçıl ve düzenli yönetimi altındaki geniş toprakların birleşmesi yeni ve dinamik ticaret modelleri ortaya çıkarır ve böylece büyük bir

ekonomik enerji açığa çıkar. Halifeler, özellikle Mezopotamya'da, İran platosuna büyük refah sağlayan sulama sistemi üzerinden tarımsal gelişmeleri destekler. İran platosu sonraki yüzyıllarda pirinç, turunçgiller ve başka yeni ürünlerin kaynağı olacaktır.[14] Horasan ve Maveraünnehir bölgeleri Çin'e giden İpek Yolu'yla, tarımsal gelişmelerle, eski ve yeninin Arap ve İranlının karışımıyla yeniden canlandırılan ticaretten büyük orandan faydalanır, ekonomik ve entelektüel açıdan altın çağına girer.

Abbasi sistemi, önce imparatorluğun geniş topraklarındaki eyalet yönetimlerinin kurduğu yerel kontrol bağlantılarına ve sonra bu yönetimleri Bağdat'taki merkeze bağlayan bürokrasiye güvenir. Yöneticiler vergiyi yerel yönetimlerden toplar, topladıkları vergiden kendi masraflarını (askeri giderler dâhil) çıkarır ve kalan para Abbasi sarayına gönderilir. Merkezi hükümetin eli görece hafiftir, ancak bu düzenlemeler yerel yöneticilerin elini zamanla güçlendirir ve onların kazandıkları bu güç, uzun vadede Halifenin otoritesini zayıflatır.

Abbasi saltanatı zenginleşir ve öğrenir. Halifeler, özellikle de Halife Memun (813-833, bir Fars metresin oğlu) eski metinleri önce Farsçadan, sonra Süryanice ve Yunancadan Arapçaya çeviren âlimleri destekler ve fethedilen topraklarda keşfedilen metinleri, yazıtları öğrenir. Memun'un selefi Mansur (754-775) ise *Beyt'ül Hikmet*'in (Hikmetler Evi) kurucusudur. Beyt'ül Hikmet tüm bilgileri bir yerde tutmayı ve Arapçaya çevirmeyi hedeflemiştir. Bu fikir doğrudan Sasanilerin krallık kütüphaneleri modelinden alınmıştır ve Sasani akademilerinin en ünlüsü olan Gundeşapur'da bulunan birçok metin ve bilginden yararlanmıştır.[15] Gundeşapur o zamana kadar ayakta kalmayı başarmıştır, ancak Bağdat bu akademiyi etkisizleştirmiştir. Aynı dönemde kâğıt üretiminin Çin sayesinde mümkün olmasıyla birlikte pahalı ve tuhaf papirüs ve parşömenin yerini kâğıt almış, böylece öğrenim yaygınlaşmıştır.

Memun'un astroloji ve matematik bilimine yönelimi, metinlerin Yunanca metinlerin baş çevirmeni Huneyn bin İshak gözetiminde çevrilmesini destekler. Bu gelişmeler 9. yüzyıl Rönesans'ı denilen dönemin yolunu açar. Arapça yazan Fars bilginler özellikle Yunan felsefesi, matematik, bilim, tıp, tarih ve edebiyat alanlarını keşfederek öğretime açmışlardır. Bu yeni ilim çağı, yeni muhteşem ve nitelikli bilimsel yazılar, edebiyat eserleri, tarih ve şiirler üreten, sonraki yüzyıllarda Avrupa'da yapılanlar da dahil entelektüel çabaların temelini oluşturan yaratıcı bir süreçtir.

Bu dönemde yapılan çevirilerle özellikle Aristotelesçi ve Platoncu felsefe Kindi ve Farabi gibi isimleri etkiler. Büyük tarihçi Taberi (838-923) de aynı dönemde Bağdat'ta çalışmıştır (Hazar Denizi'nin güneyinde, şu an Mazenderan eyaleti olan bölgedeki Taberistan'ın Amul kentinden gelmiştir). Tıp, anatomide, epidemiyoloji ve diğer disiplinlerdeki bilimsel araştırmalarla önemli gelişmeler kat eder, bu araştırmalar klasik Yunan hekimi Galen'in çalışmaları üzerinden ilerler, ancak onları da bir adım öteye taşır. Tüm bu başarıların çoğu düzenlenir ve başka bir Fars olan İbn-i Sina'nın (980-1037) metinleriyle Batı'da bilinir hale getirilir. İbn-i Sina'nın yazıları hem Doğu hem de Batı için Aristotelesçi felsefi metodu ve mantığı göstermesi açısından önemlidir. İbn-i Sina ve sonrası dönemlerde Doğu medreselerindeki yükseköğrenimin merkezi Aristotelesçi hat bağlamındaki tartışmalardır. Büyük bir entelektüel enerji, heyecan ve keşifler dönemidir. Abbasi saltanatı hem yönetimin halefleri için hem de entelektüel ve kültürel alanda bir model haline gelir. 11. yüzyılda Bağdat'ta Farsların yaptığı Arapça çeviriler Batılı okuyucular için 12. yüzyılda Toledo, İspanya'da çalışan Cremonalı Gerard gibi çevirmenler aracılığı ile Latinceye çevrilir. Latinceye çevrilen bu metinler Batı ilmine yeni bir canlılık katar. İbn-i Sina ve yine bir Aristotelesçi olan Arap İbn-i Rüşd Avrupa akademi-

lerinde bilinen isimler haline gelirler ve Aquinalı Thomas döneminden sonra Aristoteles felsefesi onların modelini izleyerek iki yüzyıldan uzun bir süre Avrupa bilimine hükmeder.

Fakat aynı dönemde imparatorluğun şehirlerinde ve kasabalarında tüm bunlardan farklı bir İslami ilim geleneği ortaya çıkar. Bu gelenek halifenin otoritesinden bağımsızdır, Kuran ve hadislere (Peygamberin hayatını, söylemlerini ve ölümünden sonra güvenirliği değişen çeşitli metinleri içeren gelenekler bütünü) dayanır. Bu çalışmaları yapan ve dini metinleri yorumlayan *ulema* sarayın ihtişamına ve entelektüelliğine karşı düşmanca bir tavır takınır. Özellikle Memun ve onun hemen ardından gelen bilimadamları döneminde halife ve saltanat, Mutezile denilen bir grubun dini fikirlerine yönelince ulema saltanata karşı kötü düşünceler beslemeye başlar. Mutezile savunucuları özgür iradeye, Kuran'ın yaradılış doktrinine ve (kısmen Yunan felsefesinin etkisiyle) dini metinleri yorumlamanın (içtihat) meşruiyetine inanırlar. Ulema ise kendi metinlerinin yeterli olduğunda ısrar eden daha determinist bir tavır ve katı bir gelenekçiliğe sahiptir. İslam dışı etkilere kapalıdır. Abbasi saltanatına muhalif kültürler ve ulema, İslam egemenliği altındaki politik otorite ile din arasında devam eden gerilimi ortaya koyar. Bu tartışmaların sonunda kazanan Mutezile karşıtları, gelenekseller olmuştur. Bazı değişiklikler ve uzlaşmalarla Sünnilik içinde dört temel ekol veya mezhep ortaya çıkar. Bunlar Hanbeli, Şafi, Maliki ve Hanefi mezhepleridir. Mutezile düşüncesi, Şiilik içinde güçlü bir şekilde etkisini devam ettirir. Büyük Arap tarihçisi ve sosyal teorisyen İbn-i Haldun 14. yüzyılda çoğu muhaddis ve teoloğun, çalışma dilinde Arapçayı kullanan Farslardan oluştuğunu fark eder (dört Sünni mezhepten ikisi Farslar tarafından bulunmuştur). Arapçanın gramerini geliştiren ve Arapçayı resmi olarak kayıt altına alanlar da yine Fars filologlarıdır.[16] Ulemanın İran topraklarındaki en önemli teamülü

Farsçaya Arapça kelimeler kazandırmaktır ve bugün Farsların en çok Araplaşan kesimi mollalardır.

İran'ın kasaba ve köylerinde ise dini mezhepler ve gruplar yaygınlaşır. Bu grup ve mezheplerin arasında Yeni-Mazdacı fikirleri benimsemiş ve Hurremiyye adı verilen, hem Müslümanlar hem de Zerdüştler tarafından kâfir olarak görülen tarikatlar da vardır.[17] (Bu terim neşeli veya alaycı anlamlarına gelen bir kelimeden türemiştir [*Hürrem*].) Böylesi grupların bir kısmı, Ebu Müslüm liderliğindeki ayaklanmaya katılmış; aynı zamanda merkezleri Horasan olan Sinbad (756), Üstad-Sis (767-768), el-Mukanna (780) liderliklerindeki isyanlara ve 817-838 yılları arasında bugün Kürdistan ve Azerbaycan olarak bilinen topraklarda Babek devrimine de destek vermiştir. Bu isyanların birçoğu sonradan Şiizm ve Sûfizm olarak yeniden ortaya çıkacak millenaryen (mehdici) özellikler gösterir (şarap ve kadının Müslüman karşıtı kutlamasını da içerir), kısmen Mazdaizm'i kullanır. Örneğin, kadınlarla ilgili bir metin bazen "Hurremiyyeler" diye başlar:

> *... kadınların razı olması koşuluyla onlara müşterek erişime ve kimse bu sebeple zarar görmediği müddetçe nefsin zevk aldığı ve doğanın yöneldiği her şeye özgür erişimine inanır.*

Başka bir metin:

> *Bir kadının kimin onu kokladığından bağımsız bir çiçeğe benzediğini, hiçbir şeyin onun değerini düşürmediğini söylerler.*[18]

Halife Harun Reşid (786-809) döneminde birleşik Abbasi İmparatorluğu'nda ayrılma ve bölünme süreçleri başlar. Yerel otoriteleri nedeniyle varlıkları devam eden eyalet yöneticileri yönetimlerini oğullarına devretmeyi başararak yerel saltanatlarını yaratırlar. Kendi sarayları vardır ve yeni kültür, otorite kutupları yaratır. Bu nedenle giderleri artan yerel yönetimlerin merkeze gönderdikleri vergiler de azalır. Bu ye-

rel yönetimler, hâlâ İslam'ın merkez otoritesi olarak halifeye bağlı olsa da çok hızlı bir şekilde bağımsızlaşır.

İmparatorluk tarihinin kaderinde gerileme ve düşüş dönemlerinin de anlatılması vardır. Tarihçiler her zaman bu gerilemelerin sebeplerini, kökenlerini bulmaya çalışır ve bu duruma açıklamalar ararlar. Söz konusu imparatorluk olduğundaysa onların sonları geçmişlerine de gölge düşürür. Örneğin Abbasi İmparatorluğu'nun sistemi ve kurumları neredeyse başından bu yana kusurlu ve bozuk bir izlenim bırakmıştır. Oysa bu yanıltıcıdır. Abbasi dönemi hem politik alanda hem de medeniyet, sanat, mimari, bilim ve edebiyat alanlarında inanılmaz bir başarı elde etmiştir. Muazzam bir bölgede yeni fikirlerle ılımlı ve hoşgörülü bir hükümetin birleşmesinden doğan dinamik ve oldukça etkili medeniyet, o dönemin Avrupa'sının çok daha ötesindedir.

Merkez otoriteye gerçek bir rakip olarak ortaya çıkan dini hanedanların ilki Horasanlı Tahirilerdir (821-873). Onlardan sonra Sistanlı Seferiler (861-1003) ve Samaniler (875-999) gelir. Bu hanedanların hepsi İran kökenlidir. Samani Hanedanlığı Buhara ve Belh çevresindeki bölgede kurulmuştur ve Sasani Prensi Behram Çubin'den geldiklerini iddia ederler. Bu hanedanların her biri (özellikle de Samaniler) ve onları takip eden diğer hanedanlıklar (özellikle Gazneliler ve Büveyhiler) Bağdat'taki muhteşem halife sarayını taklit ederek saraylarına çok sayıda Fars bürokrat, âlim, astrolog ve şair alırlar. Bu, hem saygınlıklarını arttırmak hem gücün dayanağını gizlemek içindir; çünkü aksi halde saltanatları yalnızca vahşi bir askeri güce dayanıyormuş izlenimi bırakabilir. O dönem Doğu İran topraklarının entelektüel ve dini fermentleri üzerine çalışan eyalet sarayları sahipleri, Fars dilinin yeni biçimi keşfedilmeye hazır hale geldiğinde muhteşem bir şiirsel dilin oluşmasını sağlamıştır. En görkemli şiirlerin bir kısmı bu dönemde yazılmıştır. Bu şiirler Batılı okuyuculara o kadar

yabancı olan bu şiirlerin konuları o kadar yeni ve şaşırtıcı ve bölgedeki İran ve Fars kültürüne etkisi o denli büyüktür ki her biri çok daha detaylı bir araştırma gerektirir.

Aşk Sarhoşu: Şairler ve Sûfiler, Türkler ve Moğollar

Fars şiirinin her dönemde en çok işlenen konusu aşktır, ancak aşk farklı yönleriyle şiire konu olur. Seksüel aşk, ilahi aşk, homoerotik aşk, karşılıksız aşk, umutsuz aşk, umutlu aşk ve unutulmaya yüz tutan aşk, birleştiren aşk, teselli ve tevekkül olarak aşk Fars şiirinde yerini alır. Aynı anda aşkın iki farklı yüzü veya daha fazlası belirsiz bir şekilde birbirinin içinde eriyerek metaforların arasından göz kırpar. Çoğu zaman aşktan açıkça bahsedilmez, aşk ancak metaforlar ve özellikle Fars şiirinin diğer bir önemli motifi şarap aracılığıyla şiirde yer alır.

Firdevsi'nin *Şehnâme*'yi yazarken Pers krallarının hikâyelerinden yararlanması gibi bu dönemin Fars şiirlerinin de Sasani saray şiirinin unutulmuş geleneğinden biçimler ve fikirler almış olması muhtemeldir. Sasani şiirleri aşk ve kahramanlık şiirleridir. Fakat aşk konularıyla birleşen vezin ve uyak biçimleri eski Arap şiiri geleneğinden gelir ve fetihten sonra İranlılar ile Araplar arasındaki dilsel ve kültürel etkileşimi yansıtır. Daha eskiye dayanan şiir parçaları vardır ve bilinen şairlerin ilk önemli dizeleri Tahiriler döneminde yaratılır, ilk büyük şair ise Samani sarayından Rûdeki'dir:

Dil sîr negerdedet zi bîdadgerî
Çeşm âb negerdedet, çû der men negerî
În torfe ki dûsttar zi canet darem
Ba ân ki zi sad hezar duşmen beterî

Zulme asla doymaz kalbin
Bana baktığında yaşarmaz gözlerin

Seni canımdan çok seviyorum, ne garip
*Çünkü sen yüz bin düşmandan daha betersin**

Yaklaşık 940 yılında hayatını kaybeden Rûdeki, Şahid Belhi ve Dakiki Tusi gibi diğer şairlerle birlikte Samani sarayının bilinçli Farslaştırma politikasından yararlanır. Samaniler Pers şairlerine hamiliklerini verir ve sarayda hem şiirde hem de diğer alanlarda Arapça yerine Farsça kullanımını teşvik ederler. Ebulkasım Firdevsi (935-1020) ise o kadar şanslı değildir. Firdevsi, Samani egemenliği döneminde doğmuş, sonra Samani rejiminin çökmesiyle Türk kökenli Gaznelilerin hâkimiyetinde hayatını sürdürmüştür. *Şehnâme* (Dakiki'nin Samaniler için başladığı projeyi devam ettirerek tamamlamıştır) Arapça kelimelerden kaçınır, İslam öncesi krallara övgüler düzer ve İslamcı olmayanı aşarak açıkça Mazda yanlısı bir pozisyon benimser. Bu özellikleriyle *Şehnâme* Samani kültürel politikasının mantıksal icrası olarak görülebilir. *Şehnâme*'nin, Kadisiye yenilgisinden ve İslam'ın gelişinde hemen önce anlatıyormuş gibi aktarılan son dizelerinin bir kısmı Darius'un Behistun'daki Mazdacı yazıtlarının tekrarıdır. 11. yüzyıl İslami bağlamı için oldukça şaşırtıcıdır:

Minberi tahtla aynı hizaya getirirler
Ve çocuklarına Ömer ve Osman ismini verirler
Sonra emeklerimiz çöpe atılır
Ah, işte böylece uzun bir çöküş başlar

Sonra insanlar Gerçekle ilişkilerini koparacak
Ve hilekârlık ve Yalanlar yâren olacak[19]

Bu mükemmel eserin, daha ortodoks fikirlere sahip olan Gazneli prens tarafından çok hoş karşılanmaması sürpriz değildir. Şairlerin hayatlarıyla ilgili yüzyıllar boyunca anlatıla-

* Transliterasyon ve çeviri: Levent Çeviker (ed.)

gelen hikâyelerin birçoğu güvenilir değildir, ancak bir kısmı gerçek olayların bazı yönlerini yansıtmış olabilir. *Şehnâme*'yle ilgili bir hikâye, daha farklı bir kişiden daha kısa bir eser bekleyen Gazneli sultanın Firdevsi'ye eser karşılığında yalnızca küçük bir ödül verdiğini söyler. Müteneffir şair ise aldığı bu paranın yarısını yerel şarap satıcısında, diğer yarısını ise bir hamamda harcar. Sultan ise *Şehnâme*'den muhteşem bir paragraf okuduğunda nihayet bu eserin mükemmelliğinin farkına varır ve Firdevsi'ye cömert bir hediye verir. Ancak artık çok geçtir, çünkü Firdevsi'nin hazinesini taşıyan yük hayvanları bir kapıdan girerken Firdevsi'nin cesedi diğer kapıdan çıkarılmaktadır.

Şehnâme ok ve yaylarıyla at sırtındaki vakur kahramanları, bu kahramanların vicdanlarıyla kralları arasında yaşadıkları gelgitleri, cesur servi gibi ince ve ay gibi parlak kadınlarla ilişkilerini, müzik ve eğlenceyle dolu kraliyet yaşamını, savaşlarla ve ziyafetlerle dolu bir hayatı, "*rezm u bezm*"i* konu eder. Bu eseri Sasani ordularına gururlu süvariler kazandırmış, kılıçtan kaleme düşmüş, artık Arapların ve Türklerin savaş ve politika oyunlarını uzaktan izlemek zorunda kalan küçük toprak sahibi (dihkanlar) kökenli bürokratlar ve âlimler sınıfının özlemi olarak yorumlamak zor değildir.

Tehmten çonîn pâsuh âverd bâz
Ki hestem zi kâvûs keyy bîniyâz
Mera taht zîn başed u tâc terg
Kabâ' covşen u dil nihade be merg

Yiğit Rüstem cevap verdi,
"Benim Keykavus'a ihtiyacım yok.
Bu semer benim tahtımdır, bu miğfer tacım.
Kaftanım zırhımdır, kalbim ölüme hazır"[20]

* (Far.) *Rezm*: savaş, kavga / *Bezm*: içki meclisi. (ed.)

Shakespeare İngilizler, Luteryan İncil Almanlar için ne kadar önemliyse *Şehnâme* de Fars kültürü için o kadar, belki de daha önemlidir. Eğitimin temel kitabıdır ve Hâfız'dan ve Kuran'dan sonra birçok evde de başucu kitabı olmuştur. Dilin düzelmesine ve birleşmesine, ahlak ve davranış biçimleri üretilmesine ve İslami fetihten öncesine dayanan bir İranlı kimliğinin sürdürülmesine yardımcı olur. *Şehnâme* olmasaydı bu kimlik belki de Sasanilerle birlikte yok olacaktı.

Şehnâme'nin şiirleri ve at sırtındaki kahramanlık, savaş, sadakat ve ihanet konuları ortaçağ Avrupa'sı romanslarına benzer ve bu eserin ilk Haçlı seferinden, yani Batı Avrupa ile Akdeniz'in doğu yakasındaki topraklar arasındaki etkileşimden birkaç on yıl önce popüler olması da düşündürücüdür. Fikirlerin doğudan batıya nasıl geldiğini, gelirken nasıl bir yol izlediğini dahi takip edemediğimizi biliyoruz (âşık geleneğinin, dolayısıyla ortaçağ Avrupa saray aşkı kinayelerinin en azından kısmen Arap İspanya'nın sûfilerine dayandığına dair güçlü bir teori vardır.[21] Ancak bu belki de yalnızca paralel gelişmeyle açıklanabilir.

Gazneliler Sasanilerin hamilik modellerini değiştirmezler ve Farsça yazılan şiirleri desteklerler. Ancak sonraki şairler dilsel saflık konusunda çok katı değildir ve sıradan Arapça sözcükleri kullanmaya daha açıktır. Uzak batıda, Taberistan'daki Şii Müslümanlardan gelen Büveyhi saltanatı Mezopotamya'yı kapsayacak ve Bağdat'ı alacak (945'te) şekilde genişlemiş ve Abbasi hilafetine son vererek o topraklarda hüküm sürmeye başlamıştır. Ancak büyük edebi canlanışın merkezi doğu olmaya devam etmiştir.

Nâsır-ı Hüsrev 1003 yılında Belh'te doğar. Hayatı boyunca yaklaşık 30.000 dize yazdığı ve yaklaşık 11.000 tanesinin günümüze ulaştığına inanılır. Bir Şii olarak yetiştirilir, 1050 yılında Mekke'ye hacca gider ve Bedehşan'a dönerek yazmaya başlamadan önce İsmâili mezhebine katılır. Şiirlerinin çoğu felsefi ve dinidir:

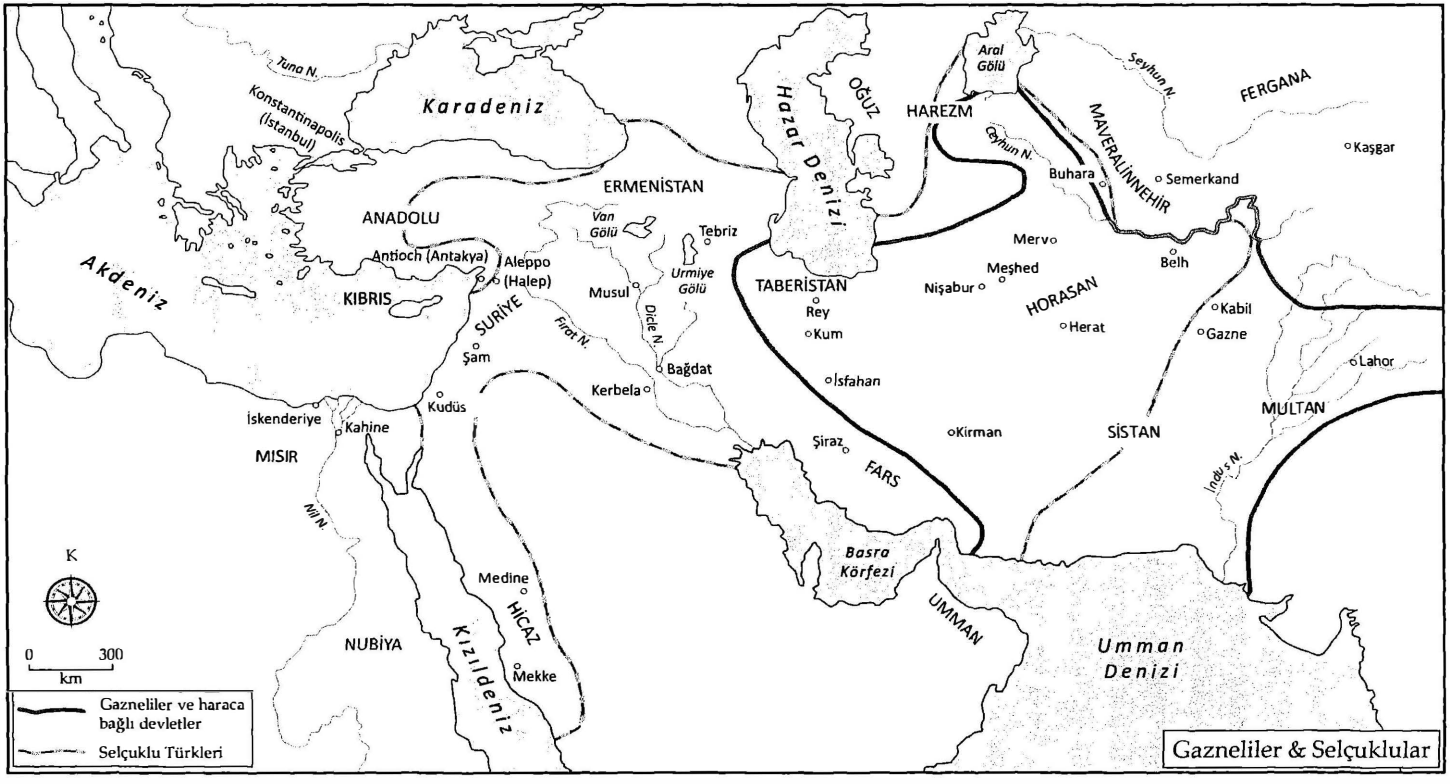
Kendini bil; çünkü bilirsen kendini
İyi ile kötü arasındaki farkı da bilirsin.
Önce kendi öz benliğini tanı
Sonra tüm birliğin komutanı ol.
Kendini bildiğin zaman her şeyi bilirsin;
Her şeyi bildiğin zaman tüm kötülükten kaçarsın

Bir kereliğine uyanık ol: Ne kadardır uyuyorsun?
Kendine bak: Yeterince mükemmelsin.[22]

Yıllar boyunca Abbasi halifeleri ve diğer saltanatlar Orta Asya'dan köle olarak aldıkları Türk paralı askerleri savaşlarda ve sınırlarını korumaları için kullanmışlardır. Türkler imparatorluk politikaları için önem kazanarak ve zamanla kontrolü ele geçirerek onları tehdit etmeye başlar. Nitekim Gazneliler imparatorluğun doğu bölgesinde başarılı da olur. Ancak 11. yüzyılın ortasında Selçuk Türkleri liderliğinde Türki kavimlerden oluşan bir konfederasyon daha da ileriye gider. Kuzeydoğuda Gaznelileri yenerek imparatorluğun merkezine girer ve Bağdat'ı alırlar. Sonra batıya ilerler, 1071 yılında Bizanslıları yenerek Küçük Asya'nın çoğunu alırlar.

Türklerin yıllardır Abbasilerle ve halefleriyle süregelen ilişkileri, onları İslamlaştırmış ve asimile edilebilir hale getirmiştir. İkinci Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın, Hasan Tusi Nizamülmülk adında Fars bir veziri vardır ve Selçuklular da öncekiler gibi yönetimlerinde Farsi Abbasi bir model izler. Nizamülmülk, Alp Arslan'ın halefine rehberlik etmesi için *Siyasetnâme* (Yönetim kitabı) adında bir kitap yazar. *Siyasetnâme* ve ondan hemen önce yazılan *Kabusnâme,* Machiavelli'nin *Prens* kitabına kadar Avrupa'yı yüzyıllar boyunca etkisi altına alır ve nasihatname türüne örnek oluşturur.

Nizamülmülk, Ömer Hayyam'ın (yaklaşık 1048-1124/1129) arkadaşıdır ve bu dostluğa dair doğruluğu kesin olmayan hikâyeler vardır;[23] ancak Nizamülmülk'ün vezir olduktan

Tuna N.
Konstantinapolis (İstanbul)
Karadeniz
Aral Gölü
Seyhun N.
FERGANA
Hazar Denizi
OĞUZ
HAREZEM
Ceyhun N.
MAVERALİNNEHİR
Kaşgar
Buhara
Semerkand
ERMENİSTAN
ANADOLU
Van Gölü
Tebriz
Merv
Belh
Antioch (Antakya)
Aleppo (Halep)
Akdeniz
Urmiye Gölü
Meşhed
TABERİSTAN
Nişabur
HORASAN
Musul
Dicle N.
Rey
Kum
Herat
Kabil
Gazne
KIBRIS
SURİYE
Fırat N.
Şam
Bağdat
Kerbela
Isfahan
Lahor
İskenderiye
Kahine
Kudüs
Kirman
SİSTAN
MULTAN
Şiraz
FARS
MISIR
İndus N.
Nil N.
Basra Körfezi
Medine
HİCAZ
UMMAN
Umman Denizi
NUBİYA
Mekke
Kızıldeniz
K
0
300
km
Gazneliler ve haraca bağlı devletler
Selçuklu Türkleri
Gazneliler & Selçuklular

sonra Ömer Hayyam'a maddi konularda destek olduğu ve koruma sağladığı büyük ihtimalle doğrudur. İranlılar arasında Ömer Hayyam bir şairden öte önemli bir matematikçi ve astronomdur. Bunun ne kadar değerli olduğunu analiz etmek elmalarla bilardo toplarını karşılaştırmaya benzeyecektir. Öklid geometrisi, kübik eşitlikler, binom açılımları ve ikinci derece denklemler üzerine çalışmıştır. Güneşin hareketlerine yönelik gözlemleri sonucunda edindiği bilgilere dayanarak Selçuk sultanı için bir takvim geliştirir. Bu takvim neredeyse 16. yüzyılda Avrupa'da Katolik Kilisesinin emriyle yapılan Gregoryen takvim kadar doğrudur[24] ve Hayyam yıldızların geceleri gökyüzünde ilerleyişinin eskiden varsayıldığı gibi sabit bir dünyanın etrafında dönmelerinden değil, dünyanın kendi ekseni etrafında dönmesinden kaynaklandığını söyleyen büyük ihtimalle ilk isimdir.

Ömer Hayyam'ın şiirindeki saf kuşkuculuk onu diğer Fars şairler arasında özgün bir sese kavuşturur. Ancak aynı zamanda belki de diğer çalışmalarının ve bu alanlardaki bilgisinin ona kazandırdığı güven ve üstünlüğü de yansıtır. Hayyam, Edward Fitzgerald'ın çevirileriyle Batı'da da bilinen bir isimdir ve okuyucular için yemek, içki ve hedonizm temsilcisi haline gelir. Bunlar serbest çevirilerdir ve Fitzgerald'ın 19. yüzyıl diline uygundur (fakat dizeler güzeldir). Tireleri, ünlem işaretleriyle, oh'lar ve ah'larla orijinallerin asıl gücünü küçülten çevirilerdir:

'How sweet is mortal Sovranty!'—think some:
Others—'How blest the Paradise to come!'
Ah, take the cash in hand and waive the Rest;
Oh, the brave Music of a distant Drum!
(Fitzgerald)

It is said that paradise, with its houris, is well
I say, the juice of the grape is well

Take this cash and let go that credit
Because hearing the sound of the drums, from afar, is well[25]

Gûyend: Behişt-i Aden bâ hûr hoş est
Men mîgûyem ki: Âb-i engûr hoş est
İn nakd begîr u dest ez an nisye bedâr
Kâvâz-i dohol, berâder, ez dûr hoş est

Derler ki: Aden cenneti hurilerle hoştur
Ben de derim ki: Üzüm suyu hoştur
Al şu peşini birader, çek elini veresiyeden
*Çünkü davulun sesi uzaktan hoştur**

Şiir çevirileri gerçekten zordur ve hatta bazıları boşa çaba olduğunu dahi söyler. Örneğin "hoş" kelimesinin birçok anlamı vardır ve Farsçadaki birçok bileşik kelimenin içinde bulmak mümkündür, dolayısıyla herhangi bir sözlükte bu kelime tek başına birkaç sayfayı kaplar. Lezzetli, nefis, tatlı, mutlu, neşeli, hoş, iyi ve zengin anlamlarına gelir. Üç dizede geçen bu kelimenin farklı anlamlarını şiirde görmek mümkündür. Şiir, biçim olarak dörtlük veya *rubai* (çoğulu *rubaiyat*) şeklindedir. Diğer Fars nazım biçimlerinin arasında *gazel*, *mesnevi* ve *kaside* vardır. Ömer Hayyam'a ait günümüze kadar gelmiş şiirlerin çoğu rubai biçimindedir, ancak ona ait olduğu söylenen binlerce ve hatta daha fazla rubainin gerçekten onun olduğuna dair kuşkular vardır. Benzer şekilde başka şairlere ait kuşkucu veya dinden uzak ve onaylanmayan şiirler de Hayyam isminin kudretinin arkasına saklanmış olabilir. Ayrıca tanrıyla ilgili kuşkularını şiirlerine yansıtmış da olabilir, ancak bu şüpheler onun fikirlerinin yalnızca bir kısmını oluşturur. Ancak şiirleri hayatın sert gerçekliği karşısında yıkılmayan bir hümanizm ve varoluşçuluğa göz kırpan bir sabırsızlık olarak da okunabilir. Şiirlerindeki bu sabırsızlığın kolay ve avutucu cevapları

* Transliterasyon ve çeviri: Prof. Dr. Mehmet Kanar. (ed.)

vardır. Şiirleri varoluşun karmaşıklığının fark edilişi, varoluş problemlerinin zorlukları ve ilkesel bir kabulleniştir. Felsefi yazıları özgür irade, determinizm, varoluş ve öz soruları etrafında gezinir.[26]

Nîkî yu bedî ki der nihâd-i beşer est
Şâdî yu gamî ki der kazâ vu kader est
Bâ çerh mekon hevâle kender reh-i akl
Çerh ez to hezâr bâr bîçâreter est

İnsanın yaradılışındaki iyiliği, kötülüğü
Kaza ve kaderdeki sevinci, hüznü
Havale etme feleğe. Akıl yolunda
*Felek bin beter biçare senden çünkü**

Bu büyük şairin zekâsını ve entelektüel gücünü gösterebilecek çok sayıda dörtlük vardır, ancak bu yalnızca Ömer Hayyam hakkında bir kitapta yer almaz. Aşağıdaki şiir Arberry** tarafından Ömer Hayyam'a atfedilen eski bir el yazmasına aittir. Ancak Arberry'nin zamanından bu yana şiirin Hayyam'a ait olduğuna dair kuşkular oluşmuştur. Fakat şiir başka el yazmalarında da yer almakta ve birçok bilim insanı bu şiiri Hayyam'ın en iyi dörtlüğü olarak ele almaktadır. Şiirin, ona ait olmasa da onun başka yerlerde ifade ettiği ruha yakın serkeş bir manifesto olduğu bakidir:

Ger men zi mey-i mugâne mestem, hestem
Ger kâfir u gebr u botperestem, hestem
Her tâyife'î bemen gomânî dâred
Men zân-i hodem; çonanki hestem, hestem

Şarapla olmuşsam ben sarhoş, öyleyim
Kâfir, ateşperest, putperestsem, öyleyim

* Transliterasyon ve çeviri: Prof. Dr. Mehmet Kanar. (ed.)

** Arthur John Arberry (1905–1969), Arap, Pers ve İslamiyet üzerine araştırmalar yapmış olan İngiliz Doğubilimci. (ed.)

Herkesin bir zannı var hakkımda benim
*Ben kendime aitim; nasılsam, öyleyim**

Bu şiirde Ömer Hayyam her şiirinde olduğu gibi Sûfi şiirinde çokça rastlanan ve genelde metafor olarak kullanılan kelimeleri seçmiştir. *Mey-i mugâne* örneğin, "ateşperest** şarabı" anlamına gelir. Zerdüştlerden alınan yasak şaraptır. Vahşi genç erkek anlamına gelen *rind*, düzenbaz veya serseri olarak kullanılır. *Harabet* örneğin harabe evi, meyhane demektir. *Sâki* ise şarabı doldurana denir ve homoerotik bir özlemin de nesnesidir. Bazı yorumcular Ömer Hayyam'ın bir sûfi olduğunu iddia eder. Hayyam'ın sûfilere bir sempatisi olabilir, ancak onun söylemi herhangi dini kategorinin ötesinde bir özgünlüğe sahiptir ve güçlü bir kuşkuculuk ihtiva eder.

11. yüzyıl benzersiz bir mistik harekete sahne olur. Bu hareketin adı Sûfizm'dir.[27] Sûfizm farklı zamanlarda ve 11. yüzyıl Küçük Asya'sından Kuzey Afrika'ya, oradan Pakistan ve ötesine uzanan farklı mekânlarda, farklı şekillerde ortaya çıkmış karmaşık bir olgudur. Kökenleri belli değildir, ancak İslam başından bu yana mistik bir unsura sahiptir. Bazıları Muhammed'e, Mekke'nin dışındaki sahrada Kuran'ın vahiy olmasının bir gizemin ta kendisi olduğunu söyler. Sûfizm'in özü ise böylesi kişisel bir manevi çarpışma arayışı, ilahi olanın karşısında nefsin ve tüm fani benliğin terk edilmesidir. Ancak hem pratikte hem de imgelem olarak Sûfizm İslami fetihten sonra meydana gelen dini çalkantılarda yer almış, mistik eğilimleri olan neoplatonizm ve gnostisizm hareketleri de İslam öncesi fikir ve etkilerden nasibini almıştır. Anarşist ve kurallara aykırı bilinçli bir eğilim, bu etkilerle birleşince İslami hukukun doğru bir tanımını yapmak adına tüm ciddiyetiyle Kuran'ı ve hadisleri tekrar tekrar okuyan ulemanın

* Transliterasyon ve çeviri: Prof. Dr. Mehmet Kanar. (ed.)
** Mecusi. (ed.)

ve kentli vaizlerin metinlere dayalı, bilimsel geleneğiyle karşı karşıya gelir. Bir çatışma ve gerilim vardır. Hallâc ve Sühreverdi gibi sûfiler ya da mistik eğilimli düşünürler ulema tarafından kâfir olarak suçlanarak idam edilir (sırasıyla 922 ve 1191 yıllarında). 11. ve 12. yüzyılda Sûfizm'in yeniden yükselişi, İslami pratiğin ve medreselerde, doğrudan ulemanın gözetimi altında yapılan İslami çalışmaların yoğunluğuna bir tepki olabilir.

O dönemdeki İslam toprakları içinde Sûfizm'in önemi zaman zaman göz ardı edilir, ancak gerçekte Sûfizm dört bir yanı etkisi altına almıştır. Persia'daki kültürel etki Fars şiirlerinde görülebilir. Ayrıca her yerde dini toplanmalar için yerel halka da hizmet veren, göçebe sûfilerin kalmak için kullandığı sûfi *hankâhlar* vardır. Daha büyük kasabalarda ise birçok hankâh (farklı Sûfi yönetimleri altında), sûfi bağlantıları olan loncalar ve farklı kurumlar vardır. Ancak küçük köylerde dahi hankâhlar bulunabilir. Bu bağlamda ortaçağ Avrupa'sındaki dilenci tarikatları için kurulan manastırlara benzer. Kiliseye gelen bağışlarla geçinen bu rahipler gibi sûfiler de sıradan insanların dini hayatlarına dahil olurlar, kırsal bölgelerde ve Pers ülkesinin dışında misyonerlik yaparlar. Zamanında okuma yazma oranının düşük olması ve halkın yoğun olarak kırsal bölgelerde yaşaması sonucunda sûfiler, kentler ve kasabalar dışında İslam'ın yaygınlaşmasını kolaylıkla sağlamıştır. Eylemlerinin merkezi Pers ülkesi, özellikle de Horasan'dır, ancak Pers kültürünün yayılmasını, etkisinin Boğaz'dan Delhi'ye ve ötesine taşınmasını asıl mümkün kılanlar sûfiler olmuştur.[28]

Birçok sûfi ve özellikle de birçok sûfi şair, ulemanın kendini beğenmiş tavrını açıkça hor görür; onların kurallara olan takıntılarına ve kuralları uygularken içinde oldukları boş gurura saldırırlar. Çünkü onlara göre bu gerçek tinsellik için gereken diğerkâmlığın bir kenara atılmasıdır. Bazı gelenekçi

Müslümanların, özellikle de Vahhabilerin ve sempatizanlarının 18. yüzyıldan bu yana Sûfizm'i neden aforoz ettiklerini ve baskı altına aldıklarını anlamak zor değildir. Ancak bizim burada analiz ettiğimiz dönemde, göçebe sûfilerin (derviş olarak da bilinirler) misyonerlik eylemleri İslamiyet'in çok da mayalanamadığı Taberistan'ın ırak köylerindeki, özellikle de Anadolu gibi yeni fethedilen topraklardaki insanları ve Orta Asya'daki Türkleri Müslümanlığa kazandırmak için önemli ve hatta kritiktir.

Sûfizm'in ilk büyük kuramcısı Gazali'dir (1058-1111). Gazali Horasan'ın Tus şehrinde doğmuştur (daha eski dönemlerde örneğin, yaklaşık 910 yılında hayatını kaybeden Cüneyd gibi sûfi figürler olmuştur elbette). Geleneksel Sünnilik ile Sûfizm arasındaki ilişki yalnızca basit bir muhalefet değildir ve Gazali en başlarda Mutezilelere, İbn-i Sina ve Yunan felsefesine dayanan fikirlere karşı çıkan yazılar yazan Şafi bir Sünni'dir. Ancak aynı zamanda etkileyici eseri *Kimyâ-yı Saadet – Mutluluğun Kimyası*'nı yazmıştır ve genel olarak Sûfizm'i ortodoks İslam'ın meşru bir parçası olarak sunar ve ortodoksi ile Sûfizm arasındaki engelleri kaldırmaya çalışır. Sûfizm'in ilk yıllarında Şii Müslümanlar dervişlere karşı Sünnilerden daha düşmanca bir tavır sergilemişlerdir.[29]

Senâi gerçek bir sûfi bağlılığa sahip ilk büyük şairdir ve bazıları onu Gazali'yle karşılaştırır. Senâi'nin *Hadikatü'l-Hakika (Gerçeğin Bahçesi* – 1131 yılında tamamlanmıştır) adlı uzun şiiri klasik bir sûfi şiirdir, ancak Senâyi bunun da ötesine geçer ve onun şiirlerinde, aşk şiirleri geleneği mistisizmle birleşir:

Kalbim aşk tuzağına düştüğünden beri
Ruhum aşk kadehinde şarap olduğundan beri
Ah, âşık olduğum için çektiğim tüm acılar
Bir şahin gibi aşk tuzağına düştüğümden beri
Zamanın tutsağıyım, bir ayyaşa döndüm
O heyecanlı, tortusunu akıtan aşk kadehiyle

Âşıklığın acımasız ıstırabıyla dehşete düştüm
Aşkın adını haykırmaya cesaretim yok
Daha da hayret verici olan, artık görüyorum
Dünyadaki tüm varlıklar aşkla huzur içinde[30]

Bu şiirde de şarap bir aşk metaforu olarak kullanılmıştır. Aşk imgesini ele alarak onu başka bir karmaşık boyuta taşır. Geleneksel bir Müslüman dini hukuk gereği kendisini yoksun bırakırken (*zühd)* Senâi, İslami hukuku aşarak imansızlaşır (*kâfir*), satın alınabilir, sûfi dünyevi ruhunu (*nefs*) geride bırakarak Tanrı'ya ulaşmanın başka bir yolunu bulabilir. Aşk ve şarap insanın kendinden geçmesini sağlar. Benlik algısının değiştiği ya da silindiği başka benzer deneyimler de vardır. Böylesi bir deneyim sûfiye Tanrı'nın huzurunda benliğini kaybetme hissi verebilir (ve bu durum için bir metafor da sağlar). Âşığın sevgilisi için duyduğu özlem gibi sûfinin özlemini çektiği gerçek bir dini deneyim için benliğin unutulması elzemdir.

Selçuklular dönemi sayısız şair yaratmıştır ve hepsine hak ettiği değeri vermek mümkün değildir, ancak 1180'de *Hüsrev ile Şirin*'i, 1188'de *Leylâ ile Mecnun'u* yazan Nizâmî-yi Gencevî göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Bu iki uzun şiir de (daha birçok şiir yazmıştır) çok eski hikâyeleri yeniden anlatır. *Hüsrev ile Şirin*, Sasani sarayı masalı, *Leylâ ile Mecnûn* ise Arap kökenlidir. İkisi de birçok insan tarafından bilinen aşk hikâyeleridir, ancak ikisinin de Nizâmî'nin dini inançlarını yansıtan çok daha derin anlamları vardır. Leylâ ile Mecnun birbirlerine âşık olur, ancak ayrılırlar ve Mecnun aklını yitirir (Mecnun, "çılgın, delirmiş" anlamlarına gelir), çöllere düşer ve Leylâ'ya şiirler yazar:

Sana olan aşkım, her şeyin ötesine geçti
Kurumuş dudakla yaşlı gözün ötesine geçti
Gördüğün, bildiğinden daha perişanım şimdi

Duyduğundan çok daha fazla çılgınım şimdi
Seninle dolu olduğum için benliğim yitti
Bu yolda da benliğinden sıyrılabilen gitti
Benliğinden sıyrılmadığın aşk, aşk değildir
Aşk yolunda beş para kadar değerli değildir
Bana olan sevgini gösterdiğinde, tamamdır
*Yüzünü saklasan bile benden, söz tamamdır**

Umutsuz bir âşık olarak (Leylâ'nın babası evlenmelerine izin vermemektedir) Mecnun aşkını tinselleştirir. Çöllere düşer, benliği deliliğinin içinde kaybolur, tüm sıradan davranışların dışına çıkar ve şiirler yazan bir sûfi olur.[31] Bu açıkça dile getirilen din dışı hikâye bile dolaylı olarak manevi bir boyuta sahiptir. Ancak hikâyenin psikolojik güce sahip olması için, metafor ve manevi mesajın âşıkların çıkmazlarına ihtiyacı vardır. Şiir yalnızca sûfinin Tanrı'ya yaklaşımıyla ilgili değildir. Hem Tanrı'ya ilişkin fikirleri içerir hem de bir aşk masalıdır ve insana dair olan da o aşk masalının içinde gizlidir. *Leylâ ile Mecnun* İslam dünyasının içinde ve dışında neredeyse tüm dillere çevrilmiştir.

1158'den 1221 veya 1229 tarihlerine kadar Nişabur'da yaşamış Feridüddin-i Attar ise hayatı boyunca 45.000'den fazla dize yazmıştır. Attar, kendisinden sonraki tüm sûfi şairleri etkileyen "aşkın dini teorisi"ni ortaya koyar ve tek kılavuzu bu dinin belirlediği etik olan, vahşi adam, toplumdan dışlanmış anlamındaki *kalender* fikrini geliştirir:

Her ki ra der 'ışk muhkem şod kadem
Der gozeşt ez küfr u ez islam hem

Kim ki sebatla aşka düşer
Hem İslam'ın hem de inançsızlığın ötesine geçer[32]

---

* Alıntı yapılan kaynak: Nizâmî-yi Gencevî, *Leylâ ile Mecnun*, çev. Prof. Dr. Naci Tokmak, Say Yayınları, 2013. (ed.)

Attar şiirlerinin klasiği olan *Mantıku't-Tayr, Kuşların Dili** en bilinen Fars şiir kitaplarından biridir. Gizemli Zümrüdüanka'yı, *Simurg*'u arayan kuşların muhteşem masalında gizli olan San'an Şeyhi'nin hikâyesidir. Onun hikâyesi Sûfizm'in tam anlamını kendi mantıksal çerçevesini zorlayarak ortaya çıkarır ve İslami bağlamda bilinçli olarak kışkırtıcı ve şaşırtıcıdır. Bu hikâye Sûfizm tarihi için son derece önemli ve etkileyicidir.

San'an Şeyhi her zaman doğru olanı yapan eğitimli, saygıdeğer, mübarek bir insandır. Elli kere Mekke'ye hacca gitmiş, oruç tutmuş, namaz kılmış ve dört yüz çocuğa eğitim vermiştir. Dini hukukun iyi yanlarını tartışır ve herkesin hayranlığını kazanır. Ancak sürekli gördüğü bir rüya vardır. Bu rüyada *Rum*'da (bununla Roma'dan ziyade Anadolu'nun Hıristiyanların yoğun olduğu yerleri veya Konstantinapolis kastedilmektedir) yaşamakta ve Hıristiyan kilisesinde ibadet etmektedir. Bu rüyadan rahatsız olan San'an Şeyhi Hıristiyanların topraklarına gitmeye karar verir. Yola koyulur, ancak hedefine ulaşamadan bir Hıristiyan kız görür. *Güzellik göğünün en yücesine varmış bir güneşti...*

Gözleri âşıklara fitneydi, kaşları güzellikte tekti
Âşıkların yüzüne bir baktı mı canlarını bakış eline alır
Göz ucuyla kemer gibi kaşlarına düşürürdü

Olur ya; o yaşlı adam aşka düşer:

"Can gittikten sonra gönlü ne yapayım?
Hıristiyan kızına gönül vermek, ne de güçmüş."

Yoldaşları San'an Şeyhi'ni imana döndürmeye uğraşırlar, fakat onun cevabı çok daha şaşırtıcı ve rahatsız edicidir. Yoldaşları ona namaz kılmasını söylerler, Şeyh kabul eder; fakat

* Bahsi geçen esere ait alıntılar: Feridüddin Attar, *Mantık Al-Tayr*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006. (çev.)

(Müslümanların yaptığı gibi yönünü Mekke'ye dönmez) yönünü belirlemek için Hıristiyan kızın yüzünün ne tarafta olduğunu sorar. Başka biri ona İslam'dan döndüğü için pişman olup olmadığını sorar, San'an Şeyhi daha önce âşık olmadığı için bir budala olduğunu söyler. Bir diğeri delirdiğini söyler ve Şeyh kabul eder; hem aklını, hem şanını ve şöhretini, hilebazlığını dahi korkusunu yitirdiğini söyler. Bir başkası Allah karşısında utanç duymaya zorlar onu ve o der ki: *Beni bu ateşe Tanrı attı.*

San'an Şeyhi bir ay boyunca aşkının evinin önündeki tozlu sokakta köpeklerle birlikte yaşar ve hasta düşer. Kıza, ona biraz acıması, biraz şefkat göstermesi için yalvarır; ama kız güler, onunla alay eder ve onun yaşlı olduğunu, artık aşkı değil, kefeni beklemesini söyler. Şeyh yeniden yalvarır ve kız, güvenini kazanması için ondan şunları ister: Kuran'ı yakacak, şarap içecek, *imanın gözlerini kapayacak* ve resimlerin önünde diz çökecektir. Şeyh tereddüt eder, ama sonunda kabul eder. Kızın evine girer, şarabı alır ve sarhoş olur:

Sevgilisinin elinden şarap kadehini aldı
içti, işinden gücünden vazgeçti
Şarapla sevgilinin aşkı birleşince
o ay yüzlüye sevgisi birken yüz bin oldu

Kızın istediği her şeyi kabul eder, fakat yetmez. Kız altın ve gümüş ister, ama o fakirdir. Nihayet şeyhe acır. Altın ve gümüşten vazgeçecektir, eğer şeyh bir sene boyunca domuzlara çobanlık yaparsa. Şeyh kabul eder.

Bu noktada hikâye, kitabın yasaklanıp kaldırılmaması için daha geleneksel bir hal alır. Peygamberin kavliyle şeyh imana gelir; kız, davranışlarından pişman olarak Müslüman olur ve ölür. Ancak bu gidişat hikâyenin ilk bölümünün verdiği mesajı hafifletmez. Geleneksel dindarlık yeterli değildir, hikâyenin o kısmı insanları yanlış yola sevk edebilir ve geleneksel

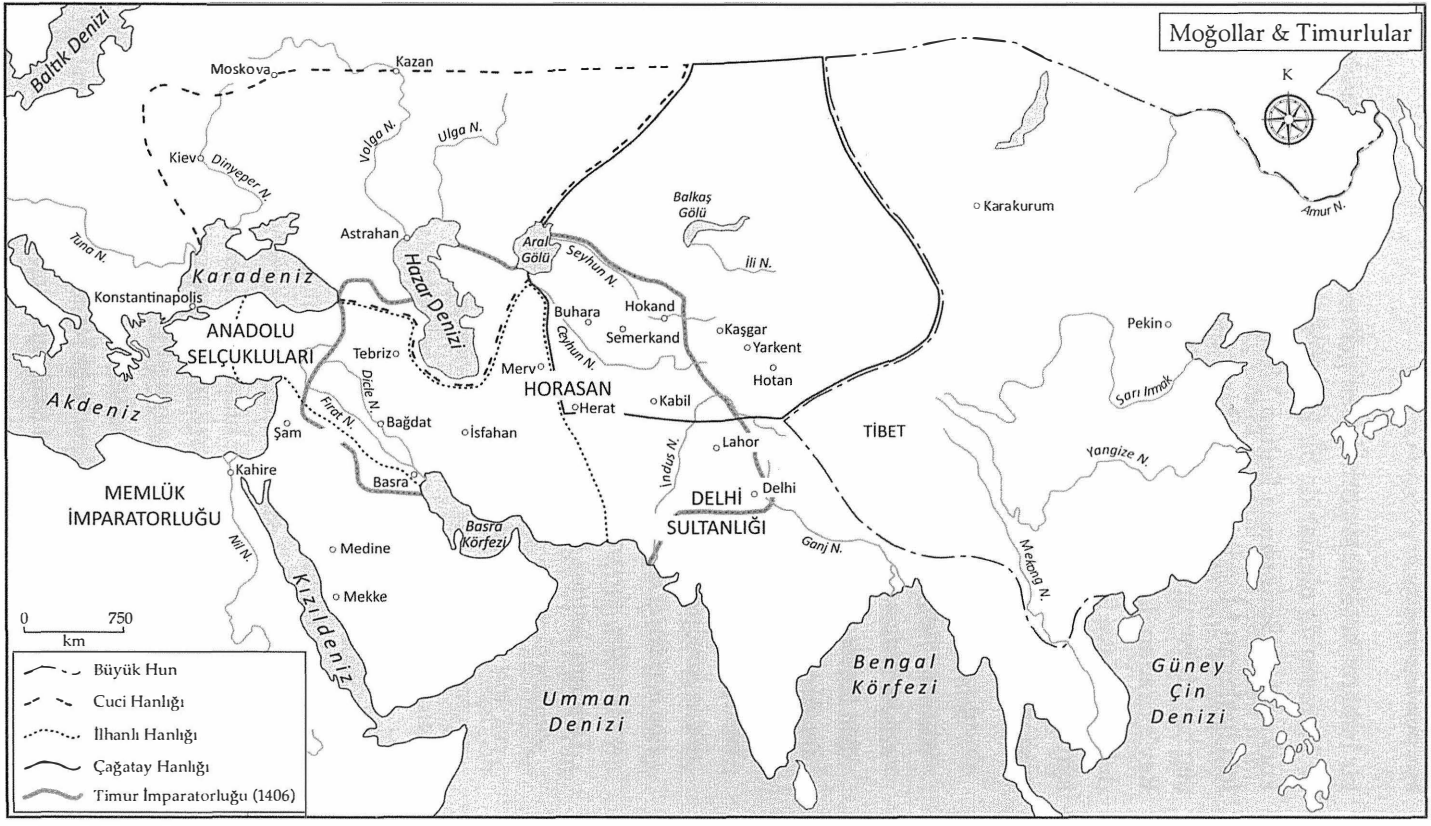
tuzaklardan kurtulmak ve benliğin aşkta kaybolması daha yüce bir maneviyat için elzemdir. Attar'ın hikâyenin başında yazdığı gibi:

Senin bu küfrünle imanın kalmadı mı,
şu tenin de yok olur, şu canın da kalmaz!
İşte ondan sonra bu işin eri olursun.
Bu çeşit sırlara sahip olmak için er gerek!
Erler gibi ayağını bas, korkma...
Küfürden de geç, imandan da, korkma!

Hikâyenin tamamı belirsizdir, ancak bu hikâye zamanın dini geleneklerine şaşırtıcı bir karşı çıkıştır.[33]

Aşk havarisi Attar 1220'li yıllarda hayatını kaybeder. O, Moğollar'ın Horasan ve İran'ı işgalleri sırasında Nişabur'da yaptıkları katliamda öldürülenlerden biridir. Moğol istilaları İran topraklarına eşi görülmemiş bir felaket getirmiştir. Araplar ve Türkler görece tanıdık ve ölçülü fatihlerdir, Moğollar ise hem yabancı hem de sebepsizce zalimdirler.

Selçuklu İmparatorluğu 12. yüzyılın sonlarına doğru Harezm'deki kavimlerin isyanları sonucu bölünmüştür. Harezmlerin liderleri Harezmşahlar, kendilerini imparatorluğun doğusunun hükümdarları ilan etmişlerdir. 13. yüzyılın ilk yıllarında Harezmşah Sultan Muhammed Maveraünnehir'in ötesindeki bozkırda yeni bir gücün yükseldiğinin az çok farkına varır. Çin İmparatorluğu'nun fethedildiğine dair imkânsız dedikodular dönmektedir (ve bu söylentiler doğrudur). Diplomatik bazı girişimler yapılmış olabilir, ancak bu girişimler başarılı olamamış ve Moğol tüccarlarla elçiler öldürülmüştür. Moğollar zaman zaman düşünüldüğü gibi barbar, yarı insan katillerden oluşan vahşi bir ayaktakımı değildir. Orduları disiplinli, iyi örgütlü ve sıkı denetime tabidir, merhametsizce etkilidir; ancak sebepsiz yere yıkıcı değildir.[34] Moğolların nihai başarısı Cengiz Han'ın itibarıdır ve

Moğollar & Timurlular
Baltık Denizi
Moskova
Kazan
Kiev
Dinyeper N.
Volga N.
Ulga N.
Tuna N.
Karadeniz
Konstantinapolis
ANADOLU SELÇUKLULARI
Akdeniz
Astrahan
Hazar Denizi
Aral Gölü
Seyhun N.
Balkaş Gölü
İli N.
Karakurum
Amur N.
K
Buhara
Hokand
Semerkand
Kaşgar
Yarkent
Hotan
Pekin
Tebriz
Merv
HORASAN
Herat
Kabil
Dicle N.
Fırat N.
Şam
Bağdat
İsfahan
Sarı Irmak
Yangize N.
TİBET
Lahor
İndüs N.
Kahire
MEMLÜK İMPARATORLUĞU
Basra
Basra Körfezi
DELHİ SULTANLIĞI
Delhi
Ganj N.
Nil N.
Medine
Mekke
Kızıldeniz
Mekong N.
Umman Denizi
Bengal Körfezi
Güney Çin Denizi
0 750
km
Büyük Hun
Cuci Hanlığı
İlhanlı Hanlığı
Çağatay Hanlığı
Timur İmparatorluğu (1406)

bir hakaret kesinlikle görmezden gelinemez. Maveraünnehir ve Horasan'da olanlar da bu kindar amaca hizmet ettiği için korkunçtur. Sonrasında Sultan Muhammed'i cezalandırmak için başlayan Moğol istilaları (bir trajediden komediye dönüşen hayatı boyunca ardından gelen Moğol birlikleriyle batıya, Rey'e oradan da öldüğü güne kadar yaşadığı Hazar Denizi'ndeki bir adaya kaçar) fethe ve işgale dönüşür. Bahtsız İranlılar için bunun anlamı, Moğollar Maveraünnehir kentlerini işgal edip yıktıktan sonra Merv şehrinde olanlardır:

... Sonraki gün, 25 Şubat 1221'de Moğollar Merv kapılarına dayandı. Tuluy şahsen (Cengiz Han'ın oğlu) yanında beş yüz atlıyla birlikte duvarların etrafında at sürdü ve Moğollar altı gün boyunca şehrin savunmasını inceleyerek kendi ordularının iyi durumda olduğu ve uzun bir kuşatmaya dayanabilecekleri sonucuna vardı. Yedinci gün Moğollar harekete geçti. Şehir halkı farklı kapılardan iki kez hücuma geçti. İkisi de Moğol birlikleri tarafından tek seferde püskürtüldü. Sonra direnmek için tüm isteklerini kaybettiler. Ertesi gün şehri teslim etti. Moğollar kenti teslim alırken aslında tutmayacakları sözler vermişlerdi. Tüm halk kentten kovuldu, dört gün ve gece boyunca insanlar şehirden akın akın göçüyordu. Dört yüz zanaatkâr ve birkaç çocuk köle olarak alındı ve geri kalanının; erkeklerin, kadınların ve çocukların hepsinin kılıçtan geçirilmesi emredildi. Tüm halk öldürülmek üzere birliklere dağıtıldı ve her bir askere öldüreceği üç, dört yüz kişi düşüyordu. Bu birliklerde esaret altındaki kasabalardan alınan askerler de vardı ve Cuveynî, Merv halkıyla aralarında düşmanlık olan Serahs halkının katliamın şiddetini artırdığını söyler. Fakat bu katliam bile Merv'in çilesini bitirmedi. Moğollar çekildiğinde katliamdan kaçmak için oyuklara ve çukurlara saklananlar saklandıkları yerlerden çıktılar. Yaklaşık beş bin kişilerdi. Şimdi de Moğolların bir müfrezesi, yedek birliklerden biri şehrin kapısına dayanmıştı. Katliamdan kendi paylarına düşeni almak isteyen birlik bu biçare garibanları sahraya çağırdı. Her birinin elinde buğday başağı vardı. Ve onların

insafına kalan bu en büyük İslam şehirlerinden birinin dermanı kalmamış son üyeleri de katledildi...[35]

Merv'in görgü tanıkları, orada 700.000 ile 1,3 milyon arasında kişinin öldürüldüğünü söyler. Bu rakam çok yüksektir, ancak muhtemeldir. Bu rakamlar dönemin Kuzey Horasan ve Maveraünnehir nüfusunun büyük bir kısmını temsil etmektedir. Büyük ihtimalle bölgenin nüfusu daha fazladır; ancak onlarca, yüzlerce kilometre ötedeki köylerde yaşayan halk ve göçmenler katliam başlamadan kaçmıştır. 20. yüzyılın katliamlarının ve soykırımlarının büyüklüklerini sanki eşsizlermiş gibi algılıyor ve bazen önceki yüzyılların ne muazzam cinayetlere sahne olduğunu unutuyoruz. *Buğday başakları.* Ömer Hayyam'ın Nişabur'u, Tus, Herat ve Horasan'ın diğer kentleri de aynı kaderi paylaşır. Kent sakinleri için katledilmeleri dışındaki tek seçenek Moğol birliklerini görür görmez teslim olmaktır. Birçok kent ve kasaba Sultan Muhammed'in oğlu Celaleddin'in direniş dedikodularından aldıkları cesaretle şehirlerini savunmaya çalışmış, ancak korkunç sonlarından kaçamamışlardır. Fakat 1231'in sonunda Moğollara ve diğerlerine karşı kazanılan muhteşem zaferlere ve Firdevsî'nin kahramanlarına rakip olabilecek bir *Bezm u Rezm* efsanesine rağmen Celaleddin ölür. O hassas dönemde eğer Harezmşah gösterişe o kadar önem vermeyen daha bilge bir adam olsaydı, bu ölüm İran halkı için daha iyi olabilirdi.

Moğollar direnmeye devam edenleri cezalandırmak ve bir işgal rejimi kurmak için harekete geçince Horasan aynı kaderi yeniden yaşar. Moğollar, merkez olarak belirledikleri Tus'a (Dakiki, Nizamülmülk ve Gazalî'nin şehri) ilk gittiklerinde ayakta kalmış yalnızca elli ev bulurlar.[36] Horasan'ın altın çağı bitmiştir ve bölgenin bazı kısımlarında tarım asla gerçekten eski haline gelmemiştir, çünkü kasabalar ve sulanmış topraklar işgalcilerin ve ortaklarının atları için otlama alanlarına dönüştürülmüştür. İran'ın geniş toprakları göçebelerin hay-

vancılık yaptığı alanlar haline getirilir. Ancak bu göçebeler daha tehlikelidir, farklı türde bir zalim, dağlı savaşçılardır. Köylüler inanılmaz yüksek vergilere tabi tutulurlar ve bu vergiler askeri harekât gösterilerinden sonra toplanır. Çoğu kaçar veya köle olmaya zorlanır. Katliamdan kurtulan zanaatkârlar ise işgalciler için çalışmaya zorlanır. Azınlıklar da baskılardan paylarını alır. 1280'lerde bir Yahudi, Moğollar tarafından vezir olarak atanır fakat bu atama hoş karşılanmaz. Vezir görevden alınır ve Yahudiler kentlerde Müslümanların saldırılarına maruz kalır –(onlar) *Moğollar yüzünden çektikleri acıların intikamını almak için imparatorluğun her kentinde Yahudilere sadırdılar*[37]–. Bu çatışmalar, bu iki halk arasında sonraki yüzyıllarda gelişen karanlık ilişkinin başlangıcıdır. Zalim zamanlardır. Horasan diğer yerlerden çok daha kötü etkilenir, ancak ekonominin genel çöküşü tüm bölgeyi vurmuştur.

Tebriz'i başkentleri yapan Moğollar sonraki birkaç on yılı fetihlerini güçlendirmek ve Selçukluların 1220'den önce uzun yıllar boyunca deneyip başarılı olamadığı işi devam ettirmek, Elburz Dağları'ndaki İsmaili Haşşaşileri yok etmek için harcarlar. Moğollara teslim olan bazı küçük hükümdarların derebeylerine bağlı kalmalarına izin verilir ve batıda Selçuklu İmparatorluğu'nun kalıntıları, Anadolu'da Rum Sultanlığı adıyla devam eder. 1258'de Moğollar Bağdat'ı alır. Son Abbasi Halifesini bir halıya sarıp atların ayaklarının altına atarak öldürürler.

Yine de birkaç on yıl içinde şaşırtıcı veya belki de tahmin edilebilir bir şekilde Farsi âlim ve yöneticiler sınıfı üçüncü kez yine yeteneklerini göstererek fatihleri fethetmeyi başarırlar. Kendilerini vazgeçilmez kılarlar. Şii bir astrolog olan Nasirüddin Tusi, İsmaililere yönelik askeri harekâtın sonunda Moğollar tarafından ele geçirilir ve Moğol prensi Hülagü'nün yanında çalışmaya başlar ve Bağdat'a yönelik fetih boyunca onun danışmanı olarak hizmet eder. Farsi Cüveynî ailesi Bağdat yöneticisi olur ve Moğolların tarihini yazar, başka bir Fars ise Moğol İl-Han'ın veziri olur. Birkaç nesil sonra Fars

yöneticiler Selçuklularda, Gaznelilerde ve önceki saltanatlarda olduğu gibi İlhanlılar sarayında da önemli pozisyonlara gelirler. Moğollar en başta paganizm inançlarını korurlar, fakat 1295'te Budist hükümdarları ordusuyla birlikte İslam'ı benimser. 1316'da oğlu Olcaytu Han ölür ve hâlâ Sultaniye'de bulunan bir türbeye gömülür. Bu kümbet İran İslam mimarisinin en büyük abidelerinden biridir, İran kültürünün esnek ve asimile edici gücünü gösteren bir anıttır.

Diğer önemli bir istila Moğolların Horasan'a girmelerinden kısa bir süre önce gerçekleşmiştir. Müslüman Farslar ve Türkler Hindistan'ı fethederek Delhi Sultanlığı'nı kurar. Parthialıların, Sasanilerin farklı zamanlarda Kuzey Hindistan'ı istila ettiğini ve saltanatlar kurduklarını biliyoruz. Gazneliler ve onlara bağlı eyalet yönetimleri de Kuzey Hindistan'a girerler ve 12. yüzyılın son döneminde yerel yöneticilerden Muhammed Gûri bir adım öteye giderek Multan, Sind, Lahor ve Delhi'yi fetheder. Ardından gelen çok sayıda hükümdarlık, Delhi Sultanlığını doğuda Bengal'e, güneyde Dekkan'a kadar genişletir ve Fars, Hint, Arap ve Türk unsurlarını bir araya getiren eşsiz bir Hint-İslam kültürü yaratır. Kuzey Hindistan güçlü bir İslam etkisi altına girer, sûfi misyonerler iş başındadır, böylece bu bölge sonraki yüzyıllarda Fars kültürünün gelişimi için önemli bir hale gelir.

Doruk Noktası: Rûmî, Irakî, Sâdi ve Hâfız

Moğol fetihlerinin ardından gelen dönemin olağanüstü tek özelliği Fars etkisinin yeniden gücünü göstermesi değildir. Bu dönemde şiirin duraklama dönemine gireceği ya da en azından Moğol istilalarının sonrasındaki bu gaddar süreçte ara vereceği düşünülebilir, fakat en büyük üç Fars şairi bu dönemde ortaya çıkar (Horasan'dan çıkmamış olsa da), dördüncüsü ise onlardan kısa bir süre sonra parlayacaktır. Rûmî 1207'de, Irakî 1211'de, Sâdi aynı on yıl içinde ve Hâfız ise bir

yüzyıl sonra doğar. İranlılar normalde Rûmî, Hâfız ve Sâdi'yi (Firdevsi'yle birlikte) en büyük şairleri olarak kabul ederler ve onların kim olduklarını ve yazdıklarının ufacık lezzetini anlamak dışında bir şey yapmak mümkün değildir. Irakî de özellikle Sûfizm'de önemli bir figürdür. Bu isimlerin hepsi Arap fethinden sonraki Fars edebiyatının doruk noktasıdır.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî 1207'de Belh şehrinde dünyaya gelir. Doğduğu topraklar da doğduğu dönem de tehlikelidir. Babası, Moğolların ayak seslerinden korkan birçokları gibi 1219'de Belh'i terk eder. Önce Hacca Mekke'ye sonra da Anadolu'da Konya'ya gider. Rûmî hayatının çoğunu Konya'da geçirir. Önceleri babası gibi, Hanefi mezhebinin gereklerini yerine getirir, ulemanın öğrencisi olur. Sûfizm'i de öğrenmeye başlar, ancak tam olarak Sûfizm'in etkisi altına başka bir sûfi mutasavvıf ve ozan, Şems-i Tebrizî sayesinde, 1244 yılında girer. Tebrizî'yle aralarında yoğun duygusal bir arkadaşlık vardır. En azından Şems üç-dört sene sonra ortadan kaybolunca ya (belki de öldürülünceye) kadar bu dostluk devam eder. Bu dönemden öldüğü 1273 yılına kadar yaklaşık 65.000 dize yazar. Onun şiiri kendi başına bir dünyadır, son zamanlarda ABD'de de popüler olmuş, oldukça karmaşık gizemli bir dünyadır. Bazıları onun, satılan kitap sayısı göz önünde bulundurulduğunda bugün ABD'nin en popüler şairi olduğunu söyler. *Mesnevi*'nin başlangıcındaki en ünlü dizelerinden bazıları, ruhun Tanrı'yla birleşme özlemini ifade eder:

Dinle neyi, nasıl hikâye ediyor
Ayrılıklardan şikâyet ediyor
Sazlıktan kestiklerinden beri beni
Feryadımdan inler kadını erkeği
Ayrılıktan dilim dilim yarılmış göğüs isterim
Ayrılık derdini ben açıklamak isterim
Aslından uzak kalırsa bir kişi
,Arar durur tekrar kavuşacağı günü

Neye düşen, aşkın ateşi
Meye düşen, aşkın coşkusu
Ney, dostundan ayrılanın oldu arkadaşı
Perdeleri yırttı sır perdelerimizi
Ney gibi zehri, panzehiri kim gördü?
Ney gibi kafa dengini, müştakı kim gördü?
Ney kanlı yollardan söz eder
Mecnun'un aşk kıssalarını söyler
Kendinden geçmektir bu aklın mahremi
*Kulaktan başka yok dilin müşterisi**

Rûmî'nin fikirlerinin özü de budur: Tanrı'nın birliği, insan ruhunun Tanrı'yla bütünleşmesi ve Tanrı'yla yeniden birleşmeye duyulan özlem (Platon da *Şölen*'de Aristophanes'in ağzından benzer bir fikri ifade eder). Rûmî aynı fikri şu rubaide farklı bir şekilde anlatır (Maşuk, Tanrı'yı simgeleyen yaygın bir sûfi terimidir).

Ma'şûk çû âftâb tâbân gerded
'Âşık be misâl-i zerre gerdan gerded
Çûn bâd-ı bahar-ı 'aşk conbân gerded
Her şâh ki hoşk nîst raksân gerded

Sevgili parlayınca güneş misali
Âşık dönmeye başlar zerre misali
Esmeye başlayınca aşk baharının rüzgârı
*Kuru değilse, raksa gelir her ağaç dalı***

Rûmî'nin birçok şiiri Şems-i Tebrizi'ye açık ya da dolaylı referanslarla doludur. *Şems* Arapçada güneş demektir, dolayısıyla yukarıdaki dizelerdeki atıf oldukça açıktır. Ancak bu Şems'in Maşuk olduğunu göstermez, Maşuk da güneş de bu bağlamda Rûmî'nin kendisi de Tanrı'dır.

---

* Alıntı yapılan kaynak: *Mesnevi'den Hikâyeler*, Farsçadan çeviren ve hazırlayan: Prof. Dr. Mehmet Kanar, Say Yayınları, 2012. (ed.)

** Transliterasyon ve çeviri: Prof. Dr. Mehmet Kanar. (ed.)

Fahreddin Irakî, adının aksine 1211 yılında Hamedan'da doğan bir İranlıdır. (O dönemde batı eyaletler Irak-ı Acem –*Acemlerin* Irak'ı, Arap-olmayanlar, örneğin Farslar– olarak bilinirdi. Irakî adı da buradan gelirdi ve şu an Irak olarak bilinen, o dönem Irak-i Arabî olarak bilinirdi). Bazı ozanlardan farklı olarak Irakî'nin hayatı onun oldukça enteresan kişiliği hakkında güçlü fikirler verir. Şiirlerinin ortaya koyduklarına uyan ve onlara katkı sunan bir kişiliği vardır. Irakî'ye erken yaşlarda öğrenim ve eğitim fırsatları sunulur, ancak onun aklı Hamedan'a sûfi *kalenderin*, vahşi adamların gelmesiyle çelinir. Irakî tereddüt etmeden onlara katılır:

Yataklarımızı camiden alıp harabelerin meyhanesine taşıdık
Çileciliğin sayfalarını karaladık ve dindarlığın
tüm mucizelerini sildik
Artık Mecusilerin patikasında âşıklarla birlikte oturuyoruz
Ve meyhanenin sefih âdemlerinin ellerinden
bir kadeh de biz içiyoruz
Kalp tam da şimdi saygınlığın kulağını çekmeliyse eğer, neden yapmıyor?[38]

Başka bir şiirinde şöyle diyor:

Tüm Allah korkusunu, nefsime hâkim olmayı reddediyorum;
getir şarabı, sadece ve sadece şarabı
Tüm samimiyetimle pişmanım ibadetimden, o ibadet ki sadece ikiyüzlülüktür
Evet, getir şarabı, tüm feragatlerden feragat ettim
Ve övündüğüm kendimi beğenmişliğim, çalımdan ve gösterişten ibaret sanki[39]

Irakî dilencilerle birlikte yolculuk etmeye başlar. Genç erkek ve oğlanların güzelliğiyle ilgili birçok şiir yazar. Fars şiirindeki homoerotik dil, özellikle onun eserlerinde açıkça görülür; ancak onu savunanlar oğlanlara yalnızca uzaktan hayran olduğunu iddia ederler. Irakî, belki de İslami gizem-

ciliğin, Sûfizm'in en büyük düşünürü, 1240 yılında hayatını kaybeden filozof İbn-i Arabî'nin etkisi altına girer.

İbn-i Arabî'nin fikirleri en başta Kuran'a ve hadislere dayanır, ancak aynı zamanda Yeni-Platonculuk ve kendinden önceki sûfilerin de düşüncelerinden etkilenmiştir. Arabî'nin düşünceleri Platon'un formlar (idealar) teorisine çok benzer. Bu teoriye göre maddi dünyadaki fenomenler, gerçek, esas gerçekliğin daha yüksek bir alandaki tezahürleridir (bu düşünce daha önce de gördüğümüz gibi İran Mazdacılığından alınmıştır). Dolayısıyla asıl gerçeklik paradoksal bir şekilde fiziksel, algılanabilir dünyanın yalnızca bir gölgesi olduğu manevi, metafiziksel dünyadadır. Arabî'nin felsefesinin merkezinde ayrıca Tanrı'nın yarattıklarındaki teklik (*vahdet-i vücûd*) ve imge (*hayal*) fikirleri vardır. İbn-i Arabî'nin kendisinden önceki düşünürlerin formüllerini göz önünde bulundurarak geliştirdiği diğer önemli kavram ise Mükemmel İnsan'dır (*insan-ı kâmil*). Bu düşünceye göre varlık alanı makrokozm (İnsan'ın ötesindeki dünya) ve mikrokozm, yani İnsanın iç dünyası olarak ikiye ayrılır. Bu iki dünya birbirini yansıtır ve dini tefekkürler ve kendini geliştirme yollarıyla İnsan bu iki dünya kesişene kadar "ruhunu cilalayabilir." İnsan, kendisini ilahi olanla boy ölçüşebilecek kadar geliştirip mükemmelleştirebilir ve Mükemmel İnsan olabilir.[40] Mükemmel İnsan Tanrı'nın kopyasıdır. İnsan-ı kâmil, dini disiplin ve tasavvufi fedakârlıkla Tanrı'nın dünyadaki tecellilerine mazhar olan kişidir. Bu düşünce İslami düşünce için son derece önemli olacaktır. Ayetullah Ruhullah Humeyni bu fikirlerden etkilenmiş ve erken dönem kitaplarından birinde İbn-i Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* (Bilgelik Mührü) adlı eserini yorumlamıştır.

Aşağıdaki paragrafta alternatif, asıl gerçeklik dünyasını ziyaret edebilecek mutasavvıf bir varlığın olabilme ihtimalini şöyle ifade eder:

Sonra, Allah'ın özel olarak görevlendirdiği, metal yolların girişinde duran ve nöbet tutan o Formlarla tanışır. Biri yeni gelenin yanına telaşla gider, üzerine rütbesine uygun bir kaftan giydirir, elinden tutar ve birlikte o dünyaya yürür ve o dünyanın içindedirler. O ilahi sanat eserlerine, her taşa, her ağaca, her köye, karşısına çıkan her şeye bakar, konuşabilir de, eğer isterse, bir yoldaşıyla konuşurcasına... Görevini yerine getirip evine dönmeyi düşündüğünde yoldaşı da onunla gelir ve onu girdiği kapıdan geri yollar. Orada yoldaşı ona hoşça kal der ve onun üstüne giydirdiği kaftanı kendi üstünden çıkarır ve ondan uzaklaşır...[41]

Deneyim dünyasının ideaların gerçek dünyasının bir gölgesi olduğu fikri tinsel şiirler için de mükemmel bir metafordur ve bu fikrin izleri birçok Fars ozanın eserinde görülebilir. (Bunun ilahı olarak düşünülen Şebüsteri, *Gülşen-i Râz*'da* kaşlar, saç lüleleri veya sevgilinin üst dudağı gibi metaforlarla süslediği estetik anlayışı ilahi veya metafiziksel kavramları temsil etmektedir)

Irakî hayatının geri kalanını İbn-i Arabî'nin fikirlerine adar. Bu fikirleri *Divine Flashes* (İlahi Işıklar)** eserinde yazmıştır ve 1289'da hayatını kaybettiğinde Şam'da İbn-i Arabî'nin yanına gömülmüştür. Fakat Irakî hiçbir zaman geleneksel bir hayat sürdürmemiştir. Bir hikâyeye göre yolculukları sırasında Kahire'ye varır ve sultan onu kendi atına bindirip muhteşem kıyafetler vererek onurlandırır, ancak yanında birçok âlim, ayaklarının altında yüksek rütbelilerle sokakları arşınlarken Irakî aniden sarığını çıkarır ve önündeki eyere koyar. Irakî'yi o ihtişamlı kıyafetlerin içinde kafası açık görenler kahkahalar atar. Sultan, Irakî'nin kendisini küçük düşürdüğünü düşünür.

---

* *Sır Bahçesi/Sırrın Gül Bahçesi* şeklinde çevrilebilir. (ed.)

** Eserin orijinal adı: *Lema'at*. Eser Türkçede *Lemaât: Aşka ve Âşıklara Dâir* adıyla yayımlanmıştır (çeviren: Ahmet Avni Konuk, İlk Harf Yayınları, 2012) (ed.)

Sultanın memnuniyetsizliğini duyan Irakî ise bunu günahtan kaçınmak için yaptığını, atını sürerken kimsenin daha önce böyle onurlandırılmadığını fark ettiğini ve egosunun şiştiğini görünce bilerek kendisini küçük düşürdüğünü söyler.[42]

Bazı eleştirmenler Irakî'nin İbn-i Arabî'yle tanışmadan önceki şiirlerinin daha iyi ve daha canlı olduğunu, Arabî'yle tanıştıktan sonra metafiziksel öğelerin şiirlerinde fazla yer aldığını söyler. Irakî'nin özellikle ilk dönem şiirleri daha açıktır ve belki de diğer sûfi ozanlara göre, gelenekselcilerin kendi çıkarlarını önceleyen dindarlıklarından ve mutlak kuralların senden-daha-kutsal bakış açısından çok daha erken vazgeçmiş ve muhafazakârların kurallarına açıkça karşı gelerek onları şaşırtmış ve kışkırtmıştır. Sûfilerin eylemlerinin altındaki bu dürtü ile İsa'nın Ferisilere karşı ortaya koyduğu öğretiler paraleldir (*Yazıklar olsun size, din bilginleri ve Ferisiler, ikiyüzlüler!*) ve İsa sırf bu davranışı sebebiyle birçok İranlı Müslümanın (sadece sûfilerin değil) saygısını kazanır, çünkü o maneviyatın kalbinden konuşmuş ve onun tuzaklarına düşmekten kaçınmıştır.

Sâdi ve Hâfız'la birlikte büyük Fars ozanları konusunun sonlarına geliyoruz. Bu iki ismin de sıradan İranlıların fikirleri üzerinde büyük etkisi vardır ve onların şiirlerinden cümleler günlük konuşma dilinin bir parçasıdır. Fars dilini öğretenler Sâdi'nin *Gülistan*'ını kullanmış, öğrencilerin kelime dağarcıklarını geliştirmek, grameri hatırlatmak ve kullanım biçimlerini göstermek için bu eserden örnekler vermişlerdir. Sâdi'nin eserleri 18. yüzyılda Avrupa dillerine çevrilen ilk kitaplardan biridir. *Gülistan*'dan bir bölüm New York'taki Birleşmiş Milletler binasının girişinde karşınıza çıkar:

Benî âdem a'zâ-yi yekdîgerend
Ki der âferîniş zi yek govherend
Çu uzvî ber derd âvered rûzgâr
Diger uzvhâ râ nemâned karâr

İnsanoğlu birbirinin eli koludur
Çünkü yaratılışta aynı cevherden gelir
Zaman bir organa dert getirirse
Ne huzur kalır, ne dur durak diğer organlarda

Ve devam eder:

Tu kez mihnet-i dîgerân bîgamî
Neşâyed ki nâmet nihend âdemî

Başkalarının sıkıntısını umursamıyorsun
*Bu durumda denilmese gerek sana insan**

Sâdi, 1213-1219 tarihleri arasında Şiraz'da doğar (şehir akıllıca davranarak Moğollara erken teslim olmuş ve yıkılmamıştır). Şiirlerinde, yaptığı yolculuklara sayısız atıf yapar, ancak hikâyelerinin bir kısmının gerçekliği tartışılır. 1256 yılı civarı Şiraz'a geri döner ve 1292'de orada ölür. Sûfizm'e aşinadır, ancak kendisini açıkça Sûfizm'e adamış bir isim değildir. *Bûstan* adlı kitabı ahlaki masallardan oluşan, bilgelik, erdem, teveccüh ve tevazu, aynı zamanda sağduyu ve faydacılığı özendiren uzun bir şiirdir. Sâdi'nin eserlerindeki bu özelliklerin bir kısmı "Ömer ve Dilenci" (Ömer, Ebu Bekir'den sonraki halifedir, Sünni İslam'da Hulefa-i Raşidin, dört halifeden biridir) hikâyesinde karşımıza çıkar:

Duydum ki Ömer, dar bir sokaktan geçiyormuş
Farkına varmadan bir dilencinin ayağına basmış
Zavallı dilenci, onun kim olduğunu bilmiyormuş
Canı yanmış, dost, düşman demeden haykırmış
"Be adam kör müsün, görmüyor musun?" demiş
Adaletiyle ünlü halife durup şöyle cevap vermiş
"Kör değilim şükür, ama bir hatadır oldu," demiş
"Bilmeden bastım ayağına, beni bağışla," demiş

* Alıntı yapılan kaynak: Sâdi-i Şîrâzî, *Gülistan*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, Şûle Yayınları, 2010. (ed.)

Eskiden, ne kadar insaflı din büyükleri varmış
Yönettikleri halka ne kadar insaflı davranırlarmış
Aklı başında seçkin kişiler, alçakgönüllü olurlar
Çünkü meyve dolu ağaçlar dallarını yere salarlar
Bugün alçakgönüllü olanlar, yarın böbürlenecekler
Kurum kurum kurulanlarsa yerin dibine girecekler
Kıyamet gününde ne olacak diye korkuyorsan eğer
Senden korkanların hatalarını hoş görmeye değer
Yönetiminde olanlara acımasız davranmaya kalkma
*'El elden üstündür' deyimini, hiç aklından çıkarma**

Bazılarına göre Sâdi'nin faydacılığı yolunu kaybederek görecelik ve ahlaksızlık zeminine kaymıştır. *Gülistan*'ın ünlü *iyilik getiren yalan, fitne koparan doğrudan iyidir*[43] vecizesi de buna örnek olarak gösterilir. Fakat böylesi bir yoruma maruz kalan tek ozan Sâdi değildir. Ibsen'in *Wild Duck* [Vahşi Ördek] kitabından da onun ahlaksız bir rölativist olduğu sonucunu çıkarmadan benzer bir ahlaki yargılama yapılabilir. Sâdi'nin görüşleri farklı ve zaman zaman çelişkilidir; ancak bu, onun mesele ettiği karmaşanın yansımasıdır. Sadi'nin kısa manzumeleriyle bilindiği doğrudur, çünkü güçlü fikirleri yalın bir dille anlatma yeteneğine sahiptir:

Ânân ki perîrûy u şekergoftârend
Heyfest ki rûy-i hûb pinhân dârend
Filcumle nikâb nîz bîfâyide nîst
Tâ zişt bepûşend u nikû bogzârend

Peri yüzlü, şeker sözlü olanlar
Yazık değil mi güzel yüzü saklasınlar
Peçe de faydasız sayılmaz genelde
*Çirkini örter, güzeli bırakırlar***

---

* Alıntı yapılan kaynak: Sâdi-i Şîrâzî, *Bûstan*, çev. Prof. Dr. A. Naci Tokmak, Şûle Yayınları, 2012. (ed.)

** Transliterasyon ve çeviri: Prof. Dr. Mehmet Kanar. (ed.)

Ve:

Ya rûy be konç-i halvet âver şeb u rûz
Ya âteş-i 'ışk ber kon u hâne besûz
Mestûrî u âşıkî behem neyâyed râst
Ger perde nehâhî ki dered, dîde bedûz

Ya bir köşede saklan gece gündüz
Ya da yak aşk ateşini tutuştur evi
Örtüyle aşk bir arada olmaz
*İstemiyorsan peçenin yırtılmasını, yum gözlerini**

Diğer İranlı şair Hâfız da bir yüzyıl sonra 1315'te yine Şiraz'da dünyaya gelir. "Hâfız" Kuran'ı hatmettiğini göstermek için kullandığı bir mahlastır. Gerçek adı, Şemseddin Muhammed Şirazî'dir. Hayatıyla ilgili çok az şey bilinmektedir. Timur'un (Timurlenk) etkisinin hissedilmeye başlandığı, işgallerin, savaşın ve kitlesel katliamların Moğolların vahşetiyle rekabet ettiği bir dönemde, 1390 senesinde hayatını kaybeder. Arberry, Hâfız'ın son gazellerinden birinin bu yeni felaketleri anlattığına inanır:

Feleğin dönüşüne şaşıyorum
Bilmem toprak altına alacak kimi?

Dünyanın aldatması apaçık gerçek
Bak bakalım ne çıkacak. Gebedir geceler

Bu kan fışkırtan kıyamet meydanında
*Dök sen de sürahi ile kadehin kanını, durma***

Fakat gökyüzü savaşın ve katliamın kara dumanına bürünmeden önce Hâfız, Fars şiirinin eski biçimini sürdürmüş ve eski Fars şiirini yeni, emsalsiz bir ifadeyle güçlendirmiştir.

---

* Transliterasyon ve çeviri: Levent Çeviker. (ed.)

** Alıntı yapılan kaynak: *Hafız Divanı*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, 2011. (ed.)

Aşağıdaki gazelde şarap ve maşuk imgeleri bir araya gelir, karışır, örtüşür ve birbirlerini yansıtır; dolayısıyla şehveti aşarak onu manevi dünyaya duyulan özleme dönüştürür. Bu şiir der ki, eğer aşk sunuluyorsa alınmalıdır ve sonuna kadar, ardında hiçbir şey bırakmayana kadar kana kana içilmelidir; çünkü aşk teslimiyet ister, daha azıyla yetinmez ve ancak bu şekilde aşkın gerçek anlamı, aşkın bize verilen esas hediye olduğu, hayatın özü olduğu kavranabilir:

Saçları dağılmış, hafiften terlemiş
Dudaklarından gülücükler saçıyor
Çakır keyif olmuş
Gömleğinin yakasını açmış
Gazel okuyor elinde şarap sürahisi
Nergis gibi mahmur gözleri kavga arıyor sanki
Dudakları hayıflanmakta
İşte dün gece bu halde iken oturdu başucuma
Başını kulağıma yaklaştırdı, dedi hazin bir sesle:
"Benim eski âşığım! Uykun mu var?"
Âşığa böyle gece şarabı verilir de olmazsa bâde düşkünü
Olur çıkar bir gün aşk kâfiri!
Git be sofu işine!
Tortulu şarap içenleri eleştirip durma
Bize bundan başka armağan vermediler Elest günü
Kadehimize ne koyduysa, onu içtik
Ha Cennet şarabı, ha üzüm şarabı
Mey kadehinin gülümseyişi
Sevgilinin düğüm düğüm saçları
*Hafız'ın tövbesi gibi bozdu nice tövbeyi**

Böyle şiirler bugün bile birçok İranlıyı huzursuz eder.[44] Bazı dindar İranlılar bu şiirlerin aslında şarap veya erotik aşkla ilgili olmadığını, şiirlerdeki anlamın tamamen manevi

* Alıntı yapılan kaynak: *Hafız Divanı*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, 2011. (ed.)

bir düzeyde var olduğunu ve bu şairlerin asla şaraba el sürmediklerini söyleyeceklerdir. Doğru ya da yanlış (ben kişisel olarak şüpheliyim), bu şiirler ancak erotizm ve alkol etkisi gerçekse etkili olabilir ya da bu şiirler etkilidir, *çünkü* gerçektir, çünkü inandırıcıdır ve yalnızca büyük edebi eserlerin nail olabildiği gibi yaşadığımız deneyimlerin sesi olmuştur. Zaten bildiğimiz ama unuttuğumuz şeyleri hatırlatır. Aksi takdirde metaforlar yalnızca bir araç olur ve geleneğe karşı mücadele ise bir gösteriden öteye geçmez. Ancak bu şiirler daha keskin, daha etkilidir. Hâfız dini ortodoksinin müdahaleci uygulamalarının yoğun olduğu bir dönemde (ve bazıları modern İran'la da ilişkisine dikkat çeker) şu şiiri yazar:

Buved âyâ ki der-i meykedehâ bugşâyend?
Girih ez kâr-i furû beste-i mâ bugşâyend?
Eger ez behr-i dil-i zâhid-i hodbîn bestend
Dil kavî dâr ki ez behr-i Hodâ bugşâyend

Acaba meyhanelerin kapısı açılacak mı?
Tıkanıp kalmış işimizin düğümü çözülecek mi?
Bencil zahidin gönlü için bu kapılar kapandıysa
*İçin rahat olsun, bunu Tanrı için açarlar**

Hâfız'ın eserleri birçok Avrupalının yanında Goethe tarafından da çevrilir ve Farslar Hâfız'a o kadar saygı duyarlar ki *Divan*'ı kehanet olarak kullanırlar ve hâlâ zaman zaman kaderlerini öğrenmek isteyenler iyimser bir şekilde yorumlanabilecek bir metnin karşılarına çıkması umuduyla kitabın rasgele bir sayfasını açarlar.** Bu şekilde kullanılan bu kitap dışındaki tek eser Kuran'dır.

---

* Alıntı yapılan kaynak: *Hafız Divanı*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, 2011. (ed.)

** Günümüz İran'ında Hafız'ın gazellerini fal şeklinde satışta bulmak mümkündür. Bu falı alanlar, her gün sabahtan rasgele bir sayfa açıp o sayfada yazan gazeli okurlar ve gazelin içeriğiyle ilgili olarak o güne dair kehanette bulunurlar. (ed.)

Ey bâd! Hadîs-i men nihâneş mîgû
Sırr-i dil-i men be sad zebâneş mîgû
Meygûne bedansan ki melâleş gîred
Mîgû sohenî u der miyâneş mîgû

Rüzgâr! Sözümü ona gizlice söyle
Gönlümün sırrını yüz dille ona söyle
Mey gibi öyle bir bunalsın ki
*Bir söz söyleyeceksen ince bel hakkında söyle**

Farslar 15. yüzyılda da şiir yazmaya devam eder. Hâfız'dan sonra da Câmî ve Bîdil gibi önemli şairler ortaya çıkmıştır. Fakat o döneme kadar zaten eşsiz ve çok sayıda, farklı türlerde, mükemmel eserler verilmiştir. Böylesi bir edebiyat bir insan beyniyle kıyaslanabilir. Bugün bazı teorisyenler, insan bilincinin beynin bir parçasına ait olmadığını, milyonlarca farklı hücrenin ve onların sinapslarının oldukça karmaşık ilişkisi sonucunda oluştuğunu söyler. İranlı ruhu, işte bu şiirden ve bu şiirin içindeki fikirlerden, metaforların etkileşimlerinden ve sıralanış biçimlerinden ortaya çıkandır.

Batı dünyası her yüzyılda bu Fars şairlerden birini keşfeder. 1800 yılında bu isim Hâfız'dır, 1900'lerde Ömer Hayyam, 2000'lerde ise Mevlânâ'dır. Bu seçim, şairlerin faziletlerine ve doğalarına ya da şiirlerine göre yapılmaz, daha çok Batı'nın bu şiirleri edebi ve kültürel üsluba uygun yorumlayabilmesine ve beklentilerine dayanır. Dolayısıyla Hâfız romantizm akımına, Ömer Hayyam da estetik akıma göre yorumlanmıştır. Rûmî ise ne yazık ki yeni neslin hissiz beynine yâren olmak zorunda kalmıştır. Elbette dikkatli ve hayal gücünü kullanabilen okuyucu, hele bir de biraz Farsça biliyorsa bu tekbenci (solipsist) tuzağa düşmez; fakat dilin aynası ve çeviri, okuyucunun kendisinin ve kendi döneminin sadece

* Alıntı yapılan kaynak: *Hafız Divanı*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, 2011. (ed.)

puslu ama teselli edici bir yansımasına neden olur. Okurun, şiirin belki de daha rahatsız edici gerçek derinliğine ulaşması mümkün olmaz.

800 yıl öncesinin bu sûfi ozanlarındaki aşk dini, yüzeysel bakıldığında uzak ve eski gelebilir. Bu düşünce Rûmî ve Attar'ın filizlenen popülaritesinden ziyade büyük ozanların derin mesajlarıyla çelişir. Darwinizmin kaçınılmaz biçimde ateizme yol açtığına inanan Richard Dawkins gibi Darwinistler hoşlanmaz belki, ama evrim teorisi için yaradılışı terk eden bir entelektüel dünyaya aşk dini kadar uygun bir din var mıdır? Darwinizm ve evrim teorisi tüm hayatın odağını üreme eylemine, aşk eylemine bağlamaktadır, eylemin ardındaki güç ise hayatın ruhudur. Bu eylemin ardındaki duygusal dürtüyü daha yüksek bir maneviyatın metaforu olarak kullanan ve özlemini Allah'la bir olmak olarak tanımlayan bir dinden daha uygunu olamaz. —*Bize bundan başka armağan vermediler Elest günü.*

Timur

1300'lü yıllardan sonra (Kazan Han yönetiminde) Moğol İlhanlılar, İslam'ı kabul ederler ve Farslaşarak parçalayıcı, zarar verici, yakıp yıkan egemenlik tarzlarını değiştirirler. Yıktıkları şehirleri, terk ettikleri sulama sistemlerini ve tarımlarını yeniden inşa etmeye başlarlar. Bir miktar başarı sağlayarak Tebriz'i başkentleri yaparlar. Daha nemli bir iklime sahip olan Azerbaycan, meralarıyla fetih yapan atlıların tercih ettiği bir bölge olur. Büyük tarihçi Reşidüddin (Müslüman olmuş bir Yahudi) İlhanlıların himayesi altına girmiş, Cüveyni ve diğerlerinin erken dönem eserlerini temel alarak büyük ve kusursuz bir tarih yazmıştır. Ancak kültürel akış tek taraflı değildir: Örneğin, Fars minyatürü, ithal edilmiş Çin estetiğinin etkisi altına girmiştir. İlhanlılar hükümdarlığı altındaki

İran, ilerlemenin tüm belirtilerini hesaba katarsak eskisinden daha yoksul ve daha çetin bir yer haline gelmiştir. İlhanlı imparatorluğu, neredeyse determinist bir kaçınılmazlığın sonucu bölünmeye başlar. Yerel vasallar, Selçuklular ve Abbasiler döneminde de olduğu gibi yavaş yavaş bağımsızlıklarını ilan eder. Horasan'da, Sabzavar civarında 14. yüzyılın ortasında bir isyan patlak verir. Eşitlikçi talepleri olan ve Şii ve sûfi değerlere sahip bu isyana *serbedâr (boyunları bağlılar)* hareketi denir.[45]

Kendisinden önceki ve sonraki hareketler gibi serbedâr hareketi de dönemin popüler, taşralı dininin eklektik doğasını ortaya koyar. Başka yerlerde Şii ve sûfiler muhalif olma eğilimindedir, ancak serbedârlar farklı inançların çelişkili öğretilerini kaynaştırmakta çok zorlanmamışlardır ve popüler dinin bu yaratıcı mayası gelecekte İran için oldukça önemli hale gelecektir. Serbedâr hareketi ayrıca işgalcilere karşı, Moğol döneminin başlarında[46] Arap fetihlerinden sonra da gördüğümüz hanedan liderliğinden bağımsız popüler direniş ruhunu yeniden ortaya koydukları için de önemlidir. Bu durum, kitabın bundan sonrasını kolayca kapsayabilecek bir soruyu, milliyetçilik meselesini önümüze çıkarır.[47] Ben, bugün milliyetçiliğin 14. yüzyıl ve önceki dönemlerle tarihsel olarak benzemeyen 19. ve 20. yüzyıllara özgü bir fenomen olduğu kanaatindeyim. Ancak elbette ki Sasaniler ve öncesi dönemlerde yerel sadakat ya da saltanattan bağımsız bir İranlı ruhu vardır ve şuubiyyeye, Samanilere ve Firdevsi'ye ilham veren de bu ruhtur. Milliyetçilik yanlış kelimedir, ancak o bölgede bir İranlı kimliğini reddetmek tarihsel kanıtların ve mantığın ciddi bir şekilde çarpıtılması anlamına gelecektir.

1380 yılından itibaren umutlu saltanat-kurucular, dirilen şehirler, köylüler ve cesur serbedârlar Timur (*Timurlenk*, Topal Timur veya Marlowe'un oyununda Tamburlaine) liderliğindeki bozkır göçebelerinin istilaları karşısına aynı şekilde

güçsüzdür. Bir savaşçı birliği ve büyük Moğol hanı Cengiz Han'ın modelini örnek alarak disiplinli bir ordu kuran Timur, Maveraünnehir'deki küçük bir Türk vasalın oğludur. Büyük Han'ın ailesinden bir prensesle evlenir ve atalarının itibarına vurgu yapmak için kendine damat anlamına gelen Güregen adını verir. Moğolların yönetim anlayışlarıyla birlikte terör geleneklerini de alır. Önce Semerkant'ı merkez alarak Maveraünnehir şehirlerinde saltanatını kurar ve sonra İran'ı işgal eder. Şehirleri yerle bir eder, tüm halkı öldürür, bahçelerden ve muazzam binalardan oluşan yeni bir cennet inşa etmek için sağ kalan değerli kişilerle ganimetleri Semerkant'a gönderir. Fars eyaletlerinde ilerleyen Timur düşmanlarını korkutmak için arkasında kellelerden kuleler bırakır (halk Timur'un birliklerine saldırma gafletinde bulunduktan sonra yalnızca İsfahan'ın dışında 120 kulede 70.000 kelle olduğu bilinmektedir). Ardında yeniden terk edilmiş tarlalar ve sulama kanallarıyla dolu bir çöl bırakır (özellikle Sistan'da). Moğollardan farklı olarak Timur katı Sünni İslam adına savaşır, fakat savaşı bu ideal yönlendirmez. İran'ı aldıktan ve Moskova civarındaki düzlüklerde Altın Orda devletini yendikten sonra Hindistan'a doğru ilerler ve yeniden batıya dönmeden önce Delhi'yi ele geçirir. Batıda ise Bağdat'ı alır (90.000 kelle daha), Osmanlı sultanını yenilgiye uğratarak esir alır ve Semerkant'a geri döner. 1405 yılında Çin'e yapacağı saldırıya hazırlanırken ölür.

Timur'un Hâfız'la tanıştığını anlatan bir hikâye vardır, ancak doğruluğu şüphelidir, Arap tarihçi ve düşünür İbn-i Haldun'la tanışmıştır. Kitabın bu bölümünde ele alınan tarihsel dönemin içinde yer alan İslam tarihini okuyan hiçbir tarihçinin hanedanların yükselişleri ve düşüşleriyle göçebe istilaları arasındaki döngüsel grafiği gözden kaçırması mümkün değildir. Fakat bunu açıklamak için bir teori geliştiren isim İbn-i Haldun olmuştur.[48] Haldun'un teorisi, göçebe savaşçılarda

bulunan, çölün, dağların ve bozkırların zorlu koşullarında yerleşik olmayan kavimsel hayat için gerekli olan bağlılık ile beslenen güçlü dayanışma ya da grup duygusu, *asabiyye (asabiyyet)* kavramı ile başlar. Göçebelerin yerleşik bölgeleri istila ederek hâkimiyet kurmasını, şehirleri fethetmesini sağlayan ve onları böylesi müthiş savaşçılar haline getiren bu birleştirici ruhtur. Ancak bu ruh, liderlerinin desteği ile pekiştirilmelidir. Liderler devrilmemek için kendilerini korumak zorundadırlar. Dolayısıyla başka gruplara, şehirlilere, bürokratik görevlilere ve ulemaya iltimas geçerler. Ayrıca tebaalarını nüfuzlarıyla etkilemek için inşa projelerine ve muazzam bir saraya sahiptirler ve daha güvenilir oldukları için paralı askerler kullanırlar. Dolayısıyla fatihlerin asıl asabiyyetleri aslında etkisiz ve zayidir. Hanedanlığın çökmesiyle hayal kırıklığına uğramış olan ulema ve sıradan halk yeni bir saltanat kurarak döngüyü yeniden başlatacak göçebelerin yeni istila dalgasını hoş karşılar.

İbn-i Haldun'un teorisi İran'ı etkileyen istila döngüsünün tüm unsurlarına değinmez (yukarıdaki tarif teorinin oldukça basitleştirilmiş halidir). İpek Yolu'nun sağladığı refahın ticaretle birlikte yağmacı istilaları da teşvik ettiğini, İran'ın (özellikle de Horasan'ın) savunmasızlığının merkezin coğrafi konumundan kaynaklandığını ve bu coğrafi konumun aynı zamanda inanılmaz bir ekonomik ve kültürel avantaj sağladığını biliyoruz. Abbasiler ve halefleri vergi toplama konusunda yaşadıkları zorlukları aşmak için kullandıkları önlemler nedeniyle defalarca korunmasız hale gelirler. Vergi toplayanlar yozlaşır, vergi gelirlerini cebe atmaya başlarlar. Yöneticiler de bunun üzerine vergi toplama sorumluluğunu çiftçilere verir; ancak onlar da köylülerin paralarını çalarlar, dolayısıyla tarımın verimliliği hızla azalır. Hükümdarlar askeri hizmetlerinin karşılığında bazı toprak gelirlerini (*ikta, soyurgal)* askerlere verebilirdi; ancak bu, zamanla askerlerin

kendilerini askerden ziyade çiftçi veya toprak sahibi olarak görmelerine sebep olurdu. Ya da mali yardımları ve askeri destekleri karşılığında tüm eyaletleri saygın ailelere verebilirlerdi, ancak bu da eyalet yöneticilerinin bağımsız olacak ve hatta imparatorluğu ele geçirecek kadar güçlenmesine neden olabilirdi (Büveyoğulları'nda olduğu gibi).

İbn-i Haldun'un teorisi bu dönemin tarihini tam olarak açıklayamaz ve Haldun'un hayatının çoğunu geçirdiği Kuzey Afrika'nın İslam devletlerine çok daha uygundur. Ancak yine de oldukça yararlı bir modeldir ve insanlar arasındaki bazı derin davranışları açıklamaya yardımcı olur: İbn-i Haldun bu davranış biçimlerini uydurmamış, gözlemlemiştir. Göçebe toplulukların genelde ilkel, kaba savaşçı değerlere sahip oldukları düşünülür (özellikle de kendileri böyle düşünür). Saray ise içindekileri yozlaştırmaya meyilli çökmek üzere bir yer olarak algılanır. Ulema da krizlerle savaşan otoriter bir arabulucudur. Bu kurumlar kendi içlerinde olayları etkileyen ruhsal, toplumsal ve kültürel yapılardır.

Bu kitapta anlatılmak istenen en önemli şey Fars âlim-bürokratlardan oluşan küçük bir sınıfın direnci ve entelektüel gücüdür. Bu küçük grup, resmi hilekârlığı ve ayak oyunlarını aşk ve bahçelere ya da dini mistisizme, muazzam saray ve camilerin tasarımına, matematiğin, astronominin ya da tıbbın zorluklarına dönüştürmeyi başaran kahraman Sasani atalarına özlem duyar. Üst üste krizler atlatan, fethedenlerin hizmetine giren ve sonunda onların üzerinde kontrol kuran bu sınıf, bu süreçte (merkezi Bağdat, Belh, Tebriz ya da Herat olsun) dillerini, kültürlerini ve emsalsiz entelektüel miraslarını korumayı başarmıştır. Dünya tarihindeki en olağanüstü olaylardan biridir. Burada, Arap fethi ve ardından gelen imparatorlukların; Abbasilerin, Gaznelilerin, Selçukluların, Moğolların ve Timur'un ardında çok daha önemli bir imparatorluğun hikâyesi yazılmıştır; *Aklın İmparatorluğu*'nun...

Timur'dan sonra süreç olağan bir sıra izler. Fethedenler fethettikleri halkların özelliklerini alırlar. Timur'un oğlu Şahruh, imparatorluğu Herat'tan yönetir ve egemenliği bir Farsi kültürel açılımın başlangıcına denk gelir. Onun halefleri döneminde de devam eden bu kültürel filizlenme mükemmel mimari eserler, el yazması çizimler ve minyatürler üretir. Bunlar, Moğol ve Safevi İmparatorluklarında göreceğimiz kültürel gelişmelerin davul sesleridir. Timur İmparatorluğu da kendisinden öncekiler gibi zaman içinde hanedanlıklara ait devletçiklere bölünür. 15. yüzyılın son yarısında bu devletçiklerden ikisi, Moğollaşmış iki büyük Türki kavim; *Akkoyunlular* ve *Karakoyunlular* savaştan bitap düşmüş İran platosunda egemenlik mücadelesi verirler. Akkoyunlular üstün gelir; ancak Türki Anadolu'dan gelen Safeviler ile destekçileri Kızılbaşlar tarafından alt edilirler. Ancak Safevileri anlamak için yeniden 17. yüzyıla gitmemiz ve öncelikle Şiiliğin tarihini ve gelişimini derinlemesine anlamamız gerekir.

4

Şiilik ve Safeviler

Benden daha bilge ve daha eğitimli olanlar tarihte bir plan, bir ritim, önceden belirlenmiş bir model olduğunu fark etmişlerdir. Bu ahenk benden gizlendi. Ben, tarihçi için yalnızca dalgaları izleyen başka dalgalar gibi birbirinin ardından gelen tek bir kriz görüyorum, eşsiz olduğu için genellemelerin yapılamadığı tek bir gerçeklik, tek bir sağlam kural görüyorum; tarihçi, insanlığın kaderinin gelişiminde şansın ve beklenmedik olayların rolünü fark etmelidir. Bu, bir sinizm ve çaresizlik doktrini değildir. İlerlemenin gerçeği tarih sayfalarına yalın ve büyük harflerle yazılır, ancak ilerleme bir doğa kanunu değildir. Bir neslin kazandıklarını bir başka nesil kaybedebilir. İnsanın fikirleri yıkıma ve barbarlığa giden yollara kayabilir.

H. A. L. Fisher

Şiiliğin Kökeni

MS 680 yılının[1] Ekim ayı başlarında sayıları yüzden az silahlı bir grup ve aileleri, günümüz Bağdat'ının güneyine düşen, Fırat Nehri kıyılarındaki Kufe şehrine doğru ilerler. Mekke'den, Arap çöllerinden buraya yüzlerce mili aşarak gelmişlerdir.

Yolcular ve liderleri Hüseyin, şehre yaklaşırken karşılarına bin kişilik atlı bir birlik çıkar. Yolcular askerlerin eşliğinde

Kufe'den uzaklaşıp kuzeye doğru gitmeyi kabul eder. Sonraki gün dört bin asker daha gelir. Hüseyin'in Halife Yezid'e bağlılık yemini etmesini istemek için oradadırlar. Hüseyin reddeder. Hüseyin'in yoldaşları sudan çıkmaktadır, ancak askerler nehrin önünü keser.

Birkaç gün sonra yeni emirler gelir. Hüseyin ve yoldaşları zor kullanılarak itaat ettirilecektir. Askerler savaş düzeni alır ve o küçük grubu bastırır. Hüseyin, yoldaşlarından kendilerini kurtarmalarını ve düşmanla tek başına yüzleşmesine izin vermelerini ister; ama onlar liderlerini terk etmezler. Hüseyin, karşısındaki askerlere yaklaşır ve onlarla konuşur. Ancak taş kalpli düşmanları Hüseyin'in kurduğu kampı ok yağmuruna tutarlar. Hüseyin'in adamları çadırların arasından yağan oklarla teker teker öldürülür. Bazıları, etraflarını saran saflara birer ikişer girerek savaşır, ancak onlar da ölür. Sonunda yalnızca Hüseyin, elinde boğazından okla vurulmuş bebeğinin cesediyle savaşmaya devam eder. Askerler etrafını sarar, ama nihayet yere serilinceye ve o askerlerden biri onu öldürünceye dek tüm gücüyle savaşır.

Hüseyin'in erkek akrabalarından yalnızca biri hayatta kalır (çatışma boyunca kampta hasta yatmaktadır). Kufe'de Hüseyin'in kellesi Yezid'in yardımcısının önüne serilir. Ölü adamın yüzüne bir tokat atar. Bir seyirci Allah'ın Peygamber'inin bir zamanlar öptüğü o dudaklara vurduğu için serzenişte bulunur.

Hüseyin Peygamber Muhammed'in, kızı Fatma ve kuzeni Ali'den olma torunudur. Peygamberin en yakın ailesinin Kerbela'da katledilişinin hikâyesi sonraki nesillere Şii Müslümanlarca anlatılmıştır. Her zamanki gibi hikâyenin bir de diğer tarafı vardır. Başka bir açıdan Emevi halifeleri parçalı bir imparatorluğu bir arada tutmak için çabalayan pragmatistler olarak, Ali'ciler ise yeteneksiz idealistler olarak görülebilir. Fakat bizim amacımız Şiilerin bu hikâyeyi nasıl anladıkları-

nı anlamaktır. Kerbela Şii İslam'ın erken tarihi için önemli, onları tanımlayan bir olaydır. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi Şiiliğin en önemli kutsal yerlerinden biridir. Her sene bu olayın yıldönümü (Aşure) derin bir yas içinde, kitlesel dini gösteriler ve dini bir kederle geçer. Kerbela'dan bu yana Şii Müslümanlar Hüseyin'in şehadetini ve onun sembolize ettiklerini düşünerek kin, ihanet ve utanç biriktirmişlerdir.

Hıristiyan kilisesinin önce Doğu ve Batı olarak, sonra Katolik ve Protestan olarak ayrılan büyük mezhepleri İsa'nın zamanından çok sonra ortaya çıkmıştır. Ancak hâlâ Müslümanları ayıran İslam'ın en büyük iki mezhebi Sünnilik ve Şiiliğin ortaya çıkışı Kerbela'dan da önceye, Peygamber Muhammed zamanına dayanır. Hıristiyan mezheplerini kıyaslamak işe yaramaz. Daha uygun bir analoji, Richard N. Frye ve birkaç kişinin[2] de ifade ettiği gibi Sünni İslam ile Museviliğin hukuk ve gelenek vurgularıyla Hıristiyanlık ve Şiiliğin alçakgönüllülük, fedakârlık ve dini hiyerarşiye yaptıkları vurgular arasında yapılabilir. Aşure günlerindeki toplumsal acı bazı Katolik ülkelerde hâlâ karşımıza çıkan "Kutsal Cuma"lara benzer. Şiilik ile Hıristiyanlığın çeşitli yönleri arasında kıyaslamalar yapmaktaki amaç, onların bir şekilde aynı olduğunu söylemek (nitekim aynı değillerdir de) ya da bir çeşit mutlu, el-ele ekümenliğini teşvik etmek değil, ilk bakışta diğerinden farklı görünen bir şeyi ön plana çıkarmak ve aslında bu şeyin o kadar da tuhaf ve yabancı olmadığını (ya da en azından "Hıristiyan Katolikliği"nden daha tuhaf olmadığını) göstermektir.

Şii terimi Şia Ali'yi, Ali'nin tarafını ifade eder. Ali, Peygamberin kuzeni ve ilk yandaşlarından biridir. Şiiler (ilk zamanlar bazen Aliciler olarak da adlandırılır) Ali'nin ve Peygamber'in soyundan gelenlerin hükümdarlığını destekleyenler için verilen addır. Diğer karakterler ve doktrinler sonradan geliştirilmiştir.

Muhammed'in yandaşları, ilk Müslümanlar, başından beri geçici iktidarlar nedeniyle çatışmalar yaşar. Muhammed, Ali ve diğerleri, Mekke'deki hükümdarlarla aralarındaki ilişki açık bir düşmanlığa dönüşünce Mekke'den Medine'ye gitmek zorunda kalırlar. Zorunlu göçler İslam tarihinde, özellikle de Şiilik tarihinde yeniden ve yeniden karşımıza çıkar. Muhammed, Mekkelilerin yaşam şekillerine meydan okur ve Allah'ın Kuran'daki vahiylerine dayanan daha ahlaki ve dindar bir hayat çağrısı yapar. Mekke otoriteleri ise bu çağrıya küçümseme ve eziyetle karşılık verir. Kibirli, dünyevi, yozlaşmış otoriteyle ağırbaşlı, dindar kanaatkârlık arasındaki çatışma yüzyıllar boyunca, 1979 İran devrimine ve günümüze kadar gelen bir kültürel model oluşturmuştur.

Şii Müslümanlar Muhammed'in ölümünden sonra halife olarak Ali'yi tayin ettiğine, ancak bu meşru verasetin diğerleri tarafından gasp edildiğine inanırlar. Bir önceki bölümde de gördüğümüz gibi Ali 656'da dördüncü halife olduğunda İslami ordular Mısır'dan İran'a kadar uzanan toprakları fethetmişlerdir. Bu, Arap kavimlerin önemli ailelerinin bazıları için (özellikle de Mekke İslam'a boyun eğmeden önce Muhammed'e karşı çıkan Kureyş ailesinin bazı üyeleri) büyük, yeni bir güç anlamına gelmektedir. Ancak aynı zamanda Arap fatihlerin yeni bir yönetim modeli ve yeni güç ilişkileri geliştirmeleri gerektiğinin de habercisidir.

Birçok Müslüman bu değişimleri, politik anlaşmaları ve pragmatik ilişkileri onaylamaz. Örneğin Ali kendisini ibadete adayıp inzivaya çekilerek uzak durur. Muhalefetin doğal odak noktası Ali olur, dolayısıyla Halife'nin etrafındakiler ondan hoşlanmazlar ve İslam içinde ilk otorite/takva çatışması başlar. Ali halife olduğundaysa bu karşılıklı düşmanlık, içsavaşa (*fitne*) dönüşür. Ali 661'de barış yapmak istediğindeyse radikal Harici yoldaşları ihanete uğradıklarını düşünerek Ali'yi öldürürler. Bunun üzerine Ali'nin önceki muhalif-

lerinin lideri Muaviye ilk Emevi halifesi olarak gücü eline alır. Muaviye'nin ölümünden sonra yerine 680 yılında Hüseyin'in karşısına çıkan Yezid geçer.

Hüseyin'in Yezid'in otoritesine meydan okumasının sebebi, Şiilere göre İslam'ı saflaştırmak ve asıl prensiplerine geri döndürmektir. Hüseyin'in Peygamber'le kan bağının olmasının yanında Yezid ve yönetiminin dinsizliği de bu amacı güçlendirmektedir. Yezid'in döneminde şarap içmek yaygındır ve yönetimde İslam öncesi Bizans ve Fars gelenekler uygulanır. Hüseyin Kufe'ye davasının desteklenmesi umuduyla gider, ancak Yezid'in birlikleri önce davranarak Kufelilerin destek vermesini engeller. Bazı Şii tarihçiler Hüseyin'in Kerbela'ya öleceğini bile bile gittiğini, ancak kendisini feda ederek arzu ettiği yenilenmeyi sağlayabileceğine inandığını (Katolik Kilisesi'yle karşılaştırılabilecek bir benzerlik daha) söyler. Kufe'deki destekçilerinin Hüseyin'e yardım edememesi de Kerbela'nın Şiilerin hafızasına suçluluk olarak kazınmasına sebep olur.

Kerbela'dan sonra Yezid'in ve haleflerinin Emevi hanedanlığı, İslam'ın merkezi olarak hükmetmeye ve yeni topraklar fethetmeye devam eder. Şiilerin hissettiği utanç ve ıstırabı anlamak için İsa'nın ölümünden sonra kilisenin liderliği Yahuda İskaryot'a, Pontius Pilate'ye ve haleflerine geçseydi Hıristiyanların nasıl hissedeceğini hayal edebilirsiniz. Şiiler kendilerini ezilen, mülksüzleştirilen, güçlülerin ve adaletsizlerin (gerçi sonradan geniş bölgeleri hâkimiyetleri altına alan Şii saltanatlar da ortaya çıkmıştır) ihanetine uğrayan, küçük düşürülen olarak görmüşlerdir. Popüler Şiilikte ezilene sempati ve şefkat duyma ve onları zengin ve güçlü olandan doğası gereği daha haklı görme eğilimi günümüze kadar devam etmiştir. İlk Şiiler, Emevi halifelerini kurallara uymayan gaspçılar olarak görürler ve bir devrimle birlikte Muhammed'in, Ali'nin ve Hüseyin'in soyundan gelenlerin egemen olması-

nı umut ederler. Peygamber soyundan gelenler de kenarda köşede kalmışlardır, ancak İslam'ın meşru liderleri olan Şii imamlardır. Emevi ve Abbasi halifeleriyle rekabet edebilecek alternatif onlardır. Şii Müslümanlar kendilerini Sünni Müslümanların yönettiği Sünni devletlerde az ya da çok zulme uğrayan bir azınlık olarak görürler.

Yüzyılın başlarında mezheplere rağmen, fikirlerin özgürce paylaşıldığı, bir inanç çoğulculuğunun olduğu ve Aliciler ya da Şiiler arasında da farklı fikirlerin var olduğu bir ortam vardır. Şii teolojisi ve hukuku Sünni İslam'a göre çok daha esnek olma eğilimindedir, teolojileri mantıksal uygulamalara ve İslam dünyasındaki heteredoks fikirlere daha açıktır, determinist bir kadercilikten ziyade özgür irade fikrini benimser. Heterodoks fikirlere açık olmaları kısmen daha geniş kapsamlı olan ve Şii İmamların söylemlerini ve eylemlerini içeren hadis geleneğinin sonucudur. Şii teolojisi de baskı altında yönetilme gibi Şiiliğe özgü problemlerle değişmiştir.

Altıncı Şii imam Cafer-i Sadık baskıdan kaçmak için tartışmalı bir strateji geliştirir. *Takiyye* ya da gizleme denen bu strateji Şii Müslümanların zulümden kaçmak için gerekirse inançlarını inkâr etmesine izin verir; karşı reform döneminde benzer sebeplerle Katolik kilisesinin onayladığı ve Cizvitlere atfedilen (aslında daha eskiye dayanan) "zihni kayıtlama" doktrini buna çarpıcı benzerlikler gösterir. Cizvitlerin Protestanlar arasında hilekârlık ve terminolojik düzenbazlıkla nam salması gibi Şiiler de takiyye doktriniyle Sünni Müslümanlar içinde benzer bir şöhrete sahip olurlar.

Bazı yorumcular Cafer-i Sadık'ın doktrininin Şiilerin politikadan elini çektiği, Halife'yi devirme çabasına ve mücadelesine ara verdiği dinginlik döneminin bir yansıması olduğunu tartışır. Bu dinginlik, tevazu ve alçakgönüllü değerlere eğilimle birlikte sonraki yüzyıllarda Şiiliğin bir özelliği haline gelmiştir (hâlâ da öyledir). Ancak Cafer'in döneminde bu

modeli kesinlikle izlemeyen Şii hareketleri ve bazı önemli Şii isyanları meydana gelir (Abbasi Halifeliğini kuran Ebu Müslim'in isyanına Şii katılımı oldukça yoğun olmuştur). Cafer-i Sadık'ın ölümünden (765) sonra mezhepçilik artar. Bir grup Şii, Cafer'in oğlu Musa'yı desteklerken diğer bir grup ise diğer oğul İsmail'in yedinci İmam olduğunu söyler. Bu grup Şiiliğin başka bir kolunu; "İsmaililer"i ya da "Yediciler"i kurar. İsmaililer, daha sonra Mısır'da Fatımiler tarafından desteklenecektir. İsmaili mezhebinin aynı zamanda Haşhaşi hareketine de yol açtığı bilinir. Haşhaşiler 12. ve 13. yüzyıllarda Elburz Dağlarında yaşayan, özellikle 1220'li yıllardaki Moğol istilaları öncesi ve sonrası dönemde önemli hale gelen ve Batılı kaynaklarca yaptıkları çarpıtılan bir örgütlenmedir.

9. yüzyılda yedinci imamın ölümünün ardından karışıklık derinleşerek artar (Şubat 2006'da Sünni müfritlerin havaya *uçurduğu işte bu yedinci imamın türbesinin kubbesidir.* Bu patlama Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki çatışmanın yoğunlaştığı yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur), çünkü yedinci imamın bir vârisi yoktur. Şiiliğin İsmaili olmayan merkez kolu bu soruna farklı teolojik çözümler getirerek birçok farklı mezhebe bölünür. Nihayet bu soruna bulunan ortak bir çözümle yeniden birleşirler; yedinci imamın bir vârisi, bir oğlu vardır; ancak bu çocuk baskıdan kaçmak için babasının ölümünden kısa bir süre sonra gizlenmiş veya kapanmıştır. Doğru zaman geldiğinde, karışıklığın ve krizin hüküm sürdüğü bir zamanda on ikinci imam, gizli imam Tanrı'nın dünyadaki adaletini yeniden kurmak için geri dönecektir. Bu da Hıristiyan kıyamet günü ve İsa'nın ikinci kez dünyaya gelişi inancına benzemektedir (aslında birçok Şii, İsa'nın on ikinci imamın yanında dünyaya ineceğini düşünür). Ancak bu doktrin aynı zamanda Saoşyant inancına da benzer.

Bu gelişme Şiiliğe mesihçi, "mileneryan" bir unsur kazandırır. Ancak bunun yanında Şii Müslümanların seküler ve

dini otoriteyle ilişkilerine yeni bir istikrarsızlık, şüphecilik, kalıcı bir soru işareti de getirir. Eğer İmam tek meşru otoriteyse, İmam'ın fiziksel olarak olmadığı bir dünya nasıl olmalıdır? Şiiliğin geçici güçle zaten sorunları vardır, ama şimdi bir de Şiiliğin içindeki otoriteyle ilgili sorunlar ortaya çıkmıştır.

Gaip İmam, Ali'nin soyundan gelen son isim ve on ikinci imamdır. Onun dönmesini bekleyenlere de On İkici Şialar denir. Şii topluluğundaki en kalabalık gruptur. Güney Mezopotamya'da, Kum şehri çevresine, Güneydoğu İran ve Orta Asya'ya, Lübnan'a, Basra Körfezi'nin güney kıyılarına ve daha birçok bölgeye (bugün Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da da Şiiler vardır) yayılan bu grup dağınık bir mezhep, hatta bir temayüldür. Ancak 10. yüzyılın Fatımiler, Büveyhiler, Karmatiler gibi güçlü İsmaili ve farklı mezheplerden Şii hanedanlıklarından sonra Sünni Müslümanlar yeniden egemen olurlar ve Moğol istilalarının ardından sadık Sünni Osmanlılar engellenemez bir şekilde yükselerek İslam dünyasının batısını da hâkimiyetleri altına alırlar.

Safeviler

15. yüzyılın sonlarında Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'dan merkezleri Erdebil olan, Türki atlılardan oluşan savaşçı bir grup, askeri ve politik olarak yükselmeye ve geniş topraklara yayılmaya başlar. Dönemin Doğu Anadolu'su ve Azerbaycan'ı; böylesi savaşçı, biraz aşırı (gulüv) özellikleri olan inançlarında Sûfizm, milenarizm, Şiilik ve evliyacı unsurları bulunan birlikleri daha önce de görmüştür. Bu kardeşliğin inançlarının kökenleri 8. ve 9. yüzyılın Hurremiyye hareketi yoluyla İslam öncesi Mazdacılığa kadar dayanır.[3] Mülksüzlere, kaçaklara ve güçlü kabile şeflerinin muhaliflerine, Moğolların ve Timur hanedanlığının yarattığı yıkım sonucunda altüst olmuş savaşçı bir toplumdan geriye kalan enkaza sal-

dırırlar. Alternatif bir güç merkezi oluştururlar, bu bağlamda Moğol İlhanlılar egemenliği altındaki Horasan'ın asi serbedârlarına benzerler. Daha batıda 14. yüzyılda, benzer özelliklere sahip Türk savaşçı toplulukları Bizanslılara karşı kazandıkları savaşların saygınlığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tohumlarını atmışlardır.

Erdebil'deki bu grup ilk liderleri Şeyh Safi'nin (1252-1334) ismiyle anılan Safeviler'dir. Şeyh Safi saflaştırılmış ve eski haline getirilmiş bir İslam ve dünyada yeni bir dini düzen vaazı veren bir Sünni ve Sûfi'dir. Şeyh Safi'nin Kürt kökenli olması muhtemeldir. Safevilerin erken dönem tarihi muğlak ve karmaşık bir konudur, fakat Şeyh Safi'nin vârisi Sadreddin'in (1334-1391) hareketi örgütleyerek bir hiyerarşi yarattığını ve mülk edinebilmek için bazı düzenlemeler yaparak grubu esnek bir birleşimden daha disiplinli bir örgüte dönüştürdüğünü, yardım ve evlilik yoluyla kabileler arası geniş bir iletişim ağı kurduğunu biliyoruz. Sonraki Safevi şeyhlerinin döneminde yeni topluluklar veya kabileler (*oymak*) birleşir, bu iletişim ağlarıyla ve dini tutkuyla[4] (İmam Ali'nin manevi ve askeri yöntemlerine tutkulu bir kendini adama vardır) bir araya gelirler. Şeyh Cüneyd (1447-1460) önderliğindeki Safeviler ve yandaşları Akkoyunlularla (bir önceki bölümde adı geçen Türk kavmi) müttefik olurlar ve İran'ın kadim topraklarının egemenliğini ele geçirip Hıristiyan Gürcistan topraklarına başarılı akınlar yaparak önemli bir askeri güç haline gelirler. Kayda değer bir askeri güç olmalarının ardından diğer Müslüman kavimlerle de savaşırlar.

Bir önceki bölümde değindiğimiz Sûfizm'den ve sûfi şiirlerinden sonra fetihlerle adından söz ettiren, savaşçı kimlikleri ön plana çıkan Kızılbaşları anlamak zor olabilir. Ancak Sûfizm kapsamlı, çeşit çeşit ve çok yönlü bir fenomendir ve aşkın okulu bunun yalnızca bir yüzüdür. Bazı sûfi şeyhler kendilerini yoksulluğa ve tefekküre adamış bilge keşişlerdir.

Bazıları ise tefekkürden uzaktır, daha çok dini yayma çalışmaları yaparlar, daha fanatiktirler; fani eylemler aracılığıyla ilahi amaçların dünyadaki tezahürüne daha yatkındırlar ve şiddetle ilişkileri daha değişkendir. Sûfi çırağın sûfi ustasına (*pîr)* sadakati çoğu sûfi kardeşlikte yaygındır, ancak Safeviler gibi daha askeri kardeşliklerde bu sadakatin askeri bir değeri vardır. Safevilerin askeri güçlerinin altında onların yanında duran, giyindikleri kırmızı şapkalar nedeniyle *Kızılbaş* olarak bilinen Türki savaşçıların askeri yetenekleri saklıdır. Bazı Kızılbaşlar imanlarının onları koruyacağı inancıyla at üstünde, zırhları olmadan savaşa giderler. Şiilikte nasıl ki başlarda kutsal bir savaşçı arketipi olarak Ali'ye duyulan hürmetten ötesi değilse, Çoğu Kızılbaş'ın Sûfizm'i de daha basittir; yalnızca bazı grup ritüellerini ve karşılıklı sadakati önceler. Ancak güçlü bir asabiyyet yaratır.

Safevilerin ne zaman Şii oldukları kesin değildir. Dini bağlamda o dönem ve mekân düşünüldüğünde bu soru yapay kalır. Şii kavramlar eklektik bir karışımın yalnızca bir kısmını oluşturur. 15. yüzyıl sonunda yeni Safevi lider İsmail, hanedanlık çatışmaları nedeniyle zayıflayan Akkoyunlulara rağmen Safevilerin politik etkisini artırmayı başarır. İsmail 1460, 1470'lerde yaşamış büyük Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunudur ve dedesinin karizmatik ve mesihsel liderlik tarzını bir miktar benimsemiştir. 1501 yılında Kızılbaş yandaşları ile İran'ın kuzeybatısındaki Tebriz'i (eski Selçuklu başkenti) fetheden İsmail kendisini Şah ilan eder. Yalnızca on dört yaşındadır. İtalyan bir ziyaretçi onu düzgün ve yakışıklı, çok uzun boylu olmayan, geniş omuzlarıyla güçlü ve sağlam görünen, kızıl saçlı biri olarak tanımlamıştır. Uzun bıyıkları vardır (çoğu illüstrasyonda da açıkça gördüğümüz gibi uzun bıyık bir Kızılbaş özelliğidir), solaktır ve yay kullanmakta yeteneklidir.[5]

Tebriz'i fethettiğinde İsmail topraklarının yeni dininin On İkinci Şiilik olduğunu ilan eder. İsmail'in Şiiliği biçimsel ola-

rak aşırıdır; Ali'den önceki ilk üç halifenin hatırasına lanet okuyabilecek bir dine bağlılık talep eder ve bu, Ali'yle birlikte bu üç halifeyi *Hulefa-i Raşidin* veya adaletli halifeler olarak kutsayan Sünni Müslümanlara saldırıdır. İsmail'in bu tavrı, Safeviler ile düşmanları, özellikle de batıdaki Sünni Osmanlılarla arasındaki gerginliği yoğunlaştırır. Günümüz uzmanları, daha önceden Kızılbaşlar arasında Şiiliğe bir eğilim olmasına rağmen İsmail'in 1501'de ülkenin dini olarak Şiiliği belirlemesinin kasıtlı bir politik eylem olduğunu belirtirler.

Sonraki on yıl içinde İsmail, *İran zemin*'in geri kalanını, Mezopotamya ve eski Abbasi başkenti Bağdat da dahil eski Sasani İmparatorluğu'nun tüm topraklarını fetheder. Kuzeydoğuda Özbekleri ve Akkoyunlulardan kalanları yenerek çıkan isyanları da bastırır. Bir isyanın iki yandaşı 1504'te yakalanarak İsfahan'a götürülür ve kebap yapılarak şişte pişirilir. İsmail, sadakatlerini göstermeleri için yandaşlarına bu kebabı yemelerini emreder (bu, Kızılbaşlar arasındaki aşırı fetişin çeşitlerinden biri olan yamyamlığın tek örneği değildir).[6]

İsmail yeni topraklarının tamamında Şiiliği yayarak siyasi üstünlüğünü sağlamlaştırmaya çalışır (bunun kısa bir süre içinde başarıldığını ve Şii bilginlerinin İran dışından ithal edildiğini söyleyen geleneksel görüşe artık şüpheyle yaklaşılmaktadır[7]). İsmail rakip sûfi hükümdarları bastırmak için de elinden geleni yapar. İran'da 1501 yılından önce yüzyıllar boyunca Şii unsurlar ve Kum ya da Meşhed gibi Şii türbeleri olmuştur; ancak İran, İslam dünyasının çoğu gibi çoğunlukla Sünni'dir. Şiiliğin merkezi Güney Irak'ın tapınak şehirleridir.[8]

İsmail Safevilerin dili olan, Azerbeycan'ın Türki lehçesinde bazı şiirler yazmıştır ve yandaşları diğer dini ilahilerle birlikte onun şiirlerini ve bestelerini de söylemişlerdir. Aşağıdaki şiir Kızılbaşların dini keskinliğini ve askeri güvenini ortaya koyar:

Benim adım Şah İsmail
Ben Tanrı'nın sırrıyım, bütün bu gazilerin lideriyim
Annem Fatima, babam Ali
Ve ben de On İki İmam'ın Piriyim.
Babamın kanını Yezid'den geri aldım.
Emin olun ki Haydar'ın özünden geliyorum.
Ebedi Hızır, Meryem'in oğlu İsa,
Ben bu neslin insanının İskender'iyim.[9]

Geçmişin bu önemli isimlerinin yanı sıra İsmail kendisini 750 yılında Emevi hükümdarlığını yıkan isyanın lideri ve Abbasilerin kurucusu Ebu Müslim'le de ilişkilendirir. Ancak İsmail'in Anadolu'daki birçok Türki kabilenin Şii yöneliminin avantajını kullanarak batıya doğru genişleme hayalleri 1514 Çaldıran Savaşı'nda, Tebriz'in kuzeybatısında Osmanlı topları Kızılbaşların üzerine yağınca yıkılır. Bir efsaneye göre İsmail sinirini çıkarmak için kılıcıyla bir topun namlusuna vurarak derin bir kesik açmıştır.

Bu yenilginin ardından İsmail Kızılbaşların sadakatine veya kendi ilahi davasına olan inançlarına artık eskisi gibi güvenemez. Yas tutar ve kendini içmeye verir. Sünni Osmanlılarla Şii Safeviler arasındaki savaş, dini mezheplerle daha da yıkıcı bir hal alarak uzun yıllar devam eder. Tebriz, Bağdat ve Irak'ın tapınak kentleri birçok kez el değiştirir. Osmanlı topraklarındaki, özellikle de Doğu Anadolu'daki potansiyel veya gerçek hain olarak görülen Şiiler baskı altına alınır ve öldürülür. Safeviler ise İran'ı bugünkü Şii devleti haline getirir ve orada da özellikle Zerdüştlere, Hıristiyanlara ve Musevilere yönelik, son iki dine mensup olanların sözde "ehl-i kitap" konumlarına rağmen dönemsel baskı ve işkenceler yapılır. Bu yaşananlar, MS 4. yüzyılda II. Şapur döneminde, Konstantin'in Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini yaptıktan sonra Roma/Fars sınırının iki tarafında da yoğunlaşan dini işkencelere benzer.

Safevi hükümdarları, sûfi miraslarına rağmen onlara da yüzlerini dönerler ve onlar da bu dini baskıdan paylarına düşeni alırlar. Öyle ki bu baskı, Safeviler ayakta kalan son sûfi hükümdarlık olana kadar devam eder, diğerleri ise ya yok olmuş ya da yer altına inmiştir. Bunun uzun vadedeki en önemli yararı Şii ulemasıdır. Şii ulemaların ortaya çıkışı önemlidir, çünkü İran'ın dini hayatında, özellikle de kırsal kesimde eskiden beri dominant ya da az çok dominant olanlar sûfiler olmuştur. Ancak Safevilerin Osmanlılarla yaptıkları savaşlar İran dışındaki Şiiliği zayıflatmıştır ve Osmanlılar Anadolu'da Şiilere yönelik katliamlar yapmıştır.

İsmail'in kurduğu imparatorluk bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunların en önemlisi ise Kızılbaşların serkeş militanlığı ve buna bağlı sorunlardır; Türklerle Tacikler (Tacikler Farslar için söylenen ve onları aşağılayan Türki bir terimdir) arasındaki güvensizlik, sûfi eğilimli, eklektik Kızılbaşlar ile kentli Şii ulemanın şeriat geleneği. Zaman içinde tüm bu sorunlar İbn-i Haldun'un öngöreceği gibi Farslar ve ulema yararına çözümlenir. İsmail'in halefi Tahmasb (1524-1576) babasının zamanında yaşanan içsavaşlardan sonra tahta geçtiğinde batıda Osmanlılara (1534'de Bağdat da dahil), doğuda ise Özbeklere topraklarını kaptırır. Başkenti, Tebriz'den daha güvenli hale getirdiği Kazvin'e taşır. Ancak ölümünden sonra yeniden içsavaş başlar ve Abbas'tan önce iki şah bu sorunlu dönemlerle başa çıkamaz. Sorunlara zeki çözümler bulan Abbas bazı Kızılbaşlarla ittifak yapar ve 1587'de tahta geçer.

Büyük Abbas

Abbas'ın şah olarak başarıları askeri zaferlerden, kurumsal reformlara, muazzam mimari abidelerin inşasına kadar birçok alanı kapsar. Bu yüzden de ona Büyük Abbas denir. Yetenekli bir yönetici, askeri lider ve acımasız bir diktatördür.

Onun dönemi Safevilerin yaratıcılıklarını sergiledikleri bir süreçtir. Ancak çocukluğunda gördüğü içsavaşlar ve sorunlar (akrabalarının birçoğu bu savaşlarda öldürülmüştür) onun kişiliğinde acımasızlık ve şüphecilik yaratmıştır.

Abbas'ın getirdiği yenilikler ve reformlar daha çok askeri düzenle ilgilidir. Bilinçli olarak Kızılbaş kavimleri bir kenara atar, yeni başkent İsfahan'da yeni bir sürekli ordu kurar (yönetimi 1598'de İsfahan'a taşır). Tahınasb döneminden kalma temelin üstüne kurduğu yeni ordu ilk kez barutlu silahların etrafında örgütlenir ve orduda modern toplar, silahlı birlikler vardır. Bu ordunun çoğu özelliği Osmanlı askeri pratiğini yansıtır. Silahlı birlikler Osmanlı yeniçerilerinin dengi olarak tasarlanmıştır. Birlikler, Kızılbaşlar arasından (yeni süvari birliklerinde *kurçi** olarak hizmet ederler), kasaba ve köylerden, Farslardan (piyade) oluşturulur. Ancak Gürcüler, Ermeniler ve diğerleri de en azından ismen köle olarak İsfahan'a getirilir (*kullar* veya *gulamlar* olurlar ve bazıları piyade birliklerine girer, bazıları ise süvari muhafızı olarak görev yapar). Evlerinden uzak, kendilerine yabancı tamamen Şah'a bağlı topraklara gelmiş askerlerin sadakati daha güvenilirdir. Birçok Gürcü ve Ermeni gulam komutan, bürokrat ve bölgesel vali olarak da görev yapar. Fakat tüm gelişmelere rağmen Şah savaşa çıktığında ordunun merkez çekirdeğini yerel Kızılbaş birlikler oluşturur ve savaş alanında çoğunluk onlar olur.[10]

Tüm sanayi öncesi devletlerde olduğu gibi toprak ve vergi politikaları askeri ihtiyaçlara göre belirlenir. Kızılbaş kabile liderleri de bu noktada kaybederler. Abbas onların eskiden kullandığı topraklarını çoğunu ele geçirir ve bu toprakları merkezden yönetilmeleri için bürokratlarına verir veya *tuyul;* yani bireylere değil de devlet görevlilerine ayrılan, memurların görevde bulunduğu sürece gelir elde edebildiği topraklar,

* Silah yapımcısı (ed.)

olarak dağıtılır. Bu gelir genelde toprağın tüm kazancının bir kısmına tekabül eder. Bu sistemdeki asıl amaç memurların devlete bağlılıklarını artırmak ve toprağın hükümdarlığın elinden kim olduğu belli olmayan varlıklı kimselere geçme ihtimalini azaltmaktır. Devlet geliri de hükümetin ticaret, özellikle de Gilan merkezli ipek üretimine dayanan ipek ticareti üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmasıyla arttırılmıştır. (Bu dönem Fars ticaretinin çoğu doğuya, Hindistan'a gitmektedir, ancak ipek özellikle Ermeni tüccarlar yoluyla Avrupa'ya ihraç edilmektedir.) Aynı amaçla Abbas, Hürmüz Boğazı'nın kontrolünü Portekizlilerden geri almak ve Basra Körfezi'nde yeniden Fars hâkimiyetini sağlamak için 1616'da İran'da ticaret yapma hakkını alan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ni kullanır.[11]

Daha zayıf bir yönetim böylesi reformlar yapsaydı Kızılbaşlarla ittifakı uzun süremezdi. Ancak Abbas kurnazca kabileleri birbirine düşürür. Savaşlarda kazandığı başarıların yarattığı güvenle de neredeyse her şeyi mümkün kılabilecek gücü kazanır. Yeni ordusuyla doğuda Özbekleri yenerek Ceyhun Nehri'nin sınırlarını yeniden çizer. Batıda ise Osmanlı ordularını mağlup eder ve Bağdat'ı iki kez alır. Zaferlerini, özellikle kuzeydoğudaki galibiyetlerini pekiştirmek adına, yeni sınırları korumaları için Kaçarlar ve Afşarlar gibi Kızılbaş kabileleriyle birlikte Kürtlerden oluşan büyük birlikler gönderir. Bu yerleşim politikası kabileler üzerindeki otoritesini güçlendirdiği gibi onları parçalayarak merkezden bağımsız güçlerini de zayıflatır. Bölgesel güç kazanamamaları için yerel valilerin yerlerini düzenli olarak değiştirir. Ayrıca birçok Ermeni'yi de kuzeybatıdan alarak İsfahan'ın güneyindeki Hıristiyan Ermenilerin ve piskoposlarının hâlâ yaşadığı Yeni Culfa'ya yerleştirir.

Yeni başkent İsfahan Sasaniler döneminde dahi önemli bir yer olmuştur ve sonraki dönemlerden kalma önemli ta-

pınaklara ve camilere ev sahipliği yapmıştır. Ancak bugün İsfahan'ı dünyadaki İslami mimarının belki de en görkemli ve etkileyici galerisi haline getiren Safevi dönemidir. Şah Camii'nin mavi eyvanları, görkemli Allahverdi Han Köprüsü, Âli Kapı ve Sarayı, Şeyh Lütfullah Camii ve muhteşem Meydan-ı Şah (Nakş-ı Cihan Meydanı) (bunların yanında modern şehrin dükkânlarının ve evlerinin arasındaki yok olmuş diğer saraylar, köşkler ve bahçeler de vardır) bu mimarinin yalnızca bir kısmıdır ve hepsi ya Şah Abbas döneminde inşa edilmiş ya da en azından onun döneminde inşasına başlanmıştır. Bu binalar Safevilerin gücünü ve saygınlığını ve az sayıda uygarlığın aşabileceği bir ihtişamla Safevilerin Şii İslam kimliklerini göstermektedir.

Abbas'ın başarılarından biri de imparatorluğunu yaptığı yenilikleri işlevselleştirecek kadar uzun süre ayakta tutabilmesidir. Ancak Abbas'ın bir sorunu vardır, ya da bu sorunu kendisi yaratmıştır. Halefi kim olacaktır? Veraset birçok monark için her zaman sorun haline gelmiştir. Avrupa'da bir prensin oğlunun olmaması sık sık problem yaratmıştır. Bu çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir; boşanma girişimleri (VIII. Henry), kızının ya da uzak bir akrabasının veraset hakkını kabul ettirme girişimleri (İspanya Veraset Savaşı 1701-1714 ve Avusturya Veraset Savaşı 1740-1748) bunlardan bazılarıdır. İslam dünyasında ise sorunlar daha farklıdır. Poligami kralların normal şartlarda bir erkek evlat sahibi olma konusunda sorun yaşamamalarını da beraberinde getirir, tam tersine gereğinden fazla erkek çocukları olur. Bu, baba öldüğünde veraset için çocuklar arasında çatışmalar çıkacağı anlamına gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kavgalar kurumsallaştırılmıştır; babalarına sancak beyleri olarak hizmet eden rakip oğullar, babanın ölümüyle birlikte tahta gitme mücadelesi vermeye başlar. Kazanan yeniçerilerin de desteğini alır ve kardeşini öldürtür. Osmanlılar sonradan babaları ölene kadar

muhtemel vârisleri Sultanın hareminde tuttukları daha onurlu bir düzenlemeye geçerler. Ancak bu da vârislerin imparatorluğu yönetme eğitimi veya kabiliyeti kazanmalarını engeller ve bu yeni düzenlemeyle başvekilin, yani vezirin gücünün artmasına, kralın naibi olarak yönetimi pratikte devralmasına sebep olur. Veraset meselesi bir çıkmaza dönüşmüştür.

Birçok babanın oğullarıyla anlaşmazlıkları ve çatışmaları olmuştur; tarih, krallar ve prensler arasındaki kan davalarıyla doludur. Abbas da bir istisna değildir; o da babasını tahttan indirerek hükümdar olmuştur. Abbas, Osmanlı geleneğini izleyerek oğullarını kendisini tahttan indirirler korkusuyla hareme kapatır. Ancak içindeki korku geçmez. Oğullarının ona komplo kuracağını düşünerek birini öldürür, diğerlerini ise kör eder. Sonunda (1629 yılında öldükten sonra) yerine torunlarından biri geçer. Safevi şahları ise vârisleri haremde tutma pratiğine devam ederler.

Abbas Erdebil'deki sûfi atalarına hürmetlerini göstermiştir, ancak Noktavi sûfilerin muhalefet belirtileri göstermesinden sonra Kızılbaşların bilinçli olarak zayıflatılması ile sûfilerin idamlarla ve cezalarla yok edilmesi aynı döneme denk gelir. Bunun yerine Abbas, özellikle tapınak şehirleri Meşhed ve Kum'da ulemayı ve ulemayı destekleyen vakıfların (*evkaf*) tarafında yer alır. Bir keresinde hacı olup yürüyerek çölü aşar, sadakatini göstermek ve örnek olmak için Meşhed'den İsfahan'a yirmi sekiz günde gider. Osmanlılarla devam eden düşmanlık Güney Irak'ın tapınaklarına ulaşımı zorlaştırır. Şah'ın yaptığı ise sıradan Fars Şiileri İran'ın kutsal şehirlerine sürükler ve hacılara yapılan yardımlar artar. Ulema minnettardır ve kendilerini Safevi rejimine daha yakın hissetmeye başlar. Bu gelişmeler gelecek için de önemlidir. Abbas devlet gelirlerini koruyan yönetim sistemini kurarken akıllı davranmıştır ve önceki hanedanlıklara göre daha başarılı olmuştur. Ancak zamanla daha fazla toprak, bazen sadece vergi indiri-

mi olarak dini vakıflara verilir; çünkü dini mülkiyetler vergiden muaftır.[12]

Şah Abbas yönetiminde Safevi hanedanlığı İran'ın yüzyıllar boyunca sahip olduğu geleneksel topraklardan daha gelişmiş, güçlü ve istikrarlı bir yönetim sistemi kurmuştur.[13] Safevi Devleti'nin, yönetimi ve Şiiliği kurumsallaştırması İran'ın modern temellerini de atmıştır. İran'ın maddi kültürü, metal işçiliği, tekstili, halı yapımı, minyatürü, seramik sanatı ve hepsinin üstünde mimarisi bu süreçte en yaratıcı dönemini yaşamıştır. Şiiliğin ve Şii ulemanın siyasi üstünlüğü Şii ideasının yaratıcılığını da beraberinde getirmiştir. Bu fikirler İsfahan Okulu olarak kurumsallaşmıştır (Mir Dâmâd, Mir Findiriski ve Şeyh Baha'i bu okulun düşünürlerindendir) ve büyük dini filozof Molla Sadrâ da bu dönemin isimlerindendir.

Molla Sadrâ 1571 veya 1572'de Şiraz'da doğar. Kazvin ve İsfahan'da eğitim görür. Felsefe ve dini çalışmaların yanında Sûfizm'e de ilgisi vardır. Dönemin iki büyük düşünürü Mir Dâmâd ve Şeyh Baha'i'nin öğrencisi olur ve yeniden Şiraz'a dönüp öğretmenlik yapana kadar bir süre Kum yakınlarında kalır, bir süre ise yolculuk yapar. Fikirlerinde (*Esfarü'l-Erba'* – *Dört Yolculuk* adlı kitabında bu fikirlere yer vermiştir) İbn-i Sina (Avicenna) ve Yeni-Platonculuk felsefesinden yararlanmaktadır; ancak geleneksel Şii düşüncesinden, Sühreverdi'nin Sûfizm'inden (İşrakilik) ve İbn-i Arabî'den de etkilenir ve varlığın tözden önce geldiğini söylediği için varoluşçu olarak tanımlanır. Fikirleri tartışmalara yol açar, çünkü onun düşünceleri ulemanın geleneksel olarak karşı çıktığı mistisizme yakındır. Ancak felsefi rasyonalizmle kişisel mistik içgörünün bir bireysel düşünce ve çalışma programında birleştirilebileceğini[14] açıklayan Molla Sadrâ mistisizmini yaşama uyarlayabilmiş[15] ve buna *irfan* adını vererek düşüncesini medrese geleneğine kabul ettirebilmiştir. Fikirleri yüzyıllar içinde İslam felsefesinin merkezi haline gelmiştir.

İslam dünyasının doğusundaki Fars kültürünün etkisi hâlâ güçlüdür ve bu yüzyıllarda İran'ın dışına çıkmayı da başarır. Osmanlı Türkiye'sini (Farsça yalnızca diplomatik ilişkilerde ve Farsi biçimde yazılan Türk şiirinde kullanılmaktadır), Orta Asya'nın hanlıklarını ve hepsinden öte Farsçanın saray dili olduğu Moğol Hindistan'ı da etkisi altına alır ve şiir, müzik ve dini fikirleri değiştiren yeni bir Farslaşmış kültür doğar. Ancak bu etkiyi ayakta tutan, eskinin mirası ve Sünni rejimlerin düşmanlığıdır, çünkü bu düşmanlık İran'ı dış dünyadan soyutlar. Bazı şairler zengin, görkemli Moğol saraylarına göç eder. Bazıları bu dönemin şiirini Safevi şiiri olarak tanımlar. Bazılarına göre ise şiirler Farsça bile olsa çoğu Hindistan'da yazıldığı için bu dönem Hindistan dönemidir. Şiirlerin niteliğine dair de oldukça farklı fikirler vardır. Büyük İranlı eleştirmen Bahar bu dönemin şiirlerinden hoşlanmaz. 19. yüzyılın ortalarına hâkim olan genel fikir de benzer şekilde olumsuzdur; şiirler yavan olarak nitelendirilir, bayat betimlemelerden oluşmaktadır ve gerçek içgörüden yoksundur. Bu bakış açısı bir ölçüde 1760'lardan sonra Safevi şiirini etkisi altına alan (Yalnızca İran'da) şiir hareketi üzerine yapılan aynı eleştirilerin daha ılımlı yargılarını yansıtmaktadır ve diğerleri ise Safevi şiirinde daha fazla cevher görmüştür. Eleştiriler bir tarafa, İstanbul'dan Delhi'ye ve Semerkant'a kadar uzanan bir coğrafyayı etkileyen, Türk ve Urdu şiir yazımlarının geleceğini de etkileyecek kadar güçlü ve daha geniş entelektüel, dini ve yönetimsel bir kültürü yansıtan Farsi bir edebi kültürün var olduğu bir gerçektir. Ancak bu kültürün bazı açılardan en zayıf olduğu yer ise saray dilinin Türki olduğu ve şairlerden ziyade mollaların destek gördüğü Fars başkentidir.[16]

Önceki yüzyıllarda (şiddetli belirsizlik dönemine rağmen) tesadüfen ve politik istikrarsızlığın ve *İran zemin*'in kültürel alanı içerisinde çatışan kurumsal yapıların varlıkları sonucu İran'daki koşullar, önemli ancak tutarsız bir dini çeşitliliğe ve

görece bir fikir özgürlüğüne uygun koşullar yaratmıştır. Güçlü Safevi dönemi boyunca İran platosunun merkez bölgesi istilalardan korunmuştur. Nitekim bu güvenli dönem önceki yüzyılların yarattığı sarsıntıdan sonra paha biçilemez bir lütuftur. Ancak bu korumanın bedeli eski özgürlük alanlarının küçülmesi ve daralması olur.

Safevilerin Şiiliği ve onların egemenliği altındaki ulema başından beri aşırılık ve hoşgörüsüzlük çizgisinde ilerlemiştir. Bu politika Osmanlılarla yaşanan dini çatışmalarla daha da belirgin hale gelmiştir.

Safeviler en başından beri eski Sünni hükümdarlıklardan daha dindar olma eğilimindedirler. Bu, elbette ki hassas bir konudur; ancak bunun iyice incelenmesi gerekir. Sûfiler gitgide aldıkları desteği yitirirler ve entelektüel hayat medreselere taşınır. Daha mütefekkir ve eğitimli rakiplerine göre daha fanatik davranan *luti* (itaatsiz gençler) arasından birbirini etkileyen dalkavuklar ve sözde mollalar olmuştur ve Şiilerin gördüğü zulüm, yöneten mezhep olduklarında diğer azınlıkların hassasiyetlerine duyarlı davranacakları anlamına gelmez. Kâfirlerin, özellikle de Musevilerin dini kirlilik (*necis*) kavramı azınlıkların koşullarını daha da kötüleştirir ve 1642 yılından sonra işkence ve zorla din değiştirmeleri içeren zalim bir dönem başlar. Musevilerin kıyafetlerinin üstüne ayırt edici kırmızı yamalar giymeleri, onların sözlerinin kanun önünde neredeyse değersiz kabul edilmesi, birbirinin aynısı ayakkabı, güzel kıyafet veya kuşak giyinmemeleri, sokağın ortasından yürümemeleri veya bir Müslüman'ın yanından geçmemeleri, bir dükkâna girmemeleri ve dükkândaki eşyalara dokunmamaları, düğünlerinin gizli yapılması, bir Müslüman onlara küfrederse sessiz kalmaları gibi birçok emir verilir.[17] Bütün bu sözde kurallar (İslam'daki Ehl-i Kitap'ın hoşgörü ruhuna tamamen ters düşer ve ortaçağ döneminin Hıristiyan Avrupa'sındaki çirkin kuralları hatırlatır) gerçek-

te yaşananlardan ziyade bir grup fanatik mollanın arzusunu yansıtmaktadır. Şartlar şehirden şehire ve zamanla değişir, ancak bu kurallar hâlâ bazılarının davranışlarının belirleyicisidir ve diğerlerinin eylemlerini de meşrulaştırmaktadır. Köy ve kasabalarda otoriter figür olan insancıl, eğitimli mollalar ise Musevilerin, Hıristiyanların ve Zerdüştlerin koruyucusu olmuşlardır.[18] Fakat diğer, toplumsal konumları o denli önemli olmayan mollalar bu savunmasız gruplara karşı çoğu kez acımasız davranmışlardır.

Bazılarına göre, hatta ulemanın içindeki bir gruba göre bile Safevi Devleti ile Şii din adamları arasındaki yakın ilişki sağlıklı bir durum değildir. Bu fazla yakın ilişki bazı mollaların politikaya, krallığa ve Şiiliğin içselleştirdiği seküler otoriteye (belki de en değerli özelliklerinden biridir) olan güvensizliği önemsememelerine sebep olur. Safevi şahları, Şiilerin iyi şeyler için yaptıkları mücadelenin karşısına başka tekliflerle çıkar: atama, ödenek sağlama ve politik otoriteyi bir miktar yönlendirme.[19] Açgözlülük kontrolsüz süreçlerle birleşince Safevi dönemi bittiğinde üst sınıf Şii din adamlarının karaya oturması kaçınılmaz bir son olmuştur elbette.

Büyük Abbas'ın 1629 yılında ölmesinin ardından Safevi Devleti neredeyse bir yüzyıl daha ayakta kalır. Ancak II. Şah Abbas (1642-66) liderliğindeki Safevi Hanedanı duraklama dönemine girer. Bağdat 1638'de yeniden Osmanlılara geçer ve 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması Osmanlı/Fars sınırını sabitleyerek günümüzün İran-Irak sınırını belirler. II. Abbas 1648'de Babürlerden Kandahar'ı alır, ancak hemen ardından doğuda da barış sürecine girilir.

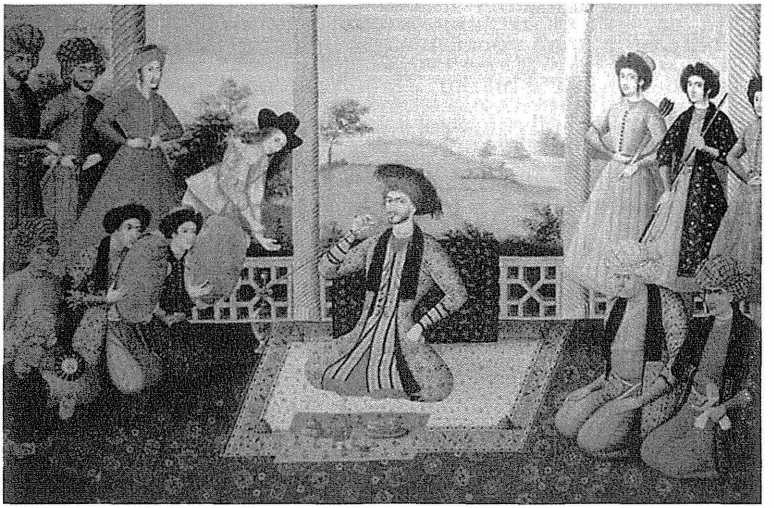
Safevi Devleti askeri olarak doruk noktasına Büyük Abbas ve II. Abbas dönemlerinde ulaşır. Ancak Barut İmparatorluklarından (Marshall G. Hodgson'un terimi) biri olarak Osmanlı Türkiye'si ve Babür Hindistan'ı ile kıyaslandığında Safevi İmparatorluğu'nun eylemleri ve yapısı barutun kulla-

nılmasıyla daha küçük çaplı bir dönüşüm geçirmiştir. Fars ordularında top ve tüfek vardır, ancak bu edevatlar başka yerlerde olduğu gibi savaş idaresini dönüştürmekten ziyade eski savaş modellerine ek uygulamalar halinde işlemiştir. Farsların, kültürel olarak Firdevsi'ye kadar dayanan ok ve yaylı atlı savaş gelenekleri tuhaf ve gürültülü ateşli silahlara dirençlidir. Süvariler genelde düşmanlarının bu yeni savaş aletlerine üstün gelir ancak Farslar, Osmanlılar ve Babürler gibi kuşatmalar için kullanılan ağır bombardıman silahları ve daha üst düzey teknik silahları kullanmazlar. Büyük mesafeler, gemi ile geçilebilir nehirlerin olmayışı, İran platosunun çetin arazi koşulları ve kötü yolları ağır silahların taşınması için uygun değildir. Çoğu İran şehri ya duvarlarla çevrili değildir ya da yüzyıllardır yenilenmemiş eski, artık parçalanan duvarlarla korunmaktadır. Oysa aynı dönemde bombardıman silahları karşısında savunma sağlamak için Avrupa'da kocaman, sağlam ve oldukça pahalı istihkâm inşaları yapılmaktadır. İran'ın Askeri Devrimi yarım kalmıştır.[20]

Alkol de Safevi şahlarının itibarlarını azaltan faktörlerden biridir. Şah İsmail ve öncesi dönemde içki toplantıları Kızılbaşların grup ritüellerinden biridir. Büyük ihtimalle bu toplantılar hem Orta Asyalı Türki ve Moğol kabilelerin eski geleneklerine hem de sûfi gulüv pratiğine ve Fars *rezm u bezm* geleneğine dayanmaktadır. Bir hikâyeye göre İsmail, 1508'de Bağdat'ı aldıktan sonra Dicle üzerinde bir sandalda mağlup olmuş düşmanlarının öldürülüşünü izleyerek şarap içmiştir,[21] ancak bildiğimiz gibi İsmail'in içki alışkanlığı Çaldıran Savaşı'ndan sonra artmıştır ve bazı kaynaklara göre 1524'te, erken yaşta hayatını kaybetmesinin nedeni de bu alışkanlıktır. İslami kültürün alkol düşmanlığını göz önünde bulundurduğumuzda şarabın yasak cazibesi saraylılar için çok daha ayartıcıdır (geçmişte dini otoriteleri alkol tüketimine hoş bakmayan Protestan toplumlardaki ve İngilizlerdeki içki âlemle-

riyle bir paralellik kurulabilir). Şah Tahmasb içmeyi 1532/33 tarihlerinde tövbe etmiş ve 1576'da hayatını kaybedene kadar içki içmemiştir, ancak Tahmasb'ın halefi Şah II. İsmail'in, Şah Safi'nin (1629-1642 yılları arasında yönetimdedir) ve Şah II. Abbas'ın (1642-1666) ölümlerinin sebebi veya dolaylı sebebi olarak alkol gösterilmektedir.[22]

Alkol belki de başarılı olmadığı düşünülen hükümdarlara atfedilen ahlaki bir yargılamadır. Alkolü onaylamayan tarihçiler için şarap içmek yetersizlik, tembellik ya da genel ahlaki zayıflık ve kötü karakterin açıklaması veya en azından göstergesi olabilir (Şah I. Abbas da içki içmiştir, ancak alkol onun şanına zarar vermemiştir). Ancak içkinin onaylanmadığına dair birçok kanıt vardır. Şah Süleyman'ın saltanatı alkol yasağının idealize edilişinin temsili olmuştur.

Yanında müzisyenler, harem ağaları, diğer saray mensupları ve kaba saba Avrupalı bir ricacıyla Şah Süleyman. Safevi hükümet organları çalışmaya devam etmektedir, ancak Süleyman'ın ve oğlunun egemenliği dönemlerinde ihmal edilmiştir.

Süleyman 1666 yılında tahta geçer ve 28 yıl boyunca ülkeyi yönetir. Dönemin kaynaklarından biri şöyle yazar:

> *Uzun boylu, güçlü ve hareketli, bir hükümdar için biraz fazla efemine. Yüzüyle orantılı bir Roma burnuna, çok büyük mavi gözlere, şöyle böyle bir ağza sahip. Siyaha boyanmış sakalları yuvarlak kesilmiş ve geri dönerek kulaklarının hizasına getirilmiş. Tavırları nazik, ancak yine de ihtişamlı. Erkeksi ve uzlaşmacı bir sesi var, konuşması nazik ve o kadar çekici ki ona boynunuzu eğdiğinizde sanki o da kafasını saygıyla eğiyor ve bunu yaparken yüzünden gülümseme eksik olmuyor.*[23]

Süleyman'ın saltanatı genel olarak sakin geçer (1668-69'da haydut kral Stenka Razin ve Don Kazaklarının Mazenderan kentine yaptıkları ani istila dışında). Bazı güzel camiler ve saraylar inşa edilir, fakat bunlar ekonomik kaynakların dini vakıflara aktarılışının ve hükümdarlık ile Süleyman yönetiminin uzun vadede imparatorluğa zarar verecek olan at gözlüklü, içe dönük eğiliminin maddi sembolleri olarak değerlendirilebilir. Süleyman yönetimle çok ilgilenmeyip devlet işlerini saray memurlarına bırakır. Zaman zaman onları (özellikle de dindar olanları) büyük, özel yapım bir kupa şarabı (*hezâr pîşe** adı verilir) içmeye zorlayarak eğlenir. Bazen içki içmeye zorlanan bu saray mensupları yığılır kalır ve sırtlarda taşınarak götürülür. Eğer ayakta kalabilirlerse Şah, şaka olsun diye onlardan hükümetin önemli meseleleri konusunda görüşlerini açıklamalarını ister.[24]

Şah Süleyman'ın da nadiren sağlık endişeleri ve dini gerekliliklerle ölçülü olmaya çalışsa da çok içen biridir.[25] Süleyman'ın zevk düşkünü kayıtsızlığı haremde büyümesinin doğal sonucudur. Sarayın dışındaki dünyaya dair pek fikri, ilgisi yoktur. Yalnızca eskiden ona verilmeyen lükslerle birlikte haremdeki tembel hayatına devam etmek istemektedir.

---

* (Far.) "Binlerce zanaat" anlamındadır. (ed.)

Ancak bazı kayıtlara göre sarhoş olduğunda kötü bir insana dönüşmektedir. Bir seferinde kardeşini kör ettiği ve başka bir sefer ise idam emirleri verdiği söylenmektedir.

Bu, güçlü bir hükümdar olmadığı halde ayakta duran Safevi Devleti'nin ve bürokrasisinin gücünün ve ihtişamının göstergesidir. Diğer İslam devletlerinde bu durum genelde vezirin veya başvekilin hükümdar olmasına zemin hazırlar. İsfahan'da ise diğer önemli saray memurlarının etkisi (haremi yöneten Şah'ın teyzesi Meryem Begüm'ün etkisi) tek bir kişinin siyasi üstünlüğünün önüne geçer. Ancak zaman geçtikçe saray erkânı kendi özel ve hizipçi çıkarları yararına, rakiplerinin çıkarlarının aleyhinde davranmaya başlar. Devlet çıkarlarının önemi giderek azalır. Bürokrasiler, doğalında erdemli kurumlar değildir; hata yapmamak için hizmet etiğini kuvvetlendirecek katı liderlere ve periyodik reformlara ihtiyaç duyar ve liderlerinin sorumsuzca davrandıklarını gören saray memurları onları taklit ederler.

Politik ilişki açısından ulemanın saraydaki etkisi ise Şah'ın yönetime katkısının azaldığı ölçüde kuvvetlenir. Özellikle bir isim Muhammed Bakır el-Meclisi'nin insanların içindeki en kötü güdüleri harekete geçirerek rejimin popülaritesini artırmak için azınlıkları hedef gösteren politikalar ürettiği söylenir (en azından Hindu Hint tüccarlara yönelik).[26] Bu baskıcı uygulamalar dönemsel ve öngörülemezdir. Bazen Hintlere veya Musevilere, bazen Ermenilere, bazen Sûfilere ya da Zerdüştlere ya da Sünni Müslümanlara yönelir. Ancak Ehl-i Kitap'a rağmen Museviler ile Hıristiyanlar da korunmasızdır ve azınlıklar hukuk karşısında dezavantajlıdır, aşağılamalara maruz kalırlar ve *âhunlar* (isyan çıkaran vaizler, mollalar) hırslarının karşısında savunmasızdırlar. Âhunlar; Museviler, Hıristiyanlar ve diğer azınlıklara karşı kentli çeteler kurarak nam salmayı arzulamaktadırlar. Meclisi'nin Şah Süleyman döneminden sonra durumun kötüleşmesindeki kişisel so-

rumluluğu tartışmalıdır (örneğin Meclisi'nin *Lighting Bolts Against Jews* [Musevilere Karşı Şimşekleri Çakmak] adlı eseri İslam'ın azınlıklarla ilgili hükümleri konusunda kitabın başlığının aksine oldukça ılımlıdır[27]), ancak Meclisi etkili bir figürdür ve Süleyman'dan sonraki hükümdarlık döneminde de önemli bir isim olmak istemektedir. Çok sayıdaki yazısı Sünnilere ve Sûfilere karşı da güçlü bir öfke barındırır. Bu hareket *Meclisi*'yi aşmıştır (ki *Meclisi* bir grup için radikalken diğer bir gruba göre ılımlı olabilir), fakat bu hareketin dönemin Şii mezhebinin yalnızca bir tarafını temsil ettiğini unutmamak gerekir. Diğer Şii ulemalar *Meclisi*'nin baskıcı politikalarına eleştirel yaklaşmışlardır.[28]

Şah Süleyman'ın hükümdarlığı sona yaklaşırken Safevi rejimi dışarıdan bakıldığında hâlâ güçlüdür, ancak aslında ciddi ölçüde zayıflamıştır. İhtişamlı abideleri hâlâ ayaktadır ama İran'ın bir zamanlar hoşgörülü ve tasavvuru kuvvetli entelektüel dünyası artık daha dar, daha küçük akıllar tarafından yönetilmektedir.

5

Safevilerin Çöküşü, Nadir Şah, On Sekizinci Yüzyıl Fetret Devri ve Kaçar Hanedanlığı'nın İlk Yılları

Morgî dîdem nişeste ber bâre-yi Tus
Der çeng girifte kelle-yi Keykâvûs
Bâ kelle hemîgoft ki: Efsûs, efsûs!
Kû bang-i cereshâ vu kocâ nâle-yi küs?

Bir kuş gördüm, Tus burcuna konmuş
Keykâvus'un başını pençesine almış
Diyordu kelleye: Yazık, çok yazık!
*Nerede çan sesi? Kös iniltisi nerede kalmış?**

Ömer Hayyam'a atfedilir.

Yaygın bir hikâyeye göre Şah Süleyman Temmuz 1694'te (Hicri 1105) ölmeden önce hangi oğlunun yerine geçeceğine karar vermemiştir. Saray mensuplarını ve memurlarını çağırarak şöyle der: "Eğer rahatlık arzuluyorsanız Hüseyin Mirza'yı seçin. Eğer dileğiniz ülkenin zaferiyse Abbas Mirza'yı tahta çıkarın."[1] Süleyman ölünce haremağa-

* Alıntı yapılan kaynak: Sâdık Hidâyet, *Hayyam'ın Terâneleri*, çev. Prof. Dr. Mehmet Kanar, YKY, 1999. (ed.)

ları Hüseyin'de karar kılarlar, çünkü onun daha kolay kontrol edilebileceğini düşünürler. Haremin hâkimi Meryem Begüm'ün de taht için gözdesi Hüseyin'dir zaten ve tahta Hüseyin Şah çıkar.

Böylesi hikâyeler tarihçileri bir sorunla karşı karşıya bırakır. Bu hikâyeler, güçlü anekdotsal niteliklerinden bağımsız olarak modern tarih yazımına uygun biçimlere sahip değildir ve dönemsel geçerlilikleri bile onların olduğu gibi kabul edilebilmelerini sağlayamaz. Şahın ölüm döşeğindeki sözleri, iki şehzadenin muntazam nitelikleri, bürokratların müstehzi seçimleri; bunların hepsi klişe anlatılardan öteye geçmez. Fakat hikâyeyi tamamen göz ardı etmek de olduğu gibi kabul etmek kadar hatalıdır. Hikâyeyi, söylendiği iddia edilen o cümleler hiç kurulmamış olsa dahi, tüm olayların ve nedenlerin mahiyetinin bir yansıması olarak okumak gerekir. Söz konusu hikâye, nedensel ihmalkârlığın, hatta diğer kaynaklardan bildiğimiz gibi Şah Süleyman'ın sorumsuz yönetiminin yansımasıdır. Sonuçların da gösterdiği gibi bu hikâye Şah Sultan Hüseyin'in karakterine ve saray erkânının arzularına dair doğru bir resim çizmektedir. Her şeyden öte, Şah Süleyman'ın verasetin ucunu açık bırakması ve politik gücü elinde tutan saray erkânının en kolay yönetilebilir şehzadeyi tahta çıkarması inandırıcı bir hikâyedir.

En başlarda Şah Sultan Hüseyin, sarayın önde gelen din adamlarının istediği gibi Muhammed Bâkır Meclisi gibi dindar görünmektedir. Saraydaki din adamlarının önceliğiyle sarayın şarap mahzenindeki şaraplar sarayın önündeki *meydana* getirilerek resmi olarak teker teker parçalanır. Yeni şah, taç giyme töreninde kılıcını geleneksel olarak bir sûfiye döktürmeyip yerine Meclisi'nin bunu yapmasını istemiştir. Aynı sene içinde meyhaneler, kahvehaneler ve genelevlerin kapatılması emri verilir ve fuhuş, afyon, "renkli otlar", oğlancılık, kamusal alanda müzik, dans ve kumar da uçurtma uçurma

gibi daha masum eğlencelerle birlikte yasaklanır. Kadınlara evlerinde kalmaları, gösterişsiz davranmaları emredilir ve akraba olmadıkları erkeklerle aynı alanda olmaları yasaklanır. İslami kıyafetler giyinmeleri gerekmektedir. Yeni yasalar saray hazinedarlarının protestolarına rağmen uygulanır. Çünkü devlet fuhuş ve diğer eğlencelerden aldığı vergilerden ciddi gelir sağlamaktadır ve yeni yasalarla hazinede *günlük* 50 kg altın değerinde bir düşüş yaşanacaktır. Yeni emirler, tüm halkın duyması için camilerde okunmuş, bazı camilerin ise kapılarındaki taşa kazınmıştır. Başka bir emir ise imparatorluğun dört bir tarafındaki tüm vezirlerin, valilerin ve diğer seküler memurların Meclisi'ye, yani *Şeyhü'l-İslam*'a itaat etmelerini söyler. Kurallara uymayanlar (veya geçmişte uymamış olanlar) cezalandırılacaktır.[2] Bu, bir çeşit İslami devrimdir.

Ancak tahta geçtikten sonraki birkaç ay içinde Şah Sultan Hüseyin de babası kadar içki içmeye başlar ve büyük teyzesi Meryem Begüm (Meclisi'nin kadın özgürlüklerine yaptığı saldırılarla aşağılanmış hissetmiş olabilir) saraydaki hâkimiyeti yeniden ele geçirir. Sûfiler gölgede bırakılmıştır, ancak tamamen baskı altında değillerdir. Yeni emirler, sarayda içkinin önüne geçmemiş ve hatta toplumun geneli tarafından göz ardı edilmiştir, ancak bu yeni yasalar azınlıklara yönelik hoşgörüsüz ve baskıcı ortamı daha da kötüleştirmiştir. Özellikle Sünnilerin çoğunlukta olduğu Belücistan, Herat, Kandahar ve Şirvan gibi sınır bölgelerinde bu baskıcı ortamın sonuçları yıkıcı olur. Bu, Meclisi'nin başarısıdır. Saraydaki diğer din adamları da onun 1699 yılında ölmesinden sonra aynı ruhu devam ettirmiştir.

Şah Sultan Süleyman ılımlı, iyi niyetli bir adamdır. Karakterinde kesinlikle acımasızlık yoktur ve babası gibi yirmi sekiz sene süren egemenliği boyunca bir idam emri verdiğine dair hiçbir kaynak yoktur. İzole büyütülüşü ve miskin doğası

onu sorunlarla rahatsız edilmekten ya da canının sıkılmasından hoşlanmayan bir adam haline getirmiştir. Sarayın dışındaki dünyaya ya da tanımadığı insanlara karşı tüm güvenini yitirdiği için de izole bir hayatı tercih etmiştir. Şarabı ve yemeği seven, ancak dindar ve insancıl biridir ve tüm enerjisini İsfahan'ın güneybatısındaki Ferahabad'ın bahçe ve kasırlarına ayırır. Saray erkânı ve saray mensupları tüm devlet işlerini kendilerine bırakması ve sorumluluktan kurtulması için onu teşvik eder. Hüseyin'in diğer ana ilgi alanı ise sekstir. Elçileri memleketin dört bir tarafından güzel kızları toplayıp (Musevi hariç herhangi bir grup veya dinden olabilirler) İsfahan'a getirir ve Şah'ın haremine yerleştirir. Hamile kalan kadınlar haremden çıkarılarak para ve hediyelerle ödüllendirilir. Bazıları ise seçkin soylularla evlendirilir, böylece çocukları erkek olursa bu soyluların vârisleri olabileceklerdir.[3]

Şah Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin gibi barışçıl, pasif, bahçe işlerinden, içkiden ve miskinlikten zevk alan hükümdarlarla dünyanın daha iyi bir yer olacağı düşünülebilir. Ancak savaş ve politika tıpkı doğa gibi boşluktan nefret eder. 1700 yılında İran, güçlü doğal sınırlar, kendisi kadar barışçıl ya da daha ciddi sorunlarla uğraşan geleneksel düşmanlarıyla iyi bir coğrafi konuma sahiptir. Devletin ekonomik durumu tartışmalıdır, ancak bugün biliyoruz ki çöküş olarak görülen belirtiler aslında devletin ekonomik değişimlere uyum sağlayamamasının işaretleridir.[4] Avrupa ticaretinin genişleyerek Asya ekonomisine zarar verip kendisine tabi kılmasına henüz zaman vardır. Fars mimarlar hâlâ güzel binalar inşa etmektedir. İsfahan'daki Maderi Şah Medresesi Safevi mimarisinin son dönem eseridir. Devlet yönetimi Şah'ın kayıtsızlığına rağmen sorunsuzca işlemektedir ve devlet hâlâ vergileri toplayabilmekte (olması gerekenden az da olsa) ve güçlü ordulara sahip olabilmektedir. Ancak Safevi Devleti'nin zayıf bir merkezi vardır ve geri kalan dünya Moğolların ve halef-

lerinin dönemlerinde olduğundan daha yumuşak veya dost değildir. Safevilerin düşüşü hikâyesi bir devletin en önemli endişesinin her zaman güvenlik olması gerektiğinin göstergesidir, Machiavelli'nin dediği gibi *mantenere lo stato* (devletin varlığını sürdürmesi için) öncelik güvenlik olmalıdır. Geri kalanlar; saraylar, sofistike bir yönetim, dini vakıflar, parklar ve bahçeler, güzel kıyafetler, resimler, mücevherler vs. pek hoştur, ancak boştur.

Afgan Devrimi

Safevi Hanedanlığı'nın yıkılmasının en önemli sebebi Kandaharlı Gılzai kabilesi lideri bir Afgan'dır: Mir Veys. Mir Veys zengin, iyi bağlantıları olan ve fakirlere ve arkadaşlarına yaptığı cömert yardımlarla Afganlar arasında nam salmış, ciddiyete ve takvaya önem veren, gösterişten hoşlanmayan biridir. Şii egemenliği kurmaya çalışan bir Gürcü olduğu için pek sevilmeyen Kandahar'ın baskıcı Safevi Valisi, Mir Veys'in bir isyan çıkarabilecek kadar etkili bir isim olmasından endişelenerek bir hata yapar ve onu İsfahan'a gönderir. Mir Veys, İsfahan'da rejimin zayıflıklarını görecektir. Peştun dilini konuşan Afganların çoğu gibi Mir Veys de Sünni Müslüman'dır. İsfahan'da Şah'tan Mekke'ye, hacca gitmek için izin alır. Mekke'den Safevi egemenliğine karşı devrimi meşrulaştıran bir fetvayla döner. Kandahar'a gider (Şah Süleyman Hüseyin'i hemen etkilemiş ve sadakatine ikna etmiştir) ve başarılı bir isyanla 1709 yılında Gürcü valiyi öldürür. İsyanı bastırmak için ordular gönderilir ve en azından bir vezirin birçok başka reformla birlikte Şah Süleyman döneminde varlığı azalan topçu sınıfını yeniden kurarak devleti canlandırma girişimleri olduğunu biliyoruz. Ancak bu seferler başarılı olmaz ve bu başarısızlık Herat'ın Abdali Afganlarını da isyana teşvik eder. İsfahan'daki kıskanç saray mensuplarının manevraları

imparatorluğun aktif memurlarının çalışmalarını engellemiş ya da görevlerinden etmiştir, Şah bu duruma müdahale edememiştir. Devletin saygınlığı azaldıkça Safevilere bağlı diğer topraklarda, Belücistan, Şirvan ve Bahreyn adasında da isyanlar çıkmış ya da imparatorluktan kopuşlar yaşanmıştır. Meryem Begüm, Şah'ı düzeni sağlamak adına daha kararlı adımlar atması için ikna etmeye çalışır, ancak pek başarılı olamaz ve 1721 yılında hayatını kaybeder (onun için insaflı bir ölümdür bu).

Mir Veys 1715'te ölür, ancak 1719'da küçük oğlu Mahmud İran topraklarına girer. Kirman'a kadar ilerleyen Mahmud şehri ele geçirir ve ardında korkunç bir yıkım bırakır. Bu başarıyla cesaretlenen Mahmud 1721'de Afganlardan, Belucilerden ve maceraperestlerden oluşan bir orduyla geri döner. Mahmud dengesiz bir karakterdir ama onu başarılı yapan bu istikrarsız karakteridir. Kirman ve Yezd'de bazı zorluklarla karşılaşır, ancak daha ihtiyatlı bir liderden farklı olarak dönmek yerine Safevi başkentine doğru emin adımlarla ilerler. Safevi veziri Afganların karşısına belki de onların iki katı büyüklüğünde bir ordu çıkarır, ama savaşın olduğu 8 Mart 1722 günü Günabad'da Fars komutanlar saraydaki hizipler nedeniyle ayrılır ve savaş esnasında birbirlerini desteklemez. Şah Sultan Hüseyin İsfahan'da kalmıştır (Şah Abbas'ın asla yapmayacağı bir şeydir). Hüseyin'in Gürcü muhafızları savaş alanında kuşatılarak katledilirken vezirin birlikleri bekleyip izlemekle yetinir. Vezirin Arap müttefikleri ise Afganların eşyalarını yağmalamaya gitmişlerdir. Fars topları ise birkaç başarılı atış bile yapamadan yağmalanır ve Safevi birliklerinin geri kalan kısmı başkente doğru kaçmaya başlar.

Belki de şanslarına hayret eden Afganlar ise İsfahan'ı kuşatır (sayıları başarılı bir kuşatma için yeterli değildir ve duvarları yıkacak ağır topları yoktur). Marttan ekime kadar korkunç bir kuşatma altında kalan başkent halkı ayakkabı

derisi ve ağaç kabuğu yemeye ve hatta bazı kaynaklara göre yamyamlığa mahkûm eden bir açlık yaşar. Dışarıdan erzak sağlama ya da yardımcı birlikler getirme fırsatları kaçırılır, fakat Şah'ın oğullarından biri olan Tahmasb kaçmayı başarır ve İran'ın kuzey bölgelerinde destekçi toplamaya başlar, ancak bu girişimler çok verimli olmaz. Nihayet 23 Ekim'de Şah ödünç aldığı bir atın üstünde Farhabad'daki çok sevdiği eski bahçesine doğru yola çıkar ve şehri teslim ederek tahtı Mahmud Gılzai'ye bırakır.

İsfahan'ın Afganlar tarafından işgal edilişinden sonra Osmanlı Türkleri bu fırsatı değerlendirerek Tebriz, Kirmanşah ve Hamedan da dahil İran'ın batı eyaletlerini fetheder-ler (ciddi bir dirençle karşılaşmazlar). Bu bölgede Osmanlı egemenliğinin güçlenmesini istemeyen Büyük Petro ise son seferinde Hazar Denizi'nin güney kıyılarını fetheder. Bu işgallerin ardından ve şehirlerde ciddi direnişlerin olmamasından Safevilerin 16. yüzyılda kurduğu İran Devleti'nin sonsuza kadar yok olduğu düşünülebilir. Desteğinin merkezi olan Kandahar'dan uzakta, İsfahan'da Safevi İmparatorluğu'nun yalnızca küçük bir kısmını kontrolü altında tutan Mahmud ise gittikçe dengesizleşir ve paranoyaklaşır. Şubat 1725'te Safevi Hanedanı'nın tüm erkeklerini kendi elleriyle katleder. Katliama ancak Şah Sultan Hüseyin fiziksel olarak müdahale edince son verir. Kısa bir süre sonraysa, akli melekelerini artık iyice yitiren Mahmud ya hastalıktan ölür ya da öldürülür. Onun yerine kuzeni Eşref geçer. Eşref başlarda Şah Sultan Hüseyin'i koruyacağına söz verir, ancak Osmanlıların onu tekrar tahta geçirme girişimlerinin önüne geçmek için Şah Hüseyin'in kellesini alır.

1720'ler birçok Fars için sefil bir dönemdir. Osmanlıların işgal ettiği topraklarda bazıları önce köle olarak alınır (Sünni Osmanlılara göre kâfir oldukları için Şiileri köleleştirmek meşrudur). Afganların kontrolü altındaki topraklarda ise

Fars kasabalı ve köylüler sürekli saldırıya ve yağmaya maruz kalır. Üstelik Eşref, Farslara, Hıristiyanlardan, Zerdüştlerden ve hatta Musevilerden bile daha kötü davranılması gerektiği, onların hiyerarşinin en alt tabakasında oldukları fermanını verir.[5] İşgalcilerle direnişçiler arasındaki çatışmalar ise devam etmektedir. Tüm ekonomi alt üst olmuş, yokluk, yoksulluk ve güçlükler artmıştır.

Tahmasb'ın Kölesi

Bu karmaşanın ortasında, belirsizliklerin içinde eski Afşar Kızılbaşlarından genç bir kumandan Nadir Kulu yükselir. Nadir kuzeydoğudaki Horasan eyaletinde yerel bir egemenlik kurmuştur. Çağdaşları onu, zekâ fışkıran koyu renk gözleriyle uzun ve yakışıklı bir adam olarak tanımlar. Düşmanlarına karşı acımasız, ona biat edenlere karşı ise bağışlayıcıdır. Gerekli durumlarda, etkilemesi gereken birinin karşısında ise son derece hayranlık uyandırıcıdır. Hareketli ve at sırtında her daim çok mutludur; atları seven iyi bir binicidir. Fevkalade gür bir sesi vardır (bir seferinde bir isyancı ordusunu yalnızca sesiyle kaçırdığı söylenir; asiler ancak onun saldırı emirleri verdiğini duyduklarında yalnızca bir komutanla karşı karşıya olduklarına inanmışlardır).[6] 1726 sonbaharında, bu gür sesli komutan Tahmasb'la güçlerini birleştirince Safevi davası bir miktar güç kazanır ve Horasan'ın başkenti Meşhed'i tekrar ele geçirir (Tahmasb Şah Sultan Hüseyin'in oğludur, destekçileri tarafından Şah ilan edilmiştir, ancak Kuzey İran boyunca Afganlar ve Osmanlılardan kaçmıştır). Tahmasb hizmetleri karşılığında Nadir'e Tahmasb Kulu Han adını verir. Bu adın anlamı "Tahmasb'ın kölesi"dir. Bu şekilde hanedanlık ismine sahip olmak bir onurdur, ancak Tahmasb Kulu Han gücünü kanıtlayacaktır. Nadir'den farklı olarak Tahmasb babasının ve büyükbabasının tüm hatalarını

kendinde birleştirmiştir. Beceriksiz, tembel, kindar bir alkoliktir. Her zamanki yetiştirme yöntemi her zamanki etkiyi oluşturmuştur. Tahmasb'ın saray mensuplarından biri onun, hükümdarlığı döneminde asla başarılı olamayacağını, çünkü her zaman sarhoş olduğunu ve kimsenin onun aklını başına getiremeyeceğini söylemiştir.[7]

Herat'ın Abdali Afganlarını korkutmak için cezai bir sefere çıkarak konumunu güçlendiren ve Tahmasb'ın sarayında kendi siyasi üstünlüğünü kuran Nadir, nihayet 1729 sonbaharında İsfahan'ı işgal eden Afgan güçlerine saldırmaya hazırdır. Yunan tüccar ve seyyah Basile Vatatzes'in kayıtları Nadir'in orduya yaptırdığı günlük idmanlara dair oldukça canlı bir tarif yapmaktadır. Nadir'in kariyeri boyunca birliklerine bu rutinleri uyguladığını biliyoruz, ancak başka hiçbir kaynak bu egzersizleri bu kadar detaylı anlatmamıştır.

Vatatzes, Nadir'in atının üstünde idman alanına girdiğini, eğitmenlere kafasını sallayarak selam verdiğini yazar. Atını durdurur ve bir süre sessizce birliklerini inceler. Nihayet eğitmenlere döner ve o gün hangi tabur düzenini ya da hangi silahla çalışacaklarını sorar. Sonra idmanlar başlar:

> *Ve çeşitli pozisyonlardan saldırırlar ve dönerler ve aksi yönde dönerler, kapanma düzenine geçerler ve kapanırlar ve dağılma düzeni ve sonra aynı noktada yeniden kapanırlar ve uçuşlar; bu uçuşlar sırasında dağılmış birlikler hızlıca toplanarak karşı taarruza geçer... Ve at sırtında her çeşit askeri manevrayı çalışırlar ve gerçek silah kullanırlar, ancak yoldaşlarını yaralamayacak kadar büyük bir dikkatle.*

Savaş düzenlerini çalışmanın yanında atlılar mızrak, kılıç, zırh ve yay gibi bireysel silahlarla da hünerlerini gösterirler. Oklarına hedef olarak bir direğin üstüne camdan bir top konur ve asker dörtnala giderek o topu vurmaya çalışır. Yalnızca birkaçı başarabilir, oysa Nadir ellerinde ok ve sadak,

kollarını kanat gibi sallayarak dörtnala gider ve üç ya da dört atışın iki ya da üçünde hedefi vurur; tıpkı bir kartal gibidir. Süvari eğitimleri üç saat sürer. Piyade birlikleri de onlarla birlikte çalışır:

> *... Piyadeler –tüfek taşıyanları kastediyorum– kendi birliklerinde toplanır ve silahlarıyla bir hedefe ateş ederler ve hiç durmadan çalışırlar. Eğer o [Nadir] sıradan bir askerin istikrarlı bir şekilde başarılı olduğunu görürse onu 100 veya 50 adamın komutanı yapar. Tüm askerleri cesarete, yeteneğe ve deneyime teşvik eder ve bizzat güçlü bir karakter ve askeri erdem örneğidir.*[8]

Vatatzes'in tarifi süvarilerin askeri manevraları ve bireysel silah yetenekleri üzerinde durmaktadır, çünkü etkileyici olanlar bunlardır; ancak piyadelerin eğitimlerine, baruta yapılan yüklü harcamalara ve eğitimlerde top kullanımına dair anlatıları Nadir'in, birliklerinde ateşli silahların kullanımını artırmak istediğini gösterir. Bu tasvir aynı zamanda yanında çalıştırdığı kişileri dikkatlice seçtiğini ve hak edeni terfi ettirdiğini gözler önüne serer. Ordusunun akıllıca, esnek ve hızlı hareket etmesi için bunları askerlere öğretecek iyi eğitmenlere ve komutanlara ihtiyacı vardır. Günde üç saatlik çalışmalar zamanla Nadir'in askerlerinin kontrol ve disiplinlerini artırır, böylece savaş meydanlarında neredeyse onun aklının uzantıları gibi hareket etmeye ve savaşmaya başlarlar. Vatatzes, Nadir'in adamlarını kendi eylemleri üzerinden etkilediğini söyler. Savaş alanında kendisinin de sahip olduğu ilkeleri askerlerine öğretir. Eğitim, ateşli silahlar, disiplin, kontrol ve kişisel bir model olarak kendisi savaşlardaki başarısının anahtarlarıdır. Nadir zaten çok gelişmiş yöntemleri kullanarak ordusunu dönüştürmeyi başarmıştır.

1729 yılının sonuna kadar Nadir üç savaşta Afganları yenerek İsfahan'ı geri alır. Tahmasb yeniden Şah olarak eski başkente döner. Ancak Nadir mağlup Afganların peşinden

gitmeyi kabul etmeden önce Tahmasb'dan orduyu desteklemek için vergi toplama sorumluluğunu talep eder. Vergi toplama hakkı Nadir'in devlet içinde orduya bağlı başka bir devlet kurmasını sağlar.

Nadir beklendiği üzere Afgan işgalci güçlerinin tüm kalıntılarını temizler. Herat'ı fethetmeden önce ise batı İran'dan Osmanlı güçlerini çıkarmak için yola çıkar. Tüm bu seferlerde Nadir'in modernleştirilmiş, barutlu silah kullanmada usta kuvvetleri düşmanlarına üstün gelmiş, hem Afgan süvari birliklerinin gaddarlığını hem de Osmanlı birliklerinin saldırılarını bertaraf edebildiklerini kanıtlamıştır. Ancak Nadir, Herat'tayken Tahmasb'ın onun yokluğunda Osmanlılarla yeni bir savaşa girerek yenilgiyi kabul ettiğini ve sonrasında da Osmanlılarla aşağılayıcı bir barışa imza attığını öğrenir. Nadir anlaşmayı tanımadığını ilan ederek batıya ilerler. Nadir'in kendini açıktan açığa ortaya koyması ve bu eylemi için destek araması oldukça dikkat çekicidir.

1732 yazının sonlarında nihayet İsfahan'a varan ve her zamanki dikkatiyle olacaklara hazırlanan Nadir, Tahmasb'ı sahte bir güvenlik duygusuna sürükleyerek sarhoş eder. Sonra da bu şahın itibarsız konumunu Şii saray erkânına ve orduya teşhir eder. Nadir'in kışkırtmalarıyla toplanan ileri gelenler Tahmasb'ın hükümdarlık yapmaya yetkin olmadığını ilan ederler ve onun yerine henüz bebek olan oğlu Abbas'ı tahta geçirirler. Nadir bu bebeğin başkomutanlığını yapmaya devam eder ve taç giyme töreninde Kandahar, Buhara, Delhi ve İstanbul'daki yönetimlerin boyunlarındaki dizginleri atacağını ilan eder. Oradakiler Nadir'in sözlerini nafile palavralar olarak değerlendirmiş olabilir, ancak tarih Nadir'i değil onları yanıltacaktır.

Nadir'in ilk işi yeniden Osmanlılara saldırmak ve İran'ın batı ve kuzey sınırlarını yeniden kazanmak olacaktır. Osmanlı Irak'a yaptığı ilk sefer başarısızlıkla sonuçlanır; merkezi

olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı en güçlü birliklerin olduğu kuvvetli bir ordu, deneyimli bir komutan liderliğinde Bağdat'a doğru yola çıkar. Bu, Nadir'in o zamana kadar deneyimlediğinden farklı bir savaş düzenidir. Nadir, kendinden çok emin bir şekilde kuşatma altındaki şehre giden yardımları engellemek için ordusunu bölerek bir kısmını Bağdat'ın dışına konuşlandırır ve ciddi bir şekilde bozguna uğrar. Geri çekilir; ancak birkaç ay içinde insafsızca, bedelini bahtsız köylülere ve kasabalılara ödeterek kaybettiği adamların ve silahların yerini doldurur ve Türklerle yeniden savaşa girer. Bu kez, Osmanlı kuvvetlerini Kerkük yakınlarında mağlup eder. Sonra ordusunu kuzeye çeviren Nadir Haziran 1735'te Erivan yakınlarında yeni bir Osmanlı ordusuna da ezici bir yenilgi yaşatır. Ateşkes müzakerelerinde İran'ın 1722'den önceki sınırlarını vermeyi kabul eden Osmanlılar geri çekilir. Osmanlılara karşı Nadir'le ittifak yapan Ruslar zaten Hazar kıyılarındaki Fars topraklarından çıkmışlardır ve müttefiklerinin zaferlerini coşkuyla karşılarlar (Rus ordusu, Gilan'ın nemli ikliminde yayılan hastalıklar nedeniyle çok sayıda asker kaybetmiştir).

Nadir Şah

Kandahar dışındaki bölgelerde Nadir, Safevi İran'ın tüm eski topraklarında yeniden kontrolü ele geçirmiştir. Artık kendisini Şah ilan etmenin zamanı gelmiştir. Mugan ovasında toplanan ülkenin ileri gelen soyluları, kabile reisleri ve İran'ın seçkin din adamları Nadir'in hükümdarlığını desteklerler. Bu konuda az sayıda muhalefet söz konusu olmuştur. Baş mollanın Safevi saltanatı lehine konuştuğu duyulunca boğularak öldürülmüştür. Bebek Şah Abbas tahttan indirilir ve Safevi hanedanlığı sona erer. Sonraki zorba namına ve bahtsız mollaya (mollanın idamı politik bir mesajdır) rağmen Nadir,

kendisinden önceki ve sonraki hükümdarlardan farklı olarak neredeyse hiç politik şiddet kullanmadan başa geçer. Tahmasb'ın tahttan indirilmesi ve Mugan'daki taç giyme töreni suikastların değil dikkatli bir hazırlığın, propagandanın, kurnaz manevraların ve mütehakkim askeri gücün, her şeyden öte de onun askeri başarılarının sonucudur.

Mugan'da başka önemli olaylar da olur. Nadir'in tahta kabulü, Fars halkının, Sünni Müslümanlara karşı baskıcı Şii pratiklerinin durması talebinin de kabulüdür (özellikle de ilk üç halifeye lanet okuma ritüelinin). Nadir'in dini politikaları çeşitli amaçlara hizmet etmektedir. Sünniliğe doğru bir tutum değişikliği ordudaki geniş Sünni birliklerin sadakatini kazanmasına da yardımcı olur. Sünni birliklerin orduda bu denli geniş yer tutmasının nedeni Safevi yanlısı olma eğilimi gösteren geleneksel Şii faktörlere bağlılığı azaltmaktır. Ancak yeni politikalar saldırgan bir dogmatizme sahip değildir. Nadir, dini azınlıklara çok daha hoşgörülü davranır, Ermenilere karşı cömerttir ve onun hükümdarlığı Museviler tarafından zulümden kurtuluş olarak tanımlanır[9] (ancak özellikle sonraki yıllarda azınlıklar Nadir'in zalim baskısından ve ağır vergilerinden herkes kadar nemalanmışlardır). Dini politikaları, Nadir'in Şii cami ve tapınaklarına giden yardımları birliklerine ekstra mali kaynak olarak aktarmasını kolaylaştırır. Nadir, İran sınırlarında Sünniliği yaygınlaştırmaya değil, yalnızca dini pratikleri tanzim etmeye çalışır. Ancak İran dışında kendisinin ve ülkenin Sünniliğe döndüğünü ilan eder.[10] Nadir'in devlet dinini Sünni olarak ilan etmesi, onu İslam üzerindeki egemenlik savaşında Osmanlı sultanıyla karşı karşıya getirecektir. Eğer Şii olarak kalmaya devam etseydi böyle bir rekabet söz konusu olmazdı.

Nadir'in dini politikaları, rejiminin ve iktidarının prensiplerini Safevilerin egemenlik yöntemlerinden ayırmaktadır. Yalnızca dini politikalarla değil, azınlık politikalarıyla

Yarım kalmış bir Hint minyatüründe dünyanın en yetenekli ve başarılı askeri liderlerinden biri: Nadir Şah. Bu minyatür gibi onun başarıları da ölümüyle yarım kalmıştır ve İran onu içten içe çürüten bir karışıklığa sürüklenmiştir. Nadir'in kılıcını çekerek Delhi'deki katliamın işaretini verdiği söylenir.

ve oğullarını hareme kapatmak yerine sancakbeyliklerinde görevlendirerek de Safevi devletinden farkını ortaya koyar. Ayrıca hareminin büyüklüğünü makul ölçülerde tutar ve kadınların kaçırılmasını yasaklayan yasalar çıkarır. Tüm bunlar Nadir'in saltanatı ile son Safevilerin yönetimi arasındaki farkı göstermektedir.

Batı sınırları güvenli ve anakaraları sulh içinde olan ülkenin yeni şahı Nadir, Kandahar'ı fethetmek üzere doğuya doğru ilerler. Bu yeni seferin maliyetini karşılamak için alınan haraçlar ciddi ıstıraplara sebep olur ve ülkenin birçok bölgesinde ekonomiyi neredeyse durma noktasına getirir. Uzun bir kuşatmanın ardından Nadir, Kandahar'ı ele geçirir, ancak bununla kalmaz ve Moğol otoritelerinin Afgan kaçaklara iltica hakkı vermesini bahane ederek Fars ve Moğol imparatorlukları arasındaki eski sınırı geçerek Kabil'i alır ve Delhi'ye doğru ilerler. Delhi'nin kuzeyinde, Karnal'da Moğol İmparatoru

Muhammed Şah'la karşı kaşıya gelir. Farslar sayıca çok daha azdır, ancak iyi eğitimleri, ateşli silahları ve Moğol komutanlarının kendi aralarındaki rekabeti ve bölünmüşlüğü sayesinde Nadir'in ordusu galip gelir. Moğol kumandanların ateşli silahlara karşı savunmasız olan filler üstünde olması da Nadir'in işini kolaylaştırmıştır. Silahlardan korkup vahşileşen ve kontrolden çıkan filler binicilerine ve yollarının üstündeki herkese dehşet saçmıştır.

Nadir, Karnal Savaşı'nın ardından 1739'da Delhi'ye gider. Oraya gittikten kısa bir süre sonra isyan patlak verir ve Fars askerlerin bazıları öldürülür.

Evinden bu kadar uzakta olan Nadir söz konusu Moğol İmparatorluğu'nun zenginliği olunca kontrolü kaybetmeyi göze alamaz. Yaklaşık 30.000 insanın, çoğunlukla masum sivillerin öldüğü acımasız bir katliam emri verir. Bu katliamdan önce Nadir genelde (en azından savaş meydanlarından uzakta) amaçlarına kan dökmeden ulaşmıştır. Fakat Delhi'yle birlikte vicdanıyla hareket etmenin gereksiz olduğuna kanaat getirmiş olabilir.

Diplomasi ile tehdidi harmanlayan Nadir, Moğol imparatorunun mücevherlerden, altın ve gümüşlerden oluşan muazzam hazinesinin sahibi olur ve İndus Nehri'nin batısındaki Moğol topraklarını da hediye olarak kabul eder. Hazine yaklaşık 700 milyon rupi değerindedir. Bu para, Fransız hükümetinin Yedi Yıl Savaşları'nın (1756-1763) toplam maliyeti olan 1,8 milyar *livre tournois*'ya* denktir. Bu toplam maliyetin içinde Avusturya hükümetine verilen devlet desteği, deniz ve kara savaşlarının maliyeti de vardır. Bugünün parasıyla bu miktar yaklaşık 90 milyon sterlin eder, Nadir'in Delhi'den çekilmesinin değeri olan yaklaşık 87,5 milyon sterline yakın bir miktardır. Nadir'in ele geçirdiği mücevheratın bir kısmının,

* Ortaçağ Fransa'sında kullanılan para birimi. (ed.)

Kûh-i Nûr, Deryâ-yı Nûr ve *Tâc-ı Mâh* gibi en büyük ve en etkileyici olanlarının ilerleyen yıllarda karmaşık ve genelde kanlı bir tarihleri olacaktır.

Nadir, Moğol İmparatorluğu topraklarını karşılıksız ilhak etmeye çalışmaz. Delhi'yi fethetmesindeki asıl amacı batıdaki fetih savaşları için gereken nakit parayı garanti altına almaktır ve yalnızca İran'ın zenginliği Nadir'in egemenliği döneminde bu nakit parayı sağlayabilecek yeterlilikte değildir.

Nadir'in seferleri İran'ın, bugün de olduğu gibi bölgedeki olayların merkezi olduğunu gösterir. Nadir'in kuşattığı Bağdat, Basra, Kerkük, Musul, Kandahar, Herat ve Kabil gibi yerler 21. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan olaylardan sonra da benzer bir merkeziyete sahip olmuştur. Şunu belirtmek önemlidir: Farslar, Nadir'in fethettiği toprakların hiçbirine yabancı değildir. Nadir ve Safevi selefleri Türk kökenlidir ve saray dili Türkçedir, ancak Farsların kültürel etkisi o denlidir ki Delhi ve Kuzey Hindistan yönetimlerinin resmi dili Farsçadır ve Osmanlı'nın İstanbul merkeziyle yapılan diplomatik ilişkilerde de Farsça kullanılır. Delhi'den İstanbul'a Fars egemenliği bölge halkının çoğu için doğal bir olgudur. Önceki imparatorlukların Farsi karakterlerinin yankıları ve Fars edebiyatı, dini ve sanatsal kültürünün her yanı kuşatan etkisi o topraklara yabancı değildir.

Nadir'in, Afgan dağlarının coğrafi bariyerlerini kaldırarak Moğolların İndus'un batısındaki topraklarını kendi topraklarına katması Nadir'in egemenliğinin, dayansaydı Hindistan'a doğru genişleyebileceğini gösterir. Aynı kapsamda Basra Körfezi'ndeki imparatorluğun farklı bölgeleri arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde yürütebilecek donanması ve rupiyle takas edilebilir şekilde tasarlanmış yeni bir para birimine geçmesi de Nadir'in imparatorluğunun potansiyelini gösterir. Eğer bunlar olsaydı (özellikle de eğer Basra, Bağdat ve ötesine giden bir ticaret yolu açılsaydı) ve akıllıca yönetilseydi Abbasi-

lerle kıyaslanabilir bir ticaret ve ekonomik enerji açığa çıkabilirdi. Ancak bu senaryolar gerçekleşmemiştir.

Hindistan'dan döndüğünde Nadir, babasının yokluğunda naip olarak imparatorluğun başına geçen oğlu Rıza Kulu'nun eski Safevi Şahları Tahmasb ve Abbas'ı idam ettirdiğini öğrenir. Nadir'in bu durum karşısındaki hoşnutsuzluğu, kendisi Hindistan'dayken Rıza Kulu'nun kurduğu inanılmaz ilişkiler karşısında hissettiği nefretle birleşir. Nadir, oğlunun naipliğini elinden alarak onu aşağılar. Bu günden sonra da ilişkileri kötüleşir ve Nadir, Rıza Kulu'nun onu tahttan indirmek için komplolar kurduğuna inanmaya başlar.

Nadir, Hindistan'dan Türkistan'a başarılı bir sefer düzenler ve Dağıstanlı Lezgiler'in isyanını bastırmak için ilerler, ancak burada şansı yaver gitmez. Lezgiler açık savaştan kaçınarak yardım konvoylarına saldırı ve pusularla gerilla tipi bir savaş yürütürler. Nadir'in birlikleri açlıktan kırılır. Nadir ise hastalanır. Büyük ihtimalle sıtmadan kaynaklı ve çok içkinin de ağırlaştırdığı bir akciğer hastalığına yakalanır. Hindistan'dan döndükten sonra daha da kötüleşir ve zamanla hastalığına kontrol edilemeyen öfke nöbetleri eşlik eder. 1742 yazında Dağıstan'dayken Rıza Kulu'nun Mayıs 1741'de Sevadkuh ormanlarında kendisine bir suikast girişimi düzenlediği haberini alır. Rıza Kulu bu suçlamayı kabul etmez, ama Nadir inanmaz ve tahta geçmesini tamamen engellemek için oğlunun gözlerini kör eder.

Dağıstan'daki başarısızlığı, hastalığı ve hepsinden öte oğlunun gözlerini kör ettiği için duyduğu derin pişmanlık Nadir'in bir çeşit sinir krizi geçirmesine sebep olur ve Nadir bir daha iyileşemez. Belki de çocukluğunda yaşadığı yoksulluk ve aşağılanmalar nedeniyle ailesi onun için çok kıymetlidir ve aile içindeki sadakat o zamana kadar hiç sorgulanmamıştır. Kurduğu egemenliğin ana noktalarından biri de budur. Artık bu temeli kaybettiği için eylemleri eski dinamikliğini ve

başarı güdüsünü barındırmaz ve Nadir korkunç bir akli ve fiziki çöküş yaşar. Dağıstan'dan, korkunç hava koşullarında ve Lezgilerin isyanını bastıramadan geri çekilir ve (aylar, yıllar önce ortaya konan planlar gereği) Osmanlı Irak'ına yeni bir sefer için yeni kuvvetleri bir araya getirir. Tüm bu kuvvetler bir araya geldiğinde toplam 375.000 kişilik bir ordu oluşur ki bu Yedi Yıl Savaşları'nın Avrupa sahnesinin en önemli oyuncuları olan Avusturya ve Prusya'nın on üç yıl sonraki toplam gücünden daha büyüktür.[11] O dönem için dünyanın en güçlü ordusudur. İran büyüklüğündeki bir ülkenin uzun vadede sübvanse edemeyeceği büyüklükte bir ordudur bu (hiçbir İran ordusu 1980-88 İran/Irak savaşına kadar bu büyüklüğe erişememiştir). 18. yüzyılda Osmanlı topraklarının nüfusu yaklaşık 30 milyon, Moğol İmparatorluğu'nun 150 milyon iken İran'ın 6 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. İran'ın 9 milyon olan nüfusu Afgan devriminden sonra 6 milyona düşmüştür. Aynı dönemde işgaller, savaş ve savaş için ödenen haraçlar nedeniyle ekonomi de çökmüştür.[12]

Ordu ve orduyu finanse etmek için ödenen vergiler Nadir'in hikâyesinin tekerrür eden temel meseleleridir. Bu ordu bir göçebe sürüsü müdür, yoksa modern askeri bir kuvvet midir? Bu sorular Nadir'in yönetim şeklinin gerici mi, yoksa ilerici mi olduğu sorusunu da beraberinde getirir. Nadir, kamusal fermanlarında Türki kökenine ve soyunun Timur'dan geldiğine vurgu yaparak kendisini onunla karşılaştırmıştır. Torununa Timur'un oğlu ve halefi Şahruh'un adını vermiş ve Timur'un mezar taşını sonra yerine geri götürmek kaydıyla Semerkant'tan kendi anıt mezarına taşıtmıştır (ne yazık ki bu süreçte mezar taşının yarısı kırılmıştır). Çeşitli durumlarda kendisini, Allah'ın günahkâr insanlar üstündeki gazabının aracı olarak tanımlar. Eski Asyalı fatihlerin egemenlikleri ve özellikle Hindistan'dan döndükten sonraki gaddar yönetim yapısı hem göçebe savaşçıların hem de modern devlet adamlarının özelliklerine benzemektedir.

Fakat Nadir, hiçbir şekilde bir kabile lideri değildir ve hayatı boyunca hep bir yabancı olmuştur. Ait olduğu Afşar boyunun önderlerinin soyundan gelmemektedir ve hatta kariyeri boyunca en azimli düşmanları Afşar boyundandır. Nadir'in müttefikleri özellikle Kürtleri ve Celayirlileri de içeren farklı gruplardan oluşur. Sonra, Şii mirası reddederek Sünniliğe döner (en azından halkın nazarında) ve ağırlıklı olarak Afgan birliklerine bağlanır. Diğer Fars liderler (ve Napolyon) gibi birinci dereceden akrabalarıyla yakın bir ilişkisi vardır ve onları politik olarak destekler. Ancak daha geniş ilişkileri bağlamında oportünist davranır, ona ve saltanatına yüklenen "Afşari" etiketi aslında yanıltıcıdır. Nadir'in anlamı enderlik ya da mucize demektir ve bu isim ona gerçekten de uygundur. Nadir *sui generis*'tir,* bir türedidir.

Nadir, yönetimi kurnaz bir şekilde kullanmış, önemli ve kusursuz bir vergi reformu başlatmıştır. Nadir'in sağlam bir yönetim anlayışı vardır. Dini politikaları ise alışılmamış ve hoşgörülüdür. Bazı çağdaşları onun, dönemin liderlerinin olağan davranışlarından farklı olarak kadınlara saygılı davrandığını belirtmiştir. Askeri alanda ise Nadir tamamen modern bir anlayışa sahiptir. Bir donanma kurmaya girişmiştir. Avrupa bağlamında Geoffrey Parker'ın** *Askeri Devrim*'le yapmaya çalıştığına benzer bir devrimi Nadir Şah İran'da yapmıştır. İlk defa onun döneminde birliklerin çoğu ateşli silahlara sahip olur. Bu da daha iyi bir eğitim ve tatbikat gerektirir. Böylesi askeri gelişmeler henüz Avrupa'da geçen yüzyılda yaşanmıştır. Nadir'in ordusu niceliksel artışın yanında maliyet artışına da sebep olur, dolayısıyla Nadir kuşat-

* (Lat.) Kendine özgü, nevi şahsına münhasır (ed.)

** Noel Geoffrey Parker (d. 25 Aralık 1943, Nottingham) özellikle erken modern dönem askeri tarih üzerine çalışmalar yapmış İngiliz tarihçi. En bilinen çalışması *Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* [Askeri Devrim: Askeri İnovasyon ve Batı'nın Yükselişi, 1500-1800] isimli kitabıdır. (ed.)

ma istidadını güçlendirmek için bazı yeniliklere mecbur kalır. Bunun üzerine devlet yönetimini daha verimli hale getirecek şekilde yeniden şekillendirir. Nadir'in tüm bu yaptıkları Avrupa'nın Askeri Devrim'inin tipik özellikleridir.

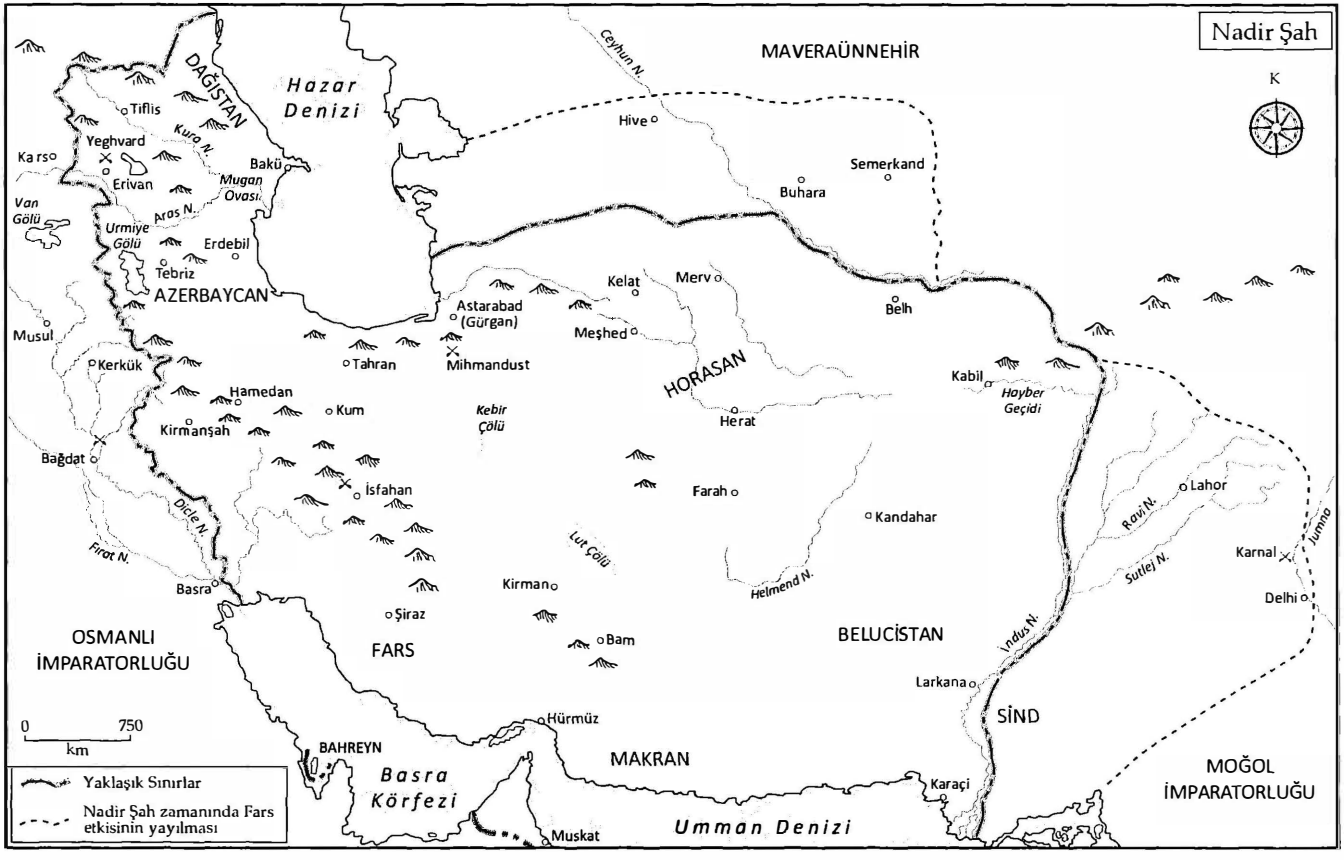
Parker ve diğerlerinin öne sürdüğü gibi eğer Nadir'in egemenliği daha uzun sürseydi, imparatorluk daha akıllıca yönetilseydi ve daha ehil bir halefi olsaydı başarılı ordusunu finanse etme çabası Fars devlet yönetimini ve ekonomisini Avrupa'da olduğu gibi dönüştürebilirdi. Bu da gelecek yüzyıllarda İran'ı sömürgeci müdahalelere direnecek güçte modernize bir devlet haline getirebilirdi. Eğer bunlar olsaydı Nadir, bugün İran ve Ortadoğu tarihinde Rusya'daki Büyük Petro'yla benzer bir şekilde, ülkesine yeni çığırlar açan acımasız, militarist bir reformcu olarak hatırlanırdı. 1740'ların başlarında muhteşem başarılar elde edeceğinin sinyallerini verir Nadir. Çağdaşları nefeslerini tutup onun Osmanlı Irak'ını alıp alamayacağını ve tüm İslam dünyasında egemenlik sağlayıp sağlayamayacağını merak eder. Bu amacın büyük bir kısmında başarılı da olur. Ancak ne yazık ki hayatının son beş yılında yaşadığı dengesizlikler, getirdiği askeri yeniliklerin maliyetinin İran'ı geliştirmek yerine çöle dönüştürmesine sebep olur. Doyumsuz para arzusu kendisinin ve saltanatının çöküşü olur.

Nadir'in ordusu 1743'te Osmanlı Irak'ına girer ve büyük şehirler dışında kalan bölgeleri hızlıca istila eder. Bağdat ve Basra kuşatma altındadır. Nadir, Kerkük'ü bombalamak için yeni bir dizi top getirir. Kerkük hemen teslim olur, ancak Musul'un savunması daha kararlı bir direnç gösterir. Nadir'in yeni topları duvarları yıkar ve şehrin içini viraneye çevirir, ancak çok sayıda askeri de başarısız saldırılarda öldürülür. Nadir'in uzun bir kuşatma için artık ne isteği ne de sabrı kalmıştır. Ekim 1743'te Osmanlılara barış önerisi getirerek geri çekilir. Musul, Osmanlı sultanını hizaya getirip tüm İslam

dünyasına egemen olma ideasının sonudur. Musul kuşatması başka bir dönüm noktasıdır.

Dağıstan'daki zararı karşılamak ve 1743 seferini finanse etmek için halktan alınan zorunlu yardım ve mallara el koyma İran'da büyük sıkıntılar ve öfke yaratır. Astarabad'da (oğlu, Kaçar hanedanlığını kuracak olan Muhammed Hasan Han Kaçar önderliğinde), Şiraz ve başka birçok şehirde isyanlar patlak verir. 1744 yılının başlarında Nadir sorunlara daha yakın olabilmek ve isyanlara karşı önlemleri örgütleyebilmek için Hamedan yakınlarında bir kampa çekilir. Başkaldırılar şiddetle bastırılır. Şiraz ve Astarabad yerle bir edilir ve iki şehirde diktiği iki kulede yüzlerce idam edilmiş adamın kafasını bulunduğu oyuklar vardır.

Nadir, nihayet önerdiği barış anlaşmasını Osmanlıların kabul etmeyeceğini anlar ve Osmanlı ordularının ülkesinin sınırlarına yöneldiğini öğrenir. Oğlu Nusrullah ordulardan birini yener, Nadir ise 1745 yazında Erivan'daki başka bir Osmanlı ordusu karşısında zafer kazanır. Bu onun son büyük zaferidir ve sonraki yıl Osmanlılarla bir barış antlaşması imzalar. Ancak o tarihe kadar Nadir'in baskıcı rejimi nedeniyle yeni isyanlar çıkar, çünkü adım attığı her yer sanki düşman kasabalarını işgal etmişlercesine askerleri ve vergi toplayanlar tarafından yağmalanmıştır. Para talebi inanılmaz boyutlara yükselmiştir ve vahşi dayaklar, sakatlamalar ve cinayetler sıradanlaşmıştır. Nadir'in hastalığı tekrarlar ve akli dengesizliği artar. 1746-1747 yılının kış aylarında para arzusu öyle çılgın boyutlara ulaşır ki ailesi ve yakın danışmanları da dahil hiç kimse kendini güvende hissetmemeye başlar. Yeğeni Ali Kulu Sistan'daki bir isyana katılır, geri döndüğünde itaat etmeyi reddeder. Önceki isyanlardan farklı olarak Ali Kulu ve yoldaşlarının Nadir'in en yakın yardımcılarıyla ilişkileri vardır. Haziran 1747'de Nadir, Meşhed yakınlarında kendi emirleri tarafından haremdeki çadırında uyurken öldürülür.

Nadir Şah
K
MAVERAÜNNEHİR
Ceyhun N.
Hazar Denizi
DAĞISTAN
Tiflis
Yeghvard
Kura N.
Kars
Bakü
Erivan
Mugan Ovası
Van Gölü
Aras N.
Urmiye Gölü
Erdebil
Tebriz
AZERBAYCAN
Hive
Semerkand
Buhara
Kelat
Merv
Belh
Astarabad (Gürgan)
Meşhed
Musul
Kerkük
Tahran
Mihmandust
HORASAN
Kabil
Hayber Geçidi
Hamedan
Kum
Kebir Çölü
Herat
Kirmanşah
Bağdat
İsfahan
Farah
Kandahar
Lahor
Ravi N.
Jumna
Karnal
Dicle N.
Fırat N.
Lut Çölü
Helmend N.
Sutlej N.
Basra
Kirman
Delhi
Şiraz
Bam
OSMANLI İMPARATORLUĞU
FARS
BELUCİSTAN
Indus N.
Larkana
SİND
0
750
km
Hürmüz
BAHREYN
MAKRAN
Karaçi
MOĞOL İMPARATORLUĞU
Basra Körfezi
Muskat
Umman Denizi
Yaklaşık Sınırlar
Nadir Şah zamanında Fars etkisinin yayılması

Emirlerden biri kendisini savunmak için kılıcını çeken Nadir'in önce kolunu sonra da kafasını keser.[13]

Nadir'in başarılarının kısa sürmesi onun İran dışında fazla bilinmemesinin nedenidir, ancak tek sebebi bu değildir. Avrupa'daki 18. yüzyıl çağdaşlarının çok ilgisini çeken ve hakkında o dönem çok yazılan Nadir, 19. yüzyılda itibar görmez. Peki, ama neden?

Durumu fazla dallandırmadan Nadir'in gücünün ve başarısının kaba Viktorya dönemi Şark anlayışına uygun olmadığını söylemek uygundur. Sömürgecilik peşindeki Viktorya döneminin algısı Doğu'yu çökmüş ve yozlaşmış bir uygarlık olarak görür. Saf İngiliz bakış açısına göre Nadir'in askeri başarıları Clive ve Wellington'un Hindistan'daki zaferlerinin değerini küçültmekte ve Avrupa silahlarının sözde fıtri üstünlüğü efsaneleriyle çelişmektedir. Bu mit İngiliz emperyalizmi ihtişamının önemli unsurlarından biridir. 20. yüzyılın ikinci yarısında Tarihin Büyük Adamları (Carlyle'ın tanımıyla) artık eskisi gibi bir kahramana tapma bakış açısıyla değerlendirilemez ve Nadir'e atfedilen kayıtsızlık özelliği belki de fatihlere yönelik genel nefretle derinleşir.

Bu nefreti hissetmeyen Nadir'in tarihçisi Mirza Mehdi Esterabadi ise Nadir'in zaferlerini Allah'ın lütfu olarak görür ve Nadir, Allah'ın takdiriyle hükmetmelidir. Bu ve benzer bakış açıları Mirza Mehdi'nin anlatıları Nadir'in eylemlerini gelecek nesillere iletme işlevi görür. Nadir zamanında onun resmi tarihçisi olarak yazan biri düşüncelerinde radikal bir bağımsızlık gösteremez. Mirza Mehdi'yle tanışmış bağımsız bir gözlemci onu "bilge, mütevazı, nazik, dikkatli ve saygıdeğer..." olarak tanımlar. Yazdığı tarih, nadir sapmalar dışında zamansal ve mekânsal bağlamda doğrudur. En başından beri Nadir'e fetihlerde eşlik eden Mirza Mehdi neler olduğuna dair gerçekleri bilebilecek önemli bir konuma sahiptir, ancak olayların üstünü Nadir'in lehine örter ve zaman zaman onu kötü gösterecek eylemlerden bahsetmekten kaçınır.

Mirza Mehdi'nin en büyük ihmali ise Rıza Kulu Mirza'nın 1742 yılında kör edilişidir. Mirza Mehdi'nin anlatılarının Nadir'in hayatta olduğu dönemin bir vakayinamesi olarak kabul edilir. Ancak bir süre sonra Mirza, Nadir'in son aylarıyla ve suikastı sonrasıyla ilgili bir bölüm ekler. Bu bölümde Nadir'in hayatta olduğu dönemde bastırmak zorunda kaldığı eleştiriler vardır. Nadir'in zulmünün onu sakinleştirmek yerine nasıl daha öfkeli biri yaptığını ve onun baskısıyla halkının nasıl kasabalarını ve evlerini terk etmeye zorlandığını, ya çöllere ve dağlara gitmek ya da göç etmek zorunda kaldıklarını anlatır. Mirza Mehdi'nin bu son bölümün girişinde kullandığı kelimeler Nadir'in saltanatının özetidir. Şunları yazmıştır:

> *Nadir Şah, hükümdarlığının başından Harezm'e dönüşüne ve Dağıstan'a ilerleyişine dek İran halkının muhafaza etmek için hayatlarını feda etmeye hazır olduğu imparatorun refahı ve adaletin yönetimiyle meşguldü, ancak sonrasında Nadir Şah tamamen değişti. Bazı düşman ruhların kışkırtmasıyla bu kederli diktatör kötü niyetli casuslara kulak verdi ve evlatlarının en iyisinin, gözbebeği Rıza Kulu'nun gözlerini oydurdu. Bu korkunç zalimliğin yerini hemen vicdan azabı aldı ve Nadir Şah bir mecnuna döndü. Egemenliğinin türlü bölgelerinden peş peşe aldığı kötü haberler ise onun öfkesini daha da artırdı.*[14]

Cehennemin Yeni Sınırları

Nadir'in ölümünden sonrası karmaşa, yıkım, şiddet ve sefaletle doludur. İnsan doğasındaki içkin iyiliğe inanmak isteyenlere sıradaki birkaç sayfayı geçmesi tavsiye edilir. Nadir'in suikasta kurban gitmesinin ardından yeğeni Ali Kulu kendisini Şah ilan ederek adını da Adil Şah (yaptıklarıyla çelişkili bir takma addır) olarak değiştirir ve Horasan'daki Kelat-i Nadiri'ye birlikler gönderir. Orada Nadir'in bir tanesi

hariç tüm oğullarını ve torunlarını öldürür, hatta doğmamış varislerin bile soyunu kurutmak için haremdeki hamile kadınların karınlarını yarar.

Nadir öldükten sonra onun bir araya getirdiği, kumandanlarla etnik gruplar arasındaki rekabeti teşvik ettiği ordusu daha fazla ortak alanda var olamaz. İskender'in ölümünden sonra olanlarla benzer bir şekilde, o zaman da ordu karizmatik generallerin peşi sıra bölünür. Nadir'in 1738'de Kandahar'daki hapishaneden çıkardığı Afganların kumandanı Ahmed Han Abdali, kampta Nadir'in suikastçılarıyla savaşır ve sonra evine döner (yanına Gilzailer, Abdaliler ve Afganlardan oluşan bir grubu da alarak). Bu sırada Nadir'in Delhi'den aldığı aralarında Kûh-i Nûr elmasının da olduğu hazinenin bir kısmını ele geçirir. Kandahar'a vardığında, modern Afganistan'ın sınırları olan Kandahar, Herat ve Kabil merkezli bir devlet kurarak Durrani hanedanının ilk şahı seçilir. Bu bağlamda Afganistan'ın Nadir Şah'ın askerleri tarafından kurulduğunu söylemek mümkündür. Nadir'in diğer kumandanlarından biri olan ve onunla Delhi'ye giden Gürcü Erekle Gürcistan'da bağımsız bir krallık kurar. Nadir'in Horasan'da bir araya getirdiği etnik grupların ve kabilelerin çoğu da evlerine geri döner. Bu grupların arasında Kerim Han liderliğinde kökenleri Luristan'a dayanan Zend kabilesi ile Ali Merdan Han liderliğindeki Bahtiyari aşireti de vardır (ancak belki de aslen Kürt kökenlidirler).

Adil Şah işsiz askerlerle dolup taşan yoksul ülkeyi kontrol edemez ve zaman içinde kardeşi İbrahim onun egemenliğini tehdit eder. Diğer hükümdarlar; Nadir'in hayatta kalan torunu Şahruh, ardından Safevi soyundan gelen Şah Süleyman ve sonra tekrar Şahruh da (bu arada Şahruh kör edilmiştir) sırayla tahttan indirilir. Şahruh, onu Nadir'in halefi olarak görüp saygı gösteren Ahmed Şah Durrani'nin rızası ve hatta kollaması sayesinde 1750'den 1796'ya kadar tahtta kalır.

Ancak 1750'lerin başlarından itibaren Meşhed hükümdarlığı Horasan'ın ötesinde bir miktar etkili olmayı başarır.[15]

Adil Şah'ın kardeşi İbrahim ilk önce İsfahan'ı kontrol etmektedir, ancak doğuya ilerledikten sonra Kerim Han Zend ile Ali Merdan Han Bahtiyari aralarında antlaşma yaparak batı eyaletlerini ele geçirir ve bir Safevi şehzadesi olan III. İsmail adına hükmetmeye başlar. Kerim Han 1754'te Ali Merdan Han'ı öldürdükten sonra zaman içinde yavaş yavaş tüm rakiplerini ortadan kaldırır ve 1759'da da İsmail'i tahttan indirir. Azerbaycan'ı kontrolü altında tutan Nadir Şah'ın Afgan kumandanlarından Azad Han, merkezi Mazenderan eyaleti olan yerel güç Muhammed Hasan Han Kaçar gibi dış rakipleri de püskürterek egemenliğini sağlamlaştırır. Kerim Han Osmanlılarla da savaşarak Basra'yı fetheder. Nadir Şah'ın hiçbir zaman başaramadığını başarır.

Kerim Han Zend'in saltanatı kanlı ve yıkım dolu bir dönemin görece sakin ve barışçıl bir kısmını oluşturur. Afgan isyanı ve Nadir Şah'ın egemenliği sürecinde İran'daki birçok şehir savaş ve baskılarla harabeye dönmüştür (Kirman gibi bazı kentler ise biri 1719'da, biri 1747'de ve biri de 1794'te olmak üzere üç kez bu savaş döneminin yıkıcı etkisinden nasibini almıştır). Yüzyılın ortasına geldiğimizde eski başkent İsfahan'ın yerleşim alanları tamamen terk edilmiştir. Issız şehrin yeni sakinleri baykuşlar ve vahşi hayvanlardır artık. Safevilerin son yıllarında dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan, dönemin Londra'sı kadar ve hatta belki de daha kalabalık bu 550.000 nüfuslu müreffeh kentin[16] nüfusu 1722 kuşatması bittiğinde artık 100.000'dir. Sonrasında birçok kişi şehre geri dönse de Afgan işgali sırasında ve sonrasında bu rakam düşmeye devam eder ve 1736 yılında yalnızca 50.000 kişi kalır.[17] İran'ın yüzyılın başındaki 9 milyonluk toplam nüfusunun savaşlar, hastalık ve göçler nedeniyle yüzyılın ortasında 6 milyona, hatta bunun da altına düştüğü tahmin

edilmektedir. Nüfus oranlarında 1800'den sonraya kadar büyük artışlar görülmez[18] (İngiltere'nin nüfusu 1700-1800 arası 6 milyondan yaklaşık 9 milyona çıkmıştır). Ticaret ise eski düzeyinin beşte birine inmiştir.[19]

Ülkenin düştüğü acınası duruma rağmen büyük dış kuvvetler Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu 1722-1725 yıllarındaki gibi müdahale etmemiştir. Bunun bir nedeni bu iki büyük gücün de ilgisinin başka yerlerde olması ve elbette bir de önceki girişimlerinin onlarda aynı deneyimi bir daha yaşama cesareti bırakmamasıdır.

18. yüzyıl, kavimlerin yeniden dirilişi olarak görülür;[20] yüzyılın büyük bir kısmında egemenlik mücadelesi veren ana kavimler (Afşar, Zend ve Kaçar) bu çekişmenin ana aktörleridir. İçsavaşlarla uğraşan birliklerin, daha çok da süvarilerin çoğu göçebe kabilelerden oluşmaktadır. Bu göçebe kabileler ise nüfusun üçte biri ila yarısına tekabül eder. Kavimlerin düzenlemesi karmaşık ve statik olmaktan uzaktır. Farklı klan, kavimsel alt bölümler, kabileler ve kabile konfederasyonlarını tanımlayan çok çeşitli terimler vardır. Kabileler arasındaki ittifaklar ise zaman zaman bozulup yeni kombinasyonlar üzerinden tekrar kurulmaktadır. En iyi dönemlerde, yüzyıllar ve binyıllar içinde sayılı görülen durumlarda kabileler kasaba ve köylerin daha yerleşik halkıyla huzursuz bir gerilim içinde yaşarlar. Kabileler ve yerleşik halk arasında genelde etnisite, dil veya din ya da hepsinin birleşimi bağlamında farklılıklar vardır. Kabile üyeleri çetin dağlarda ve çorak topraklarda yaşar ve bu sıra dışı varoluşlarıyla uyumlu daha sert davranış özelliklerine sahip olurlar. Hayvancılık yaparlar, yün ve et karşılığında köy ve kasabalarla ticari ilişki kurarlar. Karşılığında ise üretemedikleri yiyecekleri ve silah alırlar. Ancak bu açık takas biçiminin yanında güvenlik temelli, az çok gizli bir ticaret de vardır. Köylüler ekin zamanı mahsullerini rahat bırakmaları karşılığında ya da köle yapılabilecekleri (özellik-

le kuzeydoğuda) akınlardan kaçınmak için kabile liderlerine haraç verebilirler. Ya da yerel kabile reisleriyle haraç yerine vergi toplayabilecekleri bölgesel valilikler vererek daha resmi düzenlemelerle ittifak yapılabilir. Ancak genelde bu dönemde ve öncesinde kabileler ve reislerinin kozları daha güçlüdür ve bu kozları politik olarak kendi çıkarları için kullanırlar. 20. yüzyılın ilerleyen zamanlarında ise hâkimiyetleri kesinlikle son bulmuştur.

Kerim Han Zend'de Nadir'deki doyumsuz savaş aşkı ve fetih hırsı yoktur. Onun yönetim sistemi çok vitesli değildir. Kerim Han, İsmail'i devirdikten sonra kendisini Şah ilan etmez, bunun yerine *vekil-i reaya* (halkın vekili veya naibi) olarak hükmeder. Bu modern tınılı unvan seçimi büyük ihtimalle İran halkının yorgunluğunun ve barış özleminin farkında olmasından kaynaklanmaktadır. Kerim Han, Nadir'in Sünnilik deneyini bir kenara atarak egemenliği altındaki toprakların dini olarak Şiiliği geri getirir. Şiraz'ı başkent yapar ve 1744 devriminin yaralarını sararak kentin dört bir yanına hâlâ ayakta duran camiler, gösterişli bahçeler ve saraylar inşa ettirir. Sâdî ve Hâfız'ın yuvası olan bu şehri güzelleştirir. Kerim Han 1779'da ölümüne kadar hükümdarlık yapar. O çetin dönemin gerektirdiği gibi zalim, sert bir liderdir, ancak aynı zamanda çoğu rakibinden farklı olarak ılımlı, şefkatli, pragmatik ve iyi bir yönetici olarak da nam salmıştır. Çağını sarmalayan çirkinliğin ve şiddetin içinde Kerim Han'ın bu şöhreti bir güneş gibi parlar.

Yenilenen Savaş

Kerim Han'ın 1779 yılında vefat etmesinden sonra İran yeniden içsavaşa sürüklenir. Bu sefer mücadele çeşitli Zend şehzadeleriyle Kaçarlar arasındadır. Kaçarlar, Ağa Muhammed Han (Muhammed Hasan Han Kaçar'ın oğlu) liderliğinde

birleşir. Ağa Muhammed Han 1747 veya 1748 yılında Adil Şah'ın eline düşmüş ve yalnızca beş altı yaşlarındayken Adil Şah'ın emriyle hadım edilmiş, sonrasında ise Kerim Han'ın esiri olarak tutulmuş, ancak onun esiriyken iyi muamele görmüştür.[21] Ağa Muhammed Han'ın keskin bir zekâsı vardır ve pragmatik bir adamdır, ancak aynı zamanda nemrut, zalim ve sinirli olan bu adamın yaşlandıkça artan bir hırçınlığı, merhametsizliği vardır. Erkekliğini kaybetmiş olmasını asla aşamamıştır ve bu nedenle de çağdaş illüstrasyonlarda her zaman asık suratlı ve sakalsız resmedilmiştir.

Kerim Han ölünce Ağa Muhammed kuzeye kaçar ve orada ailesinin eski düşmanı Kaçar kabilesine bağlı kavimleri barıştırır, ancak egemenliğini sağlamak için kendi erkek kardeşleriyle savaşmak zorunda kalır (Ağa Muhammed'in yükselişi, Nadir Şah egemenliğinin Afşarlarla ilişkisinden farklı olarak daha nesep merkezlidir ve Kaçar kavmine dayanır). Bu başarının ardından ailesinin uzun zamandır müttefiki olan Yomut Türkmenleri'nin yardımıyla Mazenderan'daki Zend kuvvetlerini kovar ve Elburz Dağları'nın güneyine seferler yapmaya başlar. Fakat Tahran'ın kapıları ona kapalıdır. Şehir sakinleri nazikçe İsfahan'ın kontrolünün Zendlerde olduğunu ve Tahran halkının da onlara itaat etmesi gerektiğini anlatır (burada Ağa Muhammed Han İsfahan'ı ele geçirirse ona da itaat edeceklerini ima ederler). Ağa Muhammed İsfahan'a ilerler ve 1785 yılının ilk aylarında kenti alır. Böylece, başarılı batı seferlerinin ardından Mart 1786'da Tahran'a kabul edilir. Bu noktadan sonra, Ağa Muhammed Han'ın kendisini tüm ülkenin egemeni yapmak istediği artık açıktır. Artık başkent Tahran'dır.

Ağa Muhammed'in hâkimiyeti ele geçirmesinden önce çok sayıda çatışma yaşanır ve kendisi de güneyde hâlâ güvende değildir. İsfahan birkaç kez el değiştirir, ancak Zendler de öldürücü darbeyi indiremeyince Ocak 1789'da liderleri

Cafer Han suikasta kurban gider. Bunun üzerine Zendler'in hükümdar ailesi içinde Kerim Han'ın genç büyük yeğeni Lütf Ali Han Zend, Mayıs 1789'da Şiraz'da kendi iktidarını kurana kadar bir liderlik kavgası başlar.

Lütf Ali Han genç ve karizmatiktir. Büyük amcasının azametini hatırlayanlar için büyük bir umut olarak ortaya çıkar, ancak askeri olarak başından itibaren dezavantajlı konumdadır. Haziran 1789'da Ağa Muhammed'in yaptığı saldırıyı geri püskürtür, ancak 1791'de İsfahan'a doğru bir hamle yapmak için ilerlediğinde Şiraz'da isyan çıkar. Lütf Ali Han geri döner, ancak eski başkentine giremez ve kuşatma altına girmek zorunda kalır. Şirazlılar Ağa Muhammed'den yardım isterler ve Lütf Ali Han'ın ailesini de esir olarak ona gönderirler. Lütf Ali Han Şiraz'dan gelen birliklerle Kaçar kuvvetlerini yenilgiye uğratır, ancak şehir hâlâ kontrolü altında değildir. 1792'de Ağa Muhammed büyük bir orduyla güneye gider. Bednam bir lider olan Ağa Muhammed şiddetli öfkesini ve gaddarlığını göstermeye başlamıştır. Hatta bir keresinde Lütf Ali'nin isminin kazındığı bir para görünce o denli öfkelenmiştir ki oğlunun hadım edilmesini emretmiştir.

Lütf Ali Han kendisine karşı yapılan darbeyi neredeyse geri püskürtür. Ağa Muhammed Şiraz'a doğru ilerlerken Persepolis ve Istakhr antik şehirlerinin yakınlarında Kaçarlarla birlikte kamp kurar. Karanlık çökünce Lütf Ali küçük bir kuvvetle kampa gider ve birçok farklı yönden saldırı düzenler. Lütf Ali kampın içine otuz, kırk kadar adamını gönderir. Bu adamlar Ağa Muhammed'in yalnızca birkaç tüfekle korunan özel çadırına kadar ulaşırlar. Ağa Muhammed'in emirlerinden biri Lütf Ali'ye giderek Ağa Muhammed'in kaçtığını söyler. Savaş bitmiş gibidir, Lütf Ali çatışmaya devam ederse kendi adamlarının karanlıkta birbirlerini öldürebileceğini düşünerek geri çekilir. Adamlarına kılıçlarını kınlarına sokmalarını emreder. Birçoğu etrafa dağılır, kontrolleri altındaki kam-

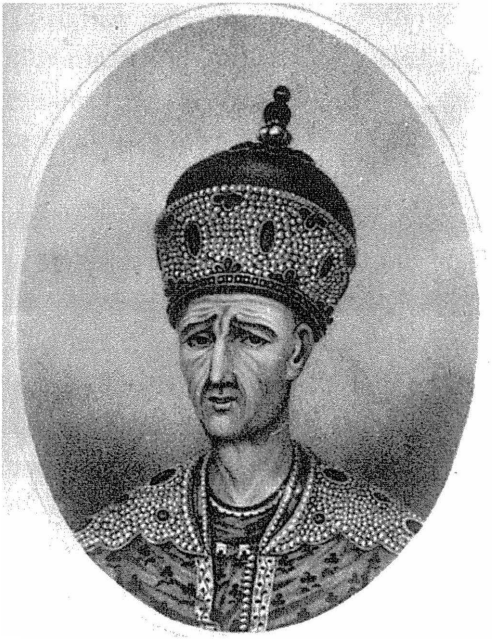
pı yağmalar ve ganimetleriyle sahneyi terk eder. Ancak şafakla birlikte Lütf Ali bir kâbusa uyanır; Ağa Muhammed'in hâlâ orada olduğunu fark eder; kaçmamıştır. Kaçar birlikleri ise yeniden toplanır. Lütf Ali hemen geri çekilir ve doğuya doğru ilerler.[22]

Bu yaşananlardan sonra Lütf Ali Han'ın desteği gittikçe azalır. Kirman'ı ele geçirir, ancak Ağa Muhammed şehri kuşatır. Kaçarlar Ekim 1794'te ihanet ederek şehre girer ve Lütf Ali Han Bem'e kaçar. Ağa Muhammed, Kirman'ın kadın ve çocuklarının askerlere köle olarak verilmelerini, sağ kalan erkeklerin ise gözlerinin oyulmasını emreder. Emirlerinin yerine getirildiğinden emin olmak için çıkarılmış gözler sepetlerle önüne getirilir ve yerlere dökülür. 20.000 göz vardır. Sir John Malcolm bu kör edilmiş kurbanların bu felaketin ardından, şehirlerinin yaşadığı kâbusu anlatarak İran'ın dört bir yanında dilencilik yaptıklarını kaydetmiştir.[23]

Lütf Ali Han Bem'de ihanete uğrar ve zincirlenerek Ağa Muhammed'e götürülür. Ağa Muhammed Türkmen kölelerine "Lut kavminin yaptıklarını" Lütf Ali Han'a yapmalarını emreder. Toplu tecavüze uğrayan Lütf Ali'nin gözleri kör edilir ve işkenceyle öldürülür.[24]

Artık İran platosunun tartışmasız lideri Ağa Muhammed Han'dır. Kuzeybatıda Gürcistan'a doğru ilerleyen Ağa Muhammed Han orada yeniden İran hükümdarlığı kurar (Eylül 1795), Gürcistanlıların sayıca az olmasına rağmen zaman zaman galip geldiği bir savaşla Tiflis'i alır. Tiflis'te binlerce insan katledilir ve 15.000 kadın ve çocuk köle olarak götürülür. Fakat Gürcistan kralı 1783'te kendisini Rusya koruması altına almıştır. Tiflis'in çöküşü St. Petersburg'da öfkeye sebep olur. Kafkasya'da İran'ın küçük düşürülmesi bu nedenledir.

1796 baharında (Hicri 1210) Ağa Muhammed, Nadir Şah'ın tam altmış yıl önce aynı onura nail olduğu Moghan Ovası'nda taç giyer. Tören sırasında, üstünde Lütf Ali

Ağa Muhammed Şah 18. yüzyıl içsavaşlarını sona erdirir ve ayakları yere basan sağlam bir Kaçar saltanatı kurar, ancak öldüğünde zalim bir lider olarak hatırlanacaktır.

Han'dan aldığı Derya-yı Nûr ile Tac-ı Mah mücevherlerinin olduğu pazubantlar takar (bu mücevherler Lütf Ali Han'dan önce Nadir Şah'a aittir). Ağa Muhammed Han mücevherleri sevmiştir. Törenden sonra Horasan'a gider. Horasan'da Nadir Şah'ın torunu Şahruh ona teslim olur. Ağa Muhammed, ona, Nadir'in Delhi'den getirdiği mücevherleri verene kadar Şahruh'a işkence yaptırır. Şahruh gördüğü işkenceden kısa bir süre sonra Damghan'da hayatını kaybeder.

Ağa Muhammed Şah, Afgan eyaletleri hariç Safevi İran'ının ana topraklarını kontrolü altına almıştır. Ancak ne bu zaferlerin ne de mücevherlerin sefasını sürebilir. Haziran 1797'de bugün Dağlık Karabağ olarak bilinen bölgeye sefer düzenlerken idam edilmeleri emredilen, ancak serbest bırakılan ve yalnızca bir gecedir dışarıda olan iki kölesi tarafından bıçaklanarak öldürülür.

Dini Değişim: Devrimin Tohumları

18. yüzyıl İran'ı yalnızca katliamların ve acının hüküm sürdüğü bir yer değildir. Yüzyılın büyük kısmında merkez kent ve kasabalardan uzak mekânların çoğu görece huzur içindedir. Ayrıca farklı gelişmeler de bu yüzyılda meydana gelir. Şii teolojisindeki ve Şiiliğin dini-toplumsal yapısındaki değişimler uzun vadede kritik öneme sahiptir. Abbasiler döneminde Sünni teoloji bağlamında Mutaziler ile muhalifleri arasında süregiden kadim gelenek ve mantık tartışması 16. ve 17. yüzyıllarda farklı biçimlerde, bu sefer Ahbari ve Usuli ekolleri arasındaki çekişmelerle ortaya çıkar. Bu tartışma ancak 19. yüzyılda çözüme ulaşır. Ahbariler, sıradan Müslümanların kutsal metinleri aracı olmadan kendilerinin okuyup yorumlamaları gerektiğini söylerler. Gelenekler (hadis), özellikle de Şii imamların gelenekleri en iyi kılavuzlardır. Usuliler ise bu doktrini reddederler ve mantık esasına dayanarak otoriter yorumun (*ictihad*) gerekli olduğunu ve bu tefsir yetisinin de ulema içinde özel yetenekli *müctehid* adı verilen âlimlerin erişebileceği uzun bilimsel eğitimle mümkün olduğunu söylerler. Neredeyse tüm insan davranışı alanları *ictihad*a açıktır (Ahbariler kutsal metinlerdeki örneklerle çözülemeyen tartışmaların seküler güçlere havale edilmesi gerektiği görüşündedir).

Büyük müctehid Ağa Muhammed Bekir Behbehani'nin (1706-1790) liderliği sayesinde tartışmayı Usuliler kazanır. Ancak Sünni ortodoksisinin görüşlerine daha yakın olan Ahbariler Nadir'in muğlak ancak Sünni yanlısı politikalarının desteğiyle Nadir Şah döneminde neredeyse zafer kazanırlar.[25] Fakat bu çekişme Kaçar egemenliğinin ilk dönemlerine kadar tam olarak çözülemez. Zamanla bu temele dayanan bir tefsir teorisi ve hiyerarşisi gelişir. Her Şii Müslümanın bir *merci-i taklid*'e, bir "öykünüm nesnesi"ne veya dini bir rol mo-

dele sahip olması gerekir. Pratikte her neslin müctehitlerinin bir ya da ikisi böylesi bir rol model olabilir ve bu şekilde bir müctehidler hiyerarşisi ortaya çıkar. Bu hiyerarşinin tepesindekilere sonradan *Huccet'ul İslam* (İslam'ın delili), *Ayetullah* (Allah'ın ayeti) ve büyük Ayetullah gibi daha âli isimler verilir (elbette farklı durumlarda olduğu gibi burada da unvanlar için rekabet bir çeşit enflasyona sebep olur[26] ve orijinal unvanları alan kişi sayısı arttıkça yeni, daha yüce isimlerin icat edilmesi gerekir).

Böylece resmi olarak dünyadaki tüm otoritelerin gayrimeşru olduğunu ileri süren bir din, paradoksal bir şekilde bir grup âlime büyük potansiyel bir güç verir. Bu güç nihai olarak yalnızca dini değil politik bağlamda da kendisini gösterecektir. Ulemanın konumu, önemli merciliklerin İran otoritelerinin kontrolü dışında, Osmanlı Irak'ındaki Necef ya da Kerbela'da yaşamaları sebebiyle daha da güçlenir. Şiilik Hıristiyan kiliselerine benzer hiyerarşik yapılar kazanır, ancak Şii hiyerarşisi Yahudilik ve Sünni İslam'ın daha az hiyerarşik düzeninden çok daha farklıdır. Seküler otoritenin gayrimeşru, ezilenin dürüst görüldüğü ve vaizlerin örgütlü bir hiyerarşisinin olmadığı bir düzende inançların bileşimi, elbette bugünden bakınca nihai bir dini devrimin tarifi gibi görünür.

Bu dini kültürün başka önemli unsurları da vardır. Özellikle Aşura törenleri ve *taziye* gibi popüler Şiiliğin çeşitli tecellileri bu kültürü tanımlayan önemli pratiklerdir. Her sene İmam Hüseyin'in Kerbela'da şehit düşmesinin yıldönümünde İran'daki ve diğer ülkelerdeki Şii Müslümanlar o gün yaşanan acı olayları anmak için köylerde ve kasabalarda törenlere katılırlar. Bu anmalarda cenaze törenleri yeniden canlandırılır ve Kerbela şehitlerine edilen dualar ve onlarla özdeşleşme gerçek bir cenazede ölenin ardından tutulan yas kadar gerçek ve güçlüdür. Loncalar ve *zurhane*lerdeki (ağırlık kaldırarak, güreşerek çeşitli idmanlar yapan ve genelde dini bir kapsamı

olan, kuvvetli erkeklerin toplandığı geleneksel evler) güçlü erkekler bağlılıklarını ve yaslarını göstermek için yarışırlar. Bazıları Hüseyin'in tabutunu simgeleyen geniş, ağır sembolik tabutlar ve yine Hüseyin'in savaş standardını temsil eden sembolik büyük sancaklar taşırlar, bazıları ise kendilerini zincirlerle döverler. Hatta bazıları suratlarını kılıçla keser, ancak bu dini otoriteler tarafından hoş karşılanmaz. Aşura gösterileri Kerbela'daki korkunç olayın duygusal olarak yeniden yaşandığı kolektif bir yas, acı, adaletsizlik ve suçluluk hissinin temsilidir (suçluluk Hüseyin'i kurtaramayan Kufe halkının başarısızlığından kaynaklanır). Batı medyası Şii dini fanatizmini ortaya koymak için bu törenlerin görüntülerini kullanır, oysa pişmanlık ve yas duyguları ve çektikleri acının temsili (hatta bazı durumlarda akan kan) Avrupa ve dünyanın çeşitli Katolik ülkelerindeki geleneksel Kutsal Cuma törenlerinde yaşananlara çok benzer. Bu iki törendeki kasvet, gözyaşı ve katılımcıların yoğun duyguları arasında neredeyse fark yoktur; bu bağlamda iki törenin görüntülerini birbirleri yerine kullanmak neredeyse mümkündür.

Taziye, dini bir sokak tiyatrosu biçimidir. İslam dünyasına özgüdür (ancak işlevi ve ruhu ortaçağ Avrupa'sındaki dini gizem oyunlarına benzer). Bu temsillerde da esas konu Kerbela'dır, ancak performans bu dramın farklı yönlerine vurgu yapabilir. İcracılar, eylemi tarif eden bilindik replikleri ezberden okurlar ve izleyici de onlara katılır. İzleyenler yine yoğun bir duygu seli yaşayıp gözyaşı dökerler. Taziye, normal şartlarda Muharrem/Aşura ayında temsil edilir, ancak *rovzehân*lar (vaizler) yılın herhangi bir zamanında daha önce oynanmamış bölümlerini yeniden sahneleyebilirler. 19. yüzyıl boyunca birçok seçkin İranlı dindarlıklarını göstermek için taziye temsillerinin sergilenebileceği binalar inşa etmiştir. Eskiden bu temsiller çadırlarda ya da doğaçlama olarak sokak köşelerinde sergilenmiştir.[27]

Tüm bu gösteriler hem Şii Müslümanlara dinlerine özgü temel olayları hatırlatmayı hem de kolektif dini duygulara bir bağlılık yaratmayı amaçlar. Bu kolektif dini duygu kendisini, ezilen ve baskı altına alınan Şii topluluklarının farklı zaman ve mekânlarda hissettiği toplumsal adaletsizlik hissi üzerinden tarif eder. Bu duygular ve sokak tören gelenekleri, İran tarihinde çokça rastladığımız bir kolektif eylem ve kolektif dayanışmanın örneği veya modeli olabilir.

Ancak Aşura'nın yaşanan kederini sokak gösterileri, hatta toplu şiddetin antrenman sahası olarak (nitekim böyle olaylar nadiren de olsa yaşanmıştır) karakterize etmek kötü niyetli bir çarpıtmadır. Şiilik normalde pasif melankoli, tevazu, naçiz fedakârlığın doğruluğuna inanç ve olumsuz koşullarda iyi olanı yapma erdemiyle bütünleşmiştir.

İslam dünyasında 18. yüzyıl (bu kavramın kendisi tartışmalıdır; İslami bağlamda 12. yüzyıla tekabül eder, iki takvimdeki yüzyıllar uyuşmaz) genelde düşüş ve gerileme dönemi olarak resmedilir. Bunun nedeni oldukça açıktır. Osmanlı İmparatorluğu toprak kaybetmiş, Safevi monarşisi yıkılmış, Moğol saltanatı çökmüş ve Avrupa sömürge dönemi başlamıştır. Bu gerçekler inkâr edilemez. Ancak aynı zamanda, İslam dünyasında göz ardı edilemeyecek bir değişim, gelişme ve güç işaretleri de vardır. Bunların bazıları önemlidir, bazıları ise gelecekteki önemli gelişmelerin tohumlarını ekmiştir. Nadir Şah saltanatının önemine zaten değindik (Nadir Şah döneminin önemi 1804-1828 İran/Rusya savaşları ışığında çok daha iyi anlaşılır). Ahbari/Usuli tartışmaları ve bu tartışmanın sonuçları ise İran'daki Şii ulemanın geleceği için önemlidir ve 20. yüzyıl İran devrimleri bu süreçlerden bağımsız olarak anlaşılamaz.

Bu dönemde İslam dünyasında başka önemli bir gelişme daha yaşanır: Arabistan'da Vahhabilik'in yükselişi. Vahhabilik, Sünni mezhebi içinde tam olarak köktenci bir harekettir.

Sûfizm'e, Şiiliğe ve monoteizmin tüm gerçek ya da açık ayrımlarına ve "yenilik" olarak adlandırılan her tür dini biçime düşmandır. Tüm bunları sapkın olarak görür (bazı kaynaklara göre[28] hareketin kurucusu Abdülvahhab bir süre İsfahan'da okumuştur, ancak bu bilginin doğruluğu kesin değildir). Vahhabilik İslam'ın en eski ilkesi olarak gördüğü Muhammed ve ilk Müslümanların prensiplerine geri dönüşü vurgular. Suud ailesiyle ittifak yapan Vahhabilik 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Arabistan'da etki alanını genişletir, tapınakları ve türbeleri yıkar ve 1802'de Kerbela'yı yağmalar. Bu, Şii Müslümanlar için büyük bir şoktur ve tam anlamıyla bir hakarettir. 1818 yılına kadar Osmanlı kuvvetleri Suud ailesini mağlup etmiş, Arap Yarımadası'nda ve kutsal topraklardaki kontrolünü tekrar sağlamıştır. Ancak el-Suud ve Vahhabiler 20. yüzyılda geri dönerek Arap Yarımadası'nın büyük bir kesiminde egemen olurlar.

Feth Ali Şah

Ağa Muhammed Şah'ın ölümünden sonra İran, Kerim Han Zend'in ölümünden sonra olduğu gibi yeniden karışıklık ve içsavaşa sürüklenebilirdi. Ancak Ağa Muhammed Şah'ın 1780'lerde ve sonrasında öngörülü davranarak Kaçar kavmiyle düşmanlıkları çözüp, yeğeni Feth Ali Han'ı ve onun oğlu Abbas Mirza'yı vâris olarak belirlemesi İran'ın bir karmaşa ortamına girmesini engeller.[29] Azerbaycan'da bazı sorunlar ortaya çıkar ve Feth Ali otoritesini sağlamak için oraya gider. Kazvin yakınlarında düşmanlarını yenerek, eski Şah'ı öldürenleri cezalandırmak ve Ağa Muhammed'in cesedini Necef yakınlarında gömmek için ilerlemeye devam eder. Ve sonra 21 Mart 1798'de, Nevruz, Yeni Yıl Bayramı'nda tahta çıkar.

Feth Ali Şah'ın İran tarihinde ihtimal dahilinde ancak birbiriyle alakasız durumlar sonucu ortaya çıkmış bir şöhreti

vardır. Bunlardan biri Avrupalıların aniden İran'a gelmeye başlamaları, giderek artan raporlarla ülkelerine geri dönmeleri ve devlet temsilcilerinin diplomatik görevlerinin dışında çalışmaları Feth Ali Şah'ın dönemine denk gelmiş olmasıdır. Bunun nedeni de Feth Ali Şah'ın saltanatının Devrim Savaşları ve Napolyon Savaşlarıyla kesişmesi, ayrıca Avrupalı güçlerin birbirleriyle rekabet halinde yeni ittifaklar bulma peşinde olmasıdır. Yeni şahın şöhretinin diğer sebebi ise onun yeni akım bir portre resmi yapımını desteklemesidir. Bu akımın en favori nesnesi ise beline kadar inen siyah sakalı ve kollarından kemerine, kemerinden tacına kadar göz

Feth Ali Şah'ın egemenliği İran'ın büyük kısmı için bir iyileşme dönemidir, ancak Kafkasya'da Ruslara kaptırdığı topraklar ve Avrupa kuvvetlerinin İran egemenliğine saldırılarıyla namı lekelenmiştir.

alıcı mücevherlerle kaplı şahın ta kendisidir. Dolayısıyla Feth Ali Şah'ın dikkat çekici resimleri onun bugüne taşınmasına vesile olmuştur. Amcası, Kerim Han Zend ve Nadir Şah gibi seleflerinden farklı olarak Feth Ali Şah ihtişamı sever. Onun ününün bir diğer nedeni de şaşkınlık veren çocuk sayısıdır. Saltanatı sonuna kadar 158 karısından toplam 260 oğlu olur. Hükümdarlığı görece uzun –otuz yedi sene– sürmüştür; yalnızca bu sebepten bile bir dönemin simgesi haline gelmiştir.

Bu etkenlerin bazıları Feth Ali Şah'a olumsuz bir imge kazandırmak için bir araya getirilir. Bunların bazıları doğrulanamamıştır. Feth Ali Şah'ın döneminde İran'dan bilgiler aktaran birçok Avrupalı İran ile Avrupa arasında haksız, bazen cahilce ve önyargılı kıyaslamalar yapar. Bunların birçoğu İran'ın bir önceki yüzyılda yaşadığı sarsıntı ve yıkımı da İran'daki devlet ve hükümetin farklı doğasını da anlayamamıştır. Diğer göz ardı edilemez gerçek ise Feth Ali Şah döneminde İran'ın Kafkasya'daki değerli topraklarının büyük bir bölümünü Ruslara kaptırmış olması ve Feth Ali Şah'ın ordularının Ruslarla yaptıkları savaşlarda kötü performans sergilemesidir.

Ancak başka bir açıdan Feth Ali Şah saltanatı başarılıdır. Amcasının başarılarının üzerine inşa ettiği saltanatında ciddi içsavaşlardan kaçınmıştır (bu nokta küçümsenemeyecek kadar önemlidir) ve Feth Ali Şah'ın egemenliği mütevazı bir ekonomik canlanma yaşamış, zenginlik artmıştır. İran toprak kaybetmiştir, evet, ama bağımsızlığını korumuş ve uluslararası çatışmaların yoğun olduğu tehlikeli ve yıkıcı bir dönemde topraklarını savaştan korumayı başarmıştır. Başka koşullarda çok daha kötüsü de olabilirdi. Dönemin belki de en bilgili ve objektif yabancı gözlemcisi Sir John Malcolm, 1814'te şunları yazmıştır:

Şükür ki İran, şu an uzun zamandır olmadığı kadar mutlu ve huzurlu ve on yedi yıldır tahtta olan hükümdar görece ılımlı po-

litikaları ve adaletiyle kendisini şimdiden İran Kralları arasında üst düzeylere taşımıştır.[30]

Batı'yla Yüz Yüze: Diplomasi ve Savaş

İran'ın Feth Ali Şah döneminde Batılı güçlerle ilişkisinin kısa ve uzun vadeli sonuçları bu kadar yıkıcı olmasa neredeyse gülünçtür. Avrupa devletlerinin bakış açısına göre kendileri dönemin savaş koşullarının gerektirdiği şekilde davranmıştır; İran'a göre ise Avrupalıların davranışları kaba ve kaypaktır.

Aslında her şey iyi başlamıştır. Avrupa'ya ait ilk görev, işlerin nasıl halledileceğini çok iyi bilen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile varılan antlaşmaydı. 1800 yılında John Malcolm adında çok yetenekli genç bir adam gönderirler (Malcolm sonradan tarihçi olur). John Malcolm'un yanında 500 kişiden fazla bir heyet ve 100 Hint süvarisinden oluşan askeri koruma vardır. Bu kafilenin neredeyse bir kraliyet ailesi gibi ülkeye girişi ve getirdiği bol miktarda hediye güçlü bir etki bırakır. Hindistan hükümeti ve Londra'daki muadilleri, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi karşısında şaşkına döner ve 1796'da Tahran'a bir Fransız heyetinin gelişiyle alarma geçer. Hindistan'ın batısının güvenliği için İran'la bir ittifak yapmak istemektedirler. Bu ittifak aynı zamanda Kuzey Hindistan'a olası bir Afgan istilasına karşı da kullanılabilir. Ocak 1801'de politik ve ticari antlaşmalar imzalanır. Bu antlaşmalara göre Fransızlar İran'dan çıkarılacaktır ve Feth Ali Şah Afganların Hindistan'a yapacağı herhangi bir istilayı bastıracaktır. İngilizler, Afganlar ya da Fransızlar İran'a saldırırlarsa "top ve askeri erzak" göndermeyi kabul eder. Şirketin İran'daki ticari imtiyazları doğrulanır ve artırılır. Sağlam bir Anglo-Fars ittifakı şekillenmektedir.[31]

Ancak bu antlaşmalardaki en büyük soru işareti Rusya'dır. Rusya, Farslar için Fransa'dan daha acil bir sorundur.

Ağa Muhammed'in 1795'te Tiflis'te katledilmesinin ardından Ruslar Gürcistan'da bir hamilik kurar, 1799'da birliklerini Gürcistan'a yerleştirir ve kralın ölümünün ardından Gürcü monarşiyi devirerek topraklarını ilhak eder. Feth Ali Han İran'ın Gürcistan üzerindeki egemenliğini reddetmeye devam eder, ancak çabaları nafiledir. Rus generaller Rus sınırlarını Aras Nehri kıyılarına kadar genişletir. 1804'te Sisianov adındaki zalim bir general öncülüğündeki Rus birlikleri Gence'yi alıp yaklaşık 3000 kişiyi katlederek (aralarında bir camiye sığınan 500 Müslüman vardır) ilerlemeye başlar. Erivan'da Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'yla sonucu belli olmayan bir savaşa girişirler. Ancak Nadir Şah'ın daha önceden bedelini ödeyerek öğrendiği gibi ve Tolstoy ve Lermantov'un da onaylayacağı gibi Kafkasya, askerlik yapmak için garip bir bölgedir. Savaş Sisianov'un tahmin ettiğinden daha zor geçer ve kısa bir süre sonra Farslar onu oyuna getirerek öldürmeyi başarır. Ruslar Bakü'deki Fars valiyle görüşmek ister. Ancak kötü niyetten şüphelenen Farslar bir suikast hazırlığına girişir. Hem Sisianov hem de vali yanlarında yalnızca üçer refakatçiyle buluşma yerine gider, ancak vardıklarında valinin yeğeni Sisianov'u göğsünden vurur.[32]

Bu sırada İngilizlerin İran'a olan ilgisi azalır. Fransızlarla yaptıkları kısa barışın ardından düşmanlıklar yeniden canlanır ve 1801 yılından önce İngilizler, Rusların Hindistan'a karşı Fransızlarla ittifak yapmak istediğinden şüphelenir. Artık Napolyon Ruslarla ittifak içindedir. Feth Ali Şah 1801 antlaşmasını hatırlatarak İngilizlerden Kafkasya'da Ruslara karşı kendilerine yardım etmelerini ister, ancak İngilizler kuzey müttefiklerini Farslardan daha değerli bularak bu talebi göz ardı eder.

Bu fırsatı gören Fransızlar ise Farslara anlaşma teklifi götürürler ve Mayıs 1807'de Feth Ali Şah ile Finckenstein Anlaşması'nı imzalarlar (anlaşma Doğu Prusya'da imzalanır, çün-

kü Napolyon'un ordusu kanlı Eylau muharebesinin yaralarını sarmakta ve Ruslara karşı yeni bir saldırıya hazırlanmaktadır). Bu antlaşma İngilizlerle yaptıkları antlaşmanın aynısıdır: Farslar İngilizleri topraklarından kovmayı ve Hindistan'a saldırmayı kabul ederler. Napolyon ise Gürcistan'daki Fars egemenliğini fark eder ve Ruslara karşı askeri yardımda bulunma ve bu şartları yerine getirmek için Fransız kontu Gardene liderliğinde Tahran'a gidecek bir heyet sözü verir. Ancak kont henüz oraya gidemeden Napolyon Haziran 1807'de, Friedland'da Ruslar karşısında kesin bir zafer kazanır ve temmuzda, Tilsit şehrinde Rus Çarı'yla bir ittifak antlaşması imzalar. Diplomatik dans başlamış ve ortaklar yine değişmiştir.

Hindistan'ı işgal etmesi için Tahran'da Fars ordusuna eğitim veren Fransız askeri heyet ile birlikte İngilizler, Feth Ali Şah'la bir kez daha ittifak kurma baskısı hissederler. Bu baskı o denli güçlüdür ki İran'a iki rakip heyet (Londra hükümeti ile Hindistan'daki Doğu Hindistan Şirketi İran politikalarında hangisinin önceliği olduğu konusunda anlaşamamaktadır) gönderirler. Biri Sir Harford Jones önderliğinde Londra'dan, diğeri ise başında John Malcolm'un bulunduğu Bombay'dan gelen bir heyettir. İran'a ilk giden Malcolm olur, ancak Feth Ali Şah'ın Fransızlara verdiği sözler nedeniyle Buşehr'den öteye geçemez ve üç ayın ardından, Temmuz 1808'de bir sonuç elde edemeden Bombay'a geri döner. Ancak Gardane'in durumu çıkmazdadır; hâlâ bir tehlike olan Rusya'yla savaş ve Gürcistan'ın yeniden fethi dışında gerçek çıkarları olmayan Farsları eğitmektedir. Rusya artık Fransa'nın müttefikidir. Malcolm'un yapamadığını Harford Jones yapar ve Mart 1809'da Tahran'a ulaşır. Artık saygınlığı sarsılmış olan Gardane bir ay sonra, Fransa'nın İran'a olan taahhütlerini yarıda bırakarak ülkeden ayrılır.

Jones 1801 antlaşmasının bir adım önüne geçerek bir dostluk ve ittifak antlaşmasını kabul eder ve Farslara daha sağ-

lam garantiler verir. Farslar, saldıran taraf kendileri olmadığı müddetçe, İngilizlerin ayrı bir barış antlaşması yaptıkları ülkeler de dahil herhangi bir Avrupa birliğinin olası saldırısı karşısında yardım alacaklardır. Bu yardım İngiliz birlikleri olacaktır, eğer birlikleri harekete geçirmek mümkün değilse erzak, top, tüfek ve İngiliz görevliler yardıma gideceklerdir. Feth Ali Şah ise kendi üstüne düşeni yapacak, Hindistan'daki İngiliz çıkarlarını tehlikeye düşürecek hiçbir şey yapmayacak ve Afganların olası saldırılarına karşı askeri yardımda bulunacaktır.

Ancak İngilizler Feth Ali Şah'ı Ruslarla yüksek maliyetli savaşa teşvik ettikleri halde, Napolyon 1812'de Rusya'ya saldırdığında İngilizler ile Ruslar yeniden müttefik olur ve İngiltere'nin İran'a Kafkasya'da Ruslara karşı yardım etme hevesi 1801'de olduğu gibi yeniden uçup gider. Kafkasya'da süregiden savaş, artık Britanya için çeki düzen verilmesi gereken bir utançtır. Farslar Feth Ali'nin oğlu Abbas Mirza'nın liderliğinde bazı başarılar elde etmiştir, ancak Ekim 1812'de Aslandüz Savaşı'ndaki mağlubiyetiyle doruk noktasına ulaşan hataları çok daha yıkıcı olmuştur. Britanya Ekim 1813'te Gülistan'da imzalanan barış antlaşmasına aracı olmuştur. Bu antlaşma korkunç bir aşağılamadır. İran Erivan ve Nahçivan'ı elinde tutmayı başarmıştır, ancak Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan'la, yüzyıllardır İran İmparatorluğu'na ait olan Derbent, Bakü, Tiflis ve Ganja gibi şehirler de dahil Aras Nehri'nin kuzeyindeki tüm topraklarını kaybetmiştir.[33] Ayrıca antlaşmaya göre Hazar Denizi'nde yalnızca Ruslar savaş gemisi tutabilecektir ve Rusya İran tahtının meşru vârisini tanıyıp destekleyecektir (Ruslara taht verasetine karışma *yetkisi* vermek antlaşmanın yıkıcı etkisini gözler önüne sermektedir). Antlaşma şartları İran'da öfkeye sebep olur ve kasabalardaki savaşçı mollalar Ruslara karşı *cihat* çağrıları yapar. Abbas Mirza antlaşmayı bir ateşkes olarak algılar ve Azerbaycan'da liderlik ettiği or-

duyu Ruslarla eşit şartlarda savaşabilecek modern bir kuvvet haline getirme çabalarını artırır.

Ancak işe yaramaz. Abbas Mirza'nın İngilizlerden yardım talep ettiği bir sürecin ardından (Britanya Napolyon'un 1815 yılında son kez mağlup olmasının ardından yeniden Rus karşıtlığını benimser) 1826 yılında Ruslarla yeniden savaşa girer. Başka bir saldırgan Rus General Yermolov, halkı yabancılaştırmak, Gülistan Antlaşması'nın şartlarını kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamak ve Farsları daha da sinirlendirmek için elinden geleni yapar. Yermolov, barış dönemlerinde daha savaşçıdır. Farslar Tiflis'e ve Hazar Denizi kıyılarına ilerlerken bazı kazanımlar elde ederler. Birçok yerel lider Fars saflarına geçer ve Yermolov Ganja'yı terk eder. Ancak kısa zaman içinde daha aktif komutanların liderliklerindeki Rus takviye birlikleri gelir ve savaş başladığında İngilizler, 1809 antlaşmasının İran'ın saldırmaması koşulunu öne sürerek daha fazla yardım etmeyi reddeder. Sene bitmeden Abbas Mirza ve kardeşi Muhammed Mirza'nın birlikleri farklı savaşlarda yenilgiye uğrar ve Ganja yeniden kaybedilir. Farslar başladıkları yere geri dönmüşlerdir. 1827 yılında Rusya daha da ilerleyerek ekim başında Erivan'ı, ayın sonunda ise Tebriz'i topraklarına katar.

Kafkasya'nın dağları ve ormanları gerilla savaşları için idealdir ve özellikle ikinci savaşta yerel kabileler Ruslara karşı geldiklerinde Farslar gerilla taktiklerini kullansalardı daha başarılı olabilirlerdi. Lezgiler, 1740'larda Nadir Şah'a karşı bu yöntemle savaşır ve 1830'dan sonra Çeçenlerle birlikte, Ruslara büyük zorluklar yaşatır (bu savaşa katılanlardan büyük yazar Tolstoy, *Hacı Murat* ve *Kazaklar* gibi mükemmel hikâyelerinin bazılarında buna tanıklık eder). Ancak Farslar kendilerini Ruslarla eşit görürler ve onlarla açık arazide savaşmayı tercih ederler. Yüzyıllardır derebeyliklerini sürdüren Kafkasya'nın düzensiz Sünni kabilelerinin vur-kaç yöntemlerini kü-

çümserler. Ancak bu, bir hatadır. Yeterince esnek değildirler ve Rus askeri gücünü yanlış değerlendirmişlerdir.

Şubat 1828'de Türkmençay'da yeni bir barış antlaşması imzalanır. Bu antlaşmanın şartları Gülistan'dan çok daha küçük düşürücüdür. İran Erivan'ı kaybetmiştir ve sınırlar Aras Nehri'yle çizilmiştir. İran, Rusya'da verdikleri zarar karşılığında 20 milyon ruble ödemek ve tüm esirleri, yirmi, otuz yıl önce de alınmış olsalar da, Ruslara iade etmek zorunda bırakılır. Aynı zamanda yapılan ticari antlaşmalarla Rus tüccarlara İran'da özgürce iş yapma hakkı verilir ve (bu koşullara kapitülasyon adı verilmektedir) Rus tüccarlar Fars yargı alanının dışında tutulur.[34]

Antlaşmanın diplomatik olmayan bir de dipnotu vardır. Ünlü bir edebi kişilik ve Puşkin'in arkadaşı olan Aleksander Griboyedov Rus bakanlık elçisi olarak Tahran'a gelir ve özellikle esirlerin geri gönderilmesiyle ilgili koşullar konusunda dikkatli bir şekilde antlaşmanın şartlarını uygulamaya girişir. Fars aileleri tarafından esir alınan ve Müslüman yapılan kadınların salıverilmesi için gerekli işlemleri başlatır. Bu kadınların bazıları kurtulmak istemez ve Rusya'nın Fars ailelerin iç işlerine karışması büyük bir öfke yaratır. Savaş kışkırtıcılığı yapan Tahran'daki mollalar yandaşlarına din değiştirmenin cezasının ölüm olduğunu hatırlatır ve pazarların kapatılmasını emreder. 30 Ocak 1829'da Rus elçiliğinin önünde bir kalabalık toplanır. Bir kayda göre çatıda konuşlanan bir Kazak, kalabalıktaki bir çocuğu vurur.[35] Kalabalık içeri girer ve eskiden Şah'a hizmet eden Ermeni bir haremağasını öldürür. İki kadın sürüklenerek götürülür ve çatışma sırasında kalabalığın içinde öldürülenler de olur. Gardiyan olarak görevli Kazaklar binayı korumaya çalışıyorlardır. Cesetler camilere taşınır, ancak kalabalık tekrar toplanarak yeniden elçilik binasına girer, İranlı kılığına girerek kaçan bir kişi hariç tüm Ruslar öldürülür. Griboyedov saldırıların arkasında bizzat

şahın olduğundan emindir. Son sözleri şudur: *Feth Ali Şah! Je m'en fous!*[36]*

Feth Ali Şah katliama varan olayları kontrol altına almak için belki de daha fazla çaba harcayabilirdi, ancak suçlamalara sebep olacak kadar ciddi bir konumda değildir (bazı Ruslar İngiliz elçisini de ayaklanmayı körüklemekle suçlamıştır. Bu, İran'daki iki gücün rekabetini gözler önüne sermektedir, ancak bu suçlamanın da bir temeli yoktur). Feth Ali Şah, özürlerini sunmak ve ilişkileri yumuşatmak üzere St. Petersburg'a bir heyet göndermek zorunda kalır.

İran-Rusya savaşları ve sonuçları Feth Ali Şah dönemiyle ilgili önemli gerçekleri ortaya koymaktadır. Askeri ve ekonomik olarak İran Avrupa güçlerinin dengi değildir. Abbas Mirza'nın 1826'da Kafkasya'ya sürüklediği ordu kırk yıl önce içsavaşlarda savaşmış birliklere kıyasla daha büyüktür, ancak Ruslar 1812'de Borodino'da Napolyon'a karşı savaşırken bir günde çok daha fazla adamı kaybetmiştir. Ruslar birliklerini Kafkasya'ya getirirken ve onları orada barındırmak için çeşitli zorluklar yaşamıştır, ancak asker ve savaş edevatı rezervleri, Farslar Ruslara denk bir eğitim, tatbikat ve çalışma standardına erişmeyi başarsalar dahi eşit değildir.

Burada altını çizmeye çalıştığımız şey Farsların kötü askerler oldukları ya da teknolojik olarak Avrupa'nın gerisine düştükleri (şimdilik böyle bir durum söz konusu değildir) değildir. Önemli olan nokta, Kaçar devletinin aynı devlet biçiminde olmaması ve olmaya çalışmamasıdır.[37] Kaçar Devleti topraklarını vekillikler ve yerel kabilelerle ittifaklar üzerinden kontrol etmektedir. Devlet bürokrasisi küçüktür ve Safevi dönemindeki gibi saray etrafında merkezileşmiştir. Nüfusun yarısıyla, üçte biri arası bir kesimin hâlâ göçebe veya yarı-göçebe çobanlardan oluştuğu tahmin edilir.[38] Derebey-

* (Fr.) Umurumda değil! (ed.)

likler genelde kabile liderlerinden oluşur. Bu derebeylikler başkentin müdahalelerinden bağımsızdır; topladıkları vergilerden kendi harcamalarını çıkardıktan sonra kalanı başkente gönderirler. Bu kalan kısım ise çok değildir (Abbas Mirza'nın ordusu vali olduğu Azerbaycan eyaletinin bütçesiyle oluşturulmuştur). Feth Ali Şah savaşları finanse edebilmek için kraliyet arazilerini devreder. Nadir Şah bu meseleleri farklı bir şekilde yürütürdü, ancak onun saltanatından alınan ders şudur: hırs, daha fazla birleşme, merkezileşme, militarizm ve daha fazla vergilendirme birlikte işler. Nadir Şah önemli destekçilerini uzaklaştırmış, muhalefet ve isyan yaratarak içsavaşlara neden olmuştur. Nadir'den sonraki tüm egemenler (hatta Ağa Muhammed Şah bile) bu dersi almış ve Nadir'in modelini reddederek istikrar ve hükümdarlıklarına halk desteği karşılığında daha güçsüz bir devleti kabul etmişlerdir.

Hikâyenin diğer tarafında ise büyük ihtimalle bu yönetim şeklini tercih eden İranlılar vardır. Küçük köy ve kasabalar için (çoğunluğun hâlâ yaşadığı) Ermenistan ve Şirvan'daki savaşlar uzaktır ve oradaki halk bu savaşlarla ilgili tek tük (ve yanlış) haberler dışında bir bilgiye sahip değildir. Nadir Şah dönemindeki isyanları ve Afganları bir kenara koyalım, Kaçarlarla Zendler arasındaki içsavaşlar birçok İranlıyı ya doğrudan ya da ekonomik sorunlar üzerinden dolaylı olarak etkilemiştir. Bu korkunç olaylar hâlâ hafızalardadır ve çoğu İranlı bu sorunlardan kurtulduğu için minnettardır. Feth Ali Şah döneminde bu geleneksel topluluklara makul bir refah sağlanmıştır.

Ancak savaş çığlıkları ve Griboyedov'un öldürülmesi mollaların gücünü ve kasaba halklarının hissettiklerinin en azından bir kısmını dillendirdiğini (ancak her zamanki gibi tüm mollaların aynı şekilde düşündüğünü varsaymamak gerekir, zira tüm mollalar savaş talep etmemişlerdir) gösterir. Sonraki on yıllarda diğer Avrupa güçleri Türkmençay'la Ruslara te-

min edilen imtiyazların aynısını talep ettikçe ve sömürdükçe bu popüler öfke Fars egemenliğini ve haysiyetini sürdürmeyi başaramayan Kaçar monarşisinin yeteneksizliğiyle keskinleşir.

NOT: İran'ın kuzeydoğu ve batı sınırları 19. yüzyılın sonlarında Rusya ile İngiltere arasında yapılan anlaşmaya göre belirlenmiştir.

6

Kaçar Hanedanı Buhran Dönemi, 1905-1911 Devrimi ve Pehlevi Hanedanlığı Dönemi

Olan her şey dünyayı daha da kötüleştiriyor madem, o zaman mümkün olduğunca az şeyin olması hepimizin çıkarınadır.

Lord Salisbury, Aralık 1879, Fars meselesiyle ilgili yazısı.

[Aya] ma ra ez mûm sahte-end?
Balmumundan mı yapıldık?

Nasıreddin Şah, Mart 1855[1]

Feth Ali Şah, yıllardır vârisi olarak yetiştirdiği oğlu Abbas Mirza'dan kısa bir süre sonra, 1834 yılında hayatını kaybeder. Yerine diğer oğlu Muhammed geçer. Muhammed Şah'ın tahta geçişi hem Ruslar hem de İngilizler tarafından desteklenir (Muhammed'in verilen imtiyazları sürdüreceğini düşünmüşlerdir ve haklılardır) ve hükümdarlığa çıkışı sorunsuz olur. Ancak saltanatı Fars halkına pek faydalı olmaz. İran ile Avrupa arasında gelişim açısından giderek büyüyen uçuruma rağmen ülkeyi kalkındırmak ya da ülkenin temel çıkarlarını savunmak için fazla çaba harcamaz. Başbakan aslında bir reformcudur, ancak Şah 1835 yılında onu

boğdurtur. Fars tüccarlar ucuz Avrupa ürünlerinin, özellikle de tekstil ürünlerinin Fars pazarına az vergiyle ya da vergisiz girmesini, yerli ürünlerin fiyatını kırmasını ve geçimlerini sağladıkları pazarı yok etmesini protesto etmeye başlarlar (ithal mallardan kâr elde eden tüccarlar ise sessizdir).

Savaşta yenilgiye uğramaları, Türkmençay Antlaşması'nın küçük düşürücü şartları, yabancıların ve yabancı etkisinin ülkeye girişi ve yabancıların istenmemesi sebepleriyle 1830'larda azınlıklara, özellikle de Yahudilere yönelik saldırılar başlar. Diğer dönemlerde de olduğu gibi bu saldırılar, vaizler ya da (asırlar boyunca çoğu inancın dini taraftarı ve ideoloğu gibi) aşırı uçlardan veya nefretten beslenen geçici popülarite uğruna inançlarının insancıl ve erdemli kaidelerini önemsemeyen marjinal mollalar önderliğinde gerçekleşmiştir. 1830 yılında Tebriz'de Yahudi nüfusun büyük bir kısmının ölümüyle ya da kaçmasıyla sonuçlanan ciddi bir saldırı yaşanır. Saldırıları, Müslüman bir çocuğun bir Yahudi tarafından öldürüldüğü iddiası (gerçekliği olmayan) başlatmıştır (ortaçağ Avrupa'sındaki benzer saldırılarda olduğu gibi).[2] Saldırılar Azerbaycan'ın başka şehirlerine de sıçrar ve Yahudilerin tüm eyaleti boşaltmak zorunda kalmasına neden olur. Şiraz'da ise Yahudiler Müslüman olmaya zorlanmaktadır. 1839'da Meşhed'de bir ayaklanma patlak verir ve ılımlı Şii din adamları müdahale edene kadar çok sayıda Yahudi öldürülür. Yahudiler din değiştirmeye ya da kaçmaya zorlanır.[3] *Cedid* adı verilen bu İslam'a geçmek zorunda bırakılmış Yahudiler, kendi komünitelerinin içinde kalırlar. Birçok yerde dinlerini değiştiren bu Yahudiler kendi ayinlerini gizlice yapmışlar ve sonradan Museviliğe tekrar dönmüşlerdir (döneklikle suçlanma riskini alarak). İlerleyen yıllarda, 1866'da Hazar kıyısındaki Babol'da, 1892'de Hamedan'da[4] ve birçok başka şehirde benzer ayaklanmalar yaşanır. Yahudi ve diğer gezginler Yahudilerin genelde yoksul gettolarda yaşadıklarını, gündelik teh-

dit ve aşağılamalara maruz kaldıklarını kaydetmişlerdir (en azından bazı bölgelerde yüzyılın sonlarına doğru düzelmeler olmuştur). Aynı dönemde İslam dünyasının dört bir yanında zulüm vardır ve bazılarına göre Avrupa'nın anti-Semitist metinlerinin etkisi Yahudilere yönelik baskıların nedenlerinden biridir.[5] Müslümanların yalnızca küçük bir azınlığının bu saldırılara katıldığına şüphe yoktur. Ulema ve diğer din adamlarının bu saldırıları önlemek ya da en aza indirmek için ellerinden geleni yaptıklarına dair kanıtlar da vardır, ancak başka dönemlerde ve başka topraklarda da gördüğümüz gibi böylesi bir zulüm ancak çoğunluğun görmezden gelmesiyle mümkün olabilir. Bu dönemde Ermeniler ise bu baskıdan genel olarak etkilenmemiştir.

Muhammed Şah saltanatı her ne kadar Avrupalı güçlerin desteğini almış olsa da bu dönemde de İngilizler ve Ruslar İran, Afganistan ve Orta Asya'da hâlâ rakiptir. Bu nüfuz mücadelesine Büyük Oyun adı verilecektir. İngilizler 1826-1828 savaşından önce Ruslara karşı İranlıları desteklemişlerdir, şimdi ise Rusya, doğuda, Herat ve Kandahar topraklarını alarak savaşta kaybettiklerini telafi etmesi için Muhammed Şah'ı kışkırtır (bu topraklar Nadir Şah dönemi ve öncesinde Fars topraklarıydı). İngilizler Hindistan'ı tehdit edebilecek ya da Rusların Hindistan'a geçişini kolaylaştırabilecek bir Afganistan'a saldırı olasılığından hoşlanmazlar. Muhammed Şah 1837'de birliklerini Herat'a gönderir ve birkaç ay boyunca şehri kuşatma altında tutar,[6] ancak 1838'de Britanya, Basra Körfezi'ndeki Hark Adası'nı işgal eder, Muhammed Şah'ın Afganistan'dan çıkmalarını talep etmesi üzerine Britanya geri çekilir. 1841'de yaptıkları yeni bir antlaşmayla Muhammed Şah, Britanya'ya yeni ticari imtiyazlar sağlar.

Muhammed Şah'ın sûfi yanlısı ikinci başbakanı Hacı Mirza Akasi (eski başbakanın öldürülmesine aracı olmuştur) Şah'ı kendi tarafına çekmeye çalışmaktadır. Feth Ali Şah her

zaman ulemayla uzlaşmaya çalışmıştır, ancak Muhammed Şah'ın sûfi eğilimleri onun ulema içindeki saygınlığını azaltır ve Şiiliğin seküler otoriteye duyduğu ezeli gizli düşmanlığı yeniden ortaya çıkarır.

Bâbi Hareketi, Nasıreddin Şah ve Emir-i Kebir

Muhammed Şah döneminde yaşanan bir diğer gelişme ise İran topraklarında, Bahai dinine öncülük edecek olan Bâbi hareketidir. Bu hareket on ikinci imamın kayboluşunun 1000. yıl dönümü olduğu için hevesle beklenen 1844 yılı civarında (Hicri takvime göre 1260) ortaya çıkar. Şiiliğin kolu olan Şeyhilik yandaşları 18. yüzyıldan beri Gaip İmam'ın müminlerle iletişime geçebileceği bir kapının ("Bâb") olması gerektiğini söylerler. 1260 yılına yaklaştıkça bazı Şeyhiler Bâb'ın o sene ortaya çıkabileceğini düşünerek heyecanlanırlar ve zaman dolduğunda ise bazıları Seyyid Ali Muhammed adındaki Şirazlı dindar genç bir adamı Bâb ile özdeşleştirirler. Mayıs 1844'te Seyyid Ali Muhammed kendisinin gerçekten de Bâb olduğunu ilan eder ve ulemanın kusurlarına dair vaazlar vermeye başlar. Vaazları ve yandaşları gitgide radikalleşir ve sonunda Seyyid Ali gözaltına alınır. Kadınlara daha iyi davranılmasını (dolayısıyla birçok kadın yandaşı vardır), faiz üzerindeki İslami yasağın kaldırılması ve adli cezaların daha yumuşak olması gerektiğini, çocuklara daha iyi davranılmasını öğütler. Öğretileri bir açıdan ilerici görünür, bir başka açıdan ise Şiiliğin geleneksel, hoşgörülü öğretisinin daha ılımlı halinden fazlası değildir. Ancak 1848 yılında Seyyid Ali Muhammed ve taraftarları İslam'ın önceki vahiylerini hükümsüz kılarak Bâb'ın, Gaip İmam'ın ta kendisini olduğunu, kendi imanlarının yeni bir inanç olduğunu söylemeye başlarlar. Bu durum, Bâbilerle ulemayı doğrudan bir çatışmaya sokarak tüm dengeleri değiştirir.

Bâb'ın en önemli ve en radikal taraftarlarından biri Kazvinli Kurretü'l-Ayn'dır. Kurretü'l-Ayn Şeriat hukukunu reddederek yüzündeki peçeyi çıkarır. Ulemayla teoloji tartışan bir şair ve kadınların özgürleşmesiyle ilgili konuşmalar yapan bir vaizdir. Bir süre Irak'a sürülmüş, ancak geri dönmüştür. Bâb gibi tutuklanmıştır, ancak ev hapsindeyken yandaşlarıyla konuşmaya devam edebilmiştir.

Muhammed Şah 1848 yılında ölünce yerine, yine Rusların ve İngilizlerin desteğiyle 17 yaşındaki oğlu Nasıreddin geçer. Nasıreddin, görünüşte düşünceli ve zeki bir çocuktur. Büyük koyu gözleriyle hayallere dalan, Fars halk hikâyeleri anlatan kitapların arasında kendini saatlerce kaybeden biridir.[7]

Ancak yeni şahın tahta çıkmasıyla Fars, Mazenderan ve Zencan'da, Bâbilerin de içinde olduğu ve şiddetli bir şekilde bastırılan isyanlar patlak verir. O dönem dünyanın her yerinde meydana gelen toplumsal isyanlarla ilişkilendirilen bu sorunların ardından Bâb 1850 yılında Tebriz'de kurşuna dizilir (bir hikâyeye göre idam sırasında Bâb'a iki kez ateş edilmesi gerekmiştir, çünkü ilkinde mermiler, ellerini bağlayan ipleri keserek onu serbest kalmasını sağlamıştır). İdamla birlikte Bâbiler ile yönetim arasındaki düşmanlık şiddetlenir. Üç Bâbi Ağustos 1852'de yeni şahı öldürmeye çalışır, ancak başaramaz. Bu suikastın intikamı acı olur ve aynı sene Kurretü'l-Ayn'la birlikte hareketin diğer liderleri öldürülür ve Bâb'ın yandaşları kâfir ve dönek olarak suçlanır, acımasız işkencelere maruz bırakılır. Bu yeni inanç hem seküler hem de dini otoritelere bir karşı çıkıştır ve oldukça fazla sayıda insanı kendisine çekmeyi başardığı halde şansları yaver gitmemiştir. Binlerce Bâbi ölmüş, binlercesi ise ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Hareket sürgünde büyümeye devam eder ve 1860'larda ikiye bölünür. Yeni lider Bahaullah, Bâb'ın öngördüğü yeni peygamberin ("Allah'ın ortaya çıkaracağı zat") kendisi oldu-

ğunu ilan eder. Çoğu Bâbi onu takip eder ve bu yeni hareket Bahai inancı olarak bilinir. İran'da o dönemden bugüne dek Bahailer neredeyse her on yılda bir, işkenceye maruz kalır ve öldürülürler.

Kurretü'l-Ayn'ın hikâyesi ve kadının özgürlüğünü savunması İran kadınlarının tarihi, dolayısıyla tüm İran toplumu için önemli bir dönüm noktasıdır. Burada da bazı sürprizler bizleri beklemektedir. 20. yüzyıl başlarındaki bakış açısına göre, İran'da iktidarda olan İslami rejimin kadına atfettiği düşünülen (tam olarak doğru değildir) ve 1979 devriminden bu yana yeniden toplumsal norm haline getirdiği geleneksel roller vardır. Bu bakış açısıyla kişi 20. yüzyıl öncesi tüm İranlı kadınların bu geleneğe uygun şekilde evlere kapatıldığını ve tam olarak örtünmeden asla dışarı çıkamadıklarını düşünebilir. Oysa böyle bir durum kesinlikle söz konusu değildir. Sanayileşme ve kentleşmenin getirdiği toplumsal değişimlerden önce toplumsal yapı çok farklıdır. 1900'lerde önce nüfusun yarısından fazlası göçebe ya da yarı-göçebedir, bütünleşmiş ve genelde ekonomik ve coğrafi olarak sınırda yaşayan böylesi toplumlarda kadının rolü mecburen daha eşittir ve kadın kısıtlanmamıştır. Genel olarak kadınlar ev içi düzenlemelerle meşgul olurken erkekler sürüyle ilgilenir, ancak erkeklerin olmadığı durumlarda önemli kararları (genelde grup olarak) kadınlar almak zorundadır ve bu kararların sorumlulukları onlara aittir. Yollara düşme zamanı geldiğindeyse herkesin aktif görev alması gerekir.[8] Geleneksel kabile kıyafetleri bugün bile İran'ın dört bir yanında farklı farklıdır ve bu göz alıcı, rengârenk kıyafetlerin peçeleri yoktur.

Nüfusun geri kalanın çoğu ise köylü çiftçiler ve ırgatlardır. Ancak toplumun bu kesimindeki kadınların da önemli ekonomik rolleri ve bağımsızlıkları vardır (fakir olan her sınıf bağımsız olarak düşünülebilir). Kadınlar toprakta çalışmak zorundadır ve büyük ihtimalle ağır işler hariç, rutin işlerin

çoğunu da kadınlar yapmaktadır. Yine *çador* tarzı bir peçe böylesi işler için uygun değildir.

Kasaba ve şehirlerde bile halkın çoğu görece fakir olduğu için çoğu kadın evin dışında da çalışmak zorundadır. Ayrıca izzet-i nefis kurallarına uygun olmayan çok sayıda hayat kadını da vardır. Dolayısıyla evden nadiren çıkan, evin içinde dahi akrabası olmayan erkeklerle aynı yerde durmayan, tamamen kapalı kadın imajı 1900'lerden öncesi için alışılmış bir durum değildir ve yalnızca kentlerdeki orta ya da üst sınıf ailelere özgüdür (tarihsel olarak önemli bir yere sahip, okur-yazar, kitap yazan ve okuyan, belki de İran ailelerinin yalnızca %4'ünü oluşturan bir sınıftır). Ancak bu kadın kurgusu, bu kadın imajının maliyetini ödeyemeyen erkeklerin özlemidir ya da zamanla bu hale gelmiştir. Kapanmayı, 19. yüzyıl Avrupa'sındaki kadını yine hareketsizleştiren, herhangi bir iş için tamamen kullanışsız, moda akımına benzer şekilde elit bir fetiş olarak görmek mümkündür. Bir erkeğin, karısını evin ve kendi kontrolünün dışına çıkarması, özellikle kentlerde (kentlerde hayat kadınlarının varlığının da etkisiyle) alay konusu edilmesine neden olabilmektedir. Ancak kadın için evde kalmak ve yalnızca peçeli evin dışına çıkmak pahalıdır ve erkeğin statüsünü gösterir. İran toplumundaki ya da başka toplumlardaki erkekler için bu simgenin önemini ve içeriğini görmezden gelmek, bunu küçümsemek kolaydır. Çarşaf, geleneksel dinin ve toplumun doğal bir sonucu olmak yerine topluma ve dine dayanak oluşturur (farklı toplumsal koşulların ürünü olan Kuran'da ve eski hadislerde kadının örtünmesine dair az sayıda temellendirme vardır). Maddi eşyalara sahip olmanın kendi örüntüleri ve toplumsal sonuçları vardır. Kadınların mülkiyetleri de aynı ilişkilerden bağımsız değildir.

Nüfus giderek kentleştikçe ve bazı yönlerden en azından daha refah hale geldikçe kadınlara koyulan sınırlar artar, her

geçen gün daha fazla kadın eve kapanır ve daha fazla kadın örtünür. Ancak bunlar sanayi öncesi İran'ın tipik davranışları değil, 20. yüzyılla birlikte gelen değişimlerdir.

Nasıreddin Şah döneminde Bâbilerle yaşanan çatışmalar yeni şahın uğraşması gereken meselelerden yalnızca biridir. Horasan'da bastırılması iki yıl süren ciddi bir isyan, Tahran'da bir askeri ayaklanma ve hem Rus hem de İngiliz elçilerin karıştığı iç çatışmalar çıkar. Bu karmaşık ve tehlikeli dönemde Şah'ın başbakanı Emir-i Kebir, Şahı yönetime özel ilgi göstermeye teşvik ederek hükümeti daha reformcu bir yöne çekmeye çalışır. Emir-i Kebir'in bu genç Şah üzerindeki etkisinin nedeni, Nasıreddin'in Azerbaycan valisi ve veliaht olduğu dönemde onu sağ kolu yapmasıdır. Emir-i Kebir Ruslar tarafından sevilmez, çünkü İngiliz yanlısı olduğu düşünülür, ancak İngilizler de aslında ondan pek hoşlanmazlar.[9]

Emir-i Kebir kendini monarşinin ve ülkenin çıkarlarına adamış, yetenekli ve zeki bir adamdır. Finans analizi yapar ve devlet harcamalarında, özellikle de saray mensuplarına yapılan ödemelerde tasarrufa gider (dolayısıyla bazı saray mensupları tarafından pek sevilmez). Batı tipi, devlet destekli bir okul olan Darülfünun'u kurar (bu okul ileriki yıllarda Batılı teknik kitaplar ve edebi eserleri çevirerek yayımlamıştır) ve orduyu modern tutmak adına esaslı bir reform sürecine girer. Tarımda bazı yenilikler yapar ve hatta sanayi ürünleri üretebilecek fabrikalar bile kurmayı dener. Tüm bunlar üç yıl içinde gerçekleşir ve bu topraklarda aslında nelerin mümkün olabileceğini gösterir, gelecek için çok daha büyük şeyler vaat eder, ancak yoğun saray politikaları Emir-i Kebir'e fazla gelmiştir. Emir-i Kebir, Şah'ın üvey kardeşi adına hem Şah'ı hem de sarayda büyük etkisi olan annesini sinirlendirerek Nasıreddin'le üvey kardeşi arasında aracı olma hatasını yapar. Emir-i Kebir'in muhalifleri Şah'ın ona güvenini sarsmayı başarır ve bu güven olmadan Emir-i Kebir'in hiçbir gücü

yoktur. Kasım 1851'de başbakanlık görevinden alınır ve Kaşan'a sürgüne gönderilir. 1852'nin başında Nasıreddin, saray mensupları ve akrabalarının kışkırtmasıyla ve dedesinin, babasının izinden giderek eski başbakanını öldürtür. Emir-i Kebir'le birlikte İran'ın gelişmesi için bir adım atılması umudu da ölür. Dünyanın geri kalanındaysa (yalnızca Avrupa'da değil) sanayileşme ve temel yapısal değişimler hızlanmaktadır.

Çirkin Kardeşler: Rusya, Britanya ve İmtiyazlar

Emir-i Kebir'in yerini alan Mirza Ağa Han Nuri saray erkânı tarafından sevilen biri haline gelir. Onların istediği gibi yozlaşmış ve gericidir, hiçbir reform yapma girişiminde bulunmaz. Sonraki on yılda Rusya etki alanını artırır ve bir İran ordusu Herat'ı yeniden işgal etmek için yola çıkar. Bu sefer Herat'ı almayı başarırlar (Ekim 1856), ancak Britanya'yla birlikte savaş yoğunlaşır. İngiliz birlikleri Buşehr'e gelerek Fars ordusunu yenilgiye uğratır. Farslar yine barış yapmak zorunda kalırlar. Mart 1857'de imzalanan Paris Barış Antlaşması İran'ın Afgan topraklarındaki tüm haklarından vazgeçmelerini şart koşar. 1858'de Nuri görevden alınır ve Nasıreddin başbakanlık görevini de yürütür, ancak hiçbir zaman tatmin edici düzenlemeler yapmayı başaramaz.[10]

Bu dönem boyunca ve ilerleyen yıllarda İngilizler ve Ruslar hükümet işlerine o denli müdahale eder ki Şah'ın bağımsızlığı artık neredeyse semboliktir. Bu yalnızca Şah'ın Avrupalı güçleri sinirlendirecek projelerden kaçınmasından kaynaklanmamaktadır. Şah, bu güçlerden birinin desteğini aldığı koşulda diğerini öfkelendirmekten kaçınmaz, ancak ikisini birden sinirlendirmenin bedelini ödeme gücüne sahip değildir. Bu nedenle, örneğin ilerlemenin somut hali olarak görülen demiryollarının tüm dünyada yaygınlaştığı dönemde, İran için yüksek olabilecek iletişim ve ticaret maliyetlerini

(İran platosundaki uzaklıkları ve kötü yolları düşünürsek) azaltabilecek demiryolları inşa edilmemiştir, çünkü hem İngilizler hem de Ruslar stratejik sebeplerden dolayı bu fikirden hoşlanmamışlardır. Bu stratejik neden, demiryollarının onların sınırlarına düşman ordularını daha hızlı taşıması ihtimalidir. Nasıreddin saltanatının sonunda, 1896 senesinde İran'da yalnızca bir tane demiryolu vardır. Tahran'dan sekiz kilometre ötedeki küçük bir tapınak şehrine kadar giden bu dar hatlı demiryolu Belçikalılar tarafından inşa edilmiştir (Şah Abdül Azim'in türbesi sonraki yıllarda oldukça önemli olayların temelini oluşturmuştur).[11]

Peki, Britanya ve Rusya'nın İran'daki çıkarları nelerdir? Müdahalelerinin etkileri ne kadar yıkıcı olmuştur? Bu soruların cevaplarını etkileyen birçok farklı etmen vardır. Britanya ve Rusya 19. yüzyılda farklı alanları, Avrupa modelinin farklı yönlerini temsil etmektedirler. Britanya ilericilik, liberalizm, bilim, ticaret ve yenilik temsilcisidir ya da temsilcisi gibi görünmektedir. Rusya ise Avrupa'nın geleneksel düzenini, eski hanedanlık monarşilerinin statükosunu sürdürmek için modern araçların adaptasyonunu, Hıristiyanlığı temsil etmektedir ve politik radikalizme karşıdır. İkisinin de İran'daki çıkarları ve çıkar grupları farklıdır. Ancak iki devlet de verdikleri izlenim ne olursa olsun kendi stratejik çıkarlarını ön planda tutmaktadır. Napolyonik çağda da açıkça görüldüğü gibi Farsların çıkarlarının çok önemi yoktur. İki devletin de başka, daha büyük öncelikleri vardır ve ikisi de Farsların gözünde, aslında olduklarından çok daha büyüktürler. Her ikisi de diğerini köşeye sıkıştırmak ister, ancak güçleri yetmediği için İran üzerinde geçici antlaşmalara razı olurlar ve antlaşmalar durağanlık anlamına gelir. Bu rekabet bir noktada iyidir, çünkü iki kuvvetin de İran üzerinde tam hâkimiyet kurmasını ve ülkeyi kolonileştirmesini zorlaştırır. Britanya, Rusya'nın 19. yüzyılda İran'ı tamamen istila etmesini engellemiştir, Rusya

da Britanya'nın hâkimiyetini engellemiştir. Ancak iki devlet de işleri değiştirme ihtimali olan ya da rakiplerine avantaj sağlayabilecek değişimlere, güçlü Fars reformculara şüpheyle yaklaşmıştır. Bunun sonucu olarak Şah da zamanla değişime ve reforma karşı kuşkucu bir tavır geliştirmiştir. Dolayısıyla İran toprakları için bir durgunluk dönemi başlamıştır.

Tek kişilik egemenliğinin ardından Şah 1871'de yeniden bir başbakan atar. Bu başbakan diplomat olarak Şah'a yurtdışında, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat reformlarını gördüğü İstanbul'da hizmet eden Mirza Hüseyin Han'dır. Mirza Hüseyin Han benzer değişimlerin İran'da da olması gerektiğini düşünür ve Nasıreddin Şah'ı, diğer ülkelerdeki gelişmeleri bizzat görmesi için yolculuğa çıkmaya teşvik eder. 1872'de Mirza Hüseyin Han, Şah'ı Reuter imtiyazlarını kabul etmesi için ikna etmeyi başarır. Bu, Hazar Denizi'nden güneye giden bir demiryolunu, maden çıkarma haklarını, tüm endüstriyel ve diğer ekonomik gelişmeleri içeren en geniş kapsamlı kalkınma planıdır. Bu imtiyazların ülkeye katkısı olabilecekken egemenlik haklarının büyük bir kısmı bir yabancıya verilir (Baron de Reuter, Almanya'da doğmuş bir İngiliz Yahudi'dir, Reuters haber ajansının da kurucusudur). İmtiyazın karşılığında Şah avans olarak 40.000 pound alır.

İran ekonomisi değişmiş ve yabancıların pazara girişinin sonucu olarak dönüşmüştür. Birçok İran ürünü ucuz ithal mallarla rekabet edememiş, tarım ihraç ürünlerini üretmek üzerine yapılanmıştır (örneğin pamuk ve afyon). Yerel gıda üretiminin düşen kapasitesi özellikle 1870-71 yıllarında şiddetli kıtlıklara sebep olmuştur. Bu kıtlıklarda nüfusun yaklaşık onda birinin öldüğü tahmin edilmektedir.[12] Bu değişimler halkta öfkeye ve Reuter imtiyazlarına muhalefete neden olmuştur. Şah 1873'te Avrupa ziyaretlerinin birinden döndüğünde Mirza Hüseyin Han'ın görevden alınması talebiyle karşılaşmış ve bu talebi yerine getirmiştir.

Reuter imtiyazı Ruslar tarafından hoş karşılanmaz ve Şah, Avrupa'dayken İngilizlerin de bu değişimlere sıcak bakmadıklarını fark eder. Dış güçlerin hoşnutsuzluğuyla yerel muhalefetin birleşmesi Şah'a imtiyazları hemen o sene iptal etmesi için uygun ortamı sağlar, ancak aldığı avans üzerinde tartışmalar yaşanır. Nihayet 1889'da da Reuter'a tazminat olarak başka bir imtiyaz daha verilir ve Reuter'ın İran İmparatorluk Bankası'nı (Imperial Bank of Persia) kurma ve kâğıt para basma hakkı verir. O döneme kadar İngilizler Reuter çekişmesini Rusya'nın demiryolu önerilerini engellemek için kullanmışlardır. Ancak 1879 yılında Ruslar Şah'ın Rus generallerin önderliğinde bir İran Kazak Tugayı'nı kurmasına yardım eder. Bu, ülkenin en modern, en disiplinli silahlı kuvvetidir ve bu ordu hem Şah'a sadıktır hem de Rus etkisinin araçlarından biridir.

1870'lerde Britanya hükümeti İran'a dair, İran'ı bir maşa olmaktan ziyade gerçek bir müttefik haline getirebilecek daha pozitif bir tutum geliştirir.[13] Rusların Orta Asya fetihleri bu döneme damgasını vurur. Özellikle de 1873 yılında Hive'nin teslim olması ve Afganistan'daki İngiliz etkisinin sönümlenmesi bu döneme denk gelir. 1879 yılında Lord Salisbury (Dışişleri Bakanı olarak) Britanya'nın Hindistan sınırlarındaki "ustaca pasif kalma" politikasını bırakır ve Britanya hükümetinin ülke içi reformları ve yardımıyla birlikte Herat'ı Nasıreddin Şah'a verecek bir plan kurgular. İran, Rusya'nın kontrol alanını genişletmesini engellemek için kullanılan bir tiyatrodan ziyade Britanya'nın gerçek bir müttefiki, sömürge müdafaasında önemli bir faktör haline gelecektir. İngiliz ve Farslar arasındaki görüşmeler Londra'da devam eder. Fars tarafını oradaki diplomatik heyetin başındaki Melkum Han temsil etmektedir. Fakat sonunda Nasıreddin Şah müzakereleri keser. İngilizler bunun Ruslardan kaynaklandığını düşünür. Britanya'nın yeni Liberal hükümeti görüşmeleri

tekrar başlatmaktan yana değildir. Fırsat kaçmıştır, ancak bu olaylar, İngiliz–İran ilişkilerinde izlenen "realpolitik"in Britanya'nın emperyal konumunun kaçınılmaz ve mantıksal sonucu olmadığını göstermiştir. Bu küçümseyici politika (kinik politika) ya da taraftarlarının adlandırdığı şekliyle realpolitik politika, zaman zaman tembellikten ya da hayal gücü eksikliğinden izlenebilir. Kinik politika yapan kişi, bir ahlakçıdan daha öngörülü değildir, ancak bir ahlakçıdan farklı olarak en azından naif bir idealizmle suçlanamaz. Zaman zaman kinik politikanın egemen olmasına fırsat tanıyan da budur. Gerçekten ileri görüşlü politikacılar, bazen prensiplerin doğru olduğu koşullarda küçük bir politika değişiminin kendisini muhafaza edebileceğine inanırlar, ancak çoğu zaman bu prensipler zamanla kaybolur ve kazanan kinizm ve kısa vadecilik olur. İran'daki İngiliz politikasının kinizmi de uzun vadede ciddi zararlar verecektir.

Melkum Han 19. yüzyılın son yarısı için önemli bir figürdür. 1833 yılında İslam'a geçen Ermeni bir babanın oğludur ve Sir John Malcolm'a o denli hayrandır ki oğluna onun ismini vermiştir. Melkum Han Paris'te eğitim görmüş ve İran'a döndüğünde Darülfünun'da öğretmenliğe başlamıştır. Ancak Şah, reformcu fikirlerinden ve nüfuzundan endişelenerek onu diplomat olarak İran'ın dışına göndermiş, aslında bir bakıma sürmüştür. 1880'lerin sonunda Melkum Han iyice gözden düşer, ancak keyfi yönetime son verip anayasaya bağlı hukuk temelli bir yönetim kurmayı amaçlayan *Kanun* adlı gazeteyi çıkarmak için Londra'da kalır. Bu gazetenin İran'da da dağıtımı yapılır ve Melkum Han, Nasıreddin'in ölümünden sonra hükümetle yeniden uzlaşana kadar eğitimli elit kesimler tarafından çokça okunur. Melkum Han 1908 yılında hayatını kaybeder.

1880'lerde reform yanlısı yöneticiler Fars hükümetine girip çıkarlar, ancak Şah'ın tam desteği olmadan etkileri sınırlı

Nasıreddin Şah, zeki ve kültürlü bir adamdı ancak İngiltere ve Rusya'nın gitgide artan müdahalelerine karşı İran'ın menfaatlerini savunabilecek bakanları konusunda yanılgıya düşmüştü.

olur. Şah yabancılarla imtiyazlar hakkında görüşmelere devam eder, ancak 1890 yılında bir İngiliz şirketine tütün alma, satma ve ithal edebilme haklarının tamamını vererek şirketi bir tekel haline getirmesi artık bardağı taşırmıştır. Mallarını sabit fiyatla satmak zorunda kalan toprak sahipleri ve tütün üreticilerinden, ekonomik yönden en kârlı pazardan bir kez daha dışlanan pazar esnaflarından, yurtdışında basılan yeni, reformcu ve milliyetçi gazetelerin okurlarından ve tüccarlarla yakın ilişkileri olan ve ülkedeki yabancı güçlerin varlığından rahatsızlık duyan ulemadan oluşan güçlü bir muhalefet ittifakı bu imtiyaza karşı çıkar. Bu çıkarlar bileşimi sonraki muhalif hareketlerde de kendini gösterecek, klasik bir model haline gelecektir. Ülkenin dört bir tarafındaki mollalar arasındaki iletişim ağı üzerinden örgütlenen (yeni telgraf sistemini kul-

lanan) bu gruplar 1891 yılında birçok büyük şehirde imtiyazlara karşı kitle eylemleri gerçekleştirir. Bu eylemler Tebriz'de neredeyse bir devrime dönüşür ve Tahran'daki bir eylemde askerlerin kitlenin üzerine ateş açması daha büyük gösterilere sebep olur. En önemli müctehidlerden biri olan Hacı Mirza Hasan Şirazi, Aralık 1891'de bir fetva vererek ulusal boykot çağrısı yapar. Bu fetva o kadar etkili olur ki Şah'ın kadınları bile sigara içmeyi bırakır. 1892'nin başlarında hükümet büyük bir borca girmek pahasına imtiyazları geri çekmek zorunda kalır.

Nasıreddin yönetimi tütün imtiyazlarının yarattığı öfke sebebiyle sarsılır. Bu dönemden sonra hükümette Rusya çıkarları daha ön plandadır ve Şah, Avrupa'yla ilişkileri kısıtlayan, yurt dışından gelen Farsça gazeteleri yasaklayan, eskiden desteklediği eğitimin yaygınlaştırılması politikasını terk eden ve yeniden gerici, reform karşıtı bakanları (bazıları Şah'ın Brüksel'in bir şehir mi yoksa bir sebze mi olduğunu bilmeyen bakanları tercih ettiğini söylemiştir[14]) destekleyen daha baskıcı politikalar izlemeye başlar.

Cemaleddin Afgani

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İran'daki ve genel olarak Ortadoğu'daki bazı düşünürler Batı'nın yarattığı kafa karışıklığından, gerici öfkeden ya da eleştirellikten uzak hayranlıktan kurtulup Batı'ya uyum sağlama karşısında daha sofistike davranışlar, reformlar ya da muhalefet geliştirirler. Bu düşünürlerin arasında İran'da doğan ve 1830'larda ve 40'larda bir Şii olarak yetiştirilen Cemaleddin Afgani vardır. Hayatının bir döneminde aralarında Hindistan, Afganistan, Avrupa ve Mısır'ın da olduğu birçok ülkeyi gezer ve 1870'lerde bir süre Mısır'da yaşar. Afgani adını Sünni muhite daha kolay girebilmek için aldığı düşünülmektedir. Gezdiği tüm bu yerlerde

Avrupa etkisine karşı güçlü bir direniş mevzii ve yandaş kazanmıştır. Afgani, çeşitli ülkelerde nüfuzlu insanlara ulaşma yeteneğine sahip enerjik ve karizmatik bir adamdır, ancak genelde biraz kibirlidir ve kadınlardan pek hoşlanmaz.

Afgani; Afganistan'da, Mısır'da, Sudan'da ya da İran'da, gittiği her yerde İngiliz etkisine karşı çıkar. Ruslarla ilgili fikirleri ise değişkendir. İslam dünyasında yeni bir canlanma dönemi görmek istemektedir ve İslam'ın mesajının nedensel olarak revize edilmesi gerektiğini, farklı zamanlardaki farklı koşullara adapte edilmesi gerektiğine inanmaktadır. İslam'la reform ya da İslam ile bilim arasında bir çelişki olmadığını söyler. Batı'nın bilimsel ve teknolojik başarıları İslam'a dayalı bir bilimle dengelenebilir ve hatta aşılabilir. Ancak Afgani'nin İslam'a karşı tutumu bile değişkendir ve verdiği mesajlar zaman ve izleyici kitlesine göre değişir. Afgani'nin fikirlerinde büyük ihtimalle aldığı geleneksel eğitimin bir yansıması olarak Şeyhilik ve tasavvuf etkileri vardır. Ancak Afgani bir sofu ya da dini bir dogmatik değil, bir politikacı ve pragmatik bir kişidir; onun adını duyuran kutsal kişiliği değildir. İslam ülkelerindeki çeşitli çağdaş hükümetlerle çoğu iyi sonuçlanmayan görüşmeler yapar, ancak özellikle Mısır ve İran'ın İslam düşünürleri üzerinde büyük etkisi olacaktır (Oysa fikirleri klasik eğitim almış Şii veya Sünni Müslümanlar için fazlasıyla yenilikçidir[15]).

Afgani 1880'lerde Şah'ın davetiyle İran'a döner, ancak Şah'la fikirleri uyuşmaz. Afgani, en azından o dönem için Şah'a fazla "İngiliz karşıtı" gelir. Afgani ülkeden ayrılır ve sonra ülkeye tekrar döner, ancak 1891'de yabancılara verilen imtiyazlara saldıran ve Afgani'nin fikirlerinin etkisiyle yazılmış gibi görünen risaleler nedeniyle Irak'a sürülür.

Afgani, Hacı Mirza Hasan Şirazi Irak'tayken tütün imtiyazlarına karşı kampanyada etkili bir isimdir. Bu bakımdan Hacı Mirza Hasan Şirazi'nin tütün boykotu fetvası vermeden

önceki haline benzer. Afgani, sırayla Londra ve İstanbul'da basılan *Kanun* ve *Ahtar* gazetelerinde de aktif olarak çalışmaktadır. 1895'te, İstanbul'dayken Mirza Rıza Kirmani adındaki eski bir mahkûm Afgani'yi ziyaret eder ve gelecek planlarını tartışırlar. Kirmani İran'a döner ve 1 Mayıs 1896 yılında Şah Abdul Azim türbesini ziyareti sırasında bir ricada bulunmak istermiş gibi yaklaşarak Nasıreddin'i tabancayla öldürür. Nasreddin kısa bir süre sonra buraya gömülür. Kirmani sonraki ağustosta halk önünde asılarak idam edilir. Afgani ise 1897 yılında kanserden ölür.

Bu suikastın bir yönü İran'da Yahudilere yönelik tutumların karmaşıklığını gözler önüne serer. Kirmani sorgusu sırasında Şah'ı daha önce, bir parkta yürürken de öldürme fırsatı olduğunu, hızlıca kaçabileceği bir yerde olduğu halde bunu yapmadığını, çünkü o gün parkta çok sayıda Yahudi'nin bulunduğunu ve cinayetten onların sorumlu tutulacağını söyler. Kirmani suikast yüzünden Yahudilerin suçlanmasını ve sonrasında Yahudilere yönelik olası saldırıların sorumluluğunu almak istemez.[16] Her anti-Semitist vaize ya da sorun çıkaran kişiye karşılık Yahudilere ve diğer azınlıklara yardım edecek kadar vicdanlı olan birçok eğitimli, insancıl din adamı ya da İranlı vardır (inançlarının radikalizminden bağımsız).

Şah'ın ani ölümü ciddi bir karmaşaya ve kafa karışıklığına sebep olabilecekken saray erkânı olanları hasıraltı etmeyi başarmıştır ve Nasıreddin'in atadığı halefi Muzaffereddin, Tebriz'den yola çıkıp tahta geçene kadar Tahran'da düzeni sağlamıştır.

Devrime Giden Yol

Muzaffereddin, Şah olduğunda hastadır ve etrafı açgözlü saraylılarla ve dalkavuklarla doludur. Bunlar, uzun bir süre Tahran'da yönetimi devralma fırsatını kaçırmamak için Teb-

riz'de Muzaffereddin'le birlikte beklemiştir. Şah ise onları kontrol altında tutacak enerjiden ya da kişilikten yoksundur. Önceleri Eminüddevle adında, özellikle eğitimde iyileştirmeler konusunda aktif, kızlar için okullar da dahil birçok yeni okulun açılması için uğraşan reform yanlısı bir başbakanı vardır. Sansür kaldırılır ve Şah kültürel kurumlarla eğitim kurumlarının açılışına izin verir. Yeni etkinlerin birçoğu devletten bağımsızdır ve hükümete maliyetleri çok azdır, ancak Şah saraya babasından daha çok ödeme yapmıştır. Üstelik kendi tedavisi için sık sık yaptığı Avrupa gezileri de oldukça pahalıdır. Tütün imtiyazının iptali sonrası girdiği borç dışında babası devlet finansını düzene sokmayı başarmıştır, ancak Eminüddevle'nin harcamaları kısıtlama çabasına rağmen Muzaffereddin Şah döneminde, Rusya'dan alınan yeni kredilerle ve yeni tekelci imtiyazlarla devlet borcu artmıştır. Eminüddevle devlete para kazandırmak için Belçika gümrük idarecilerini ülkeye sokar, ancak 1898'de bir İngiliz kredisini güvence altına almayı başaramadığı için Şah tarafından görevden alınır. Yerine Eminüssultan gelir ve Joseph Naus adındaki bir Belçikalıyı gümrük bakanı yapar. Zamanla Naus maliye bakanı olur.[17]

Yeni gümrük düzenlemeleri, eskisinden ve yabancı tacirlerden daha fazla vergi ödemek zorunda kalan pazar esnafının çoğu tarafından pek sevilmez. Üstelik bu vergiyi de yabancılara ödemektedirler. Rus kredileri de hoş karşılanmaz. Ulema kendi geleneksel eğitim anlayışlarını zayıflatan yeni okullardan da Şah'ın Avrupa'ya yaptığı yolculuklardan da şikâyetçidir. Sansürün kaldırılması ve dernek kurma özgürlüğü hükümete yönelik eleştirileri kolaylaştırır ve hükümet kamusallaştırır. Ayrıca monarşiye farklı ya da aynı sebeplerle düşmanlık besleyen liberal, milliyetçi, sosyalist ve İslamcı reformist fikirlerin bir araya geldiği yeni bir aydınlar topluluğunun fikirsel temayülüne de uygundur. Bu dönem hem bir

değişim ve mayalanma dönemi hem de bir huzursuzluk ve karışıklık devridir.

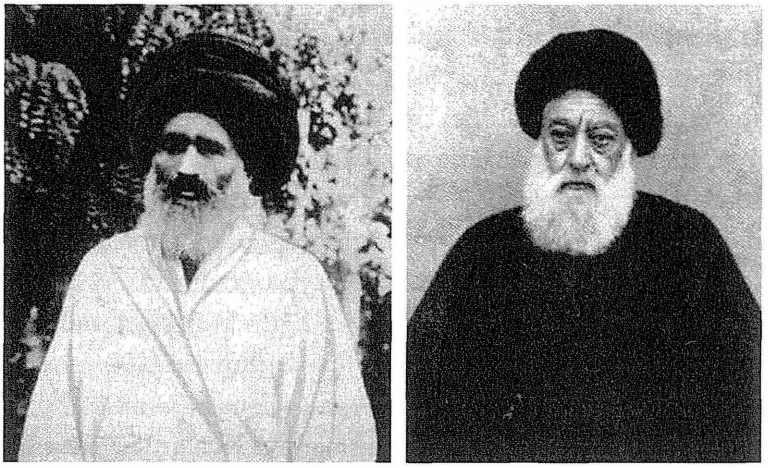
Bu dönem verilen balıkçılıkla ve diğer haklarla ilgili imtiyazlar arasından bir tanesi 1901 yılında William Knox D'Arcy adındaki bir İngiliz girişimciye verilir. Bu imtiyazın göründüğünden çok daha önemli olduğu zamanla görülecektir. D'Arcy'ye petrol için ülkenin güneyini araştırma hakkı verilmiştir.

Büyük Oyun'un son dönemecinde kaybettiklerini tazmin etmek isteyen İngilizler 1902/1903'te, ulemanın vergi düzenlemelerine, Belçikalılara ve Rus kredilerine muhalefetini kışkırtmak için ulemanın bazı üyeleriyle (özellikle Ayetullah Abdullah Behbehani) birlikte hareket etmeye karar verirler. Böylece para el değiştirir. Bazı şehirlerde ulema kışkırtıcılık yapar, ancak bu kışkırtmalar yabancılara ve Müslüman olmayanlara saldırılara dönüşür. 1903 yazında İsfahan ve Yezd'de yaşanan ayaklanmalar birçok Bahainin öldürülmesiyle sonuçlanır. Ayrıca Yahudi ve Hıristiyan azınlıklara yönelik saldırılar da yaşanır.

Bir sonraki sene hasat kötüdür ve Rus-Japon Savaşı patlak verir. Ardından 1905'te yaşanan devrim kuzeyden gelen ithalatı sekteye uğratır ve ithal mallar pahalılaşır. Japonların Rusları onur kırıcı bir şekilde mağlup ettikleri savaş (İngiliz yapımı savaş gemilerinin yardımıyla da olsa) İranlı entelektüellerin emperyalist Avrupalıların egemenliğinin sarsılamaz olduğu fikrini kırdığı için önemlidir ve memnuniyetle karşılanmıştır. Bu dönem ticaretin sekteye uğraması ise 1905 yılının ilk aylarında Tebriz ve Tahran gibi kuzey şehirlerinde buğday fiyatlarının %90, şeker fiyatlarının ise %33 artması anlamına gelir. Vergi gelirleri düştüğü için hükümet sarsılır. Şah yeni bir Rus kredisi almaya çalışır ve Ruslar 350.000 sterlin önerir, ancak bu krediye karşılık olarak Şah'ın tüm askeri birimlerinin başına Rus komutanlar getirmesini ister. Şah, bu şartları kabul etmez, bunun yerine ulusal vergi tarifelerini ar-

tırır ve yerel alacaklılara ödemeleri erteler. Pazar esnafı üzerindeki baskı artar.[18] Hükümetin finansal sorunları aynı zamanda ulemanın maaşlarının da ödenmemesi anlamına gelir.

Haziran 1905'te, Tahran'da artık klasikleşen, ekonomik ve dini unsurları kaynaştıran Muharrem yası törenleri yapılır. İki yüz esnaf ve sarraf işyerlerini kapatarak Şah Abdul Azim türbesine doğru yürüyüşe geçer. Son hükümet önlemlerini protesto etmekte ve Belçikalı gümrük bakanı, M. Naus'un görevden alınmasını talep etmektedirler. Göstericiler Naus'un bir maskeli baloda molla kıyafetleri giydiği fotoğraflarını dağıtırlar. Hâlâ hasta olan Şah protestocularla konuşur ve Avrupa'dan döner dönmez taleplerini yerine getireceğine söz verir. Ama sözünü tutmaz ve Aralık 1905'te Tahranlı iki şeker tüccarının Tahran valisinin emriyle şekerin ücretini fazla tuttuğu için falakaya yatırılmasından sonra daha ciddi bir protesto daha patlak verir. Bu tüccarlardan biri pazarın onarılması ve üç caminin yapımı için bağışta bulunmuş saygı du-

Ayetullah Behbehani (solda) ve Tabatabai (sağda), anayasal hükümetin ve demokratik temsil fikirlerinin Batı kökenlerine rağmen İslam'la bağdaştığına inanır ve anayasal devrimi desteklerler.

yulan bir yaşlıdır. Rusya'da olanlar nedeniyle kâr edemediği ve fiyatlar yüksek olduğu için yaptığı protestolar bu adamın hiçbir işine yaramamıştır.

İşyerleri yeniden kapatılır ve bu sefer tüccar, din öğrencileri, ulema ve başka gruplardan 2000 ya da daha fazla kişi merkez camide buluşur ve müctehid Behbehani ve Seyyid Muhammed Tabatabai liderliğinde yine Şah Abdul Azim türbesine doğru yürüyüşe geçerler ve oraya sığınırlar (*bast*). Türbeden falaka emrini veren valinin ihracını, şeriat kanununun uygulanmasını, Naus'un görevden alınmasını ve bir *adalethane*nin kurulmasını (Adalet Evi – bir temsilci meclis) talep eder. Başlarda hükümet cüretkârdır, ancak pazar hâlâ kapalıdır ve bir ay sonra Şah valiyi görevden alarak protestocuların taleplerini kabul eder.

Ancak takip eden aylarda Adalet Evi'ni toplama girişimi olmaz ve 1906 yazında hükümet bazı radikal vaizlere karşı harekete geçince ilahiyat öğrencileri sokak gösterileri yaparlar ve bu vaizlerden biri, bir *seyyid* (Peygamber Muhammed'in soyundan geldiğine inanılan biri) polis tarafından öldürülür. Bunun üzerine çok daha ciddi bir kalkışma yaşanır. Behbehani, Tabatabai, iki bin ulema ve öğrencileri Tahran'dan Kum'a (şimdi de olduğu gibi ülkenin ilahiyat öğrenim merkezidir) gider ve tüccarlardan, mollalardan ve başka gruplardan oluşan bir kalabalık Gülhak'taki İngiliz sefaretinin yazlık ikametgâhının bulunduğu topraklara sığınır. Kalabalık 14.000'e çıkar ve onların konaklama ve diğer ihtiyaçları tüccar loncaları tarafından karşılanır. Bu, hem ulemanın hem de pazarın grevde olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla başkent bir duraklama yaşar ve Gülhak milliyetçi entelektüellerin de katıldığı ve oradaki kalabalığa hitap ettiği politik tartışmaların ve spekülasyonların yuvası haline gelir. Bu entelektüellerin çoğu bir anayasa yaparak (*meşruta*) Şah'ın gücünü sınırlama ihtiyacından bahseder ve bir Adalet Evi talebi ulusal bir tem-

silci meclis çağrısına dönüşerek özellikli hale gelir. Ulemayla birlikte çalışan benzer gruplar eyaletlerden, Şah'a bu talepleri destekleyen telgraflar gönderirler.

Meşruta

İlk eylemcilerin Gülhak'a sığınmalarından ve ödemeleri yapılmayan Kazak tugayının isyan etme ihtimalinin yönetimi tehdit etmesinden yaklaşık bir ay sonra, 5 Ağustos'ta Muzaffereddin Şah pes eder ve meclisin toplanması için gerekli emri verir. Meclis Ekim 1906'da ilk kez toplanır ve hızlıca merkezinde Temel Kanunlar'ın bulunduğu ve Muzaffereddin Şah'ın 30 Aralık'ta onay verdiği bir anayasa yazmaya başlar. Anayasa yalnızca İran tarihi için değil, bölgesel tarih ve dünya tarihi için de önemli bir olaydır. Yeni Osmanlılar adlı bir hareket 1870'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasal bir monarşiye dönüştürmek için ulusal meclis benzeri bir kurul çağrısı yapmıştır, ancak bu deneme yalnızca birkaç sene sürmüştür. İran'daki Anayasa hareketi ise daha uzun süreli etkiler yaratmış ve her ne kadar anayasa devrimi bir başarısızlık olarak tarihe geçmiş olsa da Meclis ayakta kalmış ve hareketin kazanımları 20. yüzyıl boyunca meydana gelen olaylar üzerinde etkili olmuştur. Üstelik devrimin ilk başarısı neredeyse hiç kan dökülmeden, barışçıl, onurlu protestolarla kazanılmıştır.

Meclis, iki aşamalı bir sistemdir ve kısmi oylama sonucunda oluşur. Öncelikle protestoların başını çeken, orta ve üst sınıfların temsilcisi olur. Seçmenler toprak sahipleri, ulema, ilahiyat öğrencileri, tüccarlar ve orta ya da büyük ölçekli işleri olan pazar loncası üyeleridir. Her bölgede bu seçmenler bölgesel meclislere delege seçerler ve bu delegeler 156 Meclis üyesini tayin eder (Tahran hariç. Tahran'da doğrudan seçim yapılır). Nicelik açısından bakıldığında Meclis'in daha çok

pazar esnafı ve yaşça büyük lonca üyelerinden oluştuğu görülür; liberaller, ılımlılar ve şah yanlısı olarak gruplara ayrılır. Bu grupların içinde ılımlı olanlar sayıca açık ara fazladır. Behbehani ve Tabatabai ılımlıları desteklerler, ancak kendileri Meclis üyesi değildirler. Meclis'in dışında, başkentte ve bölgesel merkezlerde seçimler sonucunda politik topluluklar (*encümen*) oluşur. Bu toplulukların bazıları güçlenerek Meclis içi tartışmaları ve kararları etkileyecek hale gelir. Bazıları meslek gruplarını temsil ederken bazıları Azerbaycan gibi bölgeleri, diğerleri ise Yahudi ve Ermeni gibi etnik ya da dini grupları temsil eder. Tüm ülkede politik etkinliklerde ve tartışmalarda büyük artış olur. Bunun kanıtlarından biri de gazete sayısındaki inanılmaz artıştır. Devrim öncesinde ülkede yalnızca altı gazete varken artık yüzün üzerinde yayın basılmaktadır.[19] Bu politik canlanma daha geleneksel kafalı olanlar, özellikle de ulemanın daha muhafazakâr üyeleri için rahatsız edicidir.

Meclis idareyi eline almayı, yeni ilkelere göre yönetimi devralmayı beklemektedir. Anayasa (1979 yılına kadar resmi olarak yürürlüktedir ve Belçika anayasasını esas almıştır) açıkça Şah'ın egemenlik hakkını halktan aldığını, ona bu gücün verildiğini, doğrudan Allah'ın ona bağışladığı bir hükümdarlığa sahip olmadığını söyler. Ulemanın gücü ve fikirlerinin çerçevesi de anayasada temsil edilmektedir. Şiilik, resmi din ilan edilir; şeriat kanunu tanınır, dini idare birimlerine özel bir rol yüklenir ve ulemadan beş kişilik bir komite dini meşruiyetini sağlamlaştırmak adına Meclis'ten geçen yasaları incelemek üzere görevlendirilir. Bu süreç, Gaip İmam yeniden ortaya çıkana kadar işleyecektir. Ancak Şii olmayan azınlıkların vatandaşlık hakları da Yahudi, Babi, Ermeni ve diğer azınlıkların anayasal projede temsiliyetleri sağlanarak korunmaktadır. Yahudiler ile Ermenilerin Meclis'te vekilleri vardır (ilk Yahudi vekil diğer Meclis üyelerinin antisemitizmine maruz kaldığı için istifa etmiştir ve sonrasında Ya-

hudiler Behbehani'yi temsilcileri olarak seçmişlerdir. Bu da müctehidlerin Yahudi azınlıklara yönelik hoşgörülü tavrının önemli örneklerinden biridir[20]).

Tüm devrimlerin hareket ve değişim getirdiği açıktır. Ancak aynı zamanda devrim liderlikle de ilgilidir. Anayasa Devrimi, Kaçar döneminin bitişi ve daha muntazam, meşru ve modern ilkelere dayanan bir iktidar devrinin başlangıcı olmayı vaat eder. Ancak tam tersine, başka örneklerde de görüldüğü gibi devrim kendisiyle ilgili olmayan çeşitli nedenlerden bir karmaşa ve belirsizlik dönemine yol açar. Hâlâ önemli bir değişim, bir dönüm noktasıdır. Ancak çoğu devrim, kendi değişim dinamiklerinin, insan topluluklarının ve devrimin parçası olan değerler sisteminin *içinde* bir değişimi de beraberinde getirir. Devrimin aktörleri beklentilerinin, varsayımlarının ve hayallerinin tehlikeye girdiğini ve hatta devrimin ilerleyişiyle bunların bazen altüst olduğunu, tersine döndüğünü görürler. Diğer devrimlerde olduğu gibi (Fransız Devrimi örneğin) anayasal devrim, istenmeyen sonuçların yasalaştırılmasına da neden olur.

Asıl devrimci sınıflar ulema ve pazar tüccarlarıdır ve taleplerini söyleme şekilleri değil, ama onları harekete geçiren şeyler özünde muhafazakârdır. Yabancı müdahalesinin kalkmasını ve ticaret ve dini otoritenin geleneksel modellere göre yeniden kurulmasını talep etmektedirler. Devrimin ilk safhasında yetkili olan ulemadır. Protestolara meşruiyet kazandıran onlardır ve hatta protestoları örgütleyen ve koordine eden yine onların hiyerarşisi ve ilişkiler sistemidir. Ancak İngiliz elçiliğinin önüne gittiklerinde artık asıl soru şu olur: "Peki şimdi ne olacak?" Oysa ulemanın bu soruya verecek net bir cevabı yoktur. Bakanların görevden alınmasının ve sevilmeyen Kaçar üstünlüğünün etkisizleştirilmesinin yeterli olmayacağı açıktır. Şah'ın iyi niyetine güvenmek mümkün değildir, nitekim önceki protestoların sonrasında olanlar da

aksini göstermemektedir. Anayasa çağrısı muğlak bir kurgu değil, Batı yanlılarının en önemli projesidir. Bu anayasa çağrısı, ülkenin daha önce denenmiş her şeyden daha kesin, kalıcı bir dönüşüme kendisini adamaya ihtiyacı olduğunun kanıtıdır. Anayasa artık zamanı gelmiş bir fikirdir. Ulema liderleri bile, Batı temelli olmasına rağmen bu fikre başlangıçta kucak açmış; ancak bu idea bir süre sonra fiilen üstünlüğün, dolayısıyla liderliğin elinden, anayasa fikrinin asıl sahiplerinin, seküler, Batı etkisinde bir modeli savunan liberallerin ve milliyetçilerin eline geçmiştir (ulema bu geçişi hemen fark etmiştir ya da etmemiştir). Devlet katında, hem maliye hem de eğitim ve adalet alanlarında Batılı tarzda bir reform yapmak isteyen bu liberal ve milliyetçilerin çoğu devlet bürokrasisindendir, Emir-i Kebir'in manevi halefleridirler. Bu grup, bir anda politik arenada önemli hale gelen ve eski entelijensiyanın, yani ulemanın rakibi olacak kadar güçlenen yeni bir entelijensiya olarak düşünülebilir. Azerbaycan ve Tebriz'den gelen Meclis delegeleri arasında bu gruptan çok sayıda kişi vardır ve en göze çarpan liderlerinden biri olan Seyyid Hasan Takizade de bu bölgedendir. Gündemleri yalnızca anayasadan ibaret değildir. Zaman içinde ulema, devrimin kendilerinin tahmin ettiği ya da istediği yönde ilerlemediğini anlayacaktır.

Muzaffereddin Şah'ın vârisi, oğlu Muhammed Ali Şah'tır. Muhammed Ali Şah'ın güdüleri babasınınkinden daha despottur. Yeni şah anayasaya bağlılık yemini etmiştir, ancak eski sınırları olmayan monarşiyi yeniden kurmakta kararlıdır. 1907 yılı ve 1908'in ilk yarısı boyunca Meclis vergilendirme ve maliye, eğitim ve adalet meseleleriyle ilgili yasalar çıkarır. Eğitim ve adalet reformları ulemayı özel olarak rahatsız eder, çünkü kendi geleneksel rollerinin ellerinden alındığını düşünürler.

Şeyh Fazlullah Nuri ve yandaşları ulemanın zaman içinde değişen fikirlerinin sembolü haline gelirler. Nuri, 1905 yılında Tahranlı ünlü bir müctehiddir ve 1905-1906 eylemlerini

desteklemiştir. Fakat 1907 yılında Meclis'in ve Meclis politikalarının protestocuların asıl amaçlarından saptığını, ilahi kanuna dokunmanın ve kanun önünde Müslümanlarla diğer dini gruplara eşit davranılmasının kabul edilemez olduğunu ve anayasacıların "kâfirlerin meskenlerinin gelenek ve pratiklerini" ithal ettiklerini (Batı'dan bahsetmektedir) söyler. Nuri, bir grup taraftarıyla birlikte Şah Abdul Azim türbesine sığınır. Bu süreçte anayasacılara yönelik saldırılarında daha da güç kazanır ve Meclis'e karşı monarşiyi desteklediğini ve Meclis'i tanımadığını açıkça ilan eder. Ayrıca anayasa hareketine olan katkılarını abartarak Yahudilere, Bahailere ve Zerdüştlere de saldırır. Din adamlarından oluşan bir grup Necef'teki ilahiyat merkezinden ona destek telgrafları gönderir.[21] Tabatabai gibi diğer müctehidler ise Gaip İmam'ın yokluğunda insan ilişkilerini yürüten politik yapıların Batılı bir çerçeveye dayanmasında bir beis görmemektedirler. Fakat Nuri'nin anayasacılığın nereye doğru evrildiğini ve (kendi açısından) bu gidişatın tehlikelerini ulema içindeki diğer liderlerden daha iyi gördüğünü söylemek gerekir. Devrimle ve öncesindeki çatışmalarla yoğunlaşan fikirler ulemayı da etkilemiştir ve ulema hiçbir zaman homojen bir fikirsel yapıya sahip olmamıştır (herhangi bir grup entelektüelden daha birleşik bir blok değildirler). Nihayet başka bir önemli lider (Horasani) Necef'ten, Nuri'nin Müslüman olmadığını söyleyerek saldırır.

Bir bakıma nasıl ki *İlyada*'da Truva etrafında dönen kavga Olympos Dağı'nda tanrıların çekişmeleriyle paralelse Tahran'daki (ve diğer şehirlerdeki) radikallerle muhafazakârlar arasındaki mücadele de Necef'teki müctehidler arasında yaşanan tartışmalarla paralel gelişir. 1906 senesinden önce müctehidlerin en saygını, çoğu Şii Müslümanın merci olarak kabul ettiği Muhammed Kazım Horasani anayasayı desteklemiş ve devrimle birlikte Tabatabai'nin çizgisinde ilerlemiştir. Ancak

devrimle birlikte mayalanan fikirler Nuri'nin Tahran'da popülerleşmesine ve Horasani'nin, Seyyid Muhammed Kazım Yezdi gibi daha muhafazakâr bir rakibe karşı mevzi kaybetmesine neden olur. Bu dönüşüm namazda somutlaşmaktadır: yandaşlar kendi seçtikleri merciinin arkasında saf tutarken ve bir kayda göre bu mücadelenin en yoğun olarak yaşandığı dönemde, Yezdi'nin arkasında binlercesi varken Horasani'nin arkasında namaz kılan yalnızca otuz civarında kişi kalmıştır. İleriki yıllarda Necef'te bu farklı hiziplerin destekçileri arasında kavgalar yaşanacaktır.[22]

Haziran 1908'de Şah fikirlerin yeterince kendi mevziine doğru kaydığına ve artık harekete geçebileceğine karar verir ve (başbakanı suikasta kurban gittikten sonra) Meclis'e karşı bir saldırı için Kazak tugayını kullanır. Birlikler, delegeler teslim olana kadar meclis binasına ateş eder ve meclis kapatılır. Birçok önemli vekil tutuklanır ve idam edilir, Takizade gibileri ise yurtdışına kaçar. Şah'ın darbesi Tahran'da başarıya ulaşır, ancak diğer eyaletlerde o kadar başarılı olmaz. Tebriz'de anayasacı bölgesel meclis delegeleri ve destekçileri (özellikle karizmatik eski eşkıya Settar Han) Şah'ın valisine ve birliklerine karşı şehri korurlar.

1907'de aralarında ve Fransa'yla yeni bir ittifak kuran ve Almanya'nın tomurcuklanan denizaşırı varlığıyla endişelenen Britanya ve Rusya ortak kuşkularını bir araya getirerek İran'daki çıkarlarına dair bir anlaşmaya varmışlardır. Bu antlaşma ülkedeki popüler iktidarın yeni koşullarına saygı duymamaktadır (ve *inter alia* 1906'da Elçilik önünde Britanya'nın devrimcileri korumasının aslında hiçbir önemi olmadığı da kanıtlanmıştır). Bu antlaşma İran'ı üç bölgeye ayırır. Kuzeyde Rusya nüfuzu vardır (Tebriz, Tahran, Meşhed ve İsfahan, yani büyük şehirlerin çoğu); güneydoğu, İngiliz bölgesidir ve İngiliz Hindistan'la sınır komşusudur, bir de ortada tarafsız bölge vardır.

Antlaşmanın sonucunda hiçbir halk hareketinin hiçbir biçimine karşı tahammülü olmayan Ruslar Şah'ın Haziran 1908 darbesinden sonra Tebriz'de Kaçar egemenliğini yeniden kurmak için birlikler göndermek zorunda kalır. Ancak devrimcilerin bir kısmı Gilan'a kaçmayı başarır ve orada yerel güçlerle birlikte direnişe devam eder. Temmuz 1909'da güneydeki yoldaşlarıyla koordineli bir şekilde Tahran'a doğru ilerler. Güneyde, İsfahan'da devrimciler Bahtiyari kabilesiyle müttefik olarak şehri ele geçirmişlerdir. Rus elçiliğine kaçan Muhammed Ali Şah tahttan indirilir ve Rusya'ya sürgüne gönderilir. Yerine küçük oğlu Ahmed geçer (ancak Ahmed Temmuz 1914'e kadar tahta çıkmaz).

Anayasa yanlıları bir kez daha kontrolü ele geçirir, ancak devrim yeni ve daha tehlikeli bir safhaya geçer. Yeni bir Meclis kurulur (daha muhafazakâr bir meclise olanak sağlayan yeni bir seçim yasası oluşturulur), ancak radikallerle muhafazakârlar arasındaki ayrım gittikçe derinleşmiştir ve devrim yasalarını yeniden yürürlüğe koyan şiddetin sonuçları da vardır: Başkenti ele geçiren silahlı kuvvetlerin çoğu başkentte kalmaya devam eder. Birkaç tanınmış Bahtiyari hükümete girer. Ulema bölünür ve çoğu, anayasa projesinin tamamını reddederek şahın yanında yer almayı tercih eder. Ancak birkaç gün içinde muhafazakâr ulemanın lideri Nuri tutuklanır, yargılanır ve Haziran 1908'de darbeyle ilişkisi olduğu iddiasıyla asılır. Politik yelpazenin iki kanadı da çeşitli suikastlar düzenler, önce Behbehani, ardından Settar Han öldürülür. Radikaller (Meclis'teki Demokratik Parti) pazar esnafı tarafından hain ve kâfir olmakla suçlanırlar ve bazıları (Takizade de dahil) sürgüne zorlanır. Demokratların arkasında Babilerin olduğu dedikodusu yayılır ve Yahudilere yönelik saldırılar yaşanır (1909'da Kirmanşah'ta, 1910'da Şiraz'da yine, her zamanki gibi vaizlerin ve marjinal mollaların kışkırtmasıyla meydana gelmiştir. 1922'de ise Tahran'da Yahudilere karşı

ciddi bir ayaklanma Rıza Han tarafından bastırılır[23]). Birçok eyalette ciddi sorunlar vardır. Vergi toplamak imkânsızlaşır, bazı bölgelerde kabile liderleri kontrolü ele geçirir ve eşkıyalık olağanlaşır. Bu sorunlarla mücadele etmek ve Rus komutana sahip Kazak tugayının yapısını tashih etmek için Meclis, İsveç askerleri gibi eğitilen bir jandarma birliği kurar.

Beyaz Atlı Prens

Bu fırtınalara rağmen ayakta kalmaya çalışan hükümet finans danışmanı olarak Morgan Schuster adındaki genç bir Amerikalıyı görevlendirir. Schuster özel, küçük finansal meselelerin yanı sıra kanun ve düzene, hükümetin eyaletler üzerindeki kontrolüne dair ileri görüşlü ve geniş kapsamlı öneriler getirir ve bu önerileri uygulamaya başlar. İngiliz politikasının yarattığı hayal kırıklığından sonra İranlıların güçlü arzularını ya da en azından bazı İranlıların özlemlerini yerine getiren antifeodal, antisömürgeci, modern ama emperyalist olmayan Amerika, İran'ın Batı'da yıllardır arayıp da bulamadığı müttefiktir. Amerika, o dönem İran'a saygılı davranan, onu kendi çıkarları için kullanabileceği bir araç değil, kendi başına bir özne olarak gören gerçekten müşfik yabancı bir güçtür. İnsanlar edebiyatta ve folklorda sınırlı sayıda masal olduğuna ve anlatılan tüm masalların yalnızca birkaç prototipe indirgenebileceğini söyler. Eğer bu doğruysa İngilizler ve Ruslar 19. yüzyılın Çirkin Kız Kardeşleri, Morgan Schuster ve daha genel olarak Amerika Birleşik Devletleri ise Beyaz Atlı Prens gibi görünür. Ancak bu masal mutlu sonla bitmeyecektir.

Ruslar, Schuster'in yeni jandarma biriminin başına bir İngiliz yetkili (vergi toplaması için) atamasına karşı çıkarlar. Bunu da, kendi kontrollerindeki alanlarda rızaları dışı uygulamaların olmaması gerektiğine dayandırırlar. Britanya da

daha çirkin kız kardeşe boyun eğer. Schuster, Rusya'nın görece zayıf bir ülkeyi (Rus kredisine ihtiyaç duyacak konumdaki bir ülkeyi) daha kolay manipüle edebileceğini, bu yüzden de asıl isteğinin Fars yönetiminin ekonomik olarak çökmesi olduğunu düşünür. Schuster'in reformlarının amaçladığı gibi ekonomik olarak istikrarlı bir hükümet çabası Rus çıkarlarını tehdit etmektedir. Ruslar ültimatom verirler: Schuster gitmelidir. Bir kadın topluluğu Meclis'e girerek ültimatomun reddedilmesini talep eder ve Meclis de onlarla aynı fikirdedir. Amerikalının kalması gerektiğine karar verilir. Fakat Ruslar Tahran'a askeri birliklerini gönderirler ve birlikler yaklaştığı sırada Bahtiyariler ile muhafazakârlar Aralık 1911'de darbe yaparak Schuster'ı gönderirler ve Meclis'i feshederler.[24]

Schuster ilerleyen yıllarda İran'da yaşadığı dönemle ilgili *The Strangling of Persia* isimli bir kitap yazar (günümüzde zaman zaman daha evanjelist bir tarzda okunuyor olsa da). Kitapta Anayasa Devrimi sürecinde beraber çalıştığı insanların ahlaki cesaretlerine ve kararlılıklarına olan hayranlığını anlatır. Kitap hem devrimle ve dönemin İran'ıyla, hem de Schuster'ın ülkeye nasıl baktığıyla ve bir yandan da neden kendisinin ve ABD'nin İranlılar tarafından bu denli saygı gördüğüyle ilgili çok şey anlatır. Meclis'le ilgili şunları yazmıştır:

> *... Farsların arzularını ülkede şimdiye dek var olmuş diğer tüm kurumlardan daha doğru bir şekilde temsil etti. Anayasal Hükümet kurumunun içinde bulunduğu zor koşullar altında olabildiği kadar temsilciydi. Büyük Fars kitlelerinin desteğini aldı ve bu bile kendi başına varlığının meşruiyeti için yeterliydi. Rus ve İngiliz hükümetler ise Tahran'daki bakanlarına bir imtiyazı almak ya da bir diğerini engellemek için talimatlar veriyor, on iki milyon insanın tüm ilişkilerini, hayatlarını ve çıkarlarını kolayca sindirebilen ve satın alabilen bir despotun ellerinde olduğu günlerin artık geride kaldığını fark edemiyorlardı.*[25]

Anayasa devriminin başarısız oluşunun sorumluluğunu tamamen yabancılara yüklemek doğru olmaz. Devrim, Meclis'te temsil edilen grupların kinini ve şiddetini beraberinde getirmiştir ve bu gruplar arasında doğan ayrılıklar, Aralık 1911 olaylarına yol açmıştır. Diğer devrimlerde de devrimcilerin terörü kullandığını, şiddetin ortaya çıktığı noktada önlem alınmamasının şiddeti yoğunlaştıracağını ve muhtemelen uzun vadede devrime zarar vereceğini söylemek mümkündür. Ancak bu, spekülasyondan öteye gitmez. İşlerin nasıl gelişebileceğine dair bir fikrimiz yok. Devrimler birbirlerine benzeyebilir, ancak devrimin bir zaman çizelgesi ya da bir planı yoktur ve anayasa devrimi de kendine özgü politik ve toplumsal koşulların ürünüdür. Aralık 1911'den önce devrimci yaklaşımın olumlu ve olumsuz yanları olmuştur. Schuster'in de vurguladığı gibi ülkenin nihayet gerçekten halka dayanan bir hükümeti olmuştur ve bu hükümet mali yapının temel sorunlarına öncelik vermiştir. Devrimciler ve halk, dış güçlerin müdahalesine karşı güçlü bir dayanışma göstermiş, anayasal hükümetin ve seçilmiş Meclis'in kurulması için coşkuyla çalışmıştır. Bu coşku bir darbeyi püskürtecek ve anayasacılık prensiplerini gelecekte de (1919-1920) devam ettirecek kadar güçlüdür zaten. Bu olaylar, onları küçümseyerek İran'ın ya da genel olarak Ortadoğu ülkelerinin kültürel yapısının anayasal, temsili ya da (ilerleyen yıllar için) demokratik bir hükümete uygun olmadığını ileri sürenleri yalanlamaktadır. Çünkü İranlılar, bu hükümet modeli önlerine konduğunda farklı ülkelerde ve farklı zamanlarda yaşayan halkların da yaptığı gibi bu yönetim biçimine iki elleriyle sarılmıştır.

İran, Petrol, Savaş Gemileri ve Birinci Dünya Savaşı

Protestocular İngiliz elçiliğini 1906 yılında sığınak olarak kullanmadan önce Britanya'nın İran'a yönelik tutumunu et-

kileyen yeni gelişmeler yaşanmıştır. Yeni yüzyılın başından bu yana Britanya'nın geleneksel rakipleri olan Fransa ve Rusya'nın yerini yükselen güç Almanya'nın saldırganlığı almıştır. Fransa ile Rusya 1894 yılında, Britanya ile Fransa 1904 yılında ve Britanya, Fransa ve Rusya 1907 yılında ittifak (Üçlü İtilaf) yaparlar. Britanya'yı asıl keskinleştiren Almanların savaş gemisi yaptıkları dönemdir. 1805 Trafalgar Savaşı'ndan bu yana Britanya okyanuslarda rakipsiz bir hükümranlığa sahip olmuştur. Nitekim okyanuslara egemen olması bir dünya imparatorluğu haline gelmesini sağlamıştır. Ancak İmparator II. Wilhelm döneminde Almanlar hızlıca modern savaş gemileri yapmaya başlamış ve Kraliyet Donanması'nı tehdit eder hale gelmiştir. İngiliz tersaneleri de gemilerini Alman programına uygun hale getirmeye başlamıştır. Britanya 1906 yılında *HMS zırhlı gemisi* üretir. Bu yeni gemiler hız ve basitleştirilmiş teçhizatının koordineli ateş gücüyle tüm eski savaş gemilerini bir anda geride bırakır. 1912'de İngiliz donanması yakıt olarak kömürden petrole geçer. Petrol daha verimlidir ve daha az yer kaplar. Britanya'nın büyük yerel kömür rezervleri vardır, ancak petrolü başka yerde aramak zorundadır. Ve petrol (ilk petrol Ortadoğu'da bulunur) D'Arcy imtiyazları döneminde 1908 yılında, İran'ın güneybatısındaki Huzistan eyaletinin Ahvaz kentinde büyük miktarda bulunmuştur.

İran, Britanya için Hindistan'ın kuzeybatı sınırı olması nedeniyle her zaman önem taşımıştır (özellikle Üçlü İtilaf'tan sonra bu sebep geçerliliğini yavaş yavaş yitirmiştir), ancak Huzistan'da bulunan petrol tüm Britanya İmparatorluğu'nun güvenliği için hayati bir öneme sahiptir. Rusya'yla yapılan antlaşmaya göre Britanya'nın nüfuz alanı Basra Körfezi kıyıları ile petrol yataklarını da içine alacak şekilde batıya doğru genişletilir. Petrolü çıkarmak için Anglo-Persian Oil Company kurulur ve 1914 yılında İngiliz hükümeti bu şirketin çoğunluk hisselerini satın alır.

Küçük Han, Gilan'daki Cengelilerin lideridir. Anayasa Devrimi ilkelerini sürdürmek istemiş, sonra Bolşevik etkisiyle sol çizgide bir yol izlemiş ve sonunda Rıza Han'ın Kazakları tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

Kısmen petrol kısmen de zaman içinde Britanya'nın rakiplerinin teker teker azalması nedeniyle 1911'i izleyen on yıl içinde Britanya yavaş yavaş İran'daki egemen dış güç haline gelir. Bu dönem, derinleşen bir karışıklık, yoksulluk ve acı dönemidir. Ruslar Aralık 1911 darbesinin ardından kuzey bölgelerdeki bazı şehirlerde, özellikle de protestocuların İmam Rıza türbesine sığındıkları Meşhed'de devrimcilerin üzerine ateş açar. Rus topçu birlikleri türbeyi bombaladığı için kutsal bir mekâna yapılan bu saygısızlık ve hakaret tüm ülkede hissedilir. İngiliz Elçiliği 1914 yılı raporları, merkez hükümetin Tahran dışında yaşanan olaylar üzerinde fazla etkili olamadığını belirtir.[26] İngilizler ve Ruslar kendi bölgelerinde kontrol sağlamaya çalışırlar, ancak devrime ilham veren bağımsızlık ruhunu hâlâ taşıyan karizmatik lider Küçük Han'ın öncülüğündeki *Cengeli* hareketinin başarısının da gösterdiği gibi dış güçler fazla etkili olamaz (*Cengel* orman anlamındadır; Hazar Denizi kıyılarındaki ormanlara gönderme yapılmıştır).

Devrimin genelde 1911 senesinde bittiği söylenir, ancak bu tarih aslında zahiridir. Devrimin yaptığı anayasa bozulmaz

ve yeni Meclis Aralık 1914 yılında yeniden toplanır. Devrimin ruhu ve anayasa yanlılarının idealleri ve beklentileri yok olmamıştır. Bu idealler ve talepler İran tarihindeki olayların her birinde yeniden ve yeniden su yüzüne çıkar. Bu devrim İran tarihi için bir dönüm noktasıdır. Çünkü eskinin tam gelişmemiş, olgunlaşmamış fikirleri ve düşünceleri somut bir politik biçimde birleşmiş, dönüşmüş, değişmiş ve kalıcı bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca Tahran'daki halk tartışmalarının ana ekseni ve Meclis'e delege gönderme sürecinde bölgesel meclislerin rolüyle birlikte bu devrim merkezileştiren ve birleştiren, birçok delegenin milliyetçi sempatisini güçlendiren bir etki yaratır. Gilan'daki (ve sonra Azerbaycan'daki) ayaklanmaların bölücü değil ulusal amaçları vardır. İşlerin 1906'dan öncesine geri dönmesi artık mümkün değildir.

Birinci Dünya Savaşı döneminde hükümet, ülkenin tarafsız olduğunu açıklamasına rağmen İran farklı bölgelerde birlikler tutan farklı aktörler tarafından bölünür. Kuzeyde Ruslar, ayrıca Cengeliler vardır. Tahran'da ise birlikler hükümet tarafından –Kazak tugayı ve İsveç jandarma birliği tarafından– kontrol edilmektedir (en azından sözde). Ruslaın dışında batıdan ve kuzeyden de Osmanlılar, müttefikleri Almanlarla birlikte ülkeye girer. Çoğu bölgede bu silahlı kuvvetlerin hiçbiri büyük toprakları kontrol edebilecek ya da mutlak iktidar kurabilecek kadar güçlü değildir. Savaşların çoğu yüzeysel ve genelde sonuçsuzdur. Ancak kuzeybatıda Osmanlılar ile Ruslar şiddetli bir savaş içindedir, yerel halka ve köylere ciddi zararlar verirler. Bir süre Kirmanşah'ta Osmanlı ve Alman güvenliği altında anayasa hareketi yeniden canlandırılır ve 1915'te Osmanlılar kuzeyde istikrarlı bir kontrol sağlar. Almanlar, Kaşkailer (Kaşkaylar) ve güneydeki diğer topluluklarla ittifaka girip ciddi ilerlemeler sağladığında manzara Osmanlı'ya en azından bir süre oldukça iç açıcı görünür. İngilizler ise Hamedan, İsfahan, Yezd ve Kirman'daki konsolosluklarından çekilirler.

Ancak güneyde İngilizler 1916 baharında, özellikle petrol yataklarını korumak için South Persian Rifles adlı bir birlik kurarlar. Ayrıca Bahtiyarilerle, Huzistan'ın Arap kabilelerinin bir kısmıyla ve Hamse Konfederasyonu'yla yakın ilişkileri vardır. Alman maceraperest Wilhelm Wassmuss'un (Arabistanlı Lawrence'la kıyaslanır) etkili gerilla savaş taktiğine rağmen İngilizler yavaş yavaş üstünlük kazanır, Rusya ve Rus birlikleri 1917 Ekim devrimi sonrası denklemin dışında kaldıkları halde İran'daki durum Almanların ve Osmanlıların aleyhine döner. Kasım 1918 ateşkesi olmadan Wassmuss İsfahan yakınlarında yakalanır ve Britanya, İran topraklarına geri dönmüş olur.

Savaş bittiğinde ülke korkunç haldedir. 1917-1918 yıllarında, savaş nedeniyle tarımın yerini ticaretin almasının da etkisiyle şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Rus devriminin ticaret üzerindeki etkisi yıkıcıdır. 1914'ten önce yabancı ticaretin %65'i Rusya'yladır ve bu oran Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda %5'e düşmüştür. Kıtlıkla birlikte 1918-1919 yıllarında grip salgını ve tifüs çok sayıda insanın ölümüne yol açar. Ülkenin çeşitli yerlerinde İngiliz birlikleri olduğu halde çoğu kabileler silahlıdır ve Gilan'ın büyük bir kısmı Cengelilerin kontrolü altındadır. Anayasa yanlısı bir hareket olarak başlayan Cengeliler Rus Bolşeviklerinin etkisi altına girer ve 1918 yazında Bolşeviklerin de yardımıyla General Dunsterville liderliğindeki İngiliz kuvvetlerini Gilan'daki bir cepheden geri çekilmeye zorlar. Ocak 1918'den bu yana Dunsterville, Cengeliler hakkında çok şey öğrenmiştir. İran'daki görevi bitmeden önce günlüğüne şunları yazmıştır:

> *"Hazar Denizi'ndeki görev yerim olan Enzeli'nin tamamen İngiliz karşıtı ve Almanlara hizmet eden Cengeliler (oldukça imalı bir isim) denilen korkunç tipler tarafından ele geçirildiğini haber veren bir telgraf aldım."*[27]

Ancak en azından politik değişim beklenenden daha az tehlikelidir. Yerel kabile liderlerinin devrilmesi, Kaçarlar döneminin normal yönetim işleyişinin neredeyse bir parçasıdır. Dönemin bazı kayıtları anayasacılığın yarattığı bir aydınlanmanın ve güçlü bir iktidar özleminin var olduğunu söyler, ancak bunun genel bir durum mu olduğu yoksa ikisinin zorunlu olarak mı birlikte hareket ettiği açık değildir.[28]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Britanya Ortadoğu topraklarında karışık ve ciddi sorunlarla uğraşır. Bu sorunların çözümü gelecek için farklı bağlamlarda hayati öneme sahiptir. Savaş sonrası Türkiye'nin boyutunun ve biçiminin; Filistin, Suriye ve Irak'ın Osmanlı sonrası sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. İngilizler, ayrıca Rusya'daki yeni komünist rejimin ihtivası için endişe duymakta ve mümkünse bu rejimin devrilmesini istemektedirler. Bütün bu sorunlarla birlikte savaş döneminde ekonomiyi felç eden borçlar yüzünden azalan gelirler ile yeni bir uluslararası ilişkiler felsefesi ve demokratik özerklik ilkesi oluşturan Woodrow Wilson liderliğindeki Amerika Birleşik Devletleri'nin varlığı, Britanya emperyalizminin temelini oluşturan ilkeleri zedelemeye başlar. İranlı milliyetçiler Wilson ilkelerine sahip çıkarlar ve yine büyük güçler arasında Amerika Birleşik Devletleri'ni İran'ın büyük umudu olarak görürler. Ancak diğer Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi (özellikle Mısır) İran hükümeti vekilleri de Versailles barış müzakerelerinin parçası olarak kabul edilmezler.

Anglo-Fars Anlaşmazlığı ve Rıza Han

Savaşı kazanan ve İran'da egemenliğini kuran Britanya, kısıtlı kaynaklar üzerinde çok fazla ülkenin hak iddia ettiği ve farklı topraklarda çok sayıda sorunun olduğu bir dönemde göze batmaya başlamıştır. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord

Curzon İran'ı iyi tanımaktadır ve 1880-90 yıllarında yaptığı seyahatlere dayanan konuya hâkim ve saygılı bir dille *Persia and the Persian Question* adlı bir kitap yazmıştır. Ancak bu kitap birçok yönden İran halkıyla ilgili olumlu bir dil kullandığı halde ülkenin temel ilkelerini görmezden gelmiş ve anayasacı dönemin önemini kavrayamamış gibidir.[29] 1919'da, hükümetin askeri ve ekonomik sorumluluklarını İngilizlere devrettiği bir yönetimle İran'ı "koruma altındaki devlet" statüsüne düşürecek bir Anglo-Fars antlaşmasını önerir, daha doğrusu dayatmaya çalışır (bu statü o dönem Irak ve Filistin için de kurgulanan mandacı düzenlemelerle paraleldir). Bu antlaşma açıkça eski imtiyaz antlaşmalarına benzer; Fars halkı için güvenlik garantisi, altyapısal kalkınma ve bir yığın para vaatleri verilir (iki milyon pound kredi taahhüdü verilir; bu paranın çoğu İngiliz yetkililer, memurlar ve danışmanların maaşlarını karşılamaktadır).

Genç Şah Ahmed hükümeti antlaşmayı kabul eder (Ağustos 1919 yılında imzalanır), fakat antlaşma şartlarının detayları ortaya çıkınca demokratlardan ulemaya her kesimde popülerliğini kaybeder. Bu antlaşma ülkenin kalkınmasına katkı sağlayabilirdi belki, ancak İngilizlerin rüşvetlerle antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırdığı dedikoduları, antlaşmanın itibarını iyice sarsar. Sosyalistlerden, Meclis'in eski milliyetçi vekillerine ve Kerbela'dan telgrafla muhalefetlerini bildiren müctehidlere kadar tüm kesimler bu antlaşmayı kınadıklarını bildirir. Azerbaycan'da, demokratik anayasa ilkelerini savunan bir ayaklanma meydana gelir ve Eylül ayında Azerbaycan eyaletinin adı Azadistan ("Özgürlük Şehri") olarak değiştirilir. Şah hükümeti Meclis'in beş önemli vekilini ülke içinde sürgüne yollar, ancak zamanla antlaşmayı imzalayanlar da antlaşmaya dair her kesimden gelen hakaretleri fark etmeye başlar ve antlaşmayı onaylamak için Meclis'in toplanmasını engellerler (Meclis toplanmadığı takdirde antlaşma hüküm-

leri yasal olarak uygulanamaz). İngilizler askeri birimlerin başına İngiliz yetkililer getirerek antlaşmanın koşullarını gönülsüzce uygularlar, ancak bu yalnızca hükümetin çöküşünü ve başbakanın Haziran 1920'de istifa etmesini hızlandırır.[30]

Londra'daki Lort Curzon hâlâ Anglo-Fars antlaşmasını dayatabilmeyi beklemektedir. Ancak ülkede görevli yerel İngiliz komutanlar onunla aynı fikirde değildir. Onlara ve İran'daki herkese göre, antlaşma ölü doğmuş bir projedir. Cengelilerin ve onların Bolşevik müttefiklerinin direnişiyle karşılaşan Dunsterville'in liderliğindeki İngiliz kuvvetleri Ekim 1920 itibarıyla artık General Ironside'in komutası altındadır (bu iki adam da Edwardcı değerlere sahiptir ve ikisinin de edebi bağlantıları vardır: Dunsterville Kipling'in "Stalky"-sine ilham olmuştur, Ironside'ın ise John Buchan'ın kahramanı Richard Hannay'e ilham kaynağı olduğu söylenmektedir).

Merkezleri artık Kazvin olan İngiliz birlikleri Fars halkı arasındaki popülerliğini yitirmiş ve Gilan'dan geri çekildikten sonra da İngiliz kuvvetlerine duyulan güven yok olmuştur. Hem halk arasındaki popülerliğini hem de güvenini yitirmesi milliyetçi soğukluğu sindirmiştir. Ironside zeki, sert, azimli bir askerdir. Yakın zamanda Hazar Denizi kıyılarından Kazvin yakınlarına çekilen Kazak Tugayı'nın dönüştürülmesi ve tugaya donanım takviyesi yapılmasına yardım etme sorumluluğu Ironside'a verilmiştir. Ironside göreve başlar başlamaz yetkisini fazlasıyla kullanmaya başlamış ve Şah'ın isteksiz de olsa onayını alarak Kazak askerleri arasındaki Rus yetkilileri görevden almıştır. Çünkü Ironside Fars birliklerinin iyi ve sağlam askerler olduklarını, ancak Rus yetkililerin yeterince azimli olmadıklarını, İngiliz karşıtı ve Bolşevizm yanlısı olabileceklerini düşünmektedir. Curzon, Rus yetkililerin görevden alınmasını onaylamaz, ancak Ironside'ın emirlerini öğrendiğinde artık çok geçtir. Ironside, Fars Kazaklarının başına İngiliz komutanlar getirme gibi bir

niyetinin olmadığının güvencesini verir ve birliklerin başına Fars yetkililer atanır. Emirlerini komutan yardımcısı Yarbay Smyth aracılığıyla uygulayan Ironside eski bir astsubay olan Rıza Han'ı göreve getirir. Birçok alanda etkili bir isim olan Rıza Han, fiilen Kazak birliklerinin kumandanı olur. Ironside zamanla İngiliz etkisinin azalmasından ve Bolşeviklerin Tahran'a ilerlemesinden ve bunun sonucunda Fars Kazaklarının onların safına geçme ihtimalinden endişe etmektedir. Bunun üzerine İngilizler ülkede hâlâ güçlü bir konumdayken Kazakların yönetime gelmesinin daha iyi olabileceğini düşünür, böylece İngiliz birlikleri barış içinde geri çekilebilir. Kısa bir süre sonra, Ocak 1921'de Ironside günlüğüne şunları yazar:

> *Kişisel olarak ben ortadan kaybolmadan önce bu insanların ilerlemesine izin vermemiz gerektiği kanaatindeyim ... Aslında askeri bir diktatörlük tüm sorunlarımızı çözebilir ve ülkeden sorunsuz bir şekilde gitmemizi sağlayabilir.*[31]

Bu aşamada Britanya'nın rolünün ne olduğu sorusu oldukça tartışmalıdır, ancak böylesi bir planın olduğunu gösteren doğrudan bir kanıt yoktur. Politika dünyasının yalnızca planlarla ve komplolarla dönüştüğü fikri tehlikeli ve yanıltıcıdır. Ironside ne istediğini bilmektedir; İngiliz birliklerinin İran'dan çıkmasını istemektedir (kendisi Nisan ayında ülkeden ayrılacaktır, ancak ayrılış tarihi 18 Şubat'a çekilmiştir) ve bu nedenle daha ılımlı davranmaktadır. Aslında yapması gereken Kazakların hükümete karşı eyleme geçmeleri durumunda İngilizlerin müdahale etmeyeceğini anlamalarını sağlamaktır. Ironside Londra'ya ya da Tahran'daki İngiliz bakana danışma ihtiyacı hissetmez. Ironside da yetenekli bir askerin öngörüsüne sahiptir. Yaşanan olaylar ve Rıza Han'ı görevlendirmesi kendisinin ayrıca kurnaz bir politik algısının olduğunu kanıtlamaktadır. Rıza Han da sıradan

askerlerin genel kabul gören karakterlerinden farklı olarak beklenenden daha keskin bir politik zekâya sahip olduğunu göstermiştir.

16 Şubat 1921'de Rıza Han 2500 Kazak askeriyle birlikte Kazvin'deki kamplarından Tahran'a doğru yürüyüşe geçer. 21 Şubat'ta herhangi bir direnişle karşılaşmadan başkente girer ve Şah, Rıza Han'ın milliyetçi bir gazeteci olan Seyyid Ziya Tabatabai (1918 yılında ölen müctehid Seyyid Muhammed Tabatabai'yle karıştırılmasın) önderliğinde yeni bir hükümet kurmasına izin verir. Rıza Han, *Serdâr-ı Sipâh* (Ordunun Komutanı) olur. Birkaç ay sonra Tabatabai iktidardan düşer (İngiliz yetkilileri ordunun başına atamayı önererek Rıza Han'ı, sarayın yetkilerini kısıtlayarak ise Şah'ı yönetimden uzaklaştırır). Bu arada Rıza Han yeni dostlar edinmeyi ve desteğini artırmayı başarır, kurulmuş hükümetin kefilinin kendisi olacağı fikrini yaygınlaştırır.

Aynı yılın ilerleyen zamanlarında Rıza Han, Gilan'daki Cengelilere karşı harekete geçer ve onları kolayca bastırır (Sovyet müttefikleri Fars hükümetiyle yaptığı yeni bir antlaşma gereği geri çekilmiştir). Liderleri Küçük Han dağlara sığınmış, ancak karda ölmüştür. Cesedi bulunur ve kellesi Tahran'a getirilir. Bu başarının ardından Rıza Han'ın öncelikleri devlet gelirini düzenlemek, askeri kuvvetleri güçlendirmek ve İran'ın tüm topraklarında hükümetin kontrolünü sağlamak olur. Bunun anlamı Bahtiyari ve Lurlar gibi halklara, Azerbaycan'daki Şahsevenlere ve kuzeydoğudaki Türkmenlere karşı sert önlemler alması gerektiğidir. Ayrıca güneybatıda İngilizlerle müttefik olan Arap kavimlerinden birine karşı da harekete geçer ve yine zafer kazanır. Bu zaferler Fars halkı tarafından coşkuyla karşılanır, çünkü geçmişte bu kabileler genelde yabancı müdahalelere zemin hazırlamıştır, ancak aynı zamanda bir de kabile üyeleri ile köylüler ve kentliler arasındaki kadim, tedirgin edici düşmanlık söz konusudur.

Dördüncü Meclis 1921 yılında toplanır ve Rıza Han muhafazakâr unsurlarla anlaşarak reform programlarına geniş destek bulmayı başarır. 1923 yılında kendisini Başbakan yapar. Şah ise Avrupa'ya doğru bir geziye çıkar ve senenin sonunda beşinci Meclis toplanır ve tartışmalı bir zorunlu askerlik yasası çıkarır (ulema ilahiyat öğrencilerinin askerlikten muaf olmalarını sağladıktan sonra). 1924'te Rıza Han (Türkiye'deki Atatürk reformlarından etkilenerek) bir cumhuriyet hareketi başlatır ve Tahran'da düzeni sağlamasına yardımcı olması için dört tane Rolls-Royce zırhlı araç alır. Ancak ülkenin genel durumunu yanlış değerlendirdiği için bir süreliğine cumhuriyet projesini terk ederek geri çekilir. 1925 yılında Rıza Han, Batılılaştırma niyetini geçici olarak gizleyerek Necef'i ziyaret eder, yeniden destek toplar ve İslam öncesi dönemlerin orta Farsça diline (Pehlevice) ait bir isim olan Pehlevi'nin desteğini alarak milliyetçileri de kazanır. Meclis, Ekim ayında Ahmed Şah'ı ve Kaçar hanedanlığını tahttan indirir (Ahmed Şah ülkeye geri dönme niyeti olduğunu duyurduktan sonra). Yıl bitmeden kısa bir süre önce bir kurucu meclis, yönetimin Kaçar hanedanlığından Pehlevi hanedanlığına devredilmesini onaylar ve Rıza 1926 yılının ilk aylarında tahta oturur. Ahmed Şah hiçbir zaman ülkesine geri dönmez ve 1930 yılında Paris'te hayatını kaybeder.

Rıza Han'ın iktidarı ele geçirmesine yerel İngiliz komutanları da yardım etmiştir, ancak Rıza Pehlevi'nin zaferini İngiliz dış ilişkiler politikasının başarısı olarak ya da Rıza Pehlevi'yi bir İngiliz uşağı olarak değerlendirmek yanlıştır. Aksine Ironside, Rıza Han'ı İngiliz politikalarının başarısızlığı nedeniyle desteklemiştir. Rıza Han ise Ironside'ın ona verdiği fırsattan yararlanmış, ancak asla Britanya yanlısı politika vaadi vermemiştir; Ironside'ın da böylesi bir garanti beklediğine ya da talep ettiğine dair bir kanıt yoktur. 1921 darbesi ve sonrası çıkarların geçici olarak çakışmasının sonucudur. İran halkı

için ise Rıza Han'ın başarısını, başarıya ulaşamamış bir demokratikleşme deneyiminin ardından ülkedeki politik kargaşayı yatıştıracak beyaz atlı bir prens arayışının sonucu olarak görmek tam olarak doğru değildir. (1921-1926 dönemi 1736 yılında yine askeri başarıların ardından Nadir Şah'ı tahta çıkaran süreçle karşılaştırılır. Bu karşılaştırma dikkat çekicidir, ancak tam olarak uygun bir karşılaştırma değildir.) Anayasa devrimi diğer taleplerin yanı sıra modernleşmeyi, merkezileşmeyi, güçlü hükümet ve yabancı müdahalelerin sona ermesini amaçlamıştır. Rıza Han da 1925-1926 yılında Meclis'in ortak kararıyla Şah olmuştur, çünkü onun daha önce sonuca ulaşamayan bu talepleri yerine getirebileceğini düşünmüşlerdir. Rıza Han da kendisine duyulan güveni haklı çıkarmıştır, ancak reformları liberal, temsilci bir hükümet pahasına yapmıştır. Aslında Rıza Han, bir bakıma anayasa devriminin hem ezeli düşmanı hem de bu devrimin çocuğudur.[32]

7

Pehleviler ve 1979 Devrimi

Kral olmak ve zaferle Persepolis'e ilerlemek
fevkalade cesurca değil midir?

Marlowe

Rıza Han, 1921 darbesinden sonra *Serdâr-ı Sipâh* olduğunda kırk iki yaşındadır. Şah olduktan sonra çeşitli varsayımlar ve efsaneler yazılmıştır, ancak Mazenderan'ın sık ormanlarla kaplı Savadkuh bölgesindeki Alaşt köyünde dünyaya geldiği haricinde Rıza Han'ın kökeniyle ilgili çok az şey bilinir. Bazıları Rıza Han'ın ailesinin Türki, bazıları ise Paştun kökenli olduğunu söyler. Babası, Rıza Han henüz bebekken hayatını kaybeder ve annesi Tahran'a yerleşir. Rıza Han da Tahran'da, ağabeyinin evinde büyür. Amcasının Kazak Tugayı ile ilişkileri üzerinden genç yaştaki Rıza henüz on beş yaşındayken gönüllü olarak tugayda asker olur. Uzun boylu ve kuvvetli bir adamdır. Asık suratlı ve gevezedir. Modernizasyon programını uygulamaları için atadığı bazı iyi eğitimli teknokratlar Rıza Han'ın davranışlarını ve konuşmalarını utanç verici derecede kaba olarak değerlendirir. Bazıları ise onun kültürsüzlüğünü küçümser, ancak hiçbiri bunu yüzüne söylemez ve çoğu Rıza Han'ı ürkütücü bulur.[1]

Eylem Adamı

Rıza Han'ın davranışları ve motivasyonu eylemlerinden beslenmektedir. Kaçarların yaptığı gibi yalnızca Şah olmak ya da yönetimde olmak için iktidarı ele geçirmemiştir. Rıza Han, Kaçarların etkisiz yönetim şeklini küçümser. Pehlevi saltanatı gerçek geleneksel kökleri olmayan tuhaf bir monarşi biçimidir ve Rıza Han bir cumhuriyet yönetimi girişiminde başarısız olduğu için kurulmuştur. Dolayısıyla Şah olmak, Rıza Han için amaca giden yolda bir araçtan fazlası değildir. Ve asıl amacı ülkeyi kontrol etmek, güçlendirmek, ülkenin gerçekten bağımsız olabilmesi için kalkınmasını sağlamak, ülkeyi büyük güçlerle eşit koşullarda mücadele edecek kadar modernleştirmek, ülkenin dış müdahalelere direnecek güçlü bir orduya sahip olmasını sağlamak ve modern devletlerdeki gibi devletin mutlak kontrolünü garanti altına alabilmek için ülkede bir düzen sağlamaktır. Bu amaçlar ve bu amaçları gerçekleştirmek için kullandığı otokratik metotlar Rıza Han'ın askeri geçmişini ve Kazak Tugayıyla yaşadığı deneyimden kazandığı Rus etkisini yansıtmaktadır. Başlarda Meclis ile uzlaşmak zorunda kalır, ancak zaman onun politik ifade özgürlüğüne sıcak bakmadığını gösterecektir. Ayrıca Rıza Han'ın kendisine örnek aldığı kişi Kemal Atatürk'tür. Atatürk, başarılı bir askeri kariyerin ardından Türkiye'de, ordu destekli seküler ve milliyetçi ilkelere dayanan mutlak bir otorite kurmuş ve kararlı bir şekilde devlet güdümlü sanayileşme ve ekonomik kalkınma planı uygulamaya başlamıştır. Rıza Şah'ın yönetimini faşizmle ilişkilendirenler olmuştur; ancak bu, faşist veya komünist ya da farklı ideolojilerden diktatörlerin çağıdır ve Rıza Şah en azından 1920'lerde Türkiye'den uzağa bakma ihtiyacı hissetmemiştir.

1926 yılında İran hâlâ çiftçi köylerinden, kabilelerden ve küçük kasabalardan oluşan, sanayinin gelişmediği ve ço-

ğunluğu okuma yazma bilmeyen on iki milyon nüfuslu bir ülkedir. Ticaret ve pazarlardaki ekonomik hayat modelleri dünya ekonomisine uyum sağlamıştır. Tahran ve diğer büyük şehirlerde sokak lambası, motorlu araçlar, kaldırım gibi modernizmin yüzeysel izleri vardır, ancak aslında Nadir Şah döneminden bu yana çok fazla şey değişmemiştir.

Rıza Şah'ın uyguladığı inkılapların ilki ve en merkezi olanı ordunun genişletilmesidir. Ordu Şah'ın en büyük önceliğidir ve diğer inkılapların çoğu orduyu güçlendirme, etkili ve modern hale getirme amacına ne ölçüde hizmet ettiğine göre değerlendirilmektedir. Tahran ve eyalet başkentleri merkezli birim başına 10.000 askerden oluşan beş birimli ordu planı Ocak 1922'de ilan edilir, ancak zorunlu askerlik, finans ve gerekli teçhizat sorunları nedeniyle 1926 yılında ordunun sayısal gücü %20 oranında yetersizdir. Haziran 1925'te zorunlu askerlik yasası kabul edildiği halde yasanın uygulanmasına ciddi bir muhalefet gelişir ve 1929 yılında Kaşkailer ve Fars merkezli başka gruplarda ve ülkenin çeşitli bölgelerinde kabile isyanları patlak verir. Dolayısıyla yasa 1930'a kadar uygulamaya geçemez ve 1930'ların ortasına ya da sonrasına kadar kabilelerde düzgün bir şekilde uygulanamaz. Fakat 1930'ların sonlarından itibaren İran'ın 100.000 kişilik bir ordusu ve teorik olarak 400.000 kişiye çıkan potansiyel gücü vardır.[2]

Bu rakamlara rağmen askeri kuvvetlerin verimi (merkezi dağıtım standartlarının daha yüksek olduğu Tahran dışındaki bölgelerde) etkileyici bir düzeyde değildir ve kabilelere yönelik yerel muharebeler için bölgesel komutanlar hâlâ geçici olarak kabilelerden asker almaktadır. Sıradan erler güçlü ahlak yapısına sahip değildir ve onlara verilen ücretler de düşüktür. Orduya harcanan yüksek miktardaki paranın çoğu tank (Çekoslovakya'daki Skoda'dan), ağır silahlar (İsveç'ten) ve uçaklar (1936 yılı itibarıyla 154 uçaktan oluşan bir hava kuvveti vardır) gibi teçhizata gitmektedir. Hükümet

harcamalarının %40'ı 1920'lerde bile orduya tahsis edilmiştir. 1920'lerden sonra toplam bütçe arttığı için devlet gelirinin savunmaya harcanan kısmı düşmüştür, ancak petrolden kazanılan gelirin neredeyse hepsi orduya harcanmaktadır.[3] 1922'den 1927'ye kadar devlet maliyesi Arthur Millspaugh (İranlıların Schuster'ı geri getirmek için yaptığı görüşmelerin ardından gelmiştir) adındaki başka bir Amerikalı tarafından organize edilir. Ancak ABD ile ilişkiler başlarda iyi de olsa (ve bu Amerikalı hiçbir Britanyalının ya da başka bir yabancının tahmin edemeyeceği kadar çok halk desteği görmektedir) Millspaugh'un askeri harcamalara sınırlandırma getirmesi nedeniyle Şah öfkelenir. Aralarında bir tartışma yaşanır (Rıza Pehlevi "Bir ülkede iki Şah olmaz!" der[4]), Millspaugh'un artık ülkede kalması mümkün değildir ve 1927 yılında istifa eder.

Rejimin ikinci büyük girişimi ise taşımacılık altyapısında bir dönüşüm yaratmaktır. 1927 yılında motorlu taşıma için yaklaşık 5000 km uzunluğunda yol vardır (bunun neredeyse üçte biri Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancı askeri birlikler tarafından inşa edilmiştir). 1938 yılına kadar ise toplam yol uzunluğu 24.000 km olmuştur. 1925 yılında sadece 250 km uzunluğunda olan demiryolları 1938'de 1700 km'ye çıkmıştır. Ancak bu dönemde motorlu yol ulaşımı daha ucuz olduğu için (kendi petrol rezervi olmayan ülkeler için bile) karayolu, demiryoluna tercih edilmiştir. Rıza Şah iktidarında demiryolları yapımına yatırılan kaynaklar kadar sanayiye, özellikle de tekstil, tütün, şeker ve yiyecek, içecek gibi ithal malları ikame edecek yerel üretim yapan endüstrilere yatırım yapılır. Bu yatırımın yarısından fazlası özel sermayedir.[5] Aynı dönem Stalin Rusya'sını (çok daha fazla emek/insan maliyeti söz konusudur) bir kenara bırakın Türkiye'ye kıyasla ciddi bir dönüşüm söz konusu değildir, ancak yine de özellikle Rıza Şah'ın başladığı nokta ve geçmişteki hatalar göz önüne alındığında etkileyici bir başarı olduğu söylenebilir.

Daha etkileyici ve uzun vadede muhtemelen daha önemli olan inkılap ise eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Toplam okula katılım 1922'de 55.131'den 1938'de 457.236'ya çıkmıştır. 1924'te ortaokulda öğrenci sayısı 3300 iken 1940'ta 28.200'dür. Okul sistemi evrensel olmanın çok uzağındadır ve neredeyse tüm kırsal nüfus göz ardı edilmiştir (kabilelerin olduğu bölgelerde de küçük, ama başarılı okul yapma girişimleri olmuştur). Sistem, ezbere dayalı ve entelektüel uyarımlardan yoksun bir eğitim vermekle, çok dar ve mekanik olmakla eleştirilmiştir. Bu eğitim sistemi de aslında ana amaca hizmet etmektedir. Bu okullarda verimli ve hayal gücünden yoksun ordu mensupları ve bürokratlar yetiştirilecektir. Rıza Şah, iktidarına muhalefet edecek ve başkalarını da bu yönde örgütleyecek özgür düşünceli bir nesil yetiştirmek istemez. Ancak, diğer ülkelerde de olduğu gibi eğitim, kaygan bir zemin olduğunu gösterir ve bu şekilde eğitilmiş birçok insan tam da Rıza Şah'ın korktuğu gibi onun iktidarını sorgulamaya başlar. 1930'lar boyunca küçük, ancak önemli bir elit kesim, hükümet bursuyla yurtdışındaki üniversitelere gönderilir (özellikle Fransa'ya) ve 1935 yılında Tahran'da bir üniversitenin temelleri atılır. 1940'ta 411 mezun verir ve 1941'de ilk doktora öğrencilerini alır.[6]

Rıza Han, Şah olduğu günden beri konumunu ve iktidarının despot doğasını durdurulamaz bir şekilde güçlendirmektedir. Rıza Şah Meclis kararıyla tahta oturur, ancak Muhammed Musaddık ve Seyyid Hasan Müderris gibi muhalifler (Meclis'teki ulemanın önde gelen temsilcisi) Rıza Şah'ın anayasanın liberal unsurlarını aşındıracağını öngörür ve onun Şah olmasını engellemeye çalışır. Musaddık, muhalif tutumunu korur (ve hapse atılır), ancak Rıza Han'ın şah olmasından sonra Müderris ve diğerleri Rıza Şah'la, Meclis ve anayasal hükümet için alan bırakacak bir uzlaşma sağlamaya çalışır. Anayasa yanlıları Rıza Şah hükümetinde bakan

olur. Bu bakanlar arasında 1906-1911 yıllarında ön plana çıkan Hasan Takizade de vardır. Ancak çoğu, kabinede rahat değildir; çünkü bazen sadece Şah'ın kafasındaki kuşkulardan ya da kendi kişisel otoritesi kurma ihtiyacından bakanların bir kısmının görevine son verilir, bir kısmı hapse atılır ya da sürülür. Müderris, yönetimde yer almayı kabul etmez; ancak Şah'la kurmaya çalıştığı uzlaşma başarılı olmayınca 1928 yılında tutuklanır; Horasan'da gözaltında tutulur ve orada, 1938 yılında, namaz kıldığı sırada öldürülür. Teymurtaş, Fîruz ve Dâver gibi sadık bakanlar da tutuklanır ya da hapishanede öldürülür veya intihar etmeye zorlanır. Takizade yurtdışına, yarı sürgüne gönderildiği için şanslıdır. Eşkî, Hidayet ve Arif gibi şairler de yönetimin baskısından payına düşeni alır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan sayısız edebi eser, sansür ve ifade özgürlüğünün kısıtlanmasıyla piyasaya çıkarılmaz.

Sadık Hidayet

Sadık Hidayet 20. yüzyıl İran'ında öne çıkan yazarlarından biridir. 1903 yılında Tahran'da doğar ve 1920'lerde Fransa'da eğitim görür. Gençliğinde, İran'daki sorunların sorumlusunun 7. yüzyıldaki Arap fethi olduğunu düşünen romantik İran milliyetçiliğine sarılır. *Taleb-i Âmurziş* (Af Talebi), *Seg-i Vilgerd* (Aylak Köpek) ve en popüleri *Bûf-i Kûr* (Kör Baykuş) gibi kısa hikâyeleri ve romanlarında dini, batıl inancı ve İran hayatındaki Arap etkisini reddederek (bazen çok keskin kelimelerle) gündelik, fantastik ve hicivsel bir dil yaratır; acımasız bir dürüstlükle gündelik hayatı gözlemlediği bu yenilikçi, modern tarzıyla dünya edebiyatının en önemli yazarlarından biri haline gelir. Kafka, Çehov ve Sartre'ın eserlerini Farsçaya çevirir ve ayrıca Ömer Hayyam rubailerine de hayrandır. Hidayet, 1951 yılında Paris'te intihar eder. Eserleri 2006 yılında, Ahmedinejad iktidarı tarafından tamamen yasaklanır.[7]

1951 yılında hayatını kaybeden diğer bir edebi karakter, şair ve büyük münekkit Muhammed Taki Bahar'dır. Bahar, şairlerin Safevi tarzını reddederek 10. ve 11. yüzyıllardaki şiir tarzını desteklediği 18. yüzyılın ikinci yarısını bir geri dönüş veya canlanma (*bazgeş*) olarak tanımlar ve İran edebi tarihine teorik bir yapı kazandırır. Bahar'ın yaşadığı dönemde Anayasa Devrimi sürecindeki değişimle bağlantılı (Hidayet'in yenilikçi tarzının mensuru gibi) yeni bir şiir biçimi ortaya çıkar. Bunun ilk önemli örneği 1895-1959 yılları arasında yaşamış Nima Yuşic'dir. Nima, klasik Fars şiir biçiminin birçok kuralını yıkarak doğa gözlemlerine dayanan yeni imgeler ve farklı bir kelime dağarcığı kullanarak yeni bir dil oluşturur. Yıllar boyunca daha geleneksel düşünceye sahip olanlar Nima'nın özgür şiir yazımına karşı çıkar, ancak sonraki yıllarda bu yeni tarz kabul edilir ve Fürûğ Ferruhzâd (1935-1967) gibi şairlere ilham kaynağı olur.[8]

Rıza Şah 1934 yılında Türkiye'ye giderek Atatürk'ü ziyaret eder. Bu ziyaret iki rejim arasındaki benzerliği simgelemekte-

dir. Milliyetçilik, modernleşme, sekülerleşme ve Batılılaşma bu iki ülkenin de ortak özellikleridir. Rıza Şah'ın eğitim politikası kız okullarını da desteklemektedir ve Rıza Şah peçeyi yasaklamıştır. İran ve İranlıların Batılı ve modern görünmesini istemektedir. Erkekler Batılı kıyafetler giymek zorundadır ve hatta bir noktada tüm erkeklerin Batılı şapkalar takmasını buyurur. Sokaklar aniden fötr ve melon şapkalarla dolar.[9] Türkiye'de olduğu gibi Şah Farsça kökenli olmayan kelimeleri (özellikle Arapça olanları) kaldıran bir dil reformu yapar ve bunların yerine Farsça kelimeler getirir. İktidarını Kaçar döneminin uyuşuk, yoz yönetim şeklinden ve milliyetçi aşağılamalarından ayırmak için 1935'te (Nevruz günü) yabancı hükümetlerin resmi yazışmalarda "Persia" adı yerine "İran"ı kullanmasını emreder. İran, İran halkının kendileri için kullandıkları kadim isimdir. 1927/28'de Türkmençay Antlaşması ile yabancıların İran'da sınır ötesi imtiyazlara sahip olduğu, İran otoritesinin yetki alanından bağımsız iş yapabildiği kapitülasyonları kaldırır.

Ancak Rıza Şah, Batılılaşma gayesini Atatürk kadar ileriye götürmez. Örneğin, dil devrimiyle Türkiye'deki gibi Latin alfabesine geçmemiştir. Ayrıca İran'a yabancı güçlerin müdahalelerinin en kötülerinin bir kısmını kaldırmıştır, ancak güneyde İngilizlerin petrol çıkarmaya devam etmelerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar orada çıkarılan petrol İran hükümetine önemli ölçüde kazanç sağlasa da aslında bu denli önemli ulusal bir kaynağın gerçek değerine oranla bu kazanç hiçbir şeydir. 1928 yılında Teymuraş (o dönem Şah'ın en yakın danışmanı) Anglo-Fars Petrol Şirketi'ne orijinal D'Arcy imtiyazlarının (İranlılar kârın yalnızca %16'sını almaktadırlar) yeniden görüşülmesi gerektiğini yazar. Görüşmeler birkaç yıl sürer ve 1932 yılında Şah tek taraflı imtiyazları iptal ederek sürece müdahale eder. İngilizler Basra Körfezi'ne yedek gemiler gönderir ve süreci Lahey Uluslara-

rası Adalet Divanı'na taşır. Kısa bir süre sonra görüşmelerin başarısız olması nedeniyle Teymurtaş'ı görevden alır, hapse atar ve Ekim 1933'te orada öldürtür. Sonunda bir anlaşmaya varılır ve İran hükümetinin kâr oranları bir miktar artırılarak %20'ye çıkarılır ve imtiyazların süresi 1993'e kadar uzatılır. [10]

Atatürk Türkiye'si böylesi bir yabancı sömürüsüne maruz kalmamaktadır. Atatürk popülaritesini sonuna kadar korumayı başarır, ancak Rıza Şah 1930'ların sonlarında onu iktidara taşıyan neredeyse tüm desteği kaybeder. Ulema, özellikle eğitim ve yasal düzenlemeler bağlamında Anayasa Devrimi sürecinde korktuklarının çoğuna maruz kalır ve bu süreci engelleyemez (1930'ların sonlarına kadar saygın ve kârlı olan hâkimlik ve noterlik görevlerinden men edilmişlerdir). Batı tipi kıyafetlerden ve peçenin yasaklanmasından nefret ederler ve 1935 yılında bu reformlara karşı düzenledikleri protesto Meşhed'deki İmam Rıza türbesi etrafında birkaç yüz insanın Şah'ın ordusu tarafından makineli tüfeklerle öldürüldüğü bir katliamla son bulur. Bu katliam rejime yönelik öfkeyi derinleştirir.[11] Pazar esnafı Şah'ın devlet gelirlerini artırmak için bazı malların üretimini devlet tekeline dönüştürmesinden hoşlanmaz. Liberaller ve entelektüeller ise baskı, sansür, gazetelerin kapatılması ve sevilen politikacıların hapishanelerde öldürülmesi nedeniyle kamusal alandan çekilirler. Ordu içinde bile hoşnutsuzluk vardır. Yani yeni bir savaş, yeni bir krizle birlikte sahneye çıktığında Rıza Şah'ın yanında sadece birkaç dostu kalır.[12]

Yeni Maskeler, Eski Çirkin Kız Kardeşler

Genelde İngilizlerin ve Rusların 1941'de İran'daki yönetimi ele geçirmesinin sebebi olarak Rıza Şah'ın kendisini Alman ve Nazi yanlısı olarak lanse etmesi gösterilir, Britanya ve Rusya müdahale etmezse Almanların müdahale edeceğinden

korkarlar. Ancak aslında durum bundan çok daha karmaşıktır. 1941 Anglo-Sovyet müdahalesi sırasında Alman silahlı kuvvetleri İran'ı doğrudan tehdit etmemektedir. Almanların Bakü ve Kafkasya petrol yataklarını ele geçirmek için güneydoğuya doğru ilerlemesi 1942 yazını bulur. Şah ise Almanları bir noktaya kadar desteklediği halde ülke içindeki Alman müdahalesine karşı çıkar.

Ancak 1941'de Hitler'in Rusya'yı işgal etmesiyle Britanya ve Sovyet Rusya ittifak yapmak zorunda kalınca Britanya'nın Ortadoğu'daki konumu belirsizleşir. Britanya'nın öncelikleri Süveyş Kanalı ve İran petrol yataklarıdır. 1940'ta Libya'dan Mısır'a girmeye çalışan İtalyan birliklerini püskürten İngiliz güçleri, Kuzey Afrika'da Rommel ve Alman Afrika Kolordusunun gelişiyle savunmaya geçer ve 1941 baharında Tobruk'ta bir garnizonlarını bırakarak İskenderiye'ye doğru geri çekilmek zorunda kalır. Hemen hemen aynı dönemlerde, Nisan ayında Irak'ta, Almanların kışkırtmasıyla İngiliz karşıtı bir isyan başlar ve Mayıs sonlarında ülkeyi tam olarak işgal eden İngiliz birlikleri isyana müdahale etmek zorunda kalır. Haziran ayında bu gelişmeler üzerine Britanya, Nazi yanlısı Fransız Vichy hükümetinin görevine son vermek için Lübnan ve Suriye'ye İngiliz ve Özgür Fransa birliklerini gönderir.

Bu bağlamda İtilaf Devletleri için, İngiliz ve Sovyet güçlerinin Ağustos 1941'de, tehlikeli ve belirsiz bir dönemde İran'ı ele geçirmesi daha çok bölgedeki stratejik politikaların, savaşın önlenemez totaliter mantığının bir parçası gibi görünmektedir. Ancak İran'ın başka bir önemi daha vardır. Hitler'in 1940 ve 1941'in ilk yarısında Norveç'ten Danimarka'ya, Polonya'dan Fransa, Yugoslavya ve Yunanistan'a kadar uzanan zaferleri Britanya ve Sovyetler Birliği'nin birbirlerini destekleme yollarını, kuzeyde Murmansk'a giden tehlikeli Kuzey Kutbu rotasına ya da bir güney rotasına sınırlamıştır. Hitler'in *Barbarossa* harekâtı da Belarus ve Ukrayna'ya kadar

önüne geleni silip süpürünce Sovyetlerin, yeni ordularını Alman kamplarında ya da esir olarak fabrikalarda toplanan Sovyet askerini karşılayacak teçhizat için acilen Batı'ya ihtiyacı vardır. Basra Körfezi'nden Hazar Denizi'ne giden yol çetin ve uzundur, ancak bu yardımı almak için gereklidir (savaşın bitimine kadar beş milyon tondan fazla yardım kara ve demiryolları aracılığıyla İran üzerinden taşınmıştır; bu yardım toplam çabanın görece küçük bir kısmını oluşturur).

Rıza Şah 1930'larda Nazi rejimiyle flört etmektedir ve Alman diplomatlar Şah'ın dili Aryanlaştırma projesi olarak gördükleri inkılapları desteklemektedirler. 1930'lar boyunca çok sayıda Alman tekniker ve mühendis İran'a gelir. Şah ve çevresinin sevmediği ve şüpheyle yaklaştığı İngilizlerin alternatifi olarak ülkeye gelen Almanlar Şah tarafından coşkuyla karşılanır. Ancak yine de Almanların İran'ın iç işlerine olası müdahalesine tüm yabancı müdahalelere gösterdiği tepkiyi gösterir. Yeni yeni açığa çıkan faşist gruplardan, kendi hükümetine muhalefet edebilecek komünist ve her çeşit politik hareket kadar hoşlanmamaktadır. 1937 yılında faşizm yanlısı bir grup öğrenci tutuklanır ve liderleri, yönetime muhalif olan diğer hareketlerin liderleri gibi hapishanede öldürülür. 1940 yılında ünlü bir Zerdüşt, sokak ortasında polis tarafından vurularak öldürülür, çünkü oğlu Almanya'da Nazi yanlısı yayınlar yapmaktadır. 1937 yılında bir grup Marksist de tutuklanır. Çoğuna ağır hapis cezaları verilir; bu isimler sonradan komünizm yanlısı Tudeh Partisini kuracaklardır.[13] Bu gelişmeler dönemin Avrupa'sındaki faşizm ve komünizm arasındaki politik polarizasyonun yansımasıdır. Bu radikallerin bir kısmı hükümet bursuyla Avrupa üniversitelerinde eğitim gören küçük elit kesimdendir. 1930'lardaki İran Yahudilerine karşı artan nefreti körükleyen çirkin bir antisemitist gazetecilik açığa çıkar (bu süreç Filistin'e Yahudi göçün artmasına da katkıda bulunmuş olabilir), ancak Ağustos 1941

öncesi halkın ve hükümetin Nazi ve Alman yanlısı olduğu söylemi zaman zaman abartılmıştır. Abrahamian'a göre İtilaf müdahalesinin sebebi Nazi yanlısı bir Şah'ı devirmek değildir, aslında Irak'ta olduğu gibi Şah'a *karşı* bir Alman yanlısı darbenin önüne geçmektir.[14]

Ancak İtilaf Devletlerinin İran'dan Alman uyrukluları ülkeden çıkarmasını talep etmesi o anki savaş sebebidir. Bu talep reddedildikten sonra İtilaf Devletleri, Ağustos 1941 İran işgalinde Rıza Şah'ın tüm ilgisini ve parasını yatırdığı ordunun yalnızca simgesel bir direnciyle karşılaşır (tam da bu noktada Rıza Şah, Nadir Şah karşılaştırması nihayet geçerliğini yitirir) ve üç gün sonra Şah, birliklerine daha fazla savaşmamalarını emreder. İngiliz ve Sovyet güçleri merkez İran'da buluşur ve 17 Eylül 1941'de Tahran'a girer.

Şah, yerine oğlu Muhammed Rıza'nın geçmesi için tahttan çekilir ve 1945'te savaş bitene kadar İtilaf Devletleri ülkedeki kontrollerini sürdürür. Rıza Şah'ın oğluyla ilişkisi ast-üst ilişkisi gibidir. Muhammed Rıza Pehlevi 1930'larda İsviçre'de eğitim görmüştür. Avrupa eğitimi onu, hükümdarı olacağı insanlarda n ve ailesinden daha da uzaklaştırır. Muhammed Rıza keskin zekâlıdır, ancak sert bir babaya sahip olmanın ve aldığı eğitimin mirası olarak utangaç ve çekingendir.

Rıza Şah'ın tahttan çekilmesinin sebebi İtilaf Devletleridir, ancak tahttan feragat etmesi çoğu İranlı tarafından iyi karşılanır ve bazıları onun halk arasında artık sevilmemesinin ülkeyi İtilaf Devletleriyle birlikte yönetmesini imkânsızlaştırdığını söyler[15] (birlikte yönetmeyi kabul etse bile). Rıza, Güney Afrika'ya sürgüne gönderilir ve Temmuz 1944'te, orada ölür. Aralık 1944'te ABD, Almanya ve Japonya'ya karşı İtilaf güçlerine katılır. 1942 yılında ise Amerikan birlikleri İngiliz ve Rus kuvvetlerinin İran'ı işgaline katılır. 1943 yılının sonunda Tahran üç İtilaf gücü liderleri arasındaki ilk büyük konferansa ev sahipliği yapar (savaş idaresi için yaptıkları düzenlemeler

Stalin, Roosevelt ve Churchill 1943 yılında, Tahran'daki ilk büyük konferanslarında bir araya gelirler ve baştan savma da olsa İran'ın bağımsızlığına saygı duyacakları sözünü verirler.

arasında 1944 yılında Batı Avrupa'da ikinci bir cephe açma taahhüdü de vardır). Bu konferansta İtilaf Devletleri savaş sona erdikten sonra altı ay içinde İran'dan çekilecekleri sözünü verirler.

Holokost sırasında yaşanan korkunç olayların etkisi İran'da da hissedilir. 1942'de Rusya'ya kaçıp Sibirya'da gözaltına alındıktan sonra diğer Polonyalılarla birlikte serbest bırakılan ve demiryollarıyla Sovyet Rusya'nın güney bölgelerine gönderilen Yahudi gettolarından ve Polonya'nın *shtetl*'lerinden* gelen bir grup yetim, yaşadıkları onca zorluktan sonra İran'a, Hazar kıyılarına gelirler ve oradan da İranlı Yahudilerden ve Siyonist örgütlerden yardım gördükleri Tahran'a götürülürler.

* Soykırımdan önce Orta ve Doğu Avrupa'da bulunan, çoğunluğunu Yahudi nüfusunun oluşturduğu küçük kasabalara verilen ad. (ed.)

İyileşen ve kendilerine gelen bu 848 çocuk sonunda Filistin'e gider.[16]

Aynı dönemde Kaçar soyundan gelen, İranlı Schindler olarak nam salmış Abdül Hüseyin Serdari Kaçar, elçiliğin merkez yönetimi Vichy'ye taşındıktan sonra Paris'teki İran elçiliğinin sorumlusu olur. Serdari'nin elinde boş pasaportlar vardır. Paris'teki Yahudiler 1942'de Naziler tarafından toplanmaya başlandığında bu pasaportları İranlı Yahudilere dağıtmaya başlar (bir kısmı bir süredir Paris'te yaşamaktadır). Ayrıca Paris'teki Alman otoritelerden İranlı vatandaşların gözaltına alınmayacağı ve zarar görmeyeceğine dair garanti alır. Ancak Paris'teki Yahudilere yönelik önlemler yoğunlaştıkça İran bağlantısı olmayan Fransız Yahudileri de çaresizce Serdari'ye gelmeye başlarlar. Nazilerin işlediği suçun vahametinin farkında olan Serdari elindeki pasaportları (500'den fazladır) Fransız Yahudilere de dağıtır. Serdari savaştan sonra İran hükümeti tarafından görevini kötüye kullanmakla suçlanır, ancak sonrasında Muhammed Rıza kendisinden kişisel olarak özür diler. Serdari 1981 yılında ölür ve ölümünden sonra 2004 yılında Simon Wiesenthal Merkezi tarafından ödüllendirilir. Savaştan sonra Paris'te Yahudiler için ne yaptığını soranlara Serdari, açıkça İran vatandaşlarına yardım etmenin görevi olduğunu söyler: "Bir insan olarak görevimi yaptım."[17]

Bu sırada İtilaf kuvvetleri İran'ı hâlâ kontrol etmektedir ve Pehlevi hükümetinin gücü tamamen kısıtlanmıştır. Ancak 1944 senesinde 1920'lerden bu yana ilk gerçek temsili Meclis seçimleri yapılır. Anayasacılık döneminden Seyid Ziya Tabatabai ve Muhammed Musaddık gibi bazı tanıdık isimler yeniden ortaya çıkar. Birçoğu Rıza Han, Şah olmadan önce politik olarak aktif olan, aynı milliyetçi toprak sahipleri ve devlet bürokratlarıdır; sadece artık daha yaşlıdırlar. Muhammed Rıza taç giyme töreninde ülkeye anayasa yanlısı bir şah olarak hükmedeceğini söyler.

İşgalin yarattığı aşağılanma hissi, İtilaf Devletlerinin varlığı, savaşın sebep olduğu yiyecek sıkıntıları, ekonomik çöküş ve hükümetin zayıflığı, politik alanda özellikle de milliyetçi duygularda yeni bir canlanma yaratır. Bu politik eylemliliğin odak noktalarından biri Anglo-İran Petrol Şirketi'nin kârlarını eşitsiz dağıtıyor olmasıdır. İran merkezli endüstri, dönemin Ortadoğu'sunun hâlâ en büyük ve en gelişmiş sanayisidir. Ancak şirketin Birleşik Krallık'ta uyguladığı vergilendirme yoluyla İngilizler, İran petrol endüstrisinden hükümetin kendisinden daha fazla kâr etmektedir (1932-1950 arası neredeyse iki katı kâr elde ederler[18]). İtilaf kuvvetlerinin işgali hoş karşılanmaz, ancak İngilizler ve Ruslar, Amerikalılardan daha az sevilmektedir. Bunun kanıtlarından biri yine geçmişten tanınan Arthur Millspaugh'un Kasım 1942'de İran devlet bütçesini yürütme işine geri dönmesidir. Millspaugh her zamanki sebatıyla işe koyulur, ancak İran'ın politik ve toplumsal koşullarına karşı duyarlı değildir. Gıda ödeneklerine son vermeye ve devlet kurumlarını özelleştirmeye çalışmaktadır (bu nedenlerle de hükümet nezdinde desteğini kaybeder ve iki yıl sonra istifa etmek zorunda kalır).

Şah, ABD'den destek alabilmek için Amerika yanlısı imaj yaratmaya çalışır. Bir konuşmasında İran milliyetçiliği ve İran'ın bağımsızlık mücadelesiyle Amerikan milliyetçiliği (18. yüzyılda ABD'nin İngiliz İmparatorluğu'ndan bağımsız olduğunu ilan etmesine referans vermektedir) arasında bir karşılaştırma yapar. Genç Şah, İtilaf Devletleri işgali döneminde yoğunlaşan politik tartışma ortamında genel kabul gören bir fikri yansıtma ihtiyacı duyar. Anayasacılık döneminde olduğu gibi yeni gazeteler ve bu sefer bir de yeni politik partiler ortaya çıkar. 1943'te Tahran'da 47 gazete varken 1951'de bu sayı 700'e çıkar.[19] Bu yeni siyasi partilerin en önemlisi 1941'de kurulan komünizm yanlısı Tudeh'tir (Kitleler). Entelektüeller Tudeh yanlısı, Marksist eğilimli bir politikaya yönlenmek-

tedirler.[20] Radyonun da yaygınlaşmasıyla ulusal konular ve tartışmalar, izole köylerin dahi ilgisini çekebilmekte ve onları etkileyebilmektedirler.

Savaş bittiğinde Sovyet birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmeyeceğine dair endişeler başlar. Bölgede sosyal demokrat geleneği ve Tudeh Partisinin güçlü konumunu kullanan Ruslar Azerbaycan'daki Sovyet yanlısı ayrılıkçı hareketleri kışkırtarak (Azeriler ve Kürtler; Kürtler arasında ayrılıkçı fikirler Azerilerinkinden çok daha yaygındır) Soğuk Savaş mücadelesine neden olan ve Soğuk Savaş'ı öngören bir emperyalist politika izler. Hedefleri 1907-1914 dönemindeki eski Rus nüfuz alanına benzer bir etki alanını farklı bir biçimde yeniden yaratmaktır. Ocak 1946'nın ilk günlerinde İngiliz ve Amerikan birlikleri İran'ı terk eder, ancak Sovyet birlikleri Tudeh'i ve ayrılıkçıları koruyormuş gibi davranarak Azerbaycan'da kalmaya devam eder (ülkenin çeşitli yerlerinde Tudeh'e karşı bazı saldırılar gerçekleşmiştir) ve eyaletin sınır bölgelerinde İran ordusuna meydan okurlar. Ülkenin kuzeybatısında gelişen olaylarla ilgili Tahran'da yoğun bir milliyetçi hassasiyet vardır. Ahmet Kesrevi gibi saygıdeğer entelektüeller ülkenin bölünme tehlikesinden bahsetmeye başlarlar.

Kesrevi 1890 yılında Tebriz'de doğmuş, önce ilahiyat fakültesinde eğitim görmüş ve Anayasa Devrimi'ne katılmış, ancak Avrupalı astronomlar 1910 yılında görünen kuyruklu yıldızın 1835'te de görünen Halley kuyruklu yıldızının ta kendisi olduğunu söylediklerinde aldığı dini eğitimi reddetmiştir: "Avrupa'da bilim böylesi vazıh bir yol izlediği için memnun ve mutluyum." Kesrevi vaiz adayından, hem ulemayı hem de çağdaş İran toplumunun birçok özelliğini eleştiren sivri zekâlı bir entelektüele dönüşmüştür. *Büyük İşletme Sahibi Hacıların Dini Nedir?* başlıklı broşürünün adı zaten meramını anlatmaktadır. Diğer bir risale, *Hasan, Hafız'ın Kitabını Yakıyor* ise birçok İranlının samimi düşünceleri için büyük

şairlerden alıntı yapma eğilimlerine saldırmaktadır. Kesrevi, anayasacılık ve seküler hükümet ilkelerine kendisini adar. Bir milliyetçidir ve İranlıları bölen dilsel ve diğer ayrımlara saldırır, ona göre bu ayrımlar İran halkını güçsüzleştirmektedir. Uzun süre Eğitim Bakanlığı'nda çalışır, ayrıca bir gazeteci ve yazardır. 1946 yılında kendisine Nevvab Safevi adını veren bir liderin taraftarı olan bir grup radikal İslamcı tarafından öldürülür.[21]

Kesrevi çeşitli sebeplerle önemli bir isimdir. İran'ın belirli bir düşünce şeklini temsil eder. Pehlevi döneminin alışılageldik bu düşünce şekli, 60'lar ve 70'lerde yeniden önem kazanır. Kesrevi'nin pratikte gerici olan Şiiliği reddeden ve ülkenin zayıflıklarının ve hatalarının sorumlusu olarak bu gericiliği gören fikirleri Pehlevi döneminde ortaya çıkan fırsatlardan yararlanmış orta sınıf üzerinde etkilidir. Ancak Kesrevi'nin Fars şiirine olan tutkuyu onaylamaması ilginçtir, çünkü bu tutku büyük Fars şairlerin kültürel merkezliklerini göstermekte, ifade ettikleri ve bir ölçüde ayakta tuttukları İran kültürünün belirsizliğine işaret etmektedir. Roy Mottahedeh konuyla ilgili şunları yazmıştır:

> *Aslında Fars şiiri, İran kültürünün kalbi olan belirsizliğin özgürce ve açıkça yaşadığı duygusal bir ev haline gelmiştir. Fars şiirinin anlattığı çözülmesi gereken bir enigma değil, çözümü mümkün olmayan bir enigmadır. Bir değere sahip olan bir Fars şiirinde hiçbir şey başka bir şey değildir; Fars şiirinin binlerce dönüşüme uğradığı deruni mekân, bu belirsiz dilin özel kalmak zorunda olan özel bir duygusal değere ulaştığı yerdir, çünkü saf kinayeyi çözmek için şiiri açıklayıcı herhangi bir biçimde yeniden ifade etmek demek onu yeniden kamusal alana sokmak demektir ve dolayısıyla, belirsiz kalması gereken bir alana geri götürmek demektir.*[22]

Sonunda gerilim, müzakereler ve ABD ile Britanya'nın baskılarıyla geçen bir dönemden sonra Sovyetler İran'dan

çekileceklerini açıklar ve Mayıs 1946'nın sonunda artık Sovyet güçleri İran topraklarından ayrılır. İran birlikleri halkın gözünde İran ordusunun itibarını yeniden sağlar ve ülke topraklarına girer; ancak ordu, (yılın ikinci yarısında) merkezi iktidarı yeniden gündeme getirirken baskıcı politikalar uygular. Bu süreç Sovyetler Birliği'nin İranlılar nezdindeki saygınlığına gölge düşürür, ancak Tudeh etki alanını genişletmeye devam eder ve parlamentoya temsilci göndermeyi başarır. Kabinede maksimum çalışma saatleri ve asgari ücret oranlarını belirler ve yeni iş yasaları önerileri getirirler. Fakat 1949 yılında Tudeh, Şah'a yönelik bir suikast girişimine karışmakla suçlanır ve kapatılır. Bir yeraltı örgütüne dönüşür, sevilen yazarlar ve gazeteciler üzerindeki etkisi devam eder. Rusya'nın etkisini kaybetmesinden yararlanan ABD ise orduya ve çeşitli yardım kuruluşlarına destek eğitimleri veren danışmanları ve teknikerleriyle varlığını her geçen gün daha fazla hissettirir. Bu süreçte, İran halkındaki milliyetçi duygular Azerbaycan'da İran bölgesel entegrasyonunun yeniden sağlanmasıyla tatmin edilir ve ilgi yeniden petrol sorunu gibi farklı sıkıntılara kayar.

Musaddık

1949 yılında gerçekleşen suikast girişimi uzun süreli bir kriz, eylem ve sıkıyönetim sürecinin fitilini ateşler. 1950'de Şah Ali Razmara adında yeni bir başbakan çıkar, ancak Razmara sevilen bir politik figür değildir, çünkü İngiliz yanlısı olduğu düşünülmektedir ve askeri geçmişi, Şah'ın, Rıza Han'ın 1930'larda yaptığı gibi militarist, despotik bir yönetim anlayışına geri döneceği endişelerini artırır. Aynı yıllarda Muhammed Musaddık ise petrolün kamulaştırılması amacı etrafında Meclis vekillerinden oluşan Ulusal Cephe adında geniş bir koalisyonu bir araya getirir (Musaddık'ın Tudeh'le de bir

Muhammed Musaddık İran'ın kendi petrol kaynakları üzerinde kontrol sağlama talebinin ve ulusal entegrasyonun simgesi haline gelmiştir ve 1953'te iktidardan düşene kadar da bu taleplerin temsilcisi olmuştur.

uzlaşma içinde olduğuna inanılır). Şah hükümeti Anglo-İran Petrol Şirketi'yle petrol imtiyazları şartlarının yeniden düzenlenmesi için görüşmeler yapmaya çalışır, ancak Anglo-İran Petrol Şirketi dünyanın farklı ülkelerinde norm olarak kabul edilen %50-%50 kâr bölüşümünü kabul etmeye pek istekli değildir. Ulusal Cephe ve petrolün kamulaştırılması talebi 1950 Meclis seçimlerinde gücünü ortaya koyar ve Mart 1951'de Razmara, Kesrevi'yi de öldüren aynı radikal İslam örgütü tarafından suikasta uğrar. Ülkedeki en popüler politikacı olan Musaddık'ın başbakanlığı artık kaçınılmazdır.

Musaddık 1951 yılında neredeyse yetmiş yaşındadır. Kaçar soyundan gelmektedir, Paris ve İsviçre'de eğitim görmüş, hukuk doktorası yapmış bir isimdir. 1919 Anglo-Fars Antlaşması'nı protesto ederek ülkeyi terk etmiş, sonra Rıza Şah'ın iktidarına karşı çıkmış, bu nedenle de 1940'larda ye-

niden önemli bir isim haline gelene kadar hapis yatmıştır. Tüm hayatını İran ulusal bütünlüğüne ve anayasal hükümete adamıştır. Onun liderliğindeki Meclis, 15 Mart 1951 tarihinde İran petrolünü kamulaştırmak için oy verir ve 28 Nisan'da ise Musaddık başbakan olur.

Ancak İngiliz teknikerler Huzistan'daki petrol işletmelerini terk ettikleri ve İngiliz hükümeti onlara blokaj uyguladığı için kamulaştırma bir çıkmaz sokak yaratır. Petrol, ulusal gelire katkıda bulunmak bir yana işletmelerinin bakımı ve işçilerin maaşları nedeniyle devlet bütçesini zayıflatır ve zamanla büyük bir borca ve çok daha büyük ekonomik sorunlara sebep olur. Musaddık kredi alma umuduyla ABD'ye gider, ancak reddedilir.

ABD petrol şirketleri, İran petrolü boykotuna katılır. ABD hükümeti, kamusal petrol hareketlerine komünistlerin de katılması nedeniyle giderek endişelenmektedir (Tudeh grevler ve eylemler örgütlemektedir). Geriye dönüp baktığımızda, kamulaştırma hareketinin, birçok sınıfta ve farklı fikirlerde geniş yankı bulduğu, hareketin İngiliz karşıtı ve hatta Batı karşıtı retoriğini düşünürsek ABD'nin bu süreçteki tavrının tuhaf olduğu görülür. Dönemin atmosferinde (özellikle de Eisenhower yönetiminin ve Senator Joe McCarthy'nin ortaya çıkışından sonra) Sovyet destekli komünist bir yeraltı örgütünün ülkenin petrol politikalarına müdahil olması ABD gözünde tüm sürecin lanetlenmesi için yeterlidir.

Derinleşen ekonomik zorluklara ve İngilizler karşısında ABD'den medet umulamayacağının yavaş yavaş anlaşılmasına rağmen, Musaddık 1952'de hem Meclis'in hem de halkın geniş desteğini alarak başbakanlığa devam eder. Ancak Ulusal Cephe koalisyonu içinde, farklı unsurlar arasında artan bir gerilim vardır. Bu gerilimle birlikte Tudeh'in gücü de artmaktadır, dolayısıyla ülke çapında daha fazla eylem örgütlenmektedir. Hükümet köylüler ve toprak sahipleri arasın-

daki ilişkiyi köylüler lehine düzenleyen reformlar yapar ve Musaddık arkasındaki desteği monarşinin gücünü kısıtlamak için kullanır. Ancak Musaddık 1952 yazında, artan huzursuzlukla başa çıkabilmek için bir savaş bakanı atamak istediğinde Şah bu isteği reddedince Musaddık istifa eder. Yerine gelen yeni başbakan petrol krizini aşmak için derhal İngilizlerle müzakereler yapacağını açıklayınca ülke Tudeh'in öncü olduğu eylemlerle çalkalanır. Şah geri adım atar ve Musaddık'ı yeniden başbakan olarak görevlendirir. Musaddık, yılın sonunda Britanya'yla tüm diplomatik ilişkilere son verir. İngilizler ise bu süreçte Musaddık'tan kurtulmak için ABD ile bir darbe yapma yollarını arar.

Ve sonunda Ağustos 1953'te, Musaddık'ın Başbakanlık görevinden alınarak yerine, ateşli bir monarşi yanlısı olan General Zahidi'nin getirilmesi planı hayata geçirilir (Zahidi Şubat ayında yabancı güçlerle bir darbe planladığı suçlamalarıyla tutuklanmış ve serbest bırakılmıştır). Ancak plan istenilen sonuca ulaşamaz, bir gecikme olur; çünkü Musaddık darbe planlarından haberdar olur (muhtemelen Tudeh üzerinden) ve bunu önler. Şah ülkeden kaçar ve Şah karşıtı isyanlar patlak verir. Musaddık, isyanları kontrol altına almak için polis ve askeri birlikler gönderir ve ayaklanmalar bastırılır, ancak bunun sonucunda destekçilerinin çoğunu ve Tudeh'i kaybeder. 19 Ağustos'ta, bu sefer Musaddık karşıtı bir eylem olduğunda Musaddık destekçileri uzak durur. Bu eylemde (eskiden Ulusal Cephe'nin destekçisi olan, ancak süreç içinde tarafını değiştiren) Ayetullah Ebulkasım Kaşani'nin pazar esnafından destekçileri ve CIA tarafından katılması için para verilmiş ya da tahrik edilmiş (CIA bu darbeye Ajax Operasyonu adını takmışlardır) bir grup vardır. "Beyinsiz" lakaplı Şaban Caferi gibi Güney Tahran'ın karanlık yeraltı örgütlerinin üyeleri de bu eyleme katılır.[23] Musaddık tutuklanır, ordu ve Zahidi kontrolü ele geçirir ve Şah geri döner. Musaddık

askeri mahkeme tarafından vatan hainliğiyle yargılanır ve suçlu bulunur, ancak 1967 yılında ölene kadar ev hapsinde yaşamasına izin verilir.

Musaddık'ın yaptığı bazı hatalar olmasaydı belki de bu darbeyi engellemek mümkün olabilirdi, hatta İngiliz SIS ile CIA'in müdahalesi olmasaydı bu darbe yaşanmazdı.[24] Darbenin ardındaki hikâye uzun yıllar boyunca gizli kalır (hatta belki hâlâ tüm hikâye bilinmemektedir), ancak İranlılar o günden bu yana İngilizleri ve Amerikalıları suçlamaktadırlar. İran politikasında yaşanan her şeyin gizli bir yabancı el tarafından manipüle edildiği fikri yeniden filizlenir ve bu fikir sonraki yıllarda ortaya atılan onlarca imkânsız komplo teorisinin de yaratıcısı olur. Musaddık ise çoğu ideolojik, sınıfsal ve dini sınırları aşan ulusal bir kahraman olur.

Darbe, oldukça önemli sonuçlar doğurur. ABD, İran'ın ana müttefiki ve Pehlevi rejiminin koruyucusu haline gelir (ve Sovyet komünist etkisini sönümleme amacına da ulaşır); ancak ABD, halk nezdindeki eski yabancı güçlerin erdemli alternatifi cazibesini büyük oranda yitirir, elbette bu olayların öneminin sindirilmesi biraz vakit alır. Darbeden sonra da bazı İranlılar bir süre Amerikalıların İngilizler tarafından aldatıldıklarına ve temel ABD değerlerinin kendilerini yeniden göstereceğine inanırlar ya da böyle olmasını umut ederler. Ancak ABD artık beyaz atlı prens değildir. 1870'lerdeki kısa vadeli İngiliz çıkarlarına hizmet eden ve İran'a saygın bir ortak muamelesi değil, bir araç muamelesi yapan İngiliz kararlarıyla ABD'nin yeni konumunu kıyaslamak mümkündür. Bir önceki yüzyılda İngiliz politikaları nasıl uzun vadede eylemlerden zarar gördüyse ABD de uzun vadede o dönem öngörebileceğinden çok daha ciddi sonuçlarla karşı karşıya kalacaktır. Musaddık'ın yönetimden indirilmesi ABD çıkarlarına ciddi zararlar verecektir.

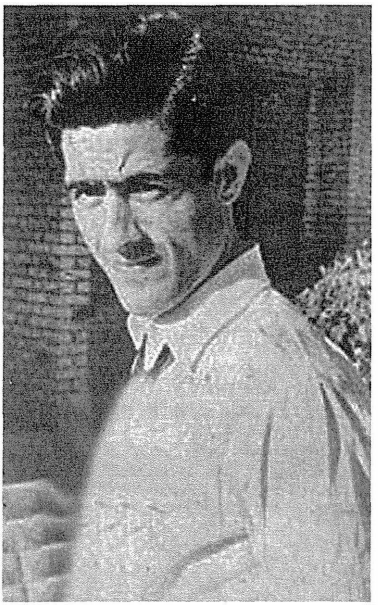
1951-1953 olayları birçok İranlıyı da Şah'tan uzaklaştırır. İran'ın dışındaysa İran petrolünü kamulaştırma mücadelesi-

nin önemi Ortadoğu'da da geniş yankı bulur ve bu dönem, Musaddık'ın yolundan giden Cemal Abdül Nasır'ın fikirlerini de etkiler ve Temmuz 1956'da Nasır, Süveyş Kanalı'nı kamulaştırır. Bu, İran'ın iyi ya da kötü, bölgedeki olayları ne ilk ne de son etkileyişidir.

Ancak Musaddık dönemi birçok genç İranlının genel olarak politika ve değişim umudu konusunda gözünü açar. Bu gençlerden biri de Celal Âl-i Ahmed'dir. Ahmed birçok meseleye karşı çıkan, yalnızca küçük bir kısmına tarafsız bakan karmaşık bir adamdır. 1923 yılında Tahran'da bir ulema ailesinde dünyaya gelir, ancak dini bir kariyer yapmak istemez (Kesrevi'yi okumuştur) ve sonradan Rıza Şah'ın 1937'de tutukladığı liderlerden biri olan Halil Meliki'nin etkisiyle Marksist olur. Uzun vadede ise geleneksel bir Marksist olamayacak kadar eleştirel ve bireyseldir; Meliki gibi Tudeh'in İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet çizgisine kaymasından hoşlanmaz. Aktif olarak Musaddık'ı destekler, ancak Musaddık'ın görevden alınmasından sonra politikayı dramatik bir şekilde bırakır. Kesrevi gibi klasik Fars edebiyatıyla yıldızı barışmaz ve sıradan halkın günlük konuşma dilini yansıtan yazıları beğenir. En etkili fikri ise konuşmalarında ve 1962 yılında basılan *Batılılaşma Hastalığı* başlıklı bir kitabında ortaya koyduğu *garpzedegi*, Batılılaşma hastalığı ya da Batı-mustaribi düşüncesidir.* Ahmed, Batılı fikirlerin eleştirilmeden kabul edilmesine, savunulmasına ve okullarda öğretilmesine (genelde doğru düzgün anlaşılmadan), ne İranlı ne de Batılı olabilen insanların kültür üretmesine karşı çıkar. Mevlânâ'nın bir hikâyesinden yola çıkarak bunu, bir gün kekliğin zarif yürüyüşünü gören kargaya benzetir. Karga kekliği taklit etmeye çalışır ama yapamaz, denemeye devam eder ve sonunda hem keklik gibi yürümeyi başaramaz hem de karga gibi yürümeyi unutur.

* Yazarın *Batılılaşma Hastalığı* adlı kitabı Türkçeye de çevrilmiş ve 2000 yılında Yöneliş Yayınları tarafından basılmıştır. (çev.)

Zaman geçtikçe Âl-i Ahmed hızla dine geri döner (önceleri Hidayet'in alaycı, hicivsel tarzına sahiptir), ancak hiçbir zaman batıl inançlardan ve "mezarlık bekçisi olmaktan zevk alan" ulemanın büyük kısmının sahip olduğu içi boş gelenekselcilikten hoşlanmaz. Ayrıca petrolden kazanılan zenginliğin, önceki nesillerin isteyebileceklerini tahayyül bile edemediği ithal saçmalıklara, Muhammed Rıza Şah'ın Pehlevi monarşisini temellendirmek için icat ettiği yapay tarihsel mirasa harcanmasına dikkat çeker. Âl-i Ahmed, İran edebiyatına, İranlı söylemini kaybetmeden Batı modernizminin bezgin ümitsizliğini taşır. Sartre ve Camus'yü Farsçaya çevirir, ancak entelektüel dürüstlüğe sadakatini ve yaşamak için hakiki bir yol arayışını kimseden almamıştır. 1969 yılında, genç yaşta hayatını kaybeder ve Âl-i Ahmed'in modernist kahraman

Celal Âl-i Ahmed

unvanı, karısı Simin Danişver'in kocasının huysuz bencilliklerinden bahsetmesiyle yalnızca bir miktar zayıflar.[25]

Muhammed Rıza Şah Egemenliği ve Beyaz Devrim

Musaddık darbesi, 1941 yılında Rıza Şah'ın düşmesiyle başlayan çoğulculuk dönemini bitirir ve Muhammed Rıza Şah'ın az sayıda anayasal sınırlamayla tek başına egemen olduğu uzun bir dönemin başlangıcı olur. Petrol çekişmeleri, ABD şirketlerinin Anglo-İran Petrol Şirketleri ile (1954'te British Petrol (BP) adını alır) aynı oranda hisseye sahip olduğu bir şirketler birliğinden, İran hükümetine kârların yarısının verilmesini sağlayan bir düzenlemeyle çözüme ulaşır. Böylece sanayiyi de canlandıran petrol gelirleri hükümet harcamalarının artmasına olanak tanır. Bu gelir, Rıza Şah döneminde olduğu gibi askeri teçhizata yatırılır; 1953 ile 1963 yılları arasında ABD'nin askeri yardımıyla 500 milyon dolar artmıştır. (Hükümet çevresindeki birçok isim askeri bütçeye çok fazla harcama yapıldığını düşünür ve bu tartışmalar Planlama ve Bütçe Komisyonu'nun başı olan Ebulhasan Ebtehac'ın 1959 yılında istifa etmesine yol açan sebepler arasındadır[26]). Karşılığında Şah kesin bir şekilde Batı ile ortaklık kurar ve 1954 yılında Britanya ile diplomatik ilişkiler yeniden başlar. Ancak 1953'ten bu yana İran'daki baskın dış gücün ABD olduğu aşikârdır.

Darbeden sonra Şah hükümeti siyaset üzerinde sıkı bir kontrol sağlar. 1954'teki on sekizinci Meclis seçimlerinin adayları rejim tarafından bizzat seçilir ve meclisin rejime sadakati de güvence altına alınmış olur. 1955 yılında Şah, Zahidi'yi görevden çeker ve kontrolü eline alır. Musaddık'ın Ulusal Cephe'si tasfiye edilir ve Tudeh sempatizanları CIA ve İsrail istihbarat örgütlü Mossad'ın da desteğiyle gittikçe etkin ve acımasız hale gelen bir istihbarat örgütü (1957'den bu yana

SAVAK olarak bilinmektedir) tarafından izlenir. Şah yandaşları tarafından kontrol edilen ve "Evet" partisi ile "Evet efendim" partisi olarak hicvedilen *Melliyun* (Ulusal Parti) ve *Merdom* (Halkın Partisi) adında iki kukla parti kurulur.[27] Kaşani ve büyük merci-i taklid Ayetullah Burucerdi gibi ulemanın önemli isimleri 1953 darbesini desteklemiştir, çünkü Musaddık'ın sekülerleştirme politikalarından ve Tudeh'ten hoşlanmamaktadırlar. Sonraki süreçte de Şah'ı desteklemeye devam ederler; özellikle Şah ile Burucerdi arasında yakın bir ilişki vardır. Ancak zamanla birçok din adamı süreçten rahatsız olmaya ve rejime kin duymaya başlar.

İran nüfusu yüzyılın başında 12 milyonken 1938'de 15 milyona, 1950'de ise 19,3 milyona yükselir. 1968'de 27,3 milyon, 1976'da ise 33,7 milyondur. Rejim sanayiye, özellikle de eğitime ciddi yatırımlar yapar, ancak kırsal kesimler hâlâ kentli nüfusa göre eğitimsizdir. Ayrıca ülkede azımsanamayacak ölçüde özel yatırım vardır ve 1954-1969 yılları arasında ekonomi, senede ortalama %7 ya da %8'lik bir büyüme göstermektedir.[28] Askeri harcamaların yanında hükümet parasının büyük bir kısmı da vaat ettikleri gibi sulama kanallarıyla bile bazen birleşmeyen baraj gibi büyük, gösterişli mühendislik projelerine harcanır. Büyük dönüşümlerin yaşandığı tüm zamanlarda olduğu gibi yeni olan, bir kenara atılan eskinin heybeti karşısında çoğu zaman kaba görünür ve değişimin getirdikleri eşitsiz biçimde dağıtılır. Ancak yaşamın maddi standartlarında genel bir iyileşme vardır; avukatlar, doktorlar ve öğretmenlerin yanı sıra girişimcileri, mühendisleri ve yöneticileri de kapsayan yeni, eğitimli bir orta sınıf oluşur.

1957 yılında keskin zekâlı bir İngiliz diplomat Tahran'ı anlatır. Tahran'da 60'lar ve 70'lerde artan gerilimi öngörür ve Batılılaşan Kuzey Tahran'la, daha geleneksel ve yoksul olan Güney Tahran arasındaki farklılaşmayı çok önceden resmeder:

Burada her gece mollalar hıncahınç bir kalabalığa vaazlar veriyor. Vaazların çoğu çok duygusal, ancak entelektüel seviyesi düşük söylemler içeriyor. Ancak bazı bilinen vaizler önemli erdemlerin tarihsel teşhiriyle kentin entelijensiyasına saldırıyor... Muharrem ayının onunda [Aşura] gördüğümüz Tahran, günlük hayatlarımızı sarmalayan Cadillacların, otellerin, antika dükkânlarının, villaların, turist ve diplomatların kaba, yüzeysel rezilliklerinden yüzyıllarca ve medeniyetlerce uzak, farklı bir dünya... Ancak eski güneyi, görmemiş kuzeyden ayıran yalnızca yoksulluk, cehalet ve kir değil. Kenar mahallelerin, klorlu suların olduğu akıllı bölgelerinde, asfalt yollarda ve (düzensiz) sokak lambalarında olmayan sıkı, kendini bilen bir birlikleri ve topluluk bilinçleri var. Burjuva komşusunu tanımıyor: Varoş mahallelerdekiler bunun farkında. Ve kenar mahallelerde Pepsi Kola medeniyetinin sahte nimetleri herkesin rahatının ve güvenliğinin geleneksel bir kodun anlık gelişen, denetlenmeyen gözlemine dayandığı eski yaşam tarzını yok etmemiş. Şehrin güneyinde tavırlar ve ahlaki değerler Tecriş'in villalarındakinden daha iyi ve daha katı: Bir komşunun yaralanması, bir adamın başka birinin karısına asılması, bir çocuğa zulüm edilmesi durumlarında insanlar karşılık beklemeden spontane bir şekilde gereğini yaparlar.[29]

1960'ta Şah, bir toprak reformu önergesi sunar; ancak 1960 yılında ekonomi artık yavaşlamaktadır ve ABD hükümeti (Ocak 1961 Kennedy yönetimi sonrası) Şah'a liberal politikalar uygulaması yönünde baskı yapar. Kıdemli ulema üyelerinin çoğu, toprak reformunu hoş karşılamaz (bu reform bağışlardan aldıkları büyük miktardaki topraklarını tehdit eder ve çoğu özel mülkiyet haklarına karşı çıkmanın İslam'a uygun olmadığını düşünür) ve Burucerdi reform karşıtı bir fetva verir. Reform ertelenir. ABD'nin teşvikiyle Şah Ulusal Cephe'nin yasağını kaldırır ve ekonomik problemlerle Ulusal Cephe politikaları birleşince grevler ve eylemler yeniden başlar. 1963 yılının başında Şah, Beyaz Devrim olarak adlan-

dırılan bir reform paketiyle üstünlüğü yeniden ele geçirir. Bu paket yeni bir toprak reformu politikasını, devlet fabrikalarının özelleştirilmesini, kadınlara oy hakkını ve kırsal kesimdeki okuma yazma sorununa çözüm bulmak için genç eğitimli kişilerden oluşan bir okuryazar birliğini içerir. Ulusal Cephe'nin boykotuna rağmen (böylesi politikaların anayasa temelinde seçilmiş bir Meclis'e sunulması ve bu Meclis tarafından uygulanması gerektiğini söylemektedirler) reform paketi referandumda büyük bir destek alır. 6,1 milyon seçmenin 5,5 milyonu pakete destek verir.[30] Reform programı, halihazırda olan değişimler artırılarak ve genişletilerek uygulanır.

Ancak 1963 başlarında, ulema dışında pek bilinmeyen bir din adamı, Ayetullah Ruhullah Humeyni, Kum'da, Şah hükümetinin yozlaştığına, yoksulu ihmal ettiğine ve ABD'yle ilişkilerini iyi tutarak İran'ın bağımsızlığını sürdüremediğine (ayrıca Şah'ın İsrail'e petrol satmasına da karşıdır) dair vaazlar vermeye başlar. Humeyni, vaazlarına Ayetullah Burucerdi'nin 1961'de ölümünden sonra İranlı Şiilerin "merci-i taklid" olarak kimi takip edecekleri konusunda belirsizlik yaşadıkları bir dönemde başlar. Mart ayında, İmam Cafer Sadık'ın şehit oluşunun yıldönümünde askeri birlikler ve SAVAK ajanları Humeyni'nin konuşma yaptığı *medreseye* saldırarak Humeyni'yi tutuklar. Saldırı sırasında bazı öğrenciler de öldürülür. Humeyni kısa bir süre sonra serbest bırakılır, ancak hükümet karşıtı saldırılarına devam eder. 3 Haziran'da, Aşura gününde çok sert bir konuşma yapar ve 5 Haziran'da yeniden tutuklanır.[31] Tutuklandığı öğrenilince Tahran'da ve bazı büyük şehirlerde eylemler yapılır. Bu eylemler İmam Hüseyin için tutulan yasın yoğun atmosferinde gittikçe daha fazla güç kazanır ve ilerleyen günlerde yaygınlaşır. Şah sıkıyönetim ilan eder ve sokaklara askeri birlikleri salar, ancak protestolar bitene kadar (en az) yüzlerce eylemci öldürülür. Bu ölümler, özellikle de Aşura'da gerçekleştiği için Kerbela şehirleriyle zorba-Yezid karşılaştırmalarına davetiye çıkarır.

Humeyni Ağustos ayında yeniden serbest bırakılır, ancak sessiz kalma konusunda SAVAK'la anlaştığının duyurulmasına rağmen konuşmalarına devam eder ve yeniden tutuklanır. Sonunda İran'daki ABD askeri personeline de eşit diplomatik dokunulmazlık hakları veren yeni bir yasa nedeniyle İran ve ABD hükümetlerine saldıran sert bir konuşmadan sonra sürülür:

> *İran halkını bir Amerikalının köpeğinden daha alçak bir seviyeye indirgediler. Bir İranlı, bir Amerikalının köpeğini öldürse hakkında dava açılacak. Şah'ın kendisi bile bir Amerikalının köpeğini öldürse ona bile dava açılacak. Ama bir Amerikalı, Şah'ı, bu devletin başını bile öldürse kimsenin ona karışma hakkı olmayacak...*[32]

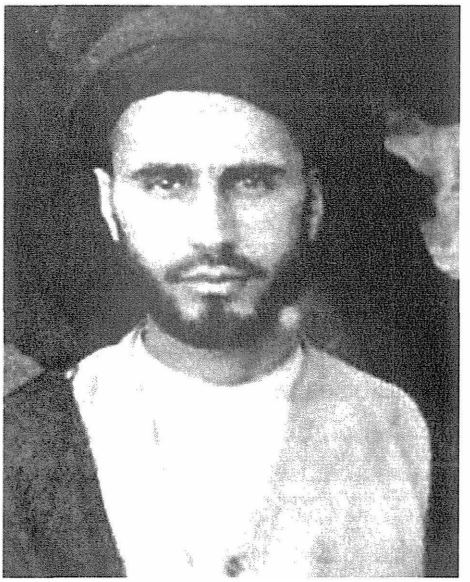
Yeni yasanın Meclis'ten geçmesinden kısa bir süre sonra askeri teçhizat için 200 milyon dolarlık bir ABD kredisi konusunda anlaşmaya varılır. Bu kredi anlaşması Nasıreddin Şah döneminde yabancılarla yapılan antlaşmalara çok benzer. Humeyni ise önce sürgüne, Türkiye'ye gider, sonra Irak'a ve son olarak da (Şah, Irak hükümetine onu Şii merkezi Necef'ten çıkarması için baskı yaptıktan sonra) 1978 yılında Paris'e gider. Tahran Üniversitesi'nde ve ulema tarafından nadiren yapılan gösteriler dışında ise protestolar giderek azalır. Bu dönem Şah'ın ülkeyi despotik bir şekilde yönetebileceğini ve kısa vadeli muhalefeti ise baskıyla geri püskürtebileceğini, uzun vadede ise kalkınma politikalarının sıradan halka da yarar sağlayacağını ve iktidarını güvence altına alacağını gösterir.

Humeyni

Ruhullah Humeyni Eylül 1902'de İsfahan ile Tahran arasındaki Humeyn adlı küçük şehirde dünyaya gelir. Ataları ne-

sillerdir molla olan ve Nişabur kökenli olduğu düşünülen bir *Seyyid* (Peygamberin soyundan gelenler) ailesindendir. Atalarından biri 18. yüzyılda Hindistan'a göç eder. Dedesi (Seyyid Ahmed Musavi Hindi) İran'a dönüp 1839 yılında Humeyn'e yerleşmeden önce ailesi Lucknow yakınlarındaki Kintur kasabasında yaşar. Saygın ve zengin biri olan dedesi orada büyük bir ev satın alır. Ahmed'in oğlu Mustafa İsfahan, Necef ve Samarra'da eğitim alır ve seçkin bir ailenin kızıyla evlenir. Mustafa, ulemanın hayatlarını hocalık, noterlik yaparak ya da vaaz vererek kazanan mollalarından daha seçkin bir kesimdendir. Böylece bölgenin önemli figürlerinden biri olur ve üçüncü oğlu Ruhullah altı aylıkken, 1903 yılında bir kavgayı ayırmaya çalışırken öldürülür.[33]

Ruhullah, Anayasa Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı yıllarında Luri kabilesinin saldırılarına maruz kalan Humeyn'de büyür. 1918'de annesi, ardında Sultanabad yakınlarındaki bir ilahiyat fakültesine gitmek üzere olan bir yetim bırakarak kolera salgınında hayatını kaybeder. Babasız büyümesi ve gençliğinde yetim kalması genç Humeyni'nin çalışmalarında üstün başarı göstermesinin ardındaki tutku ve hevesin kaynağı olabilir. Şeyh Abdülkerim Hairi'nin öğrencisi olan Humeyni, üzerinde seyyidlerin siyah türbanıyla Kum'a gider. Burada geleneksel mantık eğitimi ve mollaların dini hukuku eğitimini alır,[34] 1936 yılında, genç bir yaşta müçtehit olur. Humeyni'nin çok şey vaat ettiğinin işaretlerinden biridir bu. Sonra öğretmeye ve yazmaya başlar. Her zaman geleneklerin biraz dışındadır. Geleneksel mollaların onaylamayacakları şekilde şiire ve tasavvufa (irfan) ilgisi vardır. Molla Sadrâ'nın *Four Journeys* (Dört Sefer) ve İbn-i Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* kitaplarını okur ve ilk yazıları tasavvufi ve felsefi metinlerdir. 30'larda tasavvuf otoritelerinden biri olan ve dini fikirlerin sıradan insanlara anlayabilecekleri bir dille anlatılması gerektiğine inanan Mirza Muhammed Ali Şaha-

Ruhullah Humeyni öğrenciyken – kusursuz bir müçtehit.

badi'yle felsefe ve irfan eğitimi alır. Şahabadi, Rıza Şah hükümdarlığına karşıdır ve Humeyni'nin siyasi fikirlerinden etkilenir.[35]

Humeyni'nin güçlü bir benlik (ve bir sınıf olarak ulemanın saygınlığı) bilinci vardır. Bazı genç mollalardan farklı olarak kıyafetlere ya da dış görünüşe karşı ilgisiz tutumdan etkilenmez, her zaman düzgün ve temiz giyinir. Bazılarına göre uzak ve içe kapalı, bazılarına göre ise kibirlidir, ancak öğrencilerinden ve dostlarından oluşan küçük çevre, onun cömert ve özel hayatında canlı biri olduğunu bilir. Bir hoca ve molla olarak kamusal karakteri onun otoriter ve saygın olmasını gerektirir. 40'lar ve 50'ler boyunca Kum'da hocalık yapmaya devam eden Humeyni'nin Ayetullah Kaşani'nin sömürge ve İngiliz karşıtı tutumuyla (1942-1945 arası İngilizler tarafından tutuklanır), Ayetullah Hüseyin Burucerdi'nin daha muhafazakâr, dinginci eğilimleri olan ve politik meselelere nadiren katılan tutumu arasında bir tavır aldığını düşünmek doğru olabilir.[36]

Ancak Humeyni'nin entelektüel gücü, merakı ve gelenek dışı felsefesi onu ikisinden de ayırır. Ulema hiyerarşisi içinde üstlerine hâlâ boyun eğiyor olsa da onu potansiyel olarak daha yaratıcı ve yenilikçi yapar. Humeyni, Burucerdi'nin ölümünden sonra, Mart 1961 yılında Ayetullah olur. Etik üzerine verdiği derslerde sayısı giderek artan öğrencilerini etkilemiştir bile ve bazıları onu merci-i taklid olarak görmektedir.

1963-64 olayları Humeyni'yi, hâlâ ev hapsinde olan ve etkisiz hale getirilen Musaddık'la birlikte Şah'a muhalefetin önde gelen politik figürleri haline getirir. Humeyni aslında anayasacılığı onaylamaz, ancak kamusal olarak anayasa konusunda olumlu konuşmalar yapar.[37] ABD ordusunun konumunu belirleyen yeni yasaya karşı konuşması din adamları konusunda şüpheleri bulunan milliyetçileri kazanmak için ince hesaplar yapılarak hazırlanır. Âl-i Ahmed gibi entelektüeller Humeyni'nin söylemlerini coşkuyla karşılarlar. Genel sorunlara işaret eden ve yandaşlarını bölebilecek meselelerle ilgili beyanlardan kaçınan politik bir metodu vardır ve sonunda ulusal bir lider haline gelir.

Ancak 1964 yılından sonra Humeyni İran'dan, görünüşe göre İran politikasından da uzaktır. Yurtdışında yaşayan İranlılar arasında süregiden bir politika vardır. Bir bakıma İran politikasının kendisi sürgün edilir. İran içindeyse basın kontrol edilmekte ve sansürlenmektedir, seçimler hilelidir ve SAVAK Tudeh aktivistlerini ve diğer muhalifleri izlemekte, tutuklamakta ve hapse atmaktadır.

Petrol Sektörü ve Büyüme

Toprak reformu programı 1963'ten itibaren karmaşık sonuçlarına rağmen uygulanmaya devam eder. Malları kamulaştırılacak olan toprak sahiplerine yalnızca bir köyü ellerinde tutmaları için izin verilir, ancak bazı toprak sahipleri örne-

ğin mülklerini akrabalarına vererek ya da reformdan muaf olan makineleştirilmiş çiftlikler kurarak programın yükümlülüklerinden kurtulmayı başarır. Yaklaşık iki milyon köylü ilk defa toprak sahibi olur ve bazıları kendilerine kârlı işler kurmayı başarır. Ancak reformdan önce maraba olarak toprağı işleme hakkı olmayan tarım işçilerinin büyük bir kısmı reformun getirdiği yeni bölüşüm sürecine dahil edilmez. Reform, tarımın makineleştirilmesini amaçladığı için artık daha az işçiye ihtiyaç vardır. Bunun sonucu kırsal kesimde işsizlik ve köylerden kentlere, özellikle Tahran'a daha fazla göçtür. 1972-1973 yıllarında yıllık iç göç oranı %8'e varır[38] ve 1976 yılında Tahran 4,5 milyon nüfuslu bir kent haline gelir.

Bu göçen köylüler gecekondu semtlerinden biraz daha iyi konumda olan Tahran'ın daha yoksul güney kesimlerine giderler. Aynı köyden ya da bölgeden gelenler, gruplar halinde yerleşme eğilimindedir, dislokasyon ve belirsizlik şartlarında otoriteyi sağlayacak yine aynı bölgeden bir molla da yanlarında olur.[39]

1963'ten 1970'lerin ikinci yarısına kadar İran bir ekonomik patlama dönemi yaşar. Kişi başı GSMH 200 dolardan 2000 dolara[40] çıkar. Kömür, tekstil ve motorlu taşıt imali gibi yeni sektörlerde endüstriyel üretim büyük oranda artar, nüfus artışının da etkisiyle artık tarımla uğraş(a)mayan çok sayıda işsizi istihdam edebilecek yeni iş alanları açılır. Ancak endüstri alanında çalışanlara verilen maaşlar düşüktür. Eğitim ve sağlık hizmetlerine yapılan hükümet harcamaları da artar. İlkokula giden öğrenci sayısı 1953'te 1,6 milyonken 1977'de 4 milyonun üzerine çıkar. Yüksekokullar kurulur ve üniversiteye kaydolan öğrenci sayısı 24.885'ten 154.215'e yükselir. Yabancı üniversitelerde okuyan öğrenci sayısı ise 18.000'in altındayken, 80.000'e kadar yükselir. Sağlık sektöründe de benzer gelişmeler yaşanır. Hastane yatak sayısı 24.126'dan 48.000'e çıkarılır. İyileşen hayat şartları, sağlık önlemleri ve

sağlık hizmetleri, yeni doğan ölümlerinin ciddi oranda düşmesinde ve 1990'lara kadar süren hızlı nüfus artışında etkin rol oynar. 70'lerin ortasında nüfusun büyük kısmı 16 yaşın altında, üçte ikisi ise 30 yaşın altındadır. İşte devrimi yapacak nesil bu nesildir.[41]

Özellikle Şah'ın petrol birliğiyle üretim düzeyleri ve fiyatları konusunda kendisine daha fazla kontrol hakkı verilmesi için yaptığı müzakerelerin ardından, İran'ın petrol gelirlerinden kazandığı beklenmedik kârlar, yatırımın da baş döndürücü bir şekilde artmasını sağlar. 1973'te ise Yom Kippur Savaşı'ndan sonra petrol fiyatları iki katına çıkar ve yine 73'ün sonunda Şah, petrol fiyatlarının diğer uluslararası ticaret mallarının fiyatlarıyla aynı düzeyde olmadığı gerekçesiyle OPEC ülkelerinin daha yüksek fiyatlar talep etmesine öncülük eder ve petrol fiyatları yine iki katına çıkar. Sisteme büyük miktarda para akışı sağlanır, ancak bu paranın önemli bir kısmı askeri teçhizat karşılığı Batı'ya, özellikle ABD'ye ve Birleşik Krallık'a gider. Şah, Birleşik Krallık'tan daha fazla Chieftain tankı satın alır.

Fakat ekonomi fazla ısınmaktadır. Üretilen az miktardaki malın karşılığında fazla para akışı, kıtlık ve darboğazlar vardır. Özellikle Tahran'da ev kiraları ve gıda malları üzerindeki enflasyon hızla yükselir. Şah, fiyat artışları için önceleri küçük tacirleri suçlar; (SAVAK tarafından korunan) çeteleri, sözde istifçileri ve fırsatçıları tutuklamak üzere çarşıya gönderir. Dükkânlar kapatılır, kesilen para cezalarının sayısı 250.000'i bulur, 8000 dükkân sahibine hapis cezası verilir, ancak hiçbiri ekonomik gerçekleri bir nebze dahi değiştirmez. Tutuklamalar ve para cezaları; ithal mallar, yeni fabrikalar, banliyö dükkânları ve süpermarketler nedeniyle üretimleri ve işleri baltalanan pazar esnafının ve tüccarların hali hazırda yaşadıkları sıkıntıları artırır.

Hükümet de dahil toplumda, büyüyen ekonominin kontrolden çıktığı hissi hakimdir. 1977'nin ortalarında yeni baş-

bakan, enflasyonu kontrol altına almak ve istikrar sağlamak için para kısıtlamasına yeni ekonomik politikalar uygulamaya başlar. Ancak bu politikaların sonucunda işini kaybeden ya da iş bulamayan nüfusun kentlere gelmesiyle işsizlik birdenbire artar. Enflasyon ve ekonominin aniden duraklaması özellikle yoksul kesimde, ancak yine de tüm kesimlerde hissedilir. Tahran'daki orta sınıf mühendislerin, yöneticilerin ve uzmanların kiraları artar, işletme sahipleri ise para kısıtlamasının etkilerini sert bir şekilde hisseder.

1970'ler Tahran'ı tuhaf bir kenttir. Çoğu Avrupalının yalnızca hayal edebileceği kadar zengin birçok insan, Batı Avrupa'da görülemeyecek derecede fakir insanlarla bir arada yaşamaktadırlar. Şehir, merkezdeki eski sarayların ve hükümet binalarının dışında tamamen betonlaşır. Ancak şehrin trafiğine ve çirkinliğine rağmen eski İran, sokaklardaki türbanda ve toz içindeki şehirde yankılanan ezan sesindedir. Batı ve ABD'nin varlığı, her yerde satılan Coca Cola ve Pepsilerle, Amerikan arabalarıyla ve Amerika reklamlarıyla hissedilir. Ancak (Amerika'ya hayranlık ve bu hayranlıkla bağlantılı ekonomik kalkınma isteğine rağmen) Batı'nın varlığı bir gerilim ve nefreti de beraberinde getirir.

70'lerde Tahran'ın her köşesinde Amerikalılar vardır. James A. Bill 1944 ile 1979 yılları arasında 800.000 ile 850.000 arası Amerikalının İran'da yaşadığını ya da İran'ı ziyaret ettiğini tahmin etmektedir ve İran'da yaşayanların sayısı 1970'te 8000'den 1979'da yaklaşık 50.000'e çıkar. Bu Amerikalı nüfusun 10.000'i yalnızca İsfahan çevresindeki savunma sanayiinde çalışır. Elbette İran'ı anlamak için orada yaşayan Amerikalılar da vardır, ancak çoğunun asıl amacı bu değildir. Ülkenin büyük bir kısmında Amerikalıların bambaşka hayatları vardır. ABD askeri marketlerinden (türünün dünyadaki en büyüğüdür) alışveriş yapar ve genelde yalnızca Amerikalıların olduğu (çoğu İngiliz gurbetçi benzer bir hayat sürmek-

tedir) bölgelerde yaşarlar. Amerikan okulları yalnızca ABD pasaportlu öğrencileri kabul eder (diğer ülkelerdeki Amerikan okullarına kıyasla olağandışı bir uygulamadır) ve bu çocuklara İran'la ilgili fazla bilgi verilmez; bir okul yönetim kurulu üyesi 1970 yılında eğitim politikalarının "İran dışında" olduğunu söyler. 60'ların ortasında Tahran'daki bir Amerikan hastanesi kendi personeline ek iyi eğitimli İranlı hemşireleri işe alır. Bu hemşirelerin kendi aralarında bile Farsça konuşmaları ve personel kantinine girmeleri yasaktır. Kantin yalnızca ABD vatandaşları içindir. Bu yüzden yemeklerini hizmetli odasında yemek zorunda kalırlar. Hastane yalnızca Amerikalı hastalara hizmet verir. Bir gün çaresiz bir baba, hastanenin hemen önündeki sokakta araba çarpan çocuğunu hastaneye sokmaya çalışır, ancak başka bir hastane bulması için kapı dışarı edilir. Özellikle Barış Gücü için sıradan İranlılarla birlikte çalışan diğer Amerikalılar ise genelde takdir edilirler. Ancak çoğu, kendi topraklarında yaşayamayacakları müsrif bir hayat tarzı ve para için İran'dadırlar:

> *Altına hücum başlayınca ve iş sözleşmeleri artınca ülkedeki Amerika mevcudiyeti de genişledi. Amerika'nın en iyi ve en kötü yüzü İran sokaklarındaydı. Zaman geçtikçe sayıları da arttı. Her gün daha fazla servet avcısı, mali leşçi ve Güneydoğu Asya'dan yeni dönmüş işsiz ve kırgın Amerikalı kendilerini İran'da buldu. Milyar dolarlık şirketlerin insan gücüne ihtiyacı vardı ve zaman kısıtlamasının baskısıyla körü körüne ve dikkat etmeden işe alımlar yapıldı. İsfahan'da nefreti, ırkçılığı ve cehaleti bir araya getiren Amerikalı çalışanlar İran toplumuna kötü ve sert davrandılar.*[42]

İranlılar da bu muameleye cevap verirler ve ABD vatandaşlarıyla İranlılar arasındaki münakaşalar, sarhoş ve sarkıntılık yapan Amerikalılar gazetelere konu olur.

İran toplumunda başka bir gerginlik daha vardır. Kırsal kesimin geleneksel topluluklarından daha yeni şehre gelmiş

Güney Tahran'ın işsiz ya da düşük maaşlı işleri olan, evlenmeye ya da bir aileyi geçindirmeye parası yetmeyen gençleri, sokaklarda tek başına ya da kız arkadaşlarıyla gezen orta sınıf, Batılı kıyafetler giyen, özgürlüklerini, paralarını, güzelliklerini (bakış açısına göre) ve ahlaksızlıklarını göz önüne seren genç kadınları görürler.[43] Panolarda yarı giyinik kadınların olduğu havalı film afişleri vardır. Statü yalnızca parayla ilgili değil, aynı zamanda seks ve arzuyla da ilgilidir. Tahran tutkunun kentidir, ancak 70'lerde çoğu insan için kırgınlığın, öfkeli arzunun ve öfkeli tutkunun mekânı haline gelir.

Roy Mottahedeh ilham verici bir paragrafta Tahran'ın bu dönemini, ithal parçaların toplandığı ve şehre getirildiği, genelde tatmin etmeyen bir şekilde ve asla tam olarak birleştirilmediği, Tahran'daki her şeyin "havaalanıyla sıkı ilişkide olduğu" bu dönemi *montaj* dönemi olarak tarif eder:

> *... şakalaşırken, Tahranlıların yabancı fikirlerin kalitesiz İranlı versiyonları, gerçek örneklerin İranlı montajları oldukları söylenirdi.*[44]

Bu *montajın* en açık örnekleri Tahran'ın hemen dışında (İngiliz Hillman Hunter arabasının tasarımına dayanarak) ithal parçalardan yapılan *Paykan* arabalarıdır, ancak aynı prensip başka alanlarda da mevcuttur; yozlaşmış mülk anlaşmalarında, yetersiz çimento ile yapılan büyük binalarda, kaotik trafikte ve her yerde ortaya çıkan Şah heykellerinde ve plaketlerinde de aynı prensip vardır.

1970'lerin ilerleyen dönemlerinde Şah rejiminin politik kültürü bir taraftan daha baskıcı ve sert bir hale gelirken bir taraftan da daha uzak ve daha zayıftır. 1970'lerde SAVAK'ın yeni hedefi rejime karşı şiddet kullanmaya hazırlanan radikal hareketlerdir. Bu hareketler Marksist Halkın Fedaileri ve Halkın Mücahitleri Örgütü'dür (HMÖ); iki örgüt de İslam ile Marksizm'i birleştirir. SAVAK etki alanını genişletir ve işken-

ceyi rutinleştirir. 1975 yılında Uluslararası Af Örgütü, Şah'ın hükümetini insan haklarını en çok ihlal eden yönetimlerden biri ilan eder. Meclis'teki iki parti birleşir ve *Restahîz* (Diriliş) adını alır. Tek rolleri Şah'ın girişimlerini desteklemek ve alkışlamaktır. Politika, kamusal alanda kimin Şah'a en çok yağ çekebileceğine indirgenmiştir:

> *Şah'ın tek hatası halkı için gerçekten fazla iyi olmasıdır – onun fikirleri bizim algılarımız ötesinde bir mükemmeliyete sahiptir.*[45]

Şah, sıradan insanlarla nadiren bir araya gelir, helikopterle gezer ve çeşitli suikast girişimleri nedeniyle törenleri özel kurşungeçirmez camdan bir kutunun içinde izler. 1971 yılında Persepolis ve Pasargad'da sözde, İran monarşisinin 2500. yıldönümünü kutlamak için bir tören düzenler. Bu bir *folie de grandeur*'dur (büyüklük çılgınlığı). Dünyanın dört bir yanından devlet başkanları davet edilir, ancak monarşiyle yönetilen ülkelerin başkanlarının konumları farklıdır. Etiyopya imparatoru Haile Selassie özel olarak onurlandırılırken Fransa Cumhurbaşkanı Pompidou ise katılım sırasında daha arkada bir yere oturtulacağını öğrenince yerine başbakanı gönderir.[46] Medlerin ve Farsların geleneksel kıyafetlerini giyen binlerce insan alandadır. Tören tüm dünya televizyonlarında yayınlanır, seçkin misafirler şampanya içerler veya ithal lüks içkileri tadarlar. (Yiyecek ve içecek hizmeti Paris'in Maxim's şirketi tarafından 3 adet kocaman, klimalı çadır ve daha küçük 59 çadırda karşılanmış ve sadece bu tören için 25.000 şarap ithal edilmiştir. Dedikodulara göre bu organizasyona toplam 100-200 milyon dolar harcanmıştır.[47]) Şah, Kyros'un devamı ve kadim İran azametinin yeniden doğuşu olduğunu iddia ettiği bir konuşma yapar.

Ancak çoğu İranlı için Akhamenidler pek bir şey ifade etmez. Büyük ihtimalle daha önce Persepolis'e hiç gitmemişlerdir ve Antik İran'la ilgili bildikleri Herodot'un yazıların-

dan ziyade Firdevsi'nin Şehname'sindeki hikâyelerden ya da arkeolojik sitelerdeki keşiflerden öğrendiklerinden ibarettir. Uzun zamandır ülkede dini kurumlara karşı olan, İslam öncesi İran'ın monarşik geleneğine yakın milliyetçi fikirlerin seküler çizgisi mevcuttur; ancak bu, rejimin kendi yansımasının yükünü taşıyan zayıf bir akımdır. Çoğu için İran mirası İslami bir mirastır ve Persepolis'teki eğlence onları şaşkına çevirir. Humeyni Irak'tan İslam'ın ilkesel olarak monarşiye karşı olduğunu, İranlı kralların işledikleri suçların tarih sayfalarını kararttığını ve iyi hatırlananların ise aslında "aşağılık ve zalim" olduğunu açıklar.[48] Şah ise İslami takvimin yerine Kyros'un tahta geçtiği günü birinci yıl olarak kabul eden bir takvimi kabul edince çoğu İranlı yine şaşırır ve öfkelenir.

İran'daki azınlık grupların bazı üyeleri için Muhammed Rıza Şah dönemi görece bir özgürlük dönemidir. Özellikle eğitim üzerindeki kültürel vurgu üzerinden bazı Yahudilere ve Bahailere yönelik baskının olmadığı ve İran'ın belli ölçüde refah kazanabildiği bir dönemdir. Ancak daha fakir olan Yahudiler bazı kentlerde ikinci sınıf vatandaş statüsünde görülerek baskı görmeye devam eder[49] ve bu dönem boyunca birçok İranlı Yahudi, Amerika Birleşik Devletleri'ne ve İsrail'e göç eder. Şah 1967 yılında yeni bir Aile Koruma Kanunu çıkarır. Bu kanun, boşanma kanununu daha eşitlikçi ve âdil hale getirir; çocukların velayetini doğrudan babaya vermek yerine bu sorunun mahkeme üzerinden karara bağlanmasını sağlar.

Şah'ın yönetimi başarısızlık ve başarıların karışımıdır; ikisinden biri, diğerine hâkim değildir. Göklere çıkarılan ekonomik ve kalkınmacı politikaların bazıları oldukça etkileyicidir, bazıları ise sığ ve yüzeyseldir. Ancak önemli başarısızlıkları temelde politiktir. Şah'ın temsilci hükümeti yeniden kurmakla ilgili bir programı yoktur ve yaşanan karmaşa ortamına dair tek çözümü baskıdır. Şah, halkın desteğini alabilmiş ol-

saydı belki daha uzun süre bu iktidarı sürdürebilirdi. Ancak monarşi, sıradan İranlıların tutum ve endişelerinden, hayatlarından uzaktır. Paradoksal olarak (belki de kısmen çok uzun süredir Marksist bir yeraltı örgütüne karşı mücadele ettiği için) Şah, hatalı bir Marksist analizi benimser: Başarılı kalkınma politikalarıyla maddi refahı güvence altına alırsa her şeyin bu refahla beraber düzeleceğini düşünür. Ancak çok az sayıda ekonomi sürekli sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlayabilir.

1977'de tam olarak yeni Carter yönetiminin baskısından değilse de kesinlikle Carter'ın baskıcı müttefiklerden ve seleflerinden hoşlanmıyor olmasından dolayı Şah yavaş yavaş baskı araçlarını gevşetmeye başlar. Şubat ayında bazı siyasi tutuklular serbest bırakılır ve sonrasında tutuklulara yasal temsil hakkı ve askeri mahkemeler yerine sivil mahkemelerde yargılanma hakkı verir. Şah, Uluslararası Af Örgütü'nden temsilcilerle görüşerek hapishane koşullarını da düzeltme kararı alır. Mayıs ayında bir grup avukat, Şah'a hükümetin mahkemelere müdahalesini protesto eden bir mektup gönderir. Haziran ayında aralarında Kerim Sancabi, Şahpur Bahtiyar ve Daryuş Forouhar'ın da bulunduğu Ulusal Cephe aktivistleri, Şah'a despotik yönetimini eleştiren ve anayasal hükümetin yeniden kurulmasını talep eden çok daha cesur bir mektup gönderir. Aynı ayın ilerleyen günlerinde 1964'ten beri baskıya maruz kalan Yazarlar Birliği yeniden ortaya çıkar ve aynı taleplerin yanında sansürün kaldırılmasını da isteyen yazılar yayımlar (Birliğin liderlerinin çoğu Tudeh sempatizanıdır ya da genel olarak solcudur). Temmuzda Şah on iki yıllık başbakanı olan Emir Abbas Huveyda'nın yerine daha liberal görünen Cemşid Amuzegar'ı getirir. Sonbaharda Sancabi, Bahtiyar ve Forouhar liderliğindeki Ulusal Cephe ve Mehdi Bezirgan ile İbrahim Yezdi liderliğindeki Özgürlük Hareketi de dahil birçok politik örgüt kurulur ya da yeniden açılır.[50]

19 Kasım'da Yazarlar Birliği, Goethe Enstitüsü'nde onuncu şiir gecesini organize eder. Gecede yaklaşık 10.000 öğrenci vardır; bu sefer polis geceye müdahale eder. Öğrenciler, protesto etmek için sokağa çıktıklarında polisin saldırısıyla karşılaşırlar. Bir kişi öldürülür, yetmiş kişi yaralanır ve yaklaşık yüz öğrenci tutuklanır. Ancak bu olayda öğrencileri yargılayan sivil mahkemedir ve onları hızla serbest bırakır.

Sürgünde olan Humeyni ise rejimi eleştiren konuşmalar yapıp mesajlar verse de (bu konuşmalar genelde kaset şeklinde İran'a gizlice sokulup dağıtılır) muhalefet teorisini İslami hükümet teorisi olarak geliştirir. Bu teoriyi 1970 yılında Necef'te verdiği derslerden derlenen *Velâyet-i Fakih yâ Hükümet-i İslami* (İslam Fıkhında Devlet) adlı kitabında ortaya koyar.[51] Bu metinde ulemanın bir hiyerarşi kurmasını ve Gaip İmam'ın vekili olarak yönetimde söz sahibi olmasını sağlayan önceki iki yüzyılın Usuli düşüncesi ulemanın doğrudan yönetimini meşrulaştıran bir şekilde geliştirilir. Bu geliştirilişmiş teori *velâyet-i fakih* teriminde gizlidir. *Vali* kişilerin vekâletini yapan gerçek bir otoritesi olan bir vekil ya da naiptir; bu terim 18. yüzyılda kendisini Şah ilan etmekten kaçındığında Kerim Han Zend'in kullandığı unvandır. *Velayet* vekillik, milletvekilliğinin muhafızı, daha da genişletirsek vekilin ya da naibin otoritesi anlamına gelir. *Fakih* ise İslami hukukta *fıkıh*ta uzman, hukukçu anlamına gelir. Bu kavramın anlamı, Allah'ın sözlerini ve Peygamber'in yaptıklarını ya da önerilerini temel alan şeriatın insan ilişkilerini düzenlemesi ve tek meşru kanun olmasıdır. Gaip İmam'ın yokluğunda şeriatı yorumlaması ve uygulaması gerekenler müçtehitlerdir. Elbette yönetmesi gerekenler de onlardır. Başka kim olabilir ki? Humeyni, bu teorinin ışığında Şah'ın tahttan indirilmesini ve İslami bir hükümetin kurulmasını talep eder; bu talep tüm ülkenin anlayabileceği açık ve tutarlı bir taleptir (en azından böyle olduğunu düşünürler, oysa İslami hükümet pratikte çok daha

muğlak hale gelebilir) ve bu talep Humeyni'yi Şah'ın karşısında, muhalefetin merkezi haline getirir.

Velâyet-i fakih ilkesi, ulema tarafından tam olarak kabul edilmez, hatta birçok din adamı tarafından da kabul edilmez. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ulema, Pehlevi monarşisinin sekülerleşme politikaları nedeniyle toplum içindeki geleneksel otoritesini kaybeder ve itilip kakılır. Muhammed Rıza Şah döneminde 60'ların sonlarında ve 70'lerde (Beyaz Devrim programının bir parçası olarak) yönetim geleneksel ulemanın yerine devlete yükümlülükleri olan cami ve mollalardan oluşan yeni bir dini yapılanmaya gitmeyi dener. Devlet dini (*din-i devlet*) fazla yankı bulmaz, ancak ulemayı uzaklaştırmayı başarır. Ayetullahlar Muntezeri ve Talegani 1970-72 yıllarında Tahran Üniversitesi ve Kum'daki karışıklıkların ardından tutuklanır, hüküm giyer ve ülke içinde sürgün edilirler.[52] Ancak Tudeh, Ulusal Cephe ve şiddet kullanan radikaller SAVAK'la mücadele içinde geçen uzun yıllar boyunca yıpranmış ve dağılmışken mollaların ve dini liderlerin ulusal ve her toplumsal sınıfa, her pazar esnafına, her köye ulaşan gayriresmi iletişim ağları 1906'da olduğu gibi 70'lerde de güçlüdür. Bu, Şii İran toplumundaki bu alternatif otorite kaynağının bitmeyen gücünü gösterir. Ulema 1906'dan beri yokluğunu hissettikleri lidere ve somut politik ilkeye Velayet-i Fakih ve Humeyni'yle birlikte sahip olur.

1977'nin sonunda ulema ve esnaf Şah tarafından uzaklaştırılır, Tahran'da geniş, yoksul ve toprağından çıkarılmış bir işçi sınıfı yaratılır. Şah, uyguladığı baskı ve insan hakları ihlalleriyle doğal destekçilerini, eğitimli orta sınıfın çoğunu kendinden uzaklaştırır. Bu eğitimli orta sınıfın bir kısmı 60'ların sonunda ve 70'lerde Avrupa'da deneyimledikleri solcu politikalarla radikalleşir. Ancak bu neslin fikirlerini etkileyen başka bir isim daha vardır: Ali Şeriati.

Şeriati 1933 yılında Horasan, Sebzevar yakınlarında doğar. Öğretmenleriyle dalga geçmeyi seven, mizah yeteneği

güçlü, sosyal, canlı ve oldukça zeki bir gençtir. Kendi çapında ilerici bir İslam savunması yapan babasından etkilenir. Ayrıca Hidayet'ten ve Schopenhauer ve Kafka gibi Batılı düşünürlerden de etkilenir. Önce Meşhed Üniversitesi'ne, sonra Marksist profesörlerden ders aldığı Paris'e gider, Guevara ve Sartre okur, Martinique doğumlu teorist ve devrimci aktivist Frantz Fanon'la tanışır ve 1964 yılında sosyoloji doktoru olur. Şeriati'nin politik aktivizmi SAVAK'ın da dikkatini çeker. 1965 yılında İran'a dönen Şeriati, Meşhed'de ve Tahran'da öğrenciler yetiştirir, verdiği dersler birçok insanın ilgisini çeker, önemli kitaplar yazar ve konuşmalar yapar. Genel mesajı Şiiliğin kendi toplumsal adalet ideolojisi ve baskıya karşı direnişine yöneliktir. Bu içkin ideoloji ve direnç, batıl inançlarla donanmış yanlış bir Şiilikle ve monarşiye itaatle (Kara Şiilik, Safevi Şiilik) maskelenir, ancak Hüseyin'in ve yoldaşlarının şehadetini temel alan bu dinin asıl doğruları zamandan ayrıdır. Şeriati, Marksist değildir; ancak Şii İslam'ı Marksist modelle kıyaslanabilecek devrimci bir biçime sokmak ister: "Her yer Kerbela'dır ve her gün Aşura'dır."[53] Şah iktidarı için başa çıkılması zor biridir. 1972 yılında hapse atılır, 1975'te serbest bırakılır, ev hapsine mahkûm edilir ve 1977'de İngiltere'ye gitmesine izin verilir. Aynı sene haziran ayında kalp krizi geçirerek ölür (çoğu İranlı SAVAK tarafından öldürüldüğüne inanır). Humeyni, Şeriati'nin fikirlerini hiçbir zaman doğrudan onaylamaz; ancak bu fikirlere karşı çıkma konusunda da oldukça dikkatli davranır. Şeriati'nin hem tamamen İranlı hem de tamamen modern radikal İslamcılığı 1970'lerde yetişkin olan bir neslin üzerinde büyük bir etki yaratır.[54]

Enflasyonu izleyen ekonomik çöküş ve paranın kısıtlanması sürecinde varlıklı İranlılar da dahil birçok İranlı istikrarlı büyüme, ekonomik emniyet varsayımlarından şüphe duymaya başlar. Şah'ın kendisini aptal durumuna düşürdüğü ya da olan bitenden bihaber göründüğü bazı durumlar ya-

şanır; 1977'nin sonunda Washington ziyaretinde kameralar Şah'ı, Başkan Carter'la şampanya kadehlerini tokuştururken ve rüzgâr ters yönden esince Beyaz Saray'ın dışında ziyareti nedeniyle yapılan eylemlerden gelen biber gazından göz yaşı dökerken yakalamıştır. Bir diktatör birçok olaydan paçayı kurtarabilir, ancak ona en çok zarar veren aptal gibi görünmektir.

Devrim

Ocak 1978'de *İttilaat* gazetesinde din adamlarına ve Humeyni'nin "kara gericileri"ne saldıran bir makale yayımlanır. Makale, rejimin güvendiği ve sarayın onayladığı biri tarafından yazılır; ancak daha bağımsız bir gazete olan *Kayhan* tarafından reddedilir. Makale, gerçekleri ve uydurulmuş kurguları çarpıtarak Humeyni'nin bir yabancı olduğunu (dedesinin Hindistan doğumlu olması ve Hindi soyadına sahip olmasına dayanarak), eski bir İngiliz ajan ve bir şair olduğunu (bu doğrudur ve Humeyni'nin bir din adamı olarak ciddiyetini sarsmak için vurgulanır: ulemanın büyük bir kısmı Kuran'ı temel alarak şiiri onaylamaz) iddia eder.[55] Makale hemen Kum'da protestolara neden olur. Binlerce dindar öğrenci "Yezid hükümeti" kınar ve özür dilemesini, anayasa ve Humeyni'nin ülkeye geri dönmesini talep eder. Polisle çatışmalar yaşanır ve birkaç öğrenci vurularak öldürülür. Ertesi gün artık Paris'te olan Humeyni öğrencilerin cesaretine övgüler düzer ve daha fazla eylem yapılması çağrısında bulunur. Dönemin en önemli mercilerinden Ayetullah Şeriatmedari polisin ateş açmasını kınar.

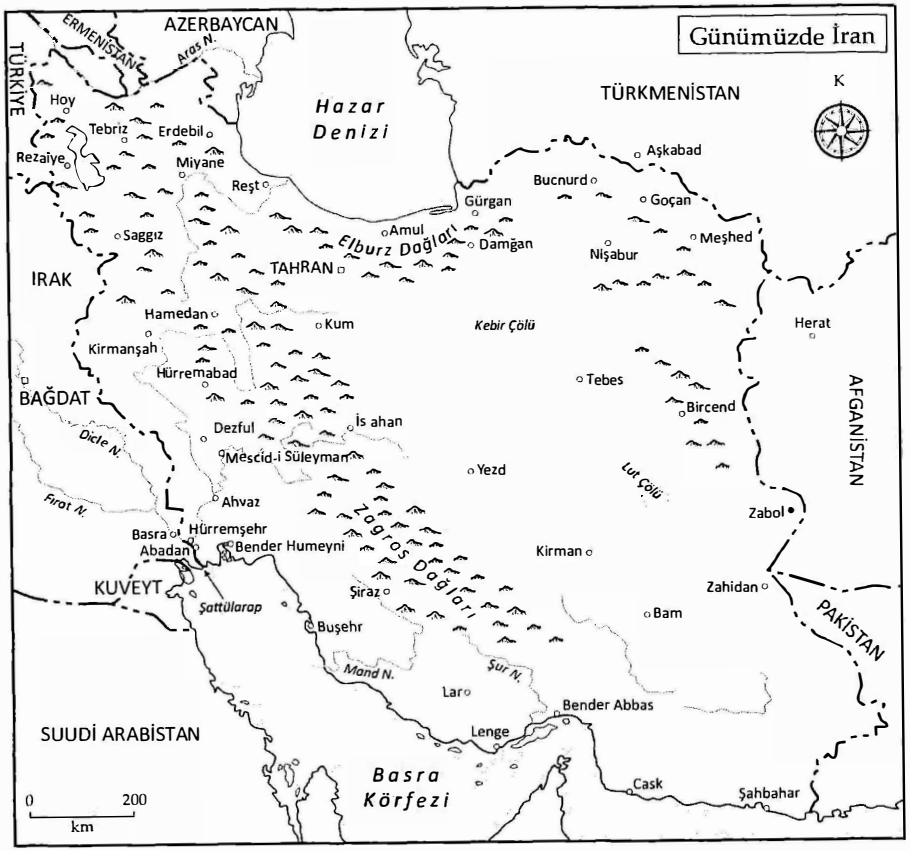
Geleneksel kırk günlük yastan sonra pazarlar ve üniversiteler kapanır, aralarında Tebriz'in de bulunduğu on iki şehirde barışçıl eylemler olur. Polis Tebriz'de yine kalabalığa ateş açar ve daha fazla kişinin ölümüne neden olur. Kocaman dev-

rimci bir ciğer gibi kırk gün yas sessizliğine gömülen eylemciler gösterilere ulemanın inanılmaz desteğiyle devam ederler (birçok din adamı yas tutanlara gösteriler yerine camilere gitmeleri yönünde çağrı yapar). Gösteriler büyür ve "Şah'a ölüm!" gibi sloganlarla sertleşir. Mayısın bitişinden sonra geçici bir durgunluk yaşanır (birçok nedenin yanında Ayetullah Şeriatmedari'nin daha fazla ölümün önüne geçmek için insanları sokak eylemlerinden uzak durmaları konusunda teskin etmesi de bu durgunluğun bir nedenidir), ancak Temmuz'da Meşhed'de polisin kalabalığa ateş açtığı bir olay yaşanır. 19 Ağustos'ta Abadan şehrindeki Rex sinemasının yandığı şaibeli olayda yaklaşık 370 kişi hayatını kaybeder. Hükümet ve muhalefet birbirini suçlar, ancak sonraki yıllarda açılan davalar ve sorgulamalar bu yangından ulemayla ilişkisi olan radikal İslamcı bir grubun sorumlu olduğunu gösterecektir.[56] Ancak o dönemin atmosferinde en çok suçlanan SAVAK olur.

O zamana kadar genelde orta sınıf öğrencilerin ve geleneksel pazar esnafının katıldığı gösteriler hükümetin para kısıtlama politikalarıyla fabrika işçilerini ve diğerlerini de kapsamaya başlar.[57] Ağustosta, Ramazan ayında büyük eylemler yapılır ve bu eylemler Eylülde de devam eder. Şah hükümeti gösteri yapılmasını yasaklar ve olağanüstü hal ilan eder; ancak 8 Eylül günü Tahran'da (ve başka şehirlerde) muazzam protestolar yapılır. Güney Tahran'ın işçi mahallelerinde barikatlar kurulur. Hükümet tankları ve silahlı helikopterleriyle gelir, barikatlardakiler ise molotof kokteylleriyle karşılık verir. Jale Meydanı'nda silahsız bir grup dağılmaz ve gruba ateş açılır.

8 Eylül, Kara Cuma olarak anılacaktır ve ölümler halkın Şah'a nefretini o denli artırır ki artık uzlaşmak mümkün değildir. Artık Humeyni'nin 1970'ten beri dillendirdiği talebin önüne geçilemez: Şah gitmelidir. Sonbahara kadar diğer muhalif grupların çoğu artık Humeyni ve onun sunduğu prog-

ramı desteklemektedir. Kerim Sencebi ve Mehdi Bezirgan Paris'e gider, Humeyni'yle buluşur, Ulusal Cephe ve Özgürlük Hareketi olarak ona desteklerini ilan eder. Gösteriler ve eylemler devam eder. Artık gittikçe kötüleşen, ancak halktan saklanan kanser yüzünden iyice hasta olan Şah baskı politikalarından ve imtiyazlardan vazgeçer (siyasi tutukluların serbest bırakılması ve Restahiz Partisi'nin feshedilmesi de dahil). Televizyona çıkarak halkın mesajını anladığını açıklar, özgür seçimler yapılacak ve geçmişin hataları telafi edilecektir.[58] Ancak artık çok geçtir. Kışa girerken daha fazla işçi greve gider ve Aralıkta, Muharrem ayının başlarında şiddet yeniden baş gösterir. Kazvin'de 135 eylemci, tankların üzerlerinden geçmesi sonucu hayatını kaybeder. Aşura günü (11 Aralık) Tahran sokaklarında bir milyondan fazla insan vardır. Aşura'dan sonra sokak çeteleri başkentte istedikleri gibi dolanmaya başlar. Ordunun artık güvenilir olmadığına dair her geçen gün daha fazla işaret gözlemlenir (özellikle Kum ve Meşhed'de ordudan kitlesel firarlar yaşanır) ve Başkan Carter'ın Şah'a desteği azalır. Birçok Amerikalı ABD'ye ait mekânlara ve hatta ABD elçiliğine saldırılardan sonra ülkeden ayrılır. Şah kontrolü kaybeder ve 16 Ocak 1979 günü ülkeyi terk eder. 1 Şubat'ta Humeyni Tahran'a döner.

Günümüzde İran
K
AZERBAYCAN
ERMENİSTAN
Aras N.
TÜRKİYE
Hoy
Tebriz
Erdebil
Rezaiye
Miyane
Reşt
Hazar Denizi
TÜRKMENİSTAN
Aşkabad
Bucnurd
Goçan
Gürgan
Amul
Damğan
Elburz Dağları
Saggız
TAHRAN
Nişabur
Meşhed
IRAK
Hamedan
Kum
Kebir Çölü
Herat
Kirmanşah
Hürremabad
Tebes
Bircend
AFGANİSTAN
BAĞDAT
Dezful
İs ahan
Dicle N.
Meşcid-i Süleyman
Yezd
Lut Çölü
Fırat N.
Ahvaz
Zabol
Basra
Hürremşehr
Abadan
Bender Humeyni
Zagros Dağları
Kirman
KUVEYT
Şattülarap
Şiraz
Zahidan
PAKİSTAN
Bam
Buşehr
Mand N.
Şur N.
Lar
Bender Abbas
SUUDİ ARABİSTAN
Lenge
Basra Körfezi
Cask
Şahbahar
0
200
km

8

Devrimden Sonra İran: İslami Diriliş, Savaş ve Çatışma

Kilise, varlığı tehdit edildiğinde, Tanrı'nın ahlaki emirlerini bir kenara bırakır. Birlik amacına giden yolda her araç kutsaldır; hatta kurnazlık, ihanet, şiddet, papazlık görevlerini satma, hapis ve ölüm bile. Her şey cemaat içindir ve birey, ortak menfaatler için kurban edilmelidir.

Dietrich of Nieheim, Verden Psikoposu, 1411
(Arthur Koestler, *Gün Ortasında Karanlık* kitabından alıntı)

Ayetullah Humeyni'yi Paris'ten Tahran'a götüren Air France yolcu uçağında (uçağın inmesine izin verilip verilmeyeceği bile muammayken) Batılı bir gazeteci Humeyni'ye İran'a geri dönme konusunda neler hissettiğini sorar. *"Hîçî!"** diye cevap verir.[1] Bu, hayal gücü yoksunu bir gazeteciye verdiği huysuz bir cevaptan fazlasıdır. Ancak zaman zaman iddia edildiği gibi İran'a dönmekle ya da İranlıların refahıyla ilgili derin bir umursamazlık içinde olduğunu göstermez. Humeyni'nin cevabının, yorumu zor bir özdeyişsel niteliği vardır.

* Hiçbir şey! (ed.)

Humeyni'yi onaylayın ya da onaylamayın, 1 Şubat 1979 yılında Tahran'a indiğinde tüm ulusun umutlarının merkezinin o olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Bir şekilde onlar Humeyni'yi, Humeyni ise onları yansıtır; en azından o dönem. Neredeyse üç milyona ulaşan kocaman bir kalabalık, sevinç içinde onu beklemektedir. Bu, Humeyni'nin benlik algısıyla uyum içindedir. Çünkü onun manevi gelişim ideası İbn-i Arabî'nin İnsan-ı Kâmil'idir.[2] Humeyni, tefekkür, dini riayet ve disiplin yoluyla içsel dünyasının, aşkın dünyayı yansıttığı bir boyuta erişmeyi ve bunun karşılığında Allah'ın aklı için bir kanal olmayı ve bu ilahi aklı yansıtmayı amaçlar. Uçaktan indikten sonra kalabalığın içinde zorlukla Behişt-i Zehra mezarlığına, eylemlerde öldürülen şehitleri ziyaret etmeye gider. Kalabalık, "*Allahu Ekber*"in yanı sıra "*İmam Humeyni*" sloganını da atar. Şii tasavvufunda (irfan) İmam ve İnsan-ı Kâmil bir ve tektir. On ikinci imamın kaybolmasından bu yana kimse *İmam* ismiyle anılmamıştır[3] (ulema içindeki birçok isim Humeyni'ye bu ismin verilmesini kabul etmez). Humeyni taraftarları ve kalabalık, Humeyni'nin Gaip İmam olduğunu ve dünyaya geri döndüğünü doğrudan söylememektedir, ancak söylemleri buna yakındır. Yüzyıllar önce Arap şair Ferezdak, Mekke'de dördüncü İmam'ı görür ve şunları yazar:

> *Bakışlarını tevazudan indirir. Diğerleri ise onun haşmetinden indirir bakışlarını. Gülümsemek dışında hiç konuşmaz.*[4]

Humeyni'nin o ısrarcı gazetecinin uçakta sorduğu soruya o cevabı vermesinin nedeni de budur. İnsan-ı Kâmil yolunda ilerleyen müçtehidin hayatında duygulara veya duygularını göstermeye yer yoktur. O artık kalabalıkla birdir, kalabalık onunla birdir ve onlar bir bütün olarak Allah'la birdir. Ya da buna inanırlar.

1979 devrimi yalnızca bir dini devrim değildir. Ekonominin çökmesi ve eskiden desteklediklerı rejimin baskıları ve

yozlaşmasıyla orta sınıfın hissettiği hayal kırıklığı ve İran'ın ABD ile eşit olmayan ilişkisinin yarattığı milliyetçi öfke, ülkeyi devrime götüren önemli unsurlardır. Ancak devrim, birlik içinde olanlara ve farklılıklara, hatta hiçbir şekilde dindar olmayanlara bile bir çeşit ortak amaç sağlayan Şiilikten güç almıştır. Ayrıca bazıları için geçici de olsa Humeyni'nin fikirlerindeki vuzuh ve karizma da dağınık gruplara ve amaçlara bir merkez, bir birlik sağlamıştır. Tarihteki diğer devrimlerden farklı olarak (1917 Rus Devrimi) İran devrimi gerçekten bir halk devrimidir. Büyük halk kitlelerinin eylemlerinin sonucudur ve bu hızla gelişen sonuç (uzun dönemli sonuç da bu olabilir) halkın iradesinin gerçek bir ifadesidir.

Şah, son haftalarında Ulusal Cephe lideri Şahpur Bahtiyar'ı başbakan olarak atar. Bahtiyar ise anayasal hükümeti yeniden kurmayı amaçlayan ve serbest seçimleri de içeren bir istikrar programı açıklar (Bahtiyar 1953'ten bu yana farklı zamanlarda Şah tarafından hapse atılmıştır). Ancak Ulusal Cephe Bahtiyar'a sahip çıkmaz ve Humeyni, Bahtiyar hükümetinin illegal olduğunu ilan eder. Humeyni, ülkeye geldiğinde benzer bir çizgiden ilerler ve Özgürlük Hareketi'nden Mehdi Bezirgan'ı başbakan olarak atar (5 Şubat). Devrimci komiteler kurulur ve ordu firarileri, Tudeh, Fedailer ve HMÖ silahlanarak polis karakolları ve SAVAK'ın kötü şöhretli Evin Hapishanesi de dahil Şah rejimine ait tüm binalara saldırırlar. İmparatorluk muhafızlarının son üyelerinin direnişinden sonra 11 Şubat'ta ordu teslim olur ve tarafsız kalacağını açıklar.[5] Bahtiyar istifa eder ve gizlenir, iki ay sonra ise ülkeyi terk eder. Artık kontrol devrimcilerdedir. Komiteler Pehlevi rejiminin önemli isimlerini toplar, onları bir okul sınıfında kurulan devrimci mahkemede yargılayarak haklarında idam kararları verir (SAVAK'ın eski başkanı General Nasıri de 15 Şubat'ta idam edilir). Humeyni mollalar üzerinden komitelerle iletişimi sürdürebildiği bir Devrim Konseyi'nin başına

geçer ve ülkenin geleceğine dair vizyonuna karşı çıkan tüm rakiplerini acımasızca ortadan kaldırmaya başlar.

Komiteler ülkenin dört bir yanında kurulur, ancak hepsi Humeyni'nin merkezi kontrolüne itaatkâr değildir. Özellikle kendi bölgesel ve solcu geleneği olan kuzeybatıda devrimci coşku bölgesel otonomi mücadelesine, Kürdistan'da ise ayaklanmalara ve ayrılıkçılığa dönüşür. 70'lerde Şah, Irak hükümetine karşı silahlı direniş yapan Kürtleri destekler. Ancak desteğinin sebebi Iraklıları başka alanlarda imtiyazlara mecbur bırakmaktır. Dolayısıyla koşullar değişince Kürtlere olan desteğini çeker ve isyanları bastırılan Iraklı Kürtler korkunç sorunlarla ve sonuçlarla baş başa kalır. 1979 devrimi, 20'lerde (karizmatik lider Simko'nun öncülüğünde) ve sonra yeniden 40'larda İran'da ayrılıkçı hareketi başlatan ve sürdüren Kürt milliyetçiliğini yeniden canlandırır. İran'daki birçok etnik ve dini azınlık içinde Irak, Türkiye ve Suriye Kürtleri ile güçlü ilişkiler içinde olan İran Kürtleri ayrı bir ulusal kimlik bilincine en çok sahip olan gruptur. Devrimin ardından İran'da patlak veren Kürt ayaklanmaları sonunda bastırılır, ancak bunun bedeli 80'lerde Irak Kürtlerinin yaşayacağı belki de daha korkunç şeylerin habercisi niteliğinde acılardır.

Humeyni henüz İran'a dönmeden önce dahi Şah'ın solcu muhaliflerine dair eleştirel konuşmalar yapar. Nitekim Humeyni, Mart 1979'un sonunda Şah rütbesinin kaldırılması ve İslami ilkelere dayanan bir devlet kurulması konusunda bir referandum yaparak bu eleştirilerini uygulamaya dönüştürür. İslami Cumhuriyet kurulması referandumda %97'lik bir destek alır. Mayıs ayında orduyu dengelemesi ve güvenilir bir askeri güce sahip olmak için *Hizbullah* (Allah'ın Partisi) adlı sokak mücahitlerinden oluşan çetelere ek olarak Devrim Muhafızları'nı (*Sipah-ı Pâsdârân*) kurar. Şah tarafından kurulan Pehlevi Vakfı'nın muazzam mal varlığı, rejimin toplumsal politikaları ve politik yardım planları için bir araç olan yeni *Bunyad-ı Mustezefin*'e (Ezilenlerin Vakfı) aktarılır.

Eski rejimden isimlerin idamları; ılımlıları, liberalleri (Bezirgan da dâhil) ve dünyanın dört bir yanından Şah'ın düşüşünü başlangıçta iyi karşılayanları şaşkına çevirir. İdamlara bir süre ara verilir, ancak sonra infazlar yeniden başlar ve Huveyda kurşuna dizilerek öldürülür. Humeyni önceleri itidal çağrısı yapar, ancak genç radikallerin önceki senelerin intikamını alma taleplerinin yarattığı baskıya boyun eğer. Genç İslamcı radikaller, devrime katılan rakip gruplara karşı onun silahıdır.[6] Humeyni, Nisan ve Mayıs aylarında yakın destekçileri Murteza Mutehhari gibi isimlerin suikasta kurban gitmesiyle direnişin ciddiyetini ve hataların sonuçlarını acı bir şekilde hatırlar.

Şii uleması, Humeyni'nin ülkeye dönüşüyle hiç olmadığı kadar güç kazanır. Ancak Humeyni ulema pirleri arasında bir sonradan görmedir ve yarattığı İslami rejim, geleneksel Şiiliğin doğası kadar kendi bireysel kişiliğini de yansıtır. Devrim sürecinde büyük saygı toplayan başka isimler de olur; ancak Humeyni'nin sürgünden dönmesiyle onlar bir kenara atılır. Bu isimlerin en önemlilerinden biri Ayetullah Seyyid Kazım Şeriatmedari, daha ılımlı bir çizgi görüşünü ortaya atar, ancak hemen susturulur. Bazı taraftarları ise idam edilir. Şeriatmedari'nin *merci-i taklid* statüsü de Humeyni tarafından alınır ki bu daha önce görülmüş bir şey değildir. *Velayet-i fakih* ilkesi önde gelen birçok Şii liderin hâlâ kuşkuyla baktığı bir prensiptir. Hatta bazıları 1980-81 yıllarında bu ilkeyi tartışır. Ancak bu isimler de susturulmuştur. Humeyni ve destekçileri *velayet-i fakih* ilkesine dayanarak kontrol alanlarını başarılı bir şekilde birleştirirler, ancak bu prensip asla İran uleması içinde evrensel bir destek bulmaz.[7] Bu süreci, ulemanın hâkim olarak yeniden ortaya çıkması ve şeriat hukukunun yeniden uygulanması da dahil İslami değerlerin tekrar toplumsal normlar haline getirilmesi izler. Bu değişiklikler merkezi olarak kanunlarla uygulansa da zina nedeniyle recm cezası

gibi bazı aşırı uygulamalar devam eder ve İran, uluslararası eleştirilerin odağı haline gelir.

1979 sonbaharında liberaller ve ılımlılar marjinal görünmektedirler. Yaz boyunca Humeyni İslami Cumhuriyet Partisi'ni (İCP) kurar ve anayasanın Bezirgan tarafından hazırlanan ilk taslağı (bu taslak monarşi dışında 1906 anayasasına yakındır) Humeyni'ye sadık ulemanın etkili olduğu bir Uzmanlar Meclisi tarafından radikal bir şekilde yeniden yazılır. Uzmanlar Meclisi, liberallerin ve solcuların boykotları ve hile suçlamalarının gölgesinde yapılan seçimlerle toplanır. Anayasanın son biçimi İran'da hâlâ kullanılır ve hâlâ Humeyni'nin velayet-i fakih ilkesini yansıtır: Günlük hükümet seküler olmalıdır, ancak mutlak güç İslami hükümete bağlı bir dini liderin elinde olmalıdır. Humeyni, anayasaya dayanan seçilmiş bir başkanlık, seçilmiş bir Meclis, seçilmiş bir belediye meclisinin yanında bir de Meclis'ten geçen yasaları onama ya da veto etme hakkı olan bir Muhafız Konseyi (on iki din adamı ve hukukçudan oluşur) kurar. Hepsinden öte kendisini ve haleflerini anayasada yüce bir konuma yerleştirir. Humeyni'nin, Muhafız Konseyi üyelerinin yarısını atama, Başkan'ın atamasını onaylama ve Devrim Muhafızları'nın (ve diğer askeri kuvvetlerini kumandanlarını) kumandanını atama yetkisi vardır. Humeyni, kendi kazanımlarını pekiştirmek, asıl amaçlarını gerçekleştirmek, politik inisiyatifi ele geçirmek, şiddet uygulamak için anayasayı kullanır. Muhalifleri, bir yandan olan bitenin yanlışlarını ve doğrularını tartışadursun Humeyni, bu prensibi 1920'lerin dini politikacısı Müderris'ten aldığını söyler: "Önce sen vur ve bırak diğerleri şikâyet etsin. Sen kurban olma ve şikâyet etme."[8]

Yaz sürecinde basın özgürlüğü de kısıtlanır. Hizbullah gazete bürolarına saldırır (politik partilerin ofislerine de saldırır), kırk gazete kapanır ve ülkenin en büyük iki gazetesi (*İttilaat* ve *Kayhan*) ise Bunyad-ı Mustezefin tarafından ele ge-

çirilir. Aynı dönemde şeflerinin ve memurlarının bir şekilde ortadan kaldırılmasından sonra SAVAK (dahili bölümü, dış güvenlikle ilgilenen bölümüne kıyasla daha fazla temizlenmiştir) yavaş yavaş İslam devletinin istihbarat servisi haline getirilir (Evin Hapishanesi ile birlikte). 1984'te SAVAK'ın adı İstihbarat ve Güvenlik Bakanlığı olarak değiştirilir.

Kasım 1979'da Şah'ın kanser tedavisi için ABD'ye girişine izin verildiği haberleriyle öğrenciler, ABD elçiliğine girerek oradaki diplomatları rehin alırlar. Birçok insan, başlangıçta bunun, yalnızca bir öğrenci eyleminde ibaret olduğunu düşünür (benzer bir eylem Şubat ayında da olur), ancak Humeyni öğrencileri destekleyince rehin krizi devam eder ve Bezirgan ile Özgürlük Hareketi politikacıları istifa eder. 1980 yılının başlarında yeni anayasal düzenlemeler sonucunda cumhurbaşkanı olarak Ebu'l Hasan Beni Sadr seçilir. Orta sınıf liberaller de dahil olmak üzere Sadr'a destek yoğundur. Sadr, bir buçuk senesini rehine krizini çözmek, anayasal meşruiyet ve seküler hükümet ilkelerini güçlendirmek için harcar; ancak Bezirgan gibi başarısız olur ve 1981 yılında Humeyni tarafından çeşitli suçlarla itham edilir. Humeyni, rehine krizini arkasındaki devletin birliğini güçlendirmek ve devrimci bir akıcılığı muhafaza etmek için kullanır. Kriz hissiyatı, muhaliflerini hazırlıksız yakalamasını sağlar. Aynı dönemde seküler ya da devrim karşıtı davranışlarından şüphelenilen devlet memurlarının azledilmesini, solculardan kurtulmak ve İslami ilkeleri dayatmak için üniversitelerin kapatılmasını emreder (üniversiteler 1982 yılında önceleri çok daha kısıtlı bir sisteme dayanmak zorunda kalsalar da yeniden açılır). Ayrıca Komiteleri ve Hizbullah'ı, kadınları kapanmaya zorlamak için kullanır.

Sürekli kriz hissiyatı, Başkan Carter'ın 1980 yılının Nisan ayında rehineleri kurtarmak için helikopterler göndermesiyle artar. Rehine krizinin yarattığı aşağılanma, rehineleri

kurtarmaya yönelik başarısız girişim ve Carter'ın yeni seçim kampanyasının başarısızlığı, sıradan Amerikalılar ve İranlılar arasında, iki ülkenin karşı karşıya geldiği durumlarda devam eden bir düşmanlığa yol açar. Rehineler 1981'in Ocak ayında Carter'ın başkanlığının sona ermesinden hemen sonra serbest bırakılır.

Devrimin ilk yıllarında Humeyni ve İslami Cumhuriyet Partisi, dahili ve harici bazı zorlu düşmanlarla mücadele etmek zorunda kalır. Ancak iki durumda da inisiyatifi elinde bulunduran Humeyni, düşmanlarına karşı önleyici saldırı tekniğini kullanır (en azından dahili düşmanlarına karşı). Fransız ve Rus devrimlerinde de olduğu gibi (Rus devriminin bir sebebi vardır) aslında insancıl ve hoşgörülü olan İranlı devrimcilerin olayların gidişatı, savaşın baskısı ve düşmanlarının kötülüğü nedeniyle terörü kullanmak ve baskı uygulamak zorunda kaldıkları söylenir. Ancak bu detaylı bir incelemenin sonucunda ortaya konmuş bir analiz değildir. Humeyni, olaylara esnek tepkiler verse de düşmanlarının inisiyatifi ele almalarına izin verirse ikinci bir şansı olmayabileceğinin başından beri farkındadır. Dolayısıyla muhaliflerini acımasızca bertaraf eder.

Humeyni'nin karşısındaki iki ciddi sorun, Halkın Mücahitleri Örgütü ve Saddam Hüseyin'dir. Başlarda devrimi destekleyen HMÖ, Kasım 1980'de Humeyni'nin saldırılarına maruz kalır (Humeyni onlar için, Peygamber Muhammed'e sadakatini sunduktan sonra dinden dönenlere denen *münafık* – riyakâr– ismini kullanır). HMÖ'nün lideri Sovyetler Birliği'ne ajanlık yapma suçundan on yıl hapis cezası alır[9] ve *Hizbullah,* örgütün merkezlerine saldırır. HMÖ bu saldırılara gösterilerle ve sokağa inen şiddetle cevap verir, liderleri sürgüne gönderilmeden önce Humeyni'nin birçok yandaşını öldürmeyi başarırlar. Haziran 1981'de İslami Cumhuriyet Partisi karargâhlarına konan iki bomba, aralarında Humeyni'nin sağ kolu

Ayetullah Behişti'nin de olduğu, en yakın yetmiş yoldaşını ve danışmanını öldürür. Çok sayıda HMÖ destekçisi öldürülür (birkaç bin; hatta bazıları halkın önünde öldürülür[10]) ya da hapse atılır. HMÖ, sürgüne gönderildiği Paris, sonra da Irak'tan muhalefetine ve saldırılarını devam eder, ancak zamanla küçülerek Irak'taki Baas rejiminin çıkarlarını gözeten paramiliter bir karaktere bürünür.

Humeyni ve yandaşları, ayrıca Azerbaycan'ın otonomisine ve İran Kürdistanı'ndaki, 1984 yılına kadar tam olarak yok edilemeyen Kürdistan Demokratik Partisi'nin (KDP) liderliğindeki silahlı isyana karşı da savaşırlar. Humeyni ile aynı çizgide olmayan son büyük siyasi grup Tudeh'tir (Fedailerin çoğu da örgütlerindeki bölünmeden sonra Tudeh'le ittifak yapar). Tudeh, kalın kafalı Marksist bir temellendirmeyle 1979 devriminin sosyalist bir devrime dönüşebilecek bir küçük burjuva devrimi olduğunu söyleyerek Humeyni'yi destekler. 1983'te Humeyni Tudeh'i Sovyet ajanı olmakla ve İslami rejimi devirmeye yönelik komplolar kurmakla suçlar ve onlara sırtını döner. Örgütün 70 önemli üyesi tutuklanır, idamlar ve yayınlanan itiraflar yaşanır. Tudeh ve Fedailer yasaklanır. Artık siyaset yapmaya izni olan, yalnızca İslam Cumhuriyeti Partisi ve Özgürlük Hareketi Partisi vardır (İbrahim Yezdi önderliğindeki Özgürlük Hareketi Partisi de baskı altında, sınırlı koşullarda çalışır).

Savaş

Eylül 1980'de Saddam Hüseyin güçlerinin İran'ı işgal etmesiyle sekiz yıl savaşları başlar ve İran rejimi üstündeki baskı yoğunlaşır. İran-Irak Savaşı'nın nasıl başladığına dair farklı fikirler vardır. Ya Saddam İran'a fırsatçı bir şekilde, Şattülarap'ta ve diğer topraklarda hızlı kazanımlar alma umuduyla (önceki on yılda Irak'ın aleyhine çözülen bir sınır anlaşmazlı-

ğını düzeltmek için) zayıf bir anında saldırmıştır ya da İran'ın doğrudan Iraklı Şiilerin bir devrim başlatması ve rejimi yıkması için 1979-1980 yıllarında yaptığı dini/devrimci propaganda Irak'a başka şans bırakmamıştır. Ancak İran topraklarına saldıran ve ülkeyi işgal eden Saddam'dır ve İran'ın dini devrim ithal söylemi (Hizbullah'ın 80'lerin başında Lübnan'da kurulmasında bu söylemin etkisi vardır) bu yoğun yıkıcı savaşın sonunda zayıflar. Yaklaşık 1 milyon İranlı öldürülür ya da yaralanır ve bir nesil yeniden Şia şehadetinin sembolik gücünün etkisine girer. Düzenli ordu ve Pasdaran'ın yanında *Besiç* gönüllüleri (12 yaşında küçük çocukların da içinde olduğu) de savaşır. Rejim, savaş için destek sağlamak ve birlikleri motive etmek için sürekli Aşura'ya, Hüseyin'e ve Kerbela'ya atıfta bulunur. İran tarafındaki önemli kayıplar kısmen daha iyi teçhizatla donanmış Iraklılara karşı uygulanan insan dalgası taktiğinden kaynaklanır. Teknolojik dengesizlik, Batı ülkelerinin tarafsızlık beyanına rağmen İranlıları Şah'ın eskiden satın aldığı silahların yedek parçalarından mahrum bırakırken Iraklıları modern silahlarla donatmalarının sonucudur. Irak'a sağlanan cephane, İranlı askerlerin Irak'ın kuzeyindeki sivil Kürtlere karşı da kullandıkları kimyasal silahları da içerir. Savaş aynı zamanda İranlı Şiileri fiziksel olarak da Necef, Kerbela ve Samarra türbe şehirlerinden ayırır.

Irak'ın savaş kazanımları (Huzistan'da ciddi bir yıkıma ve binlerce mültecinin kaçmasına sebep olur), bahar 1982'de İran'ın bir karşı saldırısıyla yok edilir. Bu saldırıda İran, Hürremşehr'i yeniden alır ve Saddam'ı sınırdan çekilmeye zorlar. Ancak İranlılar bu başarının ardından amaçlarını genişletirler. Saddam'ın yönetimden çekilmesini ve büyük miktarda savaş tazminatı talep ederler. Bu taleplerin ardından Iraklılar savunmaya geçer; ancak İran, yalnızca asgari bölgesel kazanımlar elde eder (bunların en önemlisi Şubat 1986'da Fao Yarımadası'nın ele geçirilmesidir). Güney Irak'ta İran saldırılarını

destekleyecek bir Şii ayaklanması umudu, Saddam'ın 1980'de Huzistan'da bir Arap ayaklanması umudu gibi bir yanılsama yaratır ve toprak savaşı çıkmaz bir sokağa dönüşür.

1984'ten itibaren Saddam Basra Körfezi'nde İran'ın petrol ithaline zarar vermek için İran gemilerine saldırır. İranlılar aynı şekilde karşılık verir. Bu süreç Tanker Savaşı olarak tarihe geçer. ABD ve diğer gayri muharip ülkeler, uluslararası sulardaki nakliyeyi korumak için Basra Körfezi'ne gemilerini gönderir. Ancak Temmuz 1988'de hevesli bir komutanın liderliğindeki bir ABD savaş gemisi (*USS Vincennes*) bazı İran gambotlarının peşinde İran sularına girer ve aptalca hataların ardından sivil bir İran yolcu uçağını düşürerek 290 kişinin ölümüne neden olur. Reagan yönetimi ise pişmanlığını bildirmek yerine gerçekçi olmayan bahaneler ve mazeretlerle üste çıkmaya çalışır ve *Vincennes*'in kumandanını madalyayla ödüllendirir (çoğu İranlı hâlâ uçağın düşürülmesinin bir kaza değil, kasıtlı bir eylem olduğuna inanır). Başka bir ABD-İran ilişkisine dair talihsiz olay 1986 yılında yaşanır. ABD yetkilileri, İran'ın Şahin yerden-havaya füzeleri için İsrail'den Tahran'a yedek parçalar getirir (bu yedek parçaların yanında Tel Aviv'deki bir fırından çikolatalı doğum günü pastası ve başka hediyeler de vardır). Bu, sonradan İran-Kontra Skandalı olarak anılacaktır. Bu teşebbüsün ortaya çıkışı ve başarısızlığı iki ülke arasında ilişki kurmanın riskli olduğunu ve birbirlerini yanlış anladıklarını gösteren uyarılardan biridir.[11]

Savaşın açmazı devam eder. İran ve Irak, birbirlerinin başkentlerini ve diğer şehirleri uzun menzilli füzelerle rasgele vurur. Uçaklardan düşen bombalar birçok sivilin hayatını sonlandırır (Şehirlerin Savaşı). Sonlara doğru Irak bu karşılıklı saldırılarda zafer kazanmaya başlar. Fao ve diğer yerlerdeki Irak topraklarını geri alarak cephe hattını neredeyse Eylül 1980'deki konumuna getirir. Sonunda savaşın korkunç maliyeti ve Kerbela'ya gitme hayalinin suya düşmesiyle Hu-

meyni, Meclis Sözcüsü Ekber Haşimi Rafsancani tarafından, Humeyni'nin bir kadeh zehir olarak tanımladığı anlaşmayı kabul etmeye ikna edilir. Belki de yanlış nedenlerle haklı olan Rafsancani, *Vincennes* olayını ABD'nin, İran'ın savaşta zafer kazanmasına asla izin vermeyeceğini kanıtlamak için kullanır. Humeyni, Cumhurbaşkanı Hameney'in (önce 1981'de, sonra 1985'te yine seçilir) Temmuz 1988'de İran'ın BM Güvenlik Konseyi'nin ateşkes anlamına gelen 598 sayılı kararını kabul ettiğini ilan etmesine izin verir.

Ölüm ve Yeniden İnşa

Humeyni, 3 Haziran 1989'da ölür ve Behişt-i Zehra türbesindeki cenazesi, on yıl önce sürgünden döndüğünde ülkesinde onu karşılayan kalabalıkla karşılaştırılabilecek denli büyük bir kitlenin oluşturduğu duygusal sahnelerle doludur. Bir ara tabut, perişan halde yas tutan kalabalığın kefenden parçalar almaya çalışması üzerine helikopterle taşınır. Humeyni, son aylarında Irak'la savaşı sona erdirme kararı nedeniyle gölgede kalır ve bu zor karar belki de onun sağlığını etkiler, ancak Humeyni hem kanser hastasıdır, hem de kalp sorunları yaşamaktadır. Son aylarındaki en dikkat çeken olaylardan biri, Şubat 1989'da Salman Rüşdi hakkında ölüm fetvası vermesidir (bazılarına göre bu fetva bir *hüküm*, yani dini bir yargı olarak değerlendirilmelidir). Humeyni, belli ki Rüşdi'nin kitabından birkaç ay önce haberdar olur, ancak önemli olmadığını düşünerek onun yazdıklarını göz ardı eder (hatta ülkeye girişini dahi yasaklamaz). Ancak Britanya'daki Müslümanların gösterilerinin ve Kaşmir ile Pakistan'daki ayaklanmaların ardından İslam dünyasının liderliği iddiasını (İran'ın iddiasını) güçlendirmek için bilinçli bir şekilde bu fetvaya karar verir.[12] Bu, Humeyni'nin klasik hamlelerinden biridir, İran'ın İslami ve devrimci benzersizliğini ilan eder ve

İran'ı bulunduğu tecritten bir çeşit normalliğe taşımak isteyenlerin işini zorlaştırır.

Yine Humeyni'nin ulema içinde bir sır olduğunu ve sır olarak kalmaya devam ettiğini gösteren başka bir olay daha meydana gelir. Ocak 1989'un başlarında Humeyni Sovyet lideri Mihail Gorbaçov'a komünizmin artık müzelik olduğunu ve Gorbaçov'a, maddiyatçı kapitalizmin ağlarına düşmeden önce bir yaşam şekli olarak İslam'ı araştırması gerektiğini söyleyen bir mektup gönderir. İlk bakışta bu İslam'a davet mektubu, tuhaf bir öneri gibi görülebilir; ancak belki de Humeyni, etrafı sevimsiz ve hayal gücünden yoksun akıllarla çevrili muhafazakâr olmayan bir düşünür olan Gorbaçov'un İslam'a ilgisi olduğunu sezer. Humeyni'nin önerdiği İslam biçimi, ulemanın bir kesimini öfkelendirir. Humeyni; Gorbaçov'a, Kuran'ı ya da geleneksel metinleri değil, İbn-i Arabî'nin, İbn-i Sina'nın ve Sühreverdi'nin yazılarını okumasını önerir. Mektupla beraber İslami tasavvufta uzman üç yoldaşını ve öğrencisini de Gorbaçov'a gönderir. Gorbaçov onlara teşekkür eder ve İmam'dan böylesi kişisel bir mektup aldığı için ne kadar onur duyduğunu ifade eder. Ancak bu mektup, Kum'daki din adamları tarafından eleştirilir, hatta bazıları tasavvufçuları ve filozofları öneren bir mektup gönderdiği için Humeyni'ye açıkça çıkışır. Hayatı boyunca daha geleneksel düşünen mollaların eleştirilerine maruz kalmış olan Humeyni ise kızgınlığını "din adamlarına mektup" ile açığa çıkarır:

> *Bu yaşlı piriniz hiç kimseden çekmediği kadar aptal, gerici mollalardan çekmiştir. Teolojinin anlamı politikadan uzak durmak olunca, aptallık da bir erdem oldu. Bir din adamı yetkinse ve olan bitenin [kendisi dışındaki dünyada] farkındaysa her zaman arkasında bir komplo aradılar. Sakat gibi yürüdüğünde daha dindar olduğunu düşündüler. Yabancı dil öğrenmek kutsal değerlere küfürdü, felsefe ve tasavvuf ise günah ve kâfirlik olarak düşünüldü... Bu şekilde devam ederlerse, din adamlarının ve*

ilahiyatçıların ortaçağda Hıristiyan Kilisesi'nin gittiği yoldan ilerleyeceklerinden hiç şüphem yok.[13]

Müçtehitlerin arasında ilerlemek devrimden önce resmi olmayan bir süreçtir, ancak 1980'lerde bu hiyerarşi Humeyni ve yoldaşlarının kontrol edebileceği şekilde yapısallaştırılır.[14] İran Şiiliğinin hiyerarşisi kontrol altına alınınca doktrin de çeşitli geleneklerin birleşiminden tek bir Şiilik ideası oluşturma yolunda yapısal değişiklik girişimlerine maruz kalır. 90'larda, dindarlıktan, dini mutabakatın derinliğinden, entelektüel güç ve din adamlarından oluşan gevşek yapılanmanın onayından öte müçtehitlerin dikkatini çekmek ve politik sadakatlerini (ve velayet-i fakih ilkesine bağlılıklarını) sağlamak için çalışmalar yapılır. Bu yeni yapılanmanın içinden gelen yeni politik Ayetullah'lar çoğalırken[15] daha geleneksel olan diğerleri müçtehit olarak kalır.

Yani devrim, devlet tarafından kontrol edilen, devlet çıkarlarına tabi tutulan, bu anlamıyla Beyaz Devrim'in bir parçası olarak Şah'ın *din-i devlet*'ine benzeyen, ancak ondan farklı olarak bir diktatör yerine devletin himayesinde olan bir din oluşturur. 90'ların ortasından sonuna kadar bazı bağımsız sesler bu yeni durumun tehlikelerini dillendirir. Bunun en önemli sözcülerinden biri düşünür ve teolog Abdülkerim Soruş'tur. Soruş, seküler bir hükümet çağrısı yapar ve diğer türlüsünün, politika ve hükümetin tavizlerinin ve riyakârlığının İran'daki dinin itibarını sarsacağını ve gençleri uzaklaştıracağını öngörür.[16] Tam olarak İran'da olan da budur (sonuçta, 1920'lerin ve 30'ların milliyetçi entelektüelleri arasında, İslam öncesi İran'ı idealize eden ve ülkenin gelişmesinin önündeki engel olarak Arap fetihlerini gören, ancak ironik bir şekilde son Şah'ın Kyros nostaljisini öven bir yeraltı canlanması yaşanır).[17]

Benzer çizgideki bir diğer önemli ses ise Ayetullah Muntazeri'dir.[18] Behişti'nin ölümünden sonra Muntazeri Humey-

ni'nin en olası halefi olarak 80'lerde ön plana çıkar. Muntazeri, Humeyni'nin sadık destekçisi ve *velayet-i fakih* ilkesinin önemli bir teorisyenidir. Ancak 80'lerin sonuna doğru Humeyni'yle araları bozulur. Yollarını neden ayırdıklarına dair detaylar net değildir. Muntazeri, Humeyni'ye cesur bir mektup gönderir. Çoğunlukla eski HMÖ üyesi olan binlerce siyasi tutuklunun hapishanelerde katledilmesine karşı çıkan bu mektup yayımlanır. (Hapishanelerdeki katliamın ardından Temmuz 1988 ateşkesinin hemen sonrasında Irak'taki HMÖ askeri birlikleri tarafından İran topraklarına son, absürt ve kazanılması mümkün olmayan saldırılar yapılır.)

> *Üç gün önce eyaletlerin birinden gelen güvenilir bir fakih, sizin son emirlerinizin uygulanma şekliyle ilgili endişelerini bildirmek için beni ziyaret etmeye, Kum'a geldi. Bir istihbarat subayının ya da bir savcının –hangisi bilmiyorum– bir mahkûmu [eski] tutumunu koruyup korumadığını belirlemek için sorguladığını anlattı. Münafık örgütü [Mücahitler] kınamaya hazır mıydı? "Evet" demiş mahkûm. Iraklılarla savaşmak için cepheye gitmeye hazır mıydı? "Evet" demiş adam. Bir mayın tarlasında yürümeye hazır mıydı? Mahkûm mayınların üzerinde yürümeye herkesin hazır olamayacağını, bu yüzden de daha yeni kendi tutumunu değiştirmiş birinden böyle bir şeyin beklenemeyeceğini söylemiş. Mahkûma, onun hâlâ [eski] konumunu koruduğunun açıkça ortada olduğunu ve ona, buna göre muamele edileceği söylenmiş. Dindar fakihin, kararın çoğunluğun oyuyla değil, oybirliğiyle verilmesi gerektiği yönündeki ısrarları dikkate alınmamış. Bana, istihbarat subaylarının her yerde söz sahibi olduklarını ve pratikte diğerlerini de etkileyebildiklerini anlattı. Hazretleri, emirlerinizin nasıl, binlerce insanın hayatını ilgilendirdiğini ve nasıl uygulandığını bilmek isteyebilirsiniz.*[19]

Bazıları asıl sorunun İran-Kontra silahlarıyla ilgili olduğuna inanır. Muntezari, ABD'yle müzakereler kısmında dikkate alınmaz ve bunu fark ettiği zaman da kötü bir tepki

verir. Ayrıca, yabancılara İranlıların insanları öldürmeyi sevdikleri izlenimi verdiği için Rüşdi hakkında verilen fetvayı da eleştirir. Detayları bilinmez, ancak Humeyni'nin Haziran 1989'daki ölümünden kısa bir süre önce halefinin Muntezari olmayacağı açıklanır. Onun yerine Humeyni'nin yakın sırdaşı Ali Hamaney önemli bir hoca namı olmadığı halde *Hüccetü'l İslam*'dan Ayetullah'a terfi ettirilerek dini lider olacaktır (bazı Ayetullah'lar Hamaney'in Ayetullah mertebesine çıkarılmasını protesto ederler ve bunun sonucunda çok enteresan bir durum oluşur: Hamaney Dini Lider olur, ancak yalnızca İran'ın dışındaki Şiilerin *merci*idir). Bu süreçten sonra Muntezari hayatı boyunca genelde ev hapsindedir ve rejimin işleyişine dair birkaç beyanda bulunur, *vilayet-i fakih*'in gücünün daha sınırlı olması gerektiğini, anayasal ve demokratik bir hükümeti ve insan hakları ihlallerine son verilmesini tartışır.

Rejimin, marjinalleştirme çabalarına rağmen Muntezari birçok dindar İranlı için, rejime mesafeli yaklaşan birçokları için hâlâ *merci-i taklid*'dir. Diğer önemli örnek ise, nükleer silahlara sahip olmanın ya da bu silahları kullanmanın kesinlikle kabul edilemez olduğunu, İran'ın Saddam'a karşı kimyasal silahları kullanmadığını, çünkü mercilerin kitle imha silahlarının tamamını kabul edilemez saydığını doğrudan söyleyen ve intihar saldırılarına karşı bir fetva veren Büyük Ayetullah Yusuf Sanei'dir (1983'te Beyrut'taki Deniz Kuvvetleri'nin karargâhına yönelik büyük kayıplara neden olan intihar saldırısından Şiiler sorumludur. Lübnan Hizbullah'ı, sonradan bu taktiği kullanmayı bırakır ve o günden beri de bildiğim kadarıyla Şii Müslümanlar intihar saldırısı yapmaz).

Bunlar, genelde dışarıdan gözlemleyenlerin de anlayamadığı, İran Şiiliğinin (İran'ın dışındaki Şiiliği bir kenara bırakın) bugünkü İran dini liderliğinden daha büyük olduğunu gösteren birkaç örnektir. Son yıllarda, muhalefet İran ulemasının içinde güç kazanır ve Muhsin Kediver ve Muhammed Müç-

tehit Şebüsteri gibi reform yanlısı düşünürler, entelektüel bir dürüstlük ve özenle İslami bağlamdaki çağdaş problemlere değinerek bir taraftar kitlesi kazanır.[20] Bir bakıma Şiilik dinin her zaman yaptığı şeyi yapar; hâkim iktidarın yönlendirdiği güce alternatif bir otorite kutbunu meşrulaştırır. Aynı dönemde, iktidar kliğinin ahlaki otoritesi de Bolşeviklerin ahlaki otoritesi gibi sönümlenir.

Bazı yorumcular İran-Irak Savaşı'nın sonunda ve Humeyni'nin ölümüyle başlayan bir durgunluk döneminden bahsederler.[21] Bu dönüşümü ortaya koyan üçüncü olay eski Meclis Sözcüsü Rafsancani'nin Ağustos 1989'da Cumhurbaşkanı olarak seçilmesidir (Temmuz'da Humeyni'nin yerine geçerek dini lider olan Hamaney'in cumhurbaşkanlığı görevini bırakmasıyla seçilir). Cumhurbaşkanı olduğunda yeni bir dönemin, "Yeniden İnşa" döneminin başladığını ilan eder. Ali Ensari bu dönemi ticari burjuva cumhuriyeti olarak tanımlar. 1979'dan beri politik ulemanın temel taşı olan pazar orta sınıfı, nihayet kendi krallıklarını kurar.

Savaş, İran ekonomisine ve sıradan halkın yaşam standartlarına büyük zarar verir. Kişi başına düşen milli gelir 1978'den beri en az %40 düşer.[22] Çatışmaların yaşandığı sınır bölgelerinde 1,6 milyon insan evsiz kalmış, rafineriler, fabrikalar, hükümet binaları, yollar, köprüler, limanlar ve sulama kanallarının tamamı yok edilmiştir. Tüm ülke, kimyasal silahlardan etkilenmiş insanların (birçoğu bugün bile hâlâ bu etkilerden kurtulamamıştır) da içinde olduğu ağır yaralı çok sayıda gaziye sahip çıkmak zorundadır. Ayrıca Irak'tan gelen mülteciler de vardır (1991'deki ilk Körfez Savaşı'nın ardından, ABD ve Birleşik Krallık bir Şia ayaklanması için halkı kışkırttığında ve Saddam, isyan edenleri katlettiğinde bilinenden çok daha fazla sayıda insan İran'a kaçar). 1979 Sovyet işgalinden bu yana çatışmaların yoğunlaştığı Afganistan mültecileri de İran'a gelir. 90'ların sonlarında İran 2 milyon-

dan fazla mültecinin bulunduğu bir ülkedir. Irak'tan farklı olarak İran, savaştan ciddi bir borç yükü olmadan çıkar, ancak ülkenin yeniden inşa edilmesi gerekir ama İran'ın devam eden uluslararası izolasyonu buna zorluk yaratır.

Savaşın ülkede önemli bir birleştirici etkisi olur; sıradan insanların yaptığı fedakârlıklar onların vatandaşlık hislerini ve İslam Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını sağlamlaştırır. Bu savaş 18. yüzyıldan, belki de Nadir Şah'tan bu yana çok sayıda sıradan İranlının da katıldığı ilk büyük savaştır. Ancak bu bağlılık ve fedakârlık devlete verilen bir açık çek değildir: İnsanların savaşın sonlanmasının ardından bazı beklentileri vardır. Rafsancani seçildiğinde, her zamanki gibi en büyük yükü omuzlayan halkın en yoksul kesiminin hayat standartlarında iyileşmeye ve ülkenin kalkınmasına yönelik vaatler verir.

Ancak bu amaçlara ulaşmak için hangi politik araçların kullanılacağı konusunda anlaşmazlıklar vardır ve sonuçları karmaşıktır. Devrimden bu yana savaşın gereklilikleri nedeniyle ve aynı zamanda toplumsal eşitlik vaadini gerçekleştirmek için rejim, ekonomik açıdan devletçi bir politika izler. Esnaf kökenine sadık kalan ve bu talepleri dinleyen Rafsancani, ekonomiyi piyasa serbestisi bağlamında (Sovyetlerin 1920'lerde içsavaş sonrası toparlanma döneminde uyguladığı Yeni Ekonomi Politikası'na benzer) inşa etmeye çalışır. Ancak rejim içindeki anlaşmazlıklar bu çabaları engeller. Örneğin, özelleştirme politikalarının uygulanmasına başlanır, ancak sonraları yozlaşma ve kötü yönetim suçlamaları nedeniyle bu politika ilerleyemez. Bir miktar ilerleme ve ekonomik büyüme sağlanır, ancak bu, umulandan çok daha azdır. Endüstriyel ve tarımsal üretim, ihracat, özellikle de tarımsal ihracat (Rafsancani'nin ailesinin büyük hisselerinin olduğu fıstık ihracatı) artar. Ancak ekonomi hâlâ büyük oranda petrole bağımlıdır. Petrol sanayii ise, çağdaş teknolojiye sahip olmaları

için gereken uluslararası yardımdan yoksun oldukları için verimsizdir. Bu yardım 1990'larda gittikçe keskinleşen, Irak ve İran'a uygulanan çifte çevreleme politikasının parçası olarak ABD tarafından engellenmektedir. Yatırımın çoğu inşaat sektörüne yapılır. Ancak inşaat sektöründen yine yatırımcılar kazanır.[23]

Rafsancani'nin yürüttüğü politika, ikinci döneminin ortasına kadar (1993-1997) genel bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Özellikle daha yoksul kesimin hayat koşullarındaki iyileşme, yaratılan umudu karşılayacak ölçüde değildir. İşsizlik, kısmen ağır işleyen ekonomik performans ve son yirmi yıldaki nüfus artışı nedeniyle artmaktadır. İran'ın nüfus artış oranı, o dönem için dünyada görülen en yüksek oranlardan biridir. 1976 yılında 33,7 milyonluk nüfus 1986 yılında 48,2 milyona çıkar, 2007'de artış oranı artık azalmış olsa da nüfus 68,5 milyon olarak tahmin edilmektedir. 90'lar boyunca çok sayıdaki olası işçiler her sene piyasaya katılır.

Tüm problemlere rağmen İslam Cumhuriyeti'nin ilk on sekiz yılında birçok sıradan İranlı için önemli faydalar sağlanır. Pehlevi rejiminin büyük oranda başarısız olduğu kırsal kesimin koşullarını iyileştirmeye yönelik kararlı bir çaba vardır. Borulu sulama sistemi, sağlık hizmetleri, elektrik ve okullar en uzak bölgelere kadar ulaştırılır. Ortalama yaşam süresinde ve okuryazarlık oranında (bugün %80 civarındadır; erkekler arasında %86, kadınlar arasında %73) gözle görülür bir artış söz konusudur. Belki de en önemli gelişme okuryazarlık oranında görüldüğü üzere eğitim alanında yaşanır. İlkokul eğitimi, nihayet herkese ulaşır. İran okuryazarlığa, eğitime ve entelektüel başarıya kültürel olarak çok önem veren bir ülkedir ve aileler bu yeni fırsatlardan en iyi şekilde faydalanmışlardır.

Devrimin kadınların konumuna etkisi ise karmaşıktır. Kadınlar Şah zamanında edindikleri boşanma konusundaki

haklarını kaybederler. Bunun anlamı, çocukların velayetinin babaya verilmesidir (ancak pratikte Ziba Mir Hüseyni'nin *İran Usulü Boşanma* filmindeki gibi kadınlar genelde mahkemelerde bu ilkeyi değiştirecek yollar bulmayı başarırlar[24]). Ancak kadınlar, oy kullanma haklarına hâlâ sahiptir. Poligami ve çocuk yaşta evlenme yeniden yasal hale getirilir, ancak neredeyse hiçbir zaman gerçekleşmez (Belücistan gibi bazı Sünni bölgeler hariç). Kadınların kapanması ise dini hiyerarşinin de teşvikiyle geleneksel babaların normalde karma olmayan okullara kızlarını göndermelerini sağlar. Kızlar bu fırsatı öyle bir enerjiyle değerlendirir ki bugün İran üniversitelerine kaydolan öğrencilerin %66'sı kadındır.[25] Aileler üzerindeki hedefleri ortaklaştırma noktasındaki baskıyla bu kadınların birçoğu üniversite eğitiminden sonra erkeklerle yan yana çalışır ve hatta evlendikten sonra bile çalışmaya devam eder (birçoğu ise işsizlikle mücadele etmektedir). Bazı gözlemciler, örneğin Farah Azari, ortodoks, geleneksel Şiiliğin geçmişte toplumsal ve ekonomik değişim dönemlerinde erkeklerdeki artan endişeye bağlı olarak İran'da kadınları ve kadın cinselliğini baskıladığını vurgular. Günümüzde hâlâ bu baskının tarihsel olarak sebep olduğu diğer tahriflerle ilgili kitaplar yazılmaktadır.[26] Kadınların eğitime erişiminin sağlanması, iş yerlerinde ve ekonomide kadınların öneminin artması İran için önemli bir toplumsal ve kültürel değişimi beraberinde getirir. Kadınların toplumsal rollerindeki değişimi zaman içinde, diğer unsurlarla da birleşerek İran toplumu için çok derin sonuçlar doğuracaktır. Hatta araştırmalar bunun değişen davranış biçimlerinde, eğitime, aileye ve işe dair daha liberal tutumlarda kendisini gösterdiğini[27] ve davranışlardaki diğer değişimlerle paralel gittiğini, dinden uzaklaşarak daha seküler, liberal ve milliyetçi bir konuma kaydığını gösterir.[28] Ulema içindeki bazı din adamları, kadınların toplumdaki konumuyla ilgili devrim sürecinde yasalaştırılmış dini yargılara

meydan okur. Bu gelişmeler bölgesel değil, kesinlikle ülkenin geleceğinin merkezindedir.

Reform?

Kadınlar, Mayıs 1997'de reformist programıyla seçilen Cumhurbaşkanı Hatemi'nin en güçlü destekçilerindendir. Hatemi, *vilayet-i fakih* ilkesine saldırmadan düzgün bir anayasal hükümet ve yargısız şiddetin engellenmesi çağrısı yapar. Birçok kez reform programının İslam Cumhuriyeti'nin son şansı olduğunu, bu reformlar engellenirse halkın seküler bir hükümet isteyeceğini ve teokratik iktidarı devireceğini söyler. Ancak reformlar engellenir; yönetim halk desteğini, özellikle de gençlerin desteğini hızla kaybeder. Camilere gitme azalır. Son on yılda açıktan açığa kendine hizmet eden bu sert rejim küçümseyici bir tavırla dini tuzaklarını kullanır ve iktidarını muhafaza etmek için seçimleri manipüle eder.

Hatemi'nin seçilmesi ise bu sert liderlik için kötü bir sürprizdir (Natek Nuri'yi desteklemişlerdir) ve liderliğin değişen politik şartlara uyum sağlaması biraz zaman alır. Hatemi seçimlerde oyların %70'ini alır. Bu seçimde Hatemi, genç İranlıları hareketlendiren ve onlara umut veren bir ulusal hayali yakalar. Ancak ne yazık ki Hatemi, bu katı tutumlu liderlik tarafından mağlup edilir ve umutlar söner. Bazıları Hatemi'nin aslında muhafazakâr kesimin yardakçısı olduğunu söyler. Ancak onun siyaset için fazla iyi ve 2000 yılının yazında, bu muhafazakâr kesimle şiddete dönüşebilecek bir karşılaşma için fazla isteksiz olduğunu söylemek daha doğru olur.

Bu dönem boyunca arka planda pusuda bekleyen İran dış politikasıyla ilgili soru işaretlerinden biri, İran ile ABD arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması konusundadır. Çeşitli olaylarda Cumhurbaşkanı Hatemi ABD ile yeni bir ilişkiye açık olduğuna dair söylemlerini dile getirir (özel-

likle Christiane Amanpour ile Ocak 1998'deki CNN yayınında yaptığı röportajda).[29] Ancak İran'ın İsrail'e karşı düşmanca tutumu gibi ABD ile ilişkilere set koymak da İran rejimindeki katı unsurlar için değiştirilemez bir slogan haline gelir. Bazı uluslararası yorumcular Birleşik Krallık-İran ilişkilerinin 1998 sonbaharında yeniden başlamasından sonra Britanya'nın İran ile ABD arasındaki dürüst elçi rolünü üstleneceğini düşünürler, ancak yanılırlar. Başkan Clinton ile Dışişleri Bakanı Albright 1999 ve 2000 yıllarında ılımlı söylemlerde bulunmuşlarsa da ciddi bir uzlaşma çabası ABD hükümeti için de zordur.

Kasım ve Aralık 1998'de "seri cinayetler" olarak bilinen, yazarların ve muhaliflerin öldürülmesi sürecini Cumhurbaşkanı Hatemi'nin itibarını sarsmak için İstihbarat Bakanlığı'ndaki muhafazakârların başlattığı düşünülür. Öldürülenlerin arasında Daryuş Foruhar, karısı Pervani ve devrimin diğer gazileri vardır. Olaylarla ilgili anlatılan bir hikâyeye göre Hatemi'ye bir kaset getirilir. Kasette katiller, patronlarına kadınla (Pervani'nin sesi arka planda duyulmaktadır) ne yaptıklarını sorar, çünkü kadının kocası öldürülmüştür. Hatemi, Said İmami ve diğer failleri tutuklatır, İstihbarat Bakanlığı içinde bir temizlik başlatır. Birçok insan bunun Hatemi'nin konumunu ve reform sürecini güçlendirdiğini düşünür. Ancak tutuklamaları, on üç Yahudi'nin ajanlık suçlamasıyla Şiraz'da gözaltına alınması izler ve yine süreçten hoşnut olmayan İstihbarat Bakanlığı yetkilileri, bir çeşit Siyonist komployа karşı cesurca direniyorlarmış imajı çizmek için masum insanları tutuklar. Tutuklamalar, Hatemi'nin uluslararası uzlaşı çabalarını da boşa çıkarır ve itibarını zedeler. İstihbarat Bakanlığı o dönem bir grup Müslümanın da (farklı söylemlere göre, dokuz, sekiz, üç ya da iki) aynı davayla ilişkili olarak tutuklandığını iddia eder, ancak detaylar belirsizdir; bu da tutuklamaların antisemitist yanını gizlemek için kullanılan bir paravan gibi görünür. Sonunda tüm Yahudiler serbest bırakılır, ancak

bazıları İsrail'e ajanlık suçlamasıyla hüküm giyer (bunun cezası ölüm olabilir), bazıları ise koşullu serbest bırakılır, onlar Bakanlık uygun gördüğü takdirde yeniden tutuklanabilirler.

Tutuklu sorunu ve bu tutukluların belirsiz gelecekleri İran ve İran'ın insan hakları siciliyle ilgili yeni eleştirilere neden olur. Ayrıca İslam Cumhuriyeti'ndeki Yahudilerin durumuna dair de endişeler baş gösterir. İsrail dışında çok sayıda Yahudi'nin yaşadığı Ortadoğu ülkesi hâlâ İran'dır, ancak İsrail'in 1948 yılındaki kurulma sürecinde en az 100.000 Yahudi'nin İran'da yaşadığı tahmin edilmektedir. 1979 yılında ise 80.000 Yahudi vardır. Bugün ise 25.000 ile 35.000 arası Yahudi nüfusu olduğu tahmin edilmektedir.[30] Bu düşüş, İranlı Yahudilerin özellikle İsrail ve ABD'ye göç etmeleriyle açıklanır. Bu göçte çeşitli unsurlar rol oynar, ancak göç oranı 1979 yılından sonra hızla artar (Şiraz döneminden sonra yeni bir göç dalgası başlar). Devrimden sonra İslam'ın Ehl-i Kitap'ları koruma göreviyle uyumlu bir şekilde Yahudi temsilcilerle toplantılar yapılır ve Yahudilerin korunması gerektiğini buyurulur. Anayasa da Yahudi topluluğuna Meclis'te bir temsil olanağı sağlar (Ermeni Hıristiyanlar ve Zerdüştler de benzer haklardan yararlanırlar, ancak Ermenilerin iki vekilleri vardır). Geleneksel şeriat hukukunda Yahudilerin ve diğer Müslüman olmayan toplulukların hukuk karşısında ikinci dereceden vatandaş muamelesi görmesine zemin hazırlayan bazı hükümler daha eşitlikçi hale getirilir. Ancak İslam'a geçen kişinin, bir akrabası öldüğünde tüm mirasını alabilmesi ve diğer mirasçıların hiçbir şey alamaması gibi diğer eşitsiz ayrımlar değişmez. İslam Cumhuriyet'inde bazılarının eski antisemitizmi, antisiyonist bir giysi giyer (çoğu sıradan İranlı, İsrail'in Filistinlilere yaptıkları karşısında öfke duyar elbette). Birçok Yahudi, rejimin politik antisiyonizminin gazetelerde ve çeşitli baskıcı uygulamalarda, örneğin Yahudilerin antisiyonist davaya bağış yapması talepleriyle antisemitizmi muteber hale

getirdiğini düşünür. Bu Yahudi topluluğu, geçmişte olduğu gibi dikkat çekmeyerek ve kendini korumaya alarak hayatta kalır. Yahudilerin İran'daki antik tarihlerini ve İran Yahudilerinin zengin ve kendine mahsus kültürlerini düşünürsek yaşadıkları bu sorunlar gerçekten üzücüdür. ABD ve İsrail'de birçok İranlı Yahudi aile hâlâ İran geleneklerine bağlı bir şekilde yaşar (örneğin Nevruz'u kutlar) ve hâlâ Farsça konuşur.

Bahailerin koşulları ise daha da kötüleşir ve birçok Bahai 1979'dan itibaren hapse atılır ve idam edilir (Bahailere yönelik olağan döneklik dışındaki suçlamalardan biri de Siyonist bağlantılara sahip olmalarıdır). Bahailer her zaman tehdit ve tutuklamaların öznesi konumundadırlar ve İslam'a geçmeye zorlanırlar. Üniversitelere girişleri yasaklanan Bahailerin kurdukları ve katıldıkları Bahai çalışma grupları da rejimin saldırılarına sürekli maruz kalır.

Batı'da bazı kesimler, Cumhurbaşkanı Hatemi 1999 yazında muhafazakâr liderlikle aynı çizgiye geçtiğinde ve öğrenci protestolarını püskürttüğünde hayal kırıklığına uğrar, ancak birçok İranlı evrimsel değişimin kontrolden çıkmış şiddetten daha iyi olduğu konusunda Hatemi'yle aynı fikirdedir. Hatemi'nin haklı olduğunu düşünmek için iyi sebepler de vardır: Bir devrim deneyiminden sonra Hatemi'nin ve birçok İranlının umutlarını sokaklarda şiddetle sonuçlanacak bir sürece feda etmek istememesi anlaşılabilirdir.[31] Tüm bu süreçte etki alanlarını durdurulamayacak kadar genişleten ve rejime yönelik eleştirilerinde, değişim taleplerinde daha cüretkâr hale gelen İran'ın özgür medyası reformun hüküm sürmesi gerektiği inancını teşvik eder.

Reformist eğilimli altıncı Meclis'in Mayıs 2000'de seçilmesiyle (reform yanlısı adaylar 290 koltuğun 190'ını alır) birçok gözlemci, reformistlerin nihayet kontrolü ele geçirdiklerini düşünür. İran'ın artık dini galebenin daha ılımlı bir biçime evrileceğini, sistemdeki dini unsurların 1979'dan bu yana ol-

duğu gibi öncül bir rolden ziyade zaman zaman arka planda danışmanlık yapacağını düşünür. Ancak geçmişe dönüp baktığımızda bu seçim kampanyası sürecinde eski Cumhurbaşkanı Rafsancani'ye saldıran reformcu basının ciddi bir hata yaptığı görülür. Reform yanlısı basın küskün Rafsancani'yi (eskiden iki kamp arasında etkisiz de olsa aracı olmaya çalışmıştır) muhafazakâr çizgiye iter. 2000 yazından itibaren reformist programa yönelik muhafazakâr direniş yoğunlaşır ve belki de Rafsancani'nin nasihatlerini yansıtarak daha ehil bir hale gelir. Sürekli ve hedef gözeten tutuklamalar ve hapis cezaları özgür basının sonunu getirir.[32] Dini lider Ayetullah Ali Hameney, Meclis'in bu baskıya olanak tanıyan basın yasasını (bu yasa, önceki Meclis'in son döneminin son aylarında kabul edilir) geri çekmesini engellemek için gidişata kişisel olarak müdahale eder ve İran sistemindeki muhafazakâr unsurlar, Meclis'in reform programıyla önemli ilerlemeler sağlayabilmesinin önüne geçer. Hatemi'nin, reform için halkın desteğini alan vekâletini kullanmak ve bunun yanında uluslararası uzlaşı politikasını uygulayabilmek için, muhafazakâr liderlikle geçmişte kaçırdığı mücadele etme şansını (reform projesinin başarılı olabilmesi için böylesi bir mücadele şarttır) yakalayabilmesinin şimdi tam zamanıdır. Ancak artık çok geçtir, özgür basın sönümlenmiş ve muhafazakâr parti kendine olan güvenini yeniden kazanmıştır. Temmuz 2000'de orta menzilli Şahab III. füze denemesi ise bu süreci sonlandırır. Bu son, İran'da silahlanma programının gözden geçirilmesine ve nükleer silah sahibi olma arzusuna yönelik daha belirgin uluslararası kaygıların yaşanacağı yeni bir dönemin başlangıcı olur.

9

Hatemi'den Ahmedinejad'a İran Çıkmazı

"Geleceğin imparatorlukları, aklın imparatorlukları olacaktır."

Winston Churchill (Harvard Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşma, 6 Eylül 1943)

1979'dan bu yana İran, Batılı değerlerin etkisine, özellikle de ABD'nin global nüfuzuna karşı yalnız bir direniş sergilemektedir. Bu, bir yere kadar İranlıların devam eden benzersizlik hissiyatları ve kültürel önemlerinin bir yansıması olarak görülebilir. İran 1979 devrimi, İslami canlanışın habercisidir. Devrim, Ortadoğu'da ve başka topraklarda kalkınmanın zorunlu olarak Batılı bir modele dayanması gerektiği varsayımının doğru olmadığını göstermiştir. Eskiden de olduğu gibi diğerleri de (iyi ya da kötü) İran'ın açtığı bu yolda ilerlemiştir. 90'ların sonlarından bazıları Hatemi reformlarının İslami aşırıcılıktan çıkışın habercisi olduğunu düşünür, ancak İranlıların bugün, Ortadoğu'nun diğer uluslarına göre[1] dini liderliğe her ne kadar daha eleştirel yaklaştığı ve sekülerizme daha meyilli oldukları doğruysa da bu umut için erkendir.

Batı'nın İran'ın reformist Cumhurbaşkanı'nın sunduğu fırsatı tam olarak değerlendirememiş olması bir hatadır. 9/11 saldırılarından sonra, İran liderlikleri (sadece Hatemi değil, Hamaney de dahil) terörist eylemleri samimi bir şekilde la-

netlediklerinde ve İran halkı Tahran sokaklarında mumlarla gece nöbetleri tutarak sempatilerini gösterdiklerinde bu fırsat onların eline geçer. İran diğer Ortadoğu halklarından farklı bir tutum izlemiştir. Diğer bir fırsatı ise 2001 yılında Taliban'a karşı koalisyon güçlerine yardım ederek Taliban sonrası Afganistan için demokratik düzenlemeler yapılması adına Kuzey İttifakı'nı ikna etmeye çalışarak yakalar.[2] 2002'de İran, Irak ve Kuzey Kore'yi içine alan "Şeytan Ekseni" konuşması ile ödüllendirilir. Son olarak Bush yönetimi 2003 baharında (Bağdat'ın düşmesinden hemen sonra) İran'ın, İsviçre aracılığıyla verdiği nükleer meselenin çözülmesine ve fiilen İsrail'in tanınmasına yönelik Büyük Pazarlık önerisini reddeder.

Tüm bunların amacı Ortadoğu'ya bakan birçok Batılı gözlemciye, dalkavukça bir suçluluk duygusu yaşatmak değildir. "Olanlar bizim hatamız değildir ve eğer İranlılar Britanya'nın 1815-1950 yılları arasındaki gücüne sahip olsalardı ya da 1950'den sonra ABD'nin sahip olduğu konumda bulunsalardı onlar da bu kadar kötü ve hatta daha da kötü davranırlardı," anlayışı hâkimdir. Ancak biz meseleleri genelde yanlış ele almaktayız ve elbette bu hataların bir bedeli var. İşlerin nasıl yanlış ele alındığını ve bu hataları düzeltmek için ne yapmak gerektiğini görebilmek için olaylara İran halkının gözünden bakmak önemlidir. En önemlisi de vaatler verirken ve bazı prensipler öne çıkarılırken ne demek istediğimiz konusunda daha açık ve bu prensipleri kendi davranışlarımıza da yansıtabilme konusunda daha dikkatli olmalıyız.

9/11 sonrasında İran'ın tepkisi, İran'ın genel olarak Batı'ya, özel olarak ise ABD'ye yönelik tutumundaki paradoksu ortaya koyar. İran halkının yalnızca İranlılara özgü tarihsel bir zemini vardır ve bu kırgınlık, milliyetçiliğin ve Amerikan karşıtlığının olağan tavrının ötesine geçer. Ancak bununla birlikte sıradan İran halkının çoğunda, Avrupalılara ve Amerikalılara karşı sempati ve saygı vardır. Nitekim bu duygular

da Ortadoğu'daki diğer halklarda gözlemlenmez (ve bu da yine İran halkının Ortadoğu halkları arasında özel bir konuma sahip oldukları hissiyatının yansımasıdır). İranlılar, bu davranışları farklı şekillerde birleştirir, ancak bu paradoksu açıklamanın en iyi yolu, belki de çoğu İranlının (kendi hükümetlerine yönelik tutumlarından, ülkenin durumuna dair hükümeti ne kadar suçladıklarından bağımsız) dost olmaları gerektiğini düşündükleri Batılılar tarafından hiçe sayıldıklarını, suiistimal edildiklerini, yanlış anlaşıldıklarını ve hayal kırıklığına uğratıldıklarını hissettiklerini söylemektir. Bu duygular, Dini Lider Hameney'in 30 Haziran 2007'deki bir konuşmasının metninde de görülebileceği gibi politik retorik de dahil birçok alanda kendini gösterir:

> *Neden, diye sorabilirsiniz, neden saldırgan bir tutum sergiliyoruz? Dünyayla savaş içinde miyiz? Hayır, sebep bu değil. Biz dünyanın bize borçlu olduğuna inanıyoruz. Sömürgeci dünya, sömürge politikalarını uygularken bize borçlandı. Dünyanın geri kalanıyla kadının konumu meselesi tartışmaları yaparken dünya bize borçlandı. İran'ın iç çatışmalarını kışkırtırken ve grupları çeşit çeşit silahlarla silahlandırırken dünya bize borçlandı. Nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların yaygınlaştırılması meselesinde dünya bize borçlandı.*[3]

Haziran 2005'ten bu yana Cumhurbaşkanı Ahmedinejad dönemiyle birlikte İran ile Batı arasındaki sorunlu ilişkiler süreci yeni ve daha cepheleştirici bir safhaya girer. Ahmedinejad'ın seçim kampanyası Haziran 2005'te başarılı olur, çünkü (Pasdaran'ın örgütsel desteğiyle) Ahmedinejad fakirlerin ve kentli işsizlerin sorunlarını dillendirir, ancak bir yandan da yeniden Şii öfkesini de manipüle eder. Ahmedinejad'ın seçimlerin son safhasındaki muhalifi, birçok İranlıya göre rejimin yozlaşmış kayırmacılığının en korkunç halinin temsilcisi olan eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'dir. Ancak

Ahmedinejad'a oy veren birçok İranlı ilk defa molla olmayan birine oy verme şansını kullanır. Daha çok Tahran'ın varlıklı, reform yanlısı kuzeyinden etkilenen çoğu yabancı gözlemci, sonucu şaşkınlıkla karşılar. Ahmedinejad, seçimden önce, yıllardır bir politikacıyı kendi mahallelerinde görmemiş yoksul kesimleri ziyaret eder, ekonomik ve toplumsal sorunlardan bahseder; dini söylemleri ve uluslararası ilişkileri kesen bir figür haline gelmesi bu sürecin sonunda gerçekleşir. Seçimler adil ya da özgür bir ortamda gerçekleşmez. Birçok reformist kendi adaylarının Anayasa Muhafızları Konseyi tarafından seçimlerin dışında bırakılmasına karşı açıkça seçimleri boykot eder. Seçimin ikinci turunda Ahmedinejad, katılım oranının %60 olduğu seçimde, oyların %60'ını alır. Bu da tüm seçmenlerin %40'ından azının oyunu aldığı anlamına gelir. Seçimlerin daha geniş katılımlı ilk turunda seçmenlerin yalnızca %6'sının ilk tercihi olmuştur.

2005 yazında Niall Ferguson, Ahmedinejad'ın İran devriminin Stalin'i olabileceği uyarısını yapar. Ahmedinejad'da Stalin'in dürtüleri ve hırsları olabilir, ancak İran'daki politik durum bu hırslara o kadar açık değildir ve Ahmedinejad aynı vahşetin, meşum zekânın figürü olabilecek biri gibi görünmemektedir. Aylar boyunca Meclis, Ahmedinejad'ın yandaşlarını ve dalkavuklarını kabineye atamasına engel olur. Dolayısıyla Ahmedinejad, yoksullara verdiği vaatleri gerçekleştirme imkânı bulamaz. Ekonomik yönetim, İran içinde ciddi eleştirilere maruz kalır ve 2007 yazında benzini karneye bağlayan bir programı uygulamaya sokması popülerliğini önemli ölçüde azaltır. Benzinin karneye bağlanmasından sonra yapılan bir anketin sonuçları, 2005 yılında Ahmedinejad'a oy veren kesimin %62,5'inin bir dahaki seçimde onu desteklemeyeceğini gösterir.[4] Yükselen petrol fiyatlarından elde edilen ekstra kazanç, BM'nin yaptırımlarıyla kısıtlanan bir ekonomiye girince enflasyon ciddi bir problem haline gelir. Ancak bu yap-

tırımlar Ahmedinejad ile rejimin başarısızlığına ve yine ekonomik sorunlara, özellikle de işsizlik sorununa bir mazeret olarak kullanılabilir.

Irak ve İran'daki sürecin gözlemcileri, Şiilerin yoğunlukta olduğu bir Irak'ı, yeniden canlanan bir Şii Hizbullah'ı ve Batı Şeria ile Gazze'de yükselen Hamas'la (Sünni) birlikte Bahreyn ve Basra Körfezi'nin güney kesimlerinde ortaya çıkan İran destekli Şii hareketlerini kontrol eden nükleer silahlı bir İran'ın tehlikesine vurgu yaparlar. Bu, İsrail'in (diğerlerini bırakın) kayıtsız kalabileceği bir durum değildir ve Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın tehditleri, sadece söylemsel düzeyde değerlendirildiğinde bile önemlidir ve retorik olarak dahi etkilidir.

Ancak her şey göründüğü gibi değildir. Ortadoğu topraklarında, Lübnan'daki Hizbullah dışında Şiiler, İran tipi İslami yönetime fazla ilgi göstermemektedirler. Global bir olgu olarak Şiilik için vilayet-i fakih fazla radikal bir adımdır ve İslam içinde en aşırı sesler Sünni taraftan yükselir. el-Sistani ve Mukteda el-Sadr'ın etkisiyle Iraklı Şiiler bağımsız bir çizgi izlerler (ancak Sünni asilerin saldırıları ve kışkırtmaları onları İranlıların kollarına atmaktadır). İran'ın Şii Irak üzerinde bir etkisi vardır ve İranlılar kendilerini Iraklı Şiilerin ve aslında tüm Şiilerin koruyucusu olarak görme eğilimindedirler. Ancak, Necef'in muazzam türbelerine (Ali'nin türbesi), Kerbela ve Samara'ya dayanan Güney Irak'ın Şiiliğinin İran Şiiliğinden bağımsız, Kum'un ilahiyat okullarını merkez alan kendine ait bir otoritesi vardır. Ayrıca sıradan İranlılar, birçok İranlı işsiz, evsizken ve kötü koşullarda yaşıyorken hükümetlerinin yabancılar için (Iraklı, Lübnanlı veya Filistinliler için) para ve çaba harcamasından hoşlanmamaktadır.

İran iktidarının birçok hatası vardır, ancak İsrail'in dışındaki Ortadoğu devletlerinin çoğundan daha temsilci bir hükümettir (gerçi 2004 Meclis seçimleri ve 2005 Cumhurbaşkan-

lığı seçimlerine müdahale edilmiştir ve eski seçimlerden daha az özgür bir ortam vardır). Devletin baskıcı uygulamalarına rağmen İran, Soğuk Savaş dönemindeki Sovyet bloğu ülkeleri gibi totaliter bir devlet değildir. İktidarda olanların farklı güç merkezleri ve fikirlerinden oluşan karmaşık bir yönetim şekline sahiptir. Belirli sınırlar içinde muhalefete yer vardır. Paul Wolfowitz'den son Şah Rıza Pehlevi'nin oğluna kadar birçok ismin fark ettiği gibi İran'ın hâlâ kendi kendine geliştirebileceği bir değişim potansiyeli vardır. Şirin Ebadi gibi önemli bağımsız İranlı isimler ve Ekber Ganci gibi muhalifler İran'ın kendi politik çözümlerini geliştirmesi için rahat bırakılması gerektiğini söyler. Homa Katouzian'ın ve başka tarihçilerin geliştirdiği bir İran tarih tezine göre[5] İran, karmaşadan keyfi otokrasiye ve buradan tekrar karmaşaya giden bir döngüde yalpalamaktadır. Bu kitapta da gördüğümüz gibi bu tez bir ölçüde doğrudur, belki de artan politik özgürlük karmaşayı serbest bırakmaktadır ve bugünkü İran rejimindeki bazı pragmatistlerin bunu değişimin önüne geçmek için kullandıklarına şüphe yoktur. 2000 yılındaki reform hareketi krizini ve ardından gelen basın yasaklarını Katouzian'ın belirttiği döngüdeki bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür. Hatemi denemesinin başarısızlığından sonra da birçok İranlı genç arasında hayal kırıklığı ve nihilizm belirtileri gözlemlenmektedir.[6] Ancak ben böylesi bir determinizme inanmıyorum. İran'da, doğal dinamikleri daha fazla farkındalık, daha yaygın eğitim ve daha fazla özgürlük olan gerçek toplumsal ve politik dönüşüm emareleri vardır. 17. yüzyıldaki Avrupalılar İngiltere'nin bir karışıklığa sürüklendiğini, krallarının kellesini almak için feryat eden uslanmaz derecede şiddete meyilli, fanatik insanlarla dolu olduğunu söylemişlerdir. Bir yüzyıl sonra ise Avrupa, kanunlarla ve anayasal hükümetle korunan bir ülke olarak diğerlerine özgürlük modeli olmuştur.[7]

İhtiyatlı bir iyimserlik için gerekli zemin mevcuttur. İran ile ABD'nin rehine krizinden bu yana ilk defa 2007 baharında birbirleriyle açıkça ve doğrudan iletişime geçmesi (iki taraf için de) bundan bir ya da iki sene önce imkânsız görünen büyük bir adımdır. Bu görüşmeler Irak'la ilgilidir ve bu görüşmelerin önceliklerinden biri de, İran'ın Irak'taki ABD ve İngiliz askerlerini, Şii milisi tarafından gerçekleştirilen, birçok ölüme ve yaralanmaya neden olan saldırılarına son vermelerine ikna etmek olmalıdır. Ancak Irak'ın yaşadığı sorunların nedeninin büyük bir kısmını İranlılara yüklemek doğru değildir. ABD hükümeti, Şubat 2007'de İran'ın koalisyonun zırhlı araçlarına saldırmak için patlayıcı araç parçaları sağladığı suçlamasının yer aldığı bir sicil dosyası sunduğunda, bağlantılı oldukları düşünülen bu saldırılarda ölen kişi sayısı 187'dir (ve suçlamaların doğruluğu tartışmalıdır).[8] Irak'ta ölen ve yaralanan ABD ve koalisyon güçlerine bağlı asker sayısı 3000'in üzerindedir. Bu ölümlerin büyük bir kısmı İran'ın desteklediği Şii milisler tarafından öldürülmemiş ya da yaralanmamış Sünni asiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Peki, bu Sünni asilerin arkasında kim vardır? Büyük olasılıkla Ürdün ve Suudi Arabistan gibi ülkelerdeki bazı grupların desteğini almaktadırlar.[9] Ancak biz bu ülkelerle ilgili pek bir şey duymayız. İran, yeni Irak hükümetini istikrarsızlaştırmaya çalışmakla suçlanır. Peki, ama madem Irak, İran'a yakın Irak Şiileri tarafından yönetilmektedir, İran neden böyle bir şey yapmak istesin ki? 2007 baharında İran'ın İngiliz denizcileri ve askerleri esir alması gibi Irak'a müdahalesi de herhangi bir sonucu hedefleyen ve kendi saygınlığını artırma çabasından ziyade İranlıların ABD'ye ve Birleşik Krallık'a kendi sınırlarında daimi çıkarları olduğunu hatırlatmak amacını taşır. İran'ın Irak'taki Maliki hükümetine verdiği destek mesajı Mart 2008'de Ahmedinejad'ın Bağdat'ı ziyaretiyle verilir. İran rejimi, pragmatizmin çizgisinde ilerleyerek her zaman hem Irak'ta hem de Afganistan'da istikrar istemiştir.

Ahmedinejad'ın iktidar süreci Batı'nın İran'la uzlaşması için iyi bir zaman değildir. Ancak ABD ve Britanya gönülsüzce de olsa Irak ve Afganistan'da ve genel olarak bölgede İran yardımına ihtiyaç duyar. Bu, İran'ın Ortadoğu'da kalıcı ve önemli bir varlığının olduğunu ve eski düşmanları Taliban ve Saddam'ın devrilmesinden en büyük çıkar sağlayacak olanın da İran olduğunu gösterir. İran'ın şimdiki hükümeti,* mükemmel olmanın yanından bile geçmez; ancak Ortadoğu'da bu kadar kötü, hatta daha da kötü (demokrasi ve insan hakları bağlamında) ve yakın ittifakımız olarak tanımladığımız, vicdanımızı sızlatan birçok hükümet vardır. Eğer İran'a, eskiden olduğu gibi kısa vadeli planlarımızı uygularken kullandığımız bir araç değil de, ortağımız ve dengimiz olarak davranırsak şimdiki katı hükümetin dahi bu ortaklığı ve bu ortaklığın İran'a olumlu etkilerini kazanmak için ne kadar ileri gidebileceğine şaşırabiliriz. İran liderliği Ahmedinejad'dan fazlasıdır ve onun İran sistemindeki ağırlığı göründüğünden daha azdır. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi'nde alınan kararları yöneten daha geniş liderlik çemberi, Büyük Pazarlık önerisini kabul eden 2003'teki liderliğin aynısıdır.

İran'ın bugünkü konumunun birçok kasvetli yönü vardır. 2007 yılında kadınların ve ziyaretçi akademisyenlerin tutuklanması gerici bir adımdır. Kıyafet yasasını uygulamak (Hatemi döneminde önemli ölçüde esnetilmiştir) ve toplumdaki sözde ahlaksızlığı (örneğin, el ele tutuşan veya öpüşen bir çift) engellemek için yapılan tutuklamalar aynı dönemde yoğunlaşır.[10] Hatemi'nin İstihbarat Bakanlığı'nı temizleme süreci tersine döndürülür ve 1998'deki seri cinayetlere karıştığından şüphelenilen birçok bakanlık görevlisi ise geri döner. Barışçıl gösterilere müdahale edilmekte ve göstericiler uzun

* Ahmedinejad hükümeti kastediliyor. Kitap 2007 yılında basıldığında Ahmedinejad hükümeti görevdeydi. 3 Ağustos 2013'te, cumhurbaşkanı olarak daha ılımlı ve reform yanlısı olan Hasan Ruhani seçilmiştir. (ed.)

süre gözaltında tutulmaktadır. Böylesi farklı ve muazzam bir entelektüel mirasa, kadim ve önemli bir Yahudi varlığına sahip bir ülkenin cumhurbaşkanının çılgına dönmüş Holokost münkirlerinin uluslararası ıvır zıvırı için düzenlenen bir konferansta, saldırgan ve ahmak karikatürlerden oluşan bir sergiyle sükse yapmaya çalışması üzücü olmanın ötesindedir (Ancak İran rejiminin Nazi soykırımını inkâr temayülü Ahmedinejad'la başlamamıştır. Benzer şekilde Hamas ve Hizbullah'a ve bu örgütlerin İsrail'e saldırılarına verilen destek eskiye dayanmaktadır). Ahmedinejad'ın İsrail'i haritadan silme çağrısı (ya da daha doğru bir okumayla "zamanın sayfalarından silme" çağrısı)[11] aptalca ve sorumsuzcadır. İsrail ve Filistinliler sorunu konusundaki tutumu, İsrail'in Nazi soykırımı sonrası Avrupa'daki suçluluk duygusunun yansıması olarak kurulduğu ve İsraillilerin Avrupa'ya gitmesi gerektiği söylemi cahillik ve kabalıktır. İsrail Yahudileri, son yirmi yıl içinde eski Sovyetler Birliği ülkelerinden gelenler de dahil farklı farklı ülkelerden gelmişlerdir. İsrail'in kurulmasında soykırımın şoku etkili olmuştur, ancak aynı dönem İslam ülkelerindeki Yahudilerin durumu da oldukça kötüdür. İsrail devletinin 1948'de kurulmasından hemen sonraki yıllarda İslam ülkelerinden gelen Yahudilerle Avrupa'dan gelenlerin sayısı eşittir (1948-55 arası Fas'tan 260.000, Irak'tan 129.290, Mısır'dan 29.295, Romanya'dan 229.779, Polonya'dan 156.011 ve Almanya'dan 11.552 Yahudi İsrail'e göçmüştür[12]). Elbette on binlerce İranlı Yahudi de o yıllarda İsrail'e gider. O dönem Ortadoğu'daki Yahudiler, Avrupa Yahudileri kadar kendi kaderlerini tayin edebilecekleri, her zaman yaptıkları gibi Yahudi olmayan devletlerin dostane müdahalelerini beklemek yerine kendi araçlarıyla baskıya direnebilecekleri bir ülke arayışındadırlar. Antisemitizm yalnızca bir Avrupa olgusu değildir ve bir dereceye kadar Ortadoğu'daki Müslümanlarla İsraililer arasında gelişen ilişkilerdeki sorun, Ortadoğu'nun Müslüman çoğunluğunun

Yahudi azınlığa (ve diğer *zımmilere*) karşı tutumlarının dönüştürülmüş ve yeniden şekillendirilmiş sürümüdür. Ancak Filistinlilerin çektiği acılara bir çözüm olması için Ahmedinejad'ın İsraillilerin Ortadoğu'daki ikinci sınıf vatandaş olarak görüldükleri eski konumlarına dönmeleri beklentisi gerçekçi olmayan bir siyasi duruştur.

Nükleer Kriz

Ahmedinejad'ın İsrail'le ilgili provokatif söylemleri, İran'ın nükleer programla ilgili devam eden çatışmalar nedeniyle daha da tehditkâr görünür. Çoğu Batı devleti İran'ın bir nükleer silah kapasitesine sahip olmak istediğini düşünür ve bu, İran'ın da imzacısı olduğu Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması'nı ve bununla bağlantılı anlaşmalı ihlal anlamına gelmektedir. İranlılar nükleer silah edinme hırslarının olmadığını ve bu anlaşmanın diğer imzacı devletlerin de anlaşmanın gereklilikleri dahilinde İran'ın sivil nükleer programına yardım etme zorunluluğu olduğunu belirtirler. Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) İran'ın bir nükleer silahlanma programı olduğuna dair herhangi bir kanıt bulamaz. Ancak 2002 yılında Arak ve Natanz'da gizlenmiş iki nükleer tesisin daha var olduğu keşfedildikten sonra kurum, İranlıların koruma yükümlülüklerini sürekli ihmal ettiklerini ve İran'da başka bildirilmemiş nükleer aktivitelerin ya da materyallerin olup olmadığı konusunda emin olmanın mümkün olmadığını söyler. Kurumun başkanı Dr. Muhammed El Baradey İranlılardan, İran nükleer silah programına dair var olan meşru şüpheleri gidermeleri için açıklık ve işbirliği talep eder. Başkaları ise İran'ın Arak ve Natanz'daki tesisleri bildirme zorunluluğu olmadığını, çünkü bu tesislerin henüz çalışmadığını dile getirir. 2005 sonbaharında IAEA İran'ın Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması'na

uygun davranmadığını söyler. BM Genel Sekreterliği İran'ın uranyum zenginleştirme çalışmalarını askıya almasını ister ve İran'a bazı yaptırımlar uygular.

Uranyum zenginleştirme, bir santrifüjde uranyum gazının, daha bölünebilir Uranyum 235 izotopunu, daha az bölünebilir Uranyum 238 izotopundan ayırma işlemiyle gerçekleştirilir. Nükleer reaksiyon için gerekli olan bu Uranyum 235 izotopudur. İçindeki Uranyum 235'in %2-3 oranla zenginleştirilmesi, sivil bir nükleer reaktör için yeterlidir, ancak bir nükleer silah için %90 ya da daha fazla zenginleştirme gerekir. Sorun da buradadır: Anlaşmaya göre sivil nükleer zenginleştirme yapmak yasaldır, ancak zenginleştirme süreci başladıktan sonra zenginleştirme oranlarının sivil kullanıma mı yoksa silahlanmaya mı yönelik olduğunu dışarıdan anlamak zordur. İran Nisan 2006'dan bu yana uranyum zenginleştirmektedir ve bir bomba yapımında kullanılan yüksek zenginleştirilmiş uranyum için gerekli süre iki ile sekiz yıl arasında değişmektedir (santrifüjlerin sayısına ve verimliliğine bağlıdır).

İsrail ve ABD hükümetleri İran'ın nükleer silaha sahip olmasını kabul edemeyeceklerini açıkça ifade ederler. Ancak İran'da Ahmedinejad ve diğer politikacılar İran sivil nükleer gücünü engelleyen Batılıların programlarına karşı olduklarını söylerler ve bu kriz, İran'da, İran'ın nükleer güce sahip olma hakkı etrafında halkın milliyetçi duygularını güçlendirir. Ancak bu, İran'ın, Pakistan, Hindistan, İsrail, Fransa, Rusya, Britanya ve ABD gibi nükleer silahlara sahip nükleer bir güç *olmasına* yönelik desteğe dönüşür. Bu sırada zaman geçtikçe ve santrifüj döndükçe İsrail, İran nükleer (silah) programını yok etmek için diğer çözümler işe yaramazsa askeri önlemler alacağını söyler. ABD'deki İran karşıtı söylemlerin bir kısmı cehalet ve siyasi korku tellallığı olarak göz ardı edilebilir. İsrail'in endişeleri ise göz ardı edilemez.

İran liderleri bir nükleer kapasiteye sahip olmakta kararlı olabilirler. Ancak öyleyse İsrail ve ABD bombalama söylem-

leri bile bu kararlılığının önüne geçemez (işlemler zamana yayılabilir ya da yeraltı depolarına gizlenebilir, hâlâ gizlenmediyse). Ve İran bu saldırılara karşılık verirse ABD ve müttefiklerine ciddi zarar verebilir. Ancak İran dini liderlerinin, nükleer silaha karşı sundukları bildirgeye itimat edilmelidir. Nükleer silah üretmek için gerekli kapasiteye sahip olmak (gerçek bir silaha kıyasla) İran rejimi için silahın kendisi kadar arzu edilen bir şeydir –gerçek bir silahın sağlayacağı caydırıcılığa sahiptir ve tek bir gerçek nükleer silah tesisi caydırıcılık için yeterlidir– ancak bu bile belirli bir amaç değildir. İran ABD ile ilişkilerini normalleştirebilir, rejim değişikliği tehdidinden vazgeçer ve ABD ittifakının hoşuna gidecek bir çeşit sınırlı güvenlik garantisi sağlarsa bir nükleer silah kapasitesi ihtiyacı tamamen kaybolacak ya da çok azalacaktır. Bu, 2003 Büyük Pazarlık teklifinin öneminin de bir parçasını oluşturur. İki türlü de ABD ciddi ciddi askeri bir önlemi düşünmeden önce bu sorunu bu şekilde çözmeye çalışmalıdır. İlke olarak her zaman, savaş yolunu izlemeden önce diplomasinin sınırlarını zorlamak gerekmektedir. Bir savaşta ölebilecek askerlerin ve sivillerin hükümetlerinden en azından bunu beklemeye hakları vardır. ABD-İran diplomasisi henüz başlamamıştır bile. Ancak 2007 Ulusal İstihbarat Tahminleri'nden ve bu tahminlerin ortaya koyduklarından sonra bir diplomasi mümkündür, çünkü bu tahminlere göre ABD İstihbarat Ajanslarının hepsi İran'ın 2003 yılında nükleer silah programını durdurduğuna inanmaktadır, yani artık ilişkilerin normalleşmesi biraz daha kolaydır. En azından çatışma tehlikesi şimdilik sönümlenmiştir.

Aklın İmparatorluğu...

Derin, mütefekkir, insancıl İran hâlâ orada, tehditkâr medya başlıklarının altındadır. İran sineması devrimden bu yana ül-

kenin en dikkat çekici olgusudur. Hollywood prodüksiyon yöneticilerinin kaçınılmaz olarak gördüğü seks ve şiddet unsurlarının yasak olduğu İran'da kendine özgü şiirsel ve sanatsal bir sinema ortaya çıkar ve birçok ödül kazanarak uluslararası alanda da dikkat çeker. Abbas Kiyarüstemi, Cafer Penahi, Muhsin Mahmelbaf ve kızı Samira Mahmelbaf gibi yönetmenler *Elma, 10, Kirazın Tadı, Çember, Kara Tahta* ve *Cennetin Rengi* gibi filmleriyle uluslararası alanda da tanınırlar. Bu filmlerin birçoğu kadınlara yönelik kötü muameleyi, çocukların kırılganlığını, savaşın etkilerini, İran siyasetinin ve toplumunun yozlaşmasını ve genel olarak İslam rejimine eleştiri getiren konuları ele alır. Bazıları, birçok İranlının, özellikle de genç İranlıların bu filmleri hiç izlemediğini, bunlar yerine Batı'ya hiçbir zaman bulaşmayan Bollywood tarzı romantik filmleri tercih ettiklerini söyler. Ancak İran sineması İran düşüncesinin ve ifadesinin ebedi azametini, potansiyelini, güvenini ve yaratıcı gücünü ortaya koymaktadır.

İran ve Fars kültürünün dünya tarihindeki etkisi muazzamdır. İran'ın bugün düşündüğüne, dünyanın geri kalanı ya da önemli bir kısmı bir gün sonra inanmıştır. İran, tarihin bazı sahnelerinde gerçek bir akıl imparatorluğu olmuştur ve bir bakıma hâlâ da öyledir. İran kültürü, hâlâ etnik ve dilsel olarak farklılıkları barındıran bir ulustan oluşur. İran, bugün Irak'ta, Afganistan'da ve genel olarak bölgede yıllardır olmadığı kadar büyük bir role hazırlanıyor. Peki, ama İran geleceğin imparatorluğu mudur? Başka bir deyişle İran, Ortadoğu'da ve dünyanın geri kalanında hakkı olan önemli ve etkili ülke rolünü üstlenebilir mi?

Bu, şüphelidir. Şüphenin nedenlerinden biri dünyanın İran'ın bu rolü üstlenmesine izin verip vermeyeceğidir. Fakat diğer şüphe, yani asıl şüphenin nedeni ise dar ve kendisine çalışan bir klik tarafından yönetilen bugünün İran'ının bu rolün üstesinden gelip gelemeyeceğidir. Geçmişte, o muazzam

günlerinde İran, en iyi ve en parlak akıllarını geliştirerek ve teşvik ederek bir etki alanı yaratmıştır. Karmaşa ile dürüstçe, hoşgörüyle ve ilkeler geliştirerek başa çıkmıştır. Bugünün İran'ı ise açıkgözlü akıllar tarafından yönetilmektedir. En parlak ve iyi akıllar ise ya o topraklardan sürgün edilmiş ya hapse atılmış ya da korkudan susmuştur. İran tarihinin en iyi eğitimli İranlıları (yarısından fazlası kadındır) yetişkindir artık, ancak sindirilmiş ve sesleri kısılmıştır. İran yirmi yıldan daha uzun bir zamandır kendini dış dünyaya kapatmıştır ve İran'ın en keskin ve en insancıl akıllarından biri olan Şirin Ebadi 2003 yılında Nobel Ödülü'nü kazandığında, onun dünyayla birlikte yaşadığı coşkusu kendi topraklarına döndüğünde İran hükümeti tarafından göz ardı edilmiştir. 1979'dan beri İran, Batı'ya ve Batı'nın medeniyet kavramlarına meydan okumaktadır. Bu kendi başına takdire şayan bir tutum olabilir, ancak bu meydan okumanın bedeli, baskı ve zulüm, sahtekârlık ve hayal kırıklığı olmuştur. İran, bundan daha fazlasını sunabilir mi bizlere? İran, bundan daha fazlasını sunabilir ve sunmalıdır.

Teşekkür

Bu kitabın başlığı ve belki de bu kitap fikri bir kamusal etkinlikte, 2005 sonbaharında British Museum'daki *Forgotten Empire* sergisinin açılışı kapsamında düzenlenen bir panel sırasında ortaya çıktı. Panel, gazeteci Jon Snow tarafından yönetilmekteydi ve panelde İran elçisi, Seyyid Muhammed Hüseyin Adali (kısa bir süre sonra Tahran'a geri çağrıldı), York Üniversitesi'nden Hale Afşar, St. Andrews Üniversitesi'nden Ali Ensari ve *In the Rose Garden of Martyrs* kitabının yazarı Christopher de Bellaigue de vardı. British Museum'un yöneticisi Neil MacGregor bir giriş konuşması yaptı.

Çeşitli tartışmalar yürütüldü, ancak tartışmaların ana eksen İran tarihindeki süreklilik meselesi, İran fikrinin hâlâ devam eden gücü, İran'ın edebi ve saray kültürünün bölgedeki farklı güçler ve kültürler üzerindeki etkisi, bu kültürün savaşlara, işgallere, dini değişimlere ve devrime rağmen bin yıllardır devam edebilmesiydi. Sonra Jon Snow izleyicileri soru sormaya davet etti. Ben, sonlara doğru, paneldeki katılımcıların ortaya koyduğu gibi madem İran kültürünün merkezi farklı bir zamanda Güney İran'daki Fars'tan Mezopotamya'ya, kuzeydoğuda Horasan'a ve Orta Asya'ya ve bugün Azerbaycan olarak bilinen topraklara eriştiyse bu kültürün İran'ı aşan etkisi Abbasi Bağdat'ına ve örneğin bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'na, diğer taraftan ise Orta Asya ve Moğol Hindistan'ına ulaştıysa, belki olağan milliyet ve imparatorluk kültürlerini bir kenara bırakmalı ve İran'ı Aklın İmparatorluğu olarak görmeliydik. Panel bu öneriyi beğen-

miş gibiydi ve izleyicilerden biri bunun iyi bir kitap olacağını söyledi. İşte söz konusu kitap, şu an elinizde.

Birçok kişinin son derece cömert yardımlarından ve nasihatlerinden faydalandım. Bu isimler arasında özellikle, Baqir Moin, Ali Ensari, Willem Floor, Sajjad Rizvi, Lenny Lewisohn, Haşem Ahmadzadeh, Chris Rundle, Touraj Daryaee, Michael Grenfell, Peter Melville, Duncan Head, Haideh Sahim ve Mahdi Dasht-Bozorgi, Gary Sick, Luciano Zaccara, Rudi Matthee, Anna Paaso ve kitabın yayımlanmasından önce tüm bölümleri ya da bir kısmını okuyan adını bilmediğim bir eleştirmeni sayabilirim. Ayrıca babam Ifor Axworthy ve kardeşim Janet Axworthy, Peter Avery, Frances Cloud, Gordon Nechvatal, Shaghayegh Azimi, Paul Luft ve Paul Auchterlonie ile Exeter Üniversite Kütüphanesi ve Londra Kütüphanesi de bu kitabın oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca Exeter Arap ve İslam Çalışmaları Enstitüsü'ndeki arkadaşlarıma ve meslektaşlarıma, özellikle Tim Niblock, Rasheed El-Enany, Gareth Stansfield, James Onley ve Rob Gleave ile Michael Dwyer (çok şanslıyım ki karşıma çıkan en iyi editör), Maria Petalidou ve Hurst'teki meslektaşları, Basic Books'tan Lara Heimert, Jim Morgan, ajanım Georgina Capel ve neşesi ve desteğiyle (her daim müteşekkir olduğum) karım Sally'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

Yazar ve yayıncılara bu kitapta yer alan telifli eserleri kullanmama izin verdikleri için de teşekkür ederim. Arthur Koestler'in *Darkness at Noon* (Penguen Books, 1969), Feridüddin Attar'ın *The Conference of the Birds* [Mantık'ut-Tayr] (Çev: A. Darbandi ve D. Davis, Penguin Classics, 1984) adlı eserlerindeki alıntılar için Penguen Books'a, *A Thousand Years of Persian Rubaiyat (*Çev. Reza Saberi, Ibex Publishers, 2000) adlı eserindeki şiiri kullanmama izin veren Ibex Publishers'a, *The Tragedy of Sohrab and Rostam* (Çev: J. W. Clinton, The University of Washington Press, 1996) adlı eserden alıntı yapmama izin veren The University of Washington Press'e teşekkür ederim.

Notlar

ÖNSÖZ: İRAN İDEASI'NIN İNANILMAZ ESNEKLİĞİ

1. Gobineau Aryan ırk teorisinin ilk teorisyeni; 1850'lerde, Tahran'da, Fransız Elçiliği'nde diplomat olarak görev yapmıştır.

1. KÖKEN: ZERDÜŞT, AKHAMENİDLER VE YUNANLAR

1. Pennsylvania Üniversitesi internet sitesinden alıntılanmıştır: www.museum.upenn.edu/new/research/Exp_Rese_Disc/NearEast/wines.html.
2. Olmstead, s. 22-3.
3. Erken dönem Zerdüşt dininin doğasını yorumlamak oldukça zordur. Ben, yalnızca yüzeysel kısmına dair ufak bir giriş yapmayı başarabildim. Elde ettiğim bilgiler yoğunlukla Bausani 2000'e dayanmaktadır, ancak Boyce 1970 ile Razmjou'nun "Religion and Buriel Customs", *Forgotten Empire* (2005, s. 150-80) eserlerinden de yararlandım.
4. Bausani 2000, s. 10-11, ayrıca *bkz.*, Boyce 1987, s. 9.
5. Bausani 2000, bu açıklamanın çok yüzeysel olduğunu söylemektedir, (s. 29-30) ancak bu, erken dönem Hıristiyanlığın kendisinden önceki bazı dini formları içkinleştirerek, diğerlerini ise batıl inanç ya da büyücülük olarak etiketlediği dönemle paralel bir okuma yapan dikkat çekici bir entelektüel modeldir.
6. Boyce 1987, s. 8.
7. Bausani 2000, s. 53.
8. Mary Boyce Zerdüştlüğün, Yahudilerce Akhamenid İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından bu diaspora komüniteleri üzerinden daha iyi bir biçimde bilinir hale geldiğine inanır (Boyce 1987, s. 11).

9. Tartışmalar için *bkz.* Foltz, 2005, s. 45-53 ve Yamauchi 1990, s. 463-4. Yamauchi, Boyce tezine karşı çıkar, ancak ben Boyce'un argümanlarının daha güçlü olduğunu düşünmekteyim.
10. Luckenbill 1989, s. 115-20.
11. Pritchard 1969, s. 316.
12. Crone, 1994, s. 460.
13. Brosius 1998, s. 198-200 ve *birçok yer.*
14. Olmstead, s. 66-8, Yunan kaynaklardan alıntı.
15. Bausani 1975, s. 20.
16. Wiesehöfer, s. 33 ve s. 82. Bu kanıtın alternatif bir okuması ise Darius'un tahta geçmek için gerçek Bardiya'yı (ve ondan önce bir ihtimal kardeşi Kambyses'i) öldürmüş olduğudur. Sonrasında ise yönetime sadık kalanların ayaklanmalarını bastırmak zorunda kalmış ve gerçekleri örtbas etmek için bir hikâye uydurmuştur.
17. *Age.*, s. 67-9.
18. Villing, "Persia and Greece", *Forgotten Empire*, 2005, s. 236-49.
19. *Bkz. Forgotten Empire*, 2005, s. 230-1.
20. Olmstead, s. 519-20.
21. Boyce, 1979, s. 78-9.

2. İRAN'IN YENİDEN UYANIŞI: PARTHLAR VE SASANİLER

1. Wiesehöfer 2006, s. 134.
2. *Age.*, s. 145.
3. Levy 1999, s. 113-115.
4. Bu dizelerin, 1763 yılında Edinburgh'da "Dacier ve diğerleri" tarafından yayımlanan 18. yüzyıl Plutarch çevirisini kullandım. *The Baccha* (Harmondsworth 1973) eserinin modern Penguin edisyonunda Phillip Vellacott aynı dizeleri şöyle çevirmiştir: "*I am bringing home from the mountains / A vine-branch freshly cut / For the gods have blessed our hunting.*"
5. *Encyclopedia Iranica*, "Arsacid Dynasty".
6. *Encyclopedia Iranica*, "The Arsacid Dynasty".
7. Bausani 2000, s. 12; Wiesenhöfer 2006, s. 149.
8. *Encyclopedia Iranica*, "Arsacid Religion".

9. Levy 1999, s. 113.
10. *Encyclopedia Iranica,* "Mithraism" (Roger Beck).
11. Daryaee; Wiesenhofer 2006, s. 160.
12. Katouzian 2007.
13. Daryaee.
14. Wiesenhofer 2006, s. 161; Encyclopedia Iranica "Shapur I" (Şahbazi).
15. Heaney ve Hughes (ed.) antolojiye dahil edilmiştir, s. 183-6.
16. Daryaee.
17. *Bkz.* Daryaee 2002.
18. Bausani 2000, s. 107.
19. *Age.*, s. 83-96.
20. Daryaee.
21. Bausani 2000, s. 89.
22. *Age.*, s. 89, 118 ve 120; Daryaee.
23. Bausani 2000, s. 87.
24. Pelagius'a göre en iyi kitap, önemli eser Rees 1998'dir. Benim Augustinus's dair yorumlarıma hâlâ (on altıncı yüzyılda yeniden öne sürülen ve sonra Kalvinistler tarafından da ortaya konulan) teolojik konumlarını koruyan kişiler karşı çıkacaktır, ancak Augustinus'un bir Maniheist olarak bir dönem geçirdiği gerçeği kesindir. Günümüzdeki Hıristiyan teologlar daha Pelagian tutumlara yönelmiş, Augustinus yanlısı konumlarından uzaklaşmıştır. Bu tartışmada Pelagius'un İnsanın kendisini mükemmelleştirebileceği ve kendi çabalarıyla kurtulacağına inanması ve Augustinus'un ise kurtuluşun yalnızca Tanrı'nın inayetiyle mümkün olduğunu söylemesi ilginçtir. Pelagius'un bu konudaki fikirleriyle bazı İslami düşünürlerin, İbn-i Arabî'nin düşünceleri arasında benzerlikler vardır (*bkz.* Bölüm 3).
25. Bausani, 2000, s. 86.
26. *Also Sprach Zarathustra: "wenn ich frohlockend sass, wo alte Götter begraben liegen, weltsegnend, weltliebend neben den Denkmalen alter Weltverleumder" — "if ever I sat rejoicing where old gods lay buried, world-blessing, world-loving, beside the monuments of old worldslanderers".*

27. *Encyclopedia Iranica, "Shapur I".*
28. Daryaee.
29. Bausani 2000, s. 11-13. 9. yüzyıl Zerdüşt Pehlevi metinlerinin sonraki redaksiyonlarının açıklamaları için *bkz., age.*, s. 15.
30. *Encyclopedia Iranica,* "The Sassanids"; Ammianus Marcellinus, vol. II., s. 457-503, Loeb Classics.
31. *Age.*, "The Sassanids"; Daryaee.
32. Daryaee.
33. Crone 1994, s. 448. Crone dini hareketi, Maniheizm'in büyümesinden ziyade gnostisizme karşı olumlu bir tepki olarak ele alır (s. 461-2) ve Hüsrev'in tahta geçisinden sonra Mazdak'ın ölümüyle başlayan farklı bir kronolojiyi benimser. Mazdak döneminin çoğu kısımları tartışmalıdır.
34. Al-Tabari, vol. 5., s. 135 ve not. Hikâye Batılı kaynaklarda da yer almaktadır, ancak çoğu kadını Kavad'ın karısı olarak anlatmaktadır.
35. Wiesehöfer 2006, s. 190.
36. Bausani 2000, s. 101.
37. *Age.*, s. 100; Daryaee.
38. Al-Tabari, vol. 5, s. 149.
39. Gibbon, 1802, vol. 7, s. 149-51 (bu bölüm Bizanslı tarihçi Agathias'ın anlatılarını temel alır).
40. *Encyclopedia Iranica,* "The Sassanids".
41. Runciman 1991, vol. 1, s. 10-11.
42. *Encyclopedia Iranica,* "The Sassanids".

3. İSLAM VE AKINLAR: ARAPLAR, TÜRKLER VE MOĞOLLAR... İRANLILAR İSLAMI, SUFİLERİ VE ŞAİRLERİ YENİDEN FETHEDİYOR

1. Günlük bir dil olarak kullanılan Farsça klasik yazılı Farsça'dan daha basittir ve genç İranlıların konuştuğu Farsça ise filmler, televizyon ve internet üzerinden İngilizce'den bazı kelimelerle değişmeye devam etmektedir.
2. Peygamberin Medine'deki Yahudilerle ilişkilerinin yorumu tartışmalı bir konudur. *Bkz.*, Spuler, s. 11-12; Stillman 1979, s. 11-16.

3. *Bkz.* Bouhdiba, s. 19-20 ve *birçok yer.*
4. *Bkz.* Örneğin Lapidus 2002, s. 30.
5. Frye 1975, s. 64-5.
6. Khanbaghi 2006, s. 25.
7. Bausani 2000, s. 118.
8. *Age.*, s. 111-21.
9. *Age.*, s 111; fetih sonrası değişim için *bkz. Cambridge History,* vol. 4, s. 40-8 (Zarrinkub).
10. *Cambridge History,* vol. 4., s. 63-4 (Mottahedeh).
11. Kennedy 2005, s. 134-6.
12. Yarshater 1998, s. 70-1.
13. Frye 1975, s. 122-3; Bausani 2000, s. 143.
14. Bausani 1975, s. 64-5.
15. Nakosteen 1964, s. 20-7.
16. Alıntı, Frye 1975, s. 150.
17. Bausani 2000, s. 121-30; ayrıca *bkz.*, Khanbaghi 2006, s. 20-7.
18. Al-Maqdisi ve Narshakhi, alıntı; Crone 1994, s. 450.
19. Clinton 1987, s. xvii.
20. *Age.*, s. 72-3.
21. Idries Shah *1964,* s. xiv.
22. Arberry 1958, s. 67.
23. Aminrazavi 2005, s. 25-7 ve Avery/Heath-Stubbs 1981, Ek 1.
24. *Age.*, s. 199-200.
25. Saberi, s. 75; çeviri Axworthy/Ahmadzadeh/Lewisohn. Fitzgerald'ın orijinaline sadık kalmama cesaretini gösterdiği dörtlük örnekleri de vardır.
26. Aminrazavi 2005, s. 131-3; Yarshater 1988, s. 148-50 (Elwell-Sutton).
27. Sûfizm'le ilgili genel bilgi için *bkz.*, Lewisohn 1999 ve Schimmel.
28. Lewisohn 1999, s. 11-43; Hodgson 1974, vol. 2, s. 203, 209, 213, 217-22, 293, 304.
29. *Cambridge History,* vol. 5, s. 299.
30. Arberyy 1958, s. 90-1.
31. Clinton 2000, s. 25.

32. Lewisohn ve Shackle 2006, s. 255; L. Lewisohn, "Attar, Farid al-Din" (makale), *The Encyclopedia of Religion*, 2005, s. 601 – Nietzche: *Was aus Liebe getan wird, geschieht immer jenseits von Gut und Böse—That which is done out of love, always takes place beyond Good and Evil. (Aşkla yapılan her şey iyinin ve kötünün ötesindedir).*
33. Darbandi ve Davis 1984, s. 57-75.
34. Morgan 1986 s. 88-96 ve *birçok yer.*
35. *Cambridge History*, vol. 5, s. 313-14, Boyle 1958, s. 159-62'yi temel alır.
36. *Age.*, s. 337.
37. Levy 1999, s. 245.
38. Chittick ve Wilson 1982, s. 34.
39. *Age.*, s. 36.
40. Moin 1999, s. 47. Bunlar derin sular; Mükemmel İnsan fikri Sühreverdi'ye, neo-Platonizm'e ve Zerdüştlükteki kişileştirmelere (daena, fravaşi) ve meleklere dayanır. Ayrıca *bkz.*, Corbin 1971, vol. II, s. 297-325.
41. Corbin 1977, s. 139; *daena*'yı tanımlayan eski kayıtlarla benzerlik açıktır.
42. Chittick ve Wilson 1982, s. 60.
43. Browne 1969 vol. II, s.530.
44. Sadece İranlılar değil. Batılı yorumcular da üçüncü tekil şahıs olarak bir sevgiliye atıfta bulunan ve Farsça'da cinsiyet ayrımı gözetmeyen böylesi şiirlerin homoerotik mi, yoksa geleneksel olarak heteroseksüel mi olduğuna dair tartışmalar sürdürür. Bunun cevabı (başka şiirlerde olduğu gibi belirgin bir cinsiyet öznesinin ya da nesnesinin söz konusu olmadığını düşünürsek) bu belirsizliğin kasti olduğudur. Tarafsız bir üçüncü kişinin Maşuk'un yüce anlamına, yani Tanrı'ya daha uygun olduğu düşünülmüş olabilir.
45. *Cambridge History*, vol. 5, s. 546-547.
46. Paul 1997 s. 46-47 ve *birçok yer.*
47. Vaziri 1993 ve *birçok yer.*
48. İbn-i Haldun, *Muqaddimah*, vol. 1, s. 353-5; Gellner 1991 ve *birçok yer.*

4. ŞİİLİK VE SAFEVİLER

1. Büyük oranda dayandığı kaynak; Momem 1985, s. 28-33 ve *birçok yer.*
2. Örneğin, *bkz.*, Bill ve Williams 2002, s. 1-7 ve Frye 1968, s. 19 ve 57.
3. Babayan 2002, s. xxxviii.
4. *Age.*, s. xxxix.
5. *Encyclopedia Iranica*, "Esmail" (Savory); ayrıca *bkz.*, Newman 2006, s. 9-12.
6. *Age.*, "Esmail" (Savory).
7. Newman 2006, s. 24-5 ve 1993.
8. İran'daki Şiiliğin yaygınlığı bağlamında 1550 yılı ve sonrası Rasul Ja'farian tarafından derinlemesine incelenmiştir (Ja'farian 1991).
9. Foltz 2004, s. 134.
10. Minorsky 1943, s. 33-5.
11. *Bkz.*, Floor 2000 ve Matthee, 1999.
12. Bayly 1989, s. 30; Foran 1992 (ve *birçok yer);* Sefatgol 2003, s. 408.
13. *Bkz.* Floor 2001 ve Minorsky, 1943.
14. *Encyclopedia Iranica*, "Molla Sadra Shirazi" (Sajjad Rizvi). "Molla" ve "mullah" aynı kelimedir, ancak ben Molla Sadrâ'ya, okuru yanlış yönlendirebilecek modern çağrışımların dışına çıkarmak adına bu şekilde atıfta bulunmayı tercih ettim.
15. Mottahedeh 1987, s. 179.
16. Yarshater 1988, s. 249-88 ve özellikle Bausani s. 275'teki alıntı.
17. Levy / Ebrami 1999, s. 293-5; ayrıca *bkz.*, Sanasarian 2000, s. 45.
18. Bunu anlamlandırmak adına, Dorit Rabinyan'ın *Persian Brides* (Edinburgh 1998) eserindeki Yahudi aileler ile onların köy mollaları arasındaki ilişki oldukça gerçek ve unutulmazdır.
19. Mottahadedeh 1987, s. 203. Ali Şeriati (1933-1977) Safevi döneminin Şiiliğine de (Kara Şiilik) saldırır, ancak tarihsel bir yaklaşımdan ziyade kendi dönemindeki dini pratiklerdeki kusurlara atıfta bulunur. Şeriati'nin önceliği gerçek Şiiliğin (Kızıl Şiilik), toplumsal adaletin, devrimci Şiiliğinin yeniden dirilişini teşvik etmektir. *Bkz.* Bölüm 7.

20. *Bkz.* Matthee 1996 ve Axworthy 2007.
21. Matthee 2005, s. 61.
22. *Age.*, s. 50-6.
23. Savory 1980, s. 232.
24. Matthee 2005, s. 58-60.
25. *Age.*, s. 91-2, 92. Bu bilgiye dair kanıtlar yalnızca saraydaki Batılı kaynaklarda değil, Farsi kaynaklarda da vardır; Kumlu Şeyhülislam Şah'ın içki içmesini eleştirme cüretini gösterir ve bu eleştiri nedeniyle alacağı idam cezasından kurtulacak kadar da şanslıdır.
26. Newman 2006, s. 99; "bu mücadelenin bir kısmı 'popüler' sınıfların vicdan ve akılları içindir".
27. *Bkz.*, Moreen 1992.
28. Calmard 2003, s. 331.

5. SAFEVİLERİN ÇÖKÜŞÜ, NADİR ŞAH, ON SEKİZİNCİ YÜZYIL FETRET DEVRİ VE KAÇAR HANEDANLIĞI'NIN İLK YILLARI

1. Bu versiyonu şuradan alınmıştır: Malcolm 1829, vol. 1, s. 399-400. Ancak birçok Farsi ve başka kaynak da aynı hikâyeyi anlatır; Mohammed Kazem Marvi, s. 18 ve Krusinski, vol. 1, s. 62-4.
2. Matthee 2005, s. 92-4, Babayan 2002, s. 485, Leiwsohn 1999, s. 132-3.
3. Hoffmann, 1986 vol. 1, s. 203-4, 290; Krusinski, vol. 1, s. 121-2; Axworhty 2006, s. 31-3.
4. Bayly 1989, s. 30; Foran 1992.
5. Krusinski, vol. 2, s. 196-8.
6. Axworthy 2006, s. 142.
7. Miklukho-Maklai 1952, s. 97.
8. Vatatzes, s. 131-3.
9. Levy/Ebrami 1999, s. 360-2; Axworthy 2006, s. 169.
10. Nadir'in dini politikalarına dair detaylı bir inceleme için *bkz.*, Tucker 2006.
11. *Bkz.*, Axworthy 2006, s. 249-50 ve yine benim yayımlanacak olan makalem "The Army of Nader Shah", *Iranian Studies.* Or-

dunun büyüklüğü birçok kaynakla desteklenmektedir ve önceki dönemlere göre değerlendirildiğinde bu kaynakların bilgileri güvenilirdir.

12. Bayly 1989, s. 23 (Osmanlı ve Moğol istatistikleri): Floor 2000, s. 2: Issawi 1971 s. 20; Floor, Dutch Trade (yayımlanacak).
13. Axworhty 2006, s. 280-1.
14. Astarabadi, vol. 2, s. 187.
15. *Cambridge History,* vol. 7, s. 63-5.
16. Floor 2000, s. 3.
17. *Age.*
18. *Age.*, s. 2-3; Issawi 1971, s.20.
19. Floor, Dutch Trade (yayımlanacak)
20. Özellikle Lambton 1977. Bu paragraf için ayrıca *bkz.*, *Cambridge History*, vol. 7, s. 506-41 (Richard Tapper), Tapper 1997, s. 1-33 ve Gellner 1991.
21. Hasan-e Fasa'i, s. 4.
22. *Age.*, s. 52-4.
23. Malcolm 1829, vol. 2, s. 125.
24. *Cambridge History,* vol. 7, s. 125.
25. *Bkz.* Algar 1977.
26. Mottahedeh 1987, s. 233; benzer bir süreç Roma İmparatorluğu'nda, senatör ve diğer saygı unvanlarıyla yaşanmıştır.
27. Momem 1985, s. 238-4; Keddie (Ghaffary) 1999, s. 94-6.
28. Örneğin, Hasan-e Fasa'i, s. 101-2.
29. *Cambridge History,* vol. 7, s. 142-3.
30. Malcolm, 1829, vol. 2, s. 217.
31. Wright 1977, s. 4-5.
32. *Cambridge History,* vol. 7, s. 331-3; Hasan-e Fasa'i, s. 111.
33. *Age.*, s. 334; Keddie 1999, s.22.
34. *Age.*, s. 335-8.
35. Keddie 2006, s. 42-3.
36. Kelly 2002, s. 190-4.
37. Keddie 1971, s. 3-4; *Cambridge History,* vol. 7, s. 174-81.
38. Keddie 1999, s. 17; *Cambridge History,* vol. 7, s. 174.

6. KAÇAR HANEDANI BUHRAN DÖNEMİ, 1905-1911 DEVRİMİ VE PEHLEVİ HANEDANI DÖNEMİ

1. Amanat 1997, s. 252.
2. Levy/Ebrami 1999, s. 427.
3. *Age.*, s. 430.
4. Sahim 2005, s. 293-310.
5. Sanasarian 2000, s. 45-6.
6. Hasan-e Fasa'i, s. 256-60.
7. Amanat 1997, s. 44, 66.
8. Bu meseleleri ortaya koyan bir Kaşkai kabilesi incelemesi için *bkz.* Beck 1978.
9. Keddie 1999, s. 26-8; Amanat 1997, s. 113-17.
10. *Cambridge History*, vol. 7, s. 182-3.
11. Amanat 1997, s. 428-9; *Cambridge History*, vol. 7, s. 180.
12. *Cambrige History*, vol. 7, s. 180.
13. *Age.*, s. 401-4 (Greaves).
14. Alıntı; Abrahamian *1979*, s. 400.
15. Keddie, 2005, s. 24 (Önceki paragrafın son kısmı da Keddie'nin metinlerine dayanmaktadır).
16. Levy 1999, s. 397.
17. *Cambridge History*, vol. 7, s. 199-200.
18. Abrahamian 1979, s. 404.
19. *Age.*, s. 408-9.
20. Levy/Ebrami 1999, s. 490-1.
21. Mottahedeh 1987, s. 212-2; Martin 1989, s. 193-5.
22. *Age.*, s. 223; Moin 1999, s. 22.
23. Levy 1999, s. 498-507.
24. *Cambridge History*, vol 7. s. 206-7; Arjomand 1988, s. 46.
25. Schuster 1912, s. 219.
26. Ansari 2003, s. 22.
27. http://www.gwpda.org/Dunsterville/Dunsterville_1918.html.
28. Karşıt bir bakış açısı için *bkz.*, Katouzian 2003, s. 16-18.
29. Ansari 2003, s. 21-2.
30. Katouzian 2000, s. 165; Arjomand 1988, s. 60; Keddie 1999, s. 74.

31. Wright 1977, s. 181; Katouzian 2000, s. 233; ayrıca Keddie 1999, s. 79; Zirinsky 1992, *birçok yerde.*
32. Arjomand 1988, s. 62-3.

7. PEHLEVİLER VE 1979 DEVRİMİ

1. Sackville-West 1991, s. 100-1; Keddie 1999, s. 79.
2. Cronin 2003, s. 44 ve *birçok yer.*
3. Issawi 1971, s. 376.
4. Abrahamian 1982, s. 143.
5. Issawi 1971, s. 375-9.
6. Matthee 2003, s. 140 ve *birçok yer.*
7. Talattof 2000, s. 53-62.
8. Yarshater 1988, s. 336-80.
9. Abrahamian 1982, s. 143; Katouzian 2003, s. 29-30.
10. Ansari 2003, s. 56-9.
11. *Age.*, s. 68.
12. Katouzian 2003, s. 26-32.
13. Abrahamian 1982, s. 163 ve 158-61; Ansari 2003, s. 64.
14. *Age.*, s. 164.
15. Katouzian 2003, s. 32-3.
16. Levy/Ebrami 1999, s. 544-6.
17. http://users.sedona.net/~sepa/sardarij.html;http://www.wiesenthal.com/site/apps/s/content.asp?c=fwLYKnN8Lz-H&b=253162&ct=285846.
18. Ansari 2003, s. 110.
19. Ansari 2003, s. 78-85.
20. Katouzian 2002, s. 13-14; Katouzian, mihver devletler İran'ı işgal etseydi bu tutumun kolayca tam tersi bir yöne kayabileceğini ifade eder.
21. Mottahedeh 1987, s. 98-105; Abrahamian 1982, s. 125-6.
22. *Age.*, s. 164.
23. Moin 1999, s. 105.
24. Keddie 2006, s. 130; Dariush Bayandor'un darbeye dair yaptığı araştırmalar, bu darbede gizli servislerin düşünüldüğünden daha az rolü olduğunu, din adamlarının ve pazar esnafının ise rollerinin daha fazla olduğunu tartışır.

25. Mottahedeh 1987, s. 287-323; Morrison 1981, s. 201-2 (Kadkani); Simin Danişver'ın ifadeleri için *bkz.* Talattof 2000, s. 160.
26. Ansari 2003, s. 133.
27. Abrahamian 1982, s. 420.
28. Issawi 1971 s. 375-382.
29. Alıntı; Ansari 2000, s. 38-9.
30. Keddie 2006, s. 145; Graham 1978, s. 69.
31. Moin 1999, s. 107-8.
32. *Age.*, s. 123.
33. *Age.*, s. 1-8.
34. Böylesi bir eğitimin en iyi örneği Mottahedeh'in muhteşem *Mantle of the Prophet*'tir.
35. Moin 1999, s. 42-4.
36. *Age.*, s.64.
37. Keddie 2006, s. 147.
38. *Age.*, s. 152.
39. Abrahamian 1982, s. 535-6.
40. Keddie 2006, s. 158.
41. Abrahamian 1982, s. 430-1.
42. Bill 1988, s. 379-82.
43. Farah Azari 1983 (s. 130-2 ve *birçok yer*) bir bölümünde devrimin cinsel yönüne dikkatleri çeker. Motthedeh (1987, s. 273) de benzer bir vurguda bulunur.
44. Mottahedeh 1987, s. 270-2.
45. Alıntı, Abrahamian 1982, s. 419.
46. Ansari 2003, s. 173.
47. Bill 1988, s. 183-4.
48. Mottahedeh 1987, s. 328.
49. Bu dönemde Şiraz'da yaşayan Yahudilerin hayatlarının canlı bir tasviri için *bkz.*, Loeb 1977.
50. Abrahamian 1982, s. 500-4.
51. Moin 1999, s. 152-6.
52. Momen 1985, s. 256-0.
53. Rahnema 2005, s. 236.
54. *Age.*, s. 208-45; Abrahamian 1982, s. 464-73.

55. Moin 1999, s. 186.
56. Bu, 2007 baharında gerçekleşen Gulf 2000 internet forumuna yapılan katkılara, özellikle de Radyo Farda raporu için bu meseleyi inceleyen Ali Sajjadi'nin yaptığı katkılara dayanır.
57. Abrahamian 1982, s. 510-13.
58. *Age.*, s. 519.

8. DEVRİMDEN SONRA İRAN: İSLAMİ DİRİLİŞ, SAVAŞ VE ÇATIŞMA

1. Veya, alternatif olarak *"Hîç ehsasî nedarem* – Hiçbir şey hissetmiyorum."
2. *Bkz.* Bölüm 3.
3. Gulüv bağlamında I. Şah İsmail'i kısmen dışında tutabiliriz (*bkz.*, Bölüm 4).
4. Bu alıntı için, konu hakkındaki fikirleri ve kitabı *Khomeini*'de dile getirdiği düşünceleri için Baqer Moin'e minnettarım.
5. Abrahamian 1982, s. 526-9.
6. Moin 1999, s. 207-8.
7. Roy 1994, s. 173, Humeyni'nin kuklası Muntezeri haris, en önemli Ayetullah'ların (Büyük Ayetullahlar) 1981'de *vilayet-i fakih*'i desteklediklerini iddia eder.
8. Moin 1999, s. 214.
9. Momen 1985, s. 294.
10. Ansari 2003, s. 233.
11. Bill 1988, s. 1-2.
12. Moin 1999, s. 282-3; Rundle 2004, s. 146-50.
13. Alıntı; Moin 1999, s. 275-6.
14. Momen 1985, s. 298-9.
15. Ansari 2003, s. 244-5.
16. Soruş'un bu konudaki fikirlerine dair daha fazla bilgi için *bkz.*, Ansari 2000, s. 75.
17. *Bkz.*, Katouzian 2002, s. 5-6 ve Mottahedeh 1987, s. 383-4.
18. *Bkz.*, röportaj; *Mideast Mirror*, 20 Ocak 2000, s. 15.
19. Moin 1999, s. 279.
20. Menashri 2001, s. 35-8.

21. *Bkz.*, Enteshami 1995, *birçok yer* ve Ansari 2000, s. 52-3.
22. Keddie 2006, s. 264.
23. *Age.*, s. 264-6.
24. Ayrıca *bkz.*, Mir-Hosseini 1992.
25. 2003 verileri – Keddie 2006, s. 286.
26. Afsaneh Najmabadi 1998 ve 2005 İran tarihinde cinsiyet konusuyla ilgili kışkırtıcı bir analiz yapar.
27. Kian-Thiebaut 2005, *birçok yer.*
28. En açık şekilde, Kian-Thiebaut'un ifadelerini de destekleyen Mansour Moaddle'in yürüttüğü çalışmalarda ortaya çıkar; örneğin, araştırmaya katılan İranlıların %49'u evlilikte ailenin onayından ziyade aşkın önemli olduğuna inanmaktadır (tam tersini düşünenler %41). Irak'ta ise %71 için ailenin onayı, %26 için ise aşk önemlidir. Suudi Arabistan'da ise %50 aile onayı, %48 ise aşkın önemine inanır. Araştırmalar için: http://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_values_survey.htınl.
29. Bu görüşmenin detaylı tartışması için *bkz.*, Ansari 2000, s. 133-7.
30. Sanasarian 2000, s. 47, 47n; s. 48, 48n. Diğer verilere göre 1948'de Yahudi nüfusu 140-150.000 arasındadır.
31. Şirin Ebadi de 3 Haziran 2006'da Hay-on-Wye edebiyat festivalinde yaptığı konuşmada buna yakın bir şey söylemiştir: Bir devrim yeter.
32. 2000 yazında özgür basının çöküşü üzerine yapılan tartışmalar için *bkz.*, Ansari 2000, s. 211-17.

9. HATEMİ'DEN AHMEDİNEJAD'A İRAN ÇIKMAZI

1. Örneğin Mansour Moaddel'in araştırmasına katılan İranlıların %27'si haftada bir ya da daha fazla dini ibadetlerini yerine getirirken bu oran Irak'ta %33, Mısır'da %42, Ürdün'de %44'tür (ABD'de %45). İranlıların %55'i Batı'nın kültürel işgalini ciddi bir sorun olarak değerlendirirken bu oran Mısır'da %64, Irak'ta %68, Suudi Arabistan'da %70 ve Ürdün'de %85'tir. Öncelikli kimliklerinin Müslümanlık mı, yoksa milliyetçilik mi olduğu sorulan İranlıların %61'i Müslüman, %34'ü milliyetçi cevabını

vermiştir. Bu oran Irak'ta %63 Müslüman, %23 milliyetçi, Ürdün'de %72 / % 15, Suddi Arabistan'da %75 / %17 ve Mısır'da %79 / %10'dur. Ve İran'ın %60'ı erkeklerin kadınlardan daha iyi siyasi lider olacağını düşünürken bu oran Suudi Arabistan'da %72, Mısır'da %84, Ürdün'de %86, Irak'ta %87'dir (ve ABD'de %22). Ancak diğer bulgular (belki de bunu daha fazla deneyimledikleri için) İranlıların bölgedeki diğer milletlere nazaran en iyi yönetim şekli olarak demokrasiyi kabul ettiklerini gösterir. Araştırma için: http://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_values_survey.html.

2. İran'ın Taliban'a karşı verdiği desteğin detayları için *bkz.*, James Dobbins'in (koalisyonun kurulduğu Bonn'da ABD delagasyonu sözcüsü) raporu, *Washington Post*, 22 Temmuz 2007.
3. Mideastwire.com'dan çevrilmiş bir kopyası.
4. Meir Javedanfar tarafından Gulf 2000'e sunulmuş bir Baztab.com kamuoyu yoklaması.
5. Katouzian 2007, ayrıca *bkz.*, Moaddel 2004.
6. Bunlar ve en azından bazı genç İranlıların genel tutumlarına dair mükemmel kesitler için *bkz.* Alavi 2005; ayrıca Varzi 2006.
7. Bu tarihsel gerçeklerden biri, kendi eğitim sistemleriyle tarihleri ellerinden alınmış modern Britanyalıların hatırlamayı unuttuklarıdır.
8. 170 ABD'li, 17 Britanyalı. Veriler BBC'den (http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6351257.stm) ve *Daily Telegraph*'tan (http://www.telegraph.co.uk/news/?xml=/news/2006/06/25/wirq225.xml&sSheet=/news/2006/06/25/ixnews.html) alınmıştır.
9. 15 Temmuz 2007'de *Los Angeles Times* adlarını vermediği önemli ABD'li komutanların yorumlarına yer verir. Buna göre tüm parmaklar İran ve Suriye'yi gösteriyor olsa da Irak'taki yabancı intihar bombacılarının ve isyancılarının büyük bir kısmı (%45) Suudi Arabistanlıdır (%15'i Suriye ve Lübnan, %10'u Kuzey Afrika; İran için herhangi bir veri yoktur, çünkü büyük ihtimalle bu listenin son sıralarında yer alır). İntihar saldırıları Irak'ta sivillerin ve askerlerin en çok hayatını kaybettiği saldırılardır

ve büyük oranda (hepsi değilse) Sünni isyancılar tarafından gerçekleştirilir. Aynı kaynağa göre Irak'taki Suudi savaşçıların %50'si oraya intihar bombacısı olarak gelmiştir ve makale şöyle dile getirir: *"Bu durum, ABD ordusunu, en önemli yabancı savaşçılarının, ana kaynağının müttefikleri olduğu tuhaf bir durumla karşı karşıya bırakır. Bu müttefik ya vatandaşlarının Irak'taki kanlı saldırılarını durduramıyordur ya da ABD güçlerine, Iraklı sivillere ve Bağdat'taki Şii hükümetine karşı gerçekleşen aşırılıkçıların saldırılarında rol oynamaktadır."*

10. Nisan 2007'de İran Anayasa Mahkemesi, 2002 yılında Kirman'ın güneydoğusunda ahlaksız olduklarını düşündükleri insanları öldürmekle suçlanan bir grup Basici'ye verilen idam kararını geri alır. Kurbanlar arasında, evlendikten sonra yaşayacakları evi görmeye giden nişanlı bir çift vardır. Anayasa Mahkemesi bu grubun (Ayetullah Mesbah Yazdi'nin fetvalarına dayanarak) uyarı verdikten sonra ahlaksız olarak gördükleri kişileri öldürme haklarını tanır. Kerman'da böylesi 18 cinayetin işlendiği, Meşhed ve Tahran'da da benzer cinayetlerin yaşandığı düşünülmektedir. Araştırma için: (http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6557679.stm).
11. Bu formül Humeyni ve diğerleri tarafından da kullanılmıştır ve İran rejiminin vekilleri tarafından "haritadan silinmek" olarak yorumlanmıştır. Tartışmaların bir kısmı Ahmedinejad'ın bunun kastının gerçek olmadığı üzerinedir. Slogan, askeri törenlerde ortaya çıktığında anlamı oldukça açıktır. Kısmen Ahmedinejad'ın söylemlerine atıfta bulunur. Ancak bu söylem, genelde fazla önemsenmediği için bu kitapta İran'daki Yahudilerin tarihine vurgu yapma gereği duydum.
12. Gilbert 1999, s. 639.

Kaynakça

Abrahamian, Ervand, 'The Causes of the Constitutional Revolution in Iran', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 10, no. 3 (Ağu. 1979) içinde ss. 381-414.

—, 'The Crowd in Iranian Politics 1905-1953', *Past and Present*, no. 41 (Ara. 1968) içinde, ss. 184-210.

—, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton 1982.

—, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, Berkeley 1993.

—, *Tortured Confessions: Prisons and Public Recantations in Modern Iran*, Berkeley 1999.

Alavi, Nasrin, *We are Iran*, Londra 2005.

Algar, Hamid, 'Shi'ism and Iran in the Eighteenth Century', *Studies in 18th Century Islamic History*, içinde ed. Thomas Naff and Roger Owen, Carbondale and Edwardsville 1977.

Al-Tabari (ed. ve çev. C. E. Bosworth), *The History of Al-Tabari*, vol. 5, New York 1999.

Amanat, Abbas *Pivot of the Universe*, Londra 1997.

Aminrazavi, Mehdi, *The Wine of Wisdom*, Oxford 2005.

Ansari, Ali, 'Persia in the Western Imagination', *Anglo-Iranian Relations since 1800*, içinde ed. V. Martin, Abingdon 2005.

—, *Confronting Iran*, Londra 2006.

—, *Modern Iran Since 1921*, Londra 2003.

—, *Iran, Islam and Democracy: The Politics of Managing Change*, Londra 2000.

Arberry, A. J. (ed and trans.), *The Rubaiyat of Omar Khayyam*, Londra 1949.

——, *Hafiz: Fifty Poems*, Cambridge 1947.

—, *Classical Persian Literature*, Londra 1958 (reprinted 2004).

Arjomand, Said Amir, *The Turban for the Crown,* Oxford 1988.
Astarabadi, Mirza Mohammad Mahdi, *Jahangusha-ye Naderi,* Fransızcaya *Histoire de Nader Chah* başlığıyla Sir William Jones tarafından çevrilmiştir, Londra 1770; orijinal Farsça metin ed. Abdullah Anvar, Tehran 1377 (1998).
Atabaki, Touraj, *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers,* Londra 2006.
—, *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Iran After the Second World War,* Londra 1993.
Avery, Peter, *The Collected Lyrics of Hafiz of Shiraz,* Londra 2007.
Avery, Peter and Heath-Stubbs, John, *The Ruba'iyat of Omar Khayyam,* Londra 1981.
Axworthy, Michael, *The Sword of Persia,* Londra 2006.
—, *Oriente Moderno* 2/2006 ss. 331-343 içinde 'Basile Vatatzes and his History of Nader Shah'.
—, 'The Army of Nader Shah' in *Iranian Studies,* December 2007.
—, Anoush Ehteshami ve Mahjoob Zweiri (eds), *Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad* içinde 'Diplomatic Relations Between Iran and the UK in the Early Reform Period, 1997-2000'
Azari, Farah, 'Sexuality and Women's Oppression in Iran', *Women of Iran: The Conflict with Fundamentalist Islam* içinde, ss. 90-156, Londra 1983.
Babayan, Kathryn, *Mystics, Monarchs and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran,* Harvard 2002.
Bakhhash, Shaul, *The Reign of the Ayatollahs,* Londra 1985.
Bausani, Alessandro, *Religion in Iran,* New York 2000.
—, *The Persians,* Londra 1975.
Bayat, Mangol, *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of 1905-1909,* Oxford 1991.
—, *Mysticism and Dissent: Socioreligious Thought in Qajar Iran,* Syracuse 1982.
Beck, Lois 'Women among Qashqai Nomadic Pastoralists in Iran', Keddie, N. (ed.) *Women in the Muslim World,* Cambridge, Mass, 1978, içinde, ss. 351-73.
Berquist, Jon L., *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach,* Minneapolis 1995.

Bill, James A., *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*, Londra ve New Haven 1988.

— and John Alden Williams, *Roman Catholics and Shi'i Muslims: Prayer, Passion and Politics*, N. Carolina 2002.

Bly, Robert (with Leonard Lewisohn), *The Winged Energy of Delight*, Londra 2004.

Bouhdiba, Abdelwahab, *Sexuality in Islam*, Londra 1985.

Boyce, Mary, *A History of Zoroastrianism*, Leiden 1975.

—, *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*, Londra 1979.

—, *Zoroastrianism: A Shadowy but Powerful Presence in the Judaeo-Christian World*, Londra 1987.

Boyle, John Andrew (ed. and trans.), *The History of the World-Conqueror (Juvayni)*, Manchester 1958.

Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Winona Lake, 2002.

Brosius, Maria, *Women in Ancient Persia*, Oxford 1998.

Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, Cambridge 1969.

Bruinessen, Martin van, 'A Kurdish Warlord on the Turkish-Persian Frontier in the Early Twentieth Century: Ismail Aqa Simko', Touraj Atabaki (ed.), *Iran and the First World War: Battleground of the Great Powers*, içinde (ss. 69-93), Londra 2006.

Buchta, Wilfried, *Who Rules Iran?* Washington 2000.

Calmard, J., 'Popular Literature Under the Safavids', A. J. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East; Studies on Iran in the Safavid Period*, içinde (ss. 315-39), Leiden 2003.

The Cambridge History of Iran (7 vols), Cambridge 1961-1991.

Chittick, William C. and Peter Lamborn Wilson (ed. and trans.), *Fakhruddin 'Iraqi: Divine Flashes*, Londra 1982.

Christensen, A., *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1944.

Clinton, Jerome W., 'A Comparison of Nizami's *Layli and Majnun* and Shakespeare's *Romeo and Juliet*', K. Talattof and J. Clinton (eds), *The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love and Rhetoric*, içinde, New York 2000.

—, *The Tragedy of Sohrab and Rostam*, Washington (Rev. Edn.) 1996.

Cole, Juan R. I., *Sacred Space and Holy War: The Politics, Culture and History of Shi'ite Islam*, Londra 2002.

Colledge, Malcolm A. R., *The Parthians*, Londra 1967.

Corbin, Henry, *En Islam Iranien: Aspects Spirituels et Philosophiques*, 4 vols, Paris 1971.

—, (çev. Nancy Pearson), *Spiritual Body and Celestial Earth*, Princeton 1977.

Crone, Patricia, 'Zoroastrian Communism' in *Comparative Studies in Society and History*, vol. 36, no. 3 (July 1994) ss. 447-62.

Cronin, Stephanie, 'Britain, the Iranian Military and the Rise of Reza Khan', *Anglo-Iranian Relations since 1800*, içinde, V. Martin (ed.), Abingdon 2005.

—, 'Paradoxes of Military Modernisation', in S. Cronin (ed.), *The Making of Modern Iran*, Londra 2003.

Curtis, J. E. ve Nigel Tallis (ed.), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, Londra 2005.

Curtis, Vesta Sarkhosh ve Sarah Stewart (ed.), *Birth of the Persian Empire* (*The Idea of Iran*, vol. 1), Londra 2005.

—, *The Age of the Parthians* (*The Idea of Iran*, vol. 2), Londra 2007.

Curzon, Lord G. N., *Persia and the Persian Question*, Londra 1966.

Darbandi, Afkham and Dick Davis (ed. and trans.), *Farid ud-Din Attar; The Conference of the Birds*, Londra 1984.

Daryaee, Touraj, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* (forthcoming).

—, *Sahrestaniha-i Iranshahr*, Costa Mesa 2002.

Ehteshami, Anoush, *After Khomeini: The Iranian Second Republic*, Londra 1994.

Encyclopedia Iranica (basılı ve çevrimiçi).

Fasa'i, Hasan-e, *Farsnama-ye Naseri*, translated by Heribert Busse as the *History of Persia Under Qajar Rule*, New York 1972.

Fischer, Michael M. J., *Mute Dreams, Blind Owls and Dispersed Knowledge: Persian Poesis in the Transnational Circuitry*, Durham and Londra 2004.

Floor, Willem, *The History of Theater in Iran*, Washington DC 2005.

—, *Love and Marriage in Iran: A Social History of Sexual Relations in Iran*, Washington DC 2007 (forthcoming).

—, *The Afghan Invasion of Safavid Persia 1721-29*, Paris 1998.

—, *The Economy of Safavid Persia*, Wiesbaden 2000.
—, *Safavid Government Institutions*, Costa Mesa 2001.
—, *Dastur al-Moluk: A Safavid State Manual*, Mazda 2006.
—, *Industrialization in Iran, 1900-1941*, Durham 1984.
—, *Labour Unions, Law and Conditions in Iran (1900-1941)*, Durham 1985.
Foltz, Richard C., *Spirituality in the Land of the Noble*, Oxford 2004.
Foran, J., 'The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving Beyond the Standard Views' in *The International Journal of Middle East Studies*, no. 24 (1992), pp. 281-304.
Frye, Richard N., *Persia*, Londra 1968.
—,*The Heritage of Persia*, Londra 1962.
—, *The Golden Age of Persia*, Londra 1975.
Garthwaite, Gene, *The Persians*, Oxford 2005.
—, *Khans and Shahs: A Documentary of the Bakhtiyari in Iran*, Cambridge 1983.
Gellner, E., 'Tribalism and the State in the Middle East', Kostiner, J., and Khoury, P.S., (ed.), *Tribes and State Formation in the Middle East*, içinde (ss. 109-26), Londra 1991.
Gelpke, R., *Nizami: The Story of Layla and Majnun*, Colchester 1966.
Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power*, Londra 1998.
Gilbert, Martin, *Israel: A History*, Londra 1999.
Graham, Robert, *Iran: The Illusion of Power*, Londra 1978.
Harney, Desmond, *The Priest and the King: An Eyewitness Account of the Iranian Revolution*, Londra 1997.
Heaney, Seamus and Hughes, Ted (eds), *The School Bag*, Londra 1997.
Herrmann, Georgina, *The Iranian Revival*, Oxford 1977.
Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam*, Chicago 1974.
Hoffmann, Birgitt (çev. ve ed.), *Persische Geschichte 1694-1835 erlebt, erinnert und erfunden—das Rustam at-Tawarikh in deutscher Bearbeitung*, Bamberg 1986.
Issawi, Charles, *The Economic History of Iran*, Chicago 1971.
Ja'farian, Rasul, *Din va Siyasat dar Dawrah-ye Safavi*, Qom 1991.

—, 'The Immigrant manuscripts: A Study of the Migration of Shi'i Works from Arab Regions to Iran in the Early Safavid Era', in A. J. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East; Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden 2003, ss. 351-370.

Katouzian, Homa, *Iranian History and Politics: The Dialectic of State And Society*, Londra 2007.

—, *State and Society in Iran*, Londra 2000.

—, 'Riza Shah's Legitimacy and Social Base', S. Cronin (ed.), *The Making of Modern Iran*, içinde, Londra 2003.

—, *Sadeq Hedayat: The Life and Legend of an Iranian Writer*, Londra 2002.

Keddie, Nikki R., *Women in the Middle East: Past and Present*, Princeton 2006.

—, 'The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 2, no. 1 (Jan 1971), içinde ss. 3-20.

—, *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan 1796-1925*, Costa Mesa 1999.

—, 'Sayyid Jamal Al-Din 'Al-Afghani', Ali Rahnema (ed.), *Pioneers of Islamic Revival*, Londra/Beirut/Kuala Lumpur 2005, içinde.

—, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale 2006.

Kelly, Laurence, *Diplomacy and Murder in Tehran*, Londra 2002.

Kennedy, Hugh, *The Court of the Caliphs*, Londra 2005.

Ibn Khaldun, (trans Franz Rosenthal) *The Muqaddimah*, Londra 1967.

Khanbaghi, Aptin, *The Fire, the Star and the Cross*, Londra 2006.

Khanlari, P. Natil (ed.), *Divan-e Hafez*, Tehran 1980.

Kian-Thiebaut, Azadeh, 'From Motherhood to Equal Rights Advocates: The Weakening of the Patriarchal Order', *Iranian Studies*, vol. 38, no .1, March 2005, içinde ss. 45-66.

Krusinski, Fr. Judasz Tadeusz, *The History of the late Revolutions of Persia*, Londra 1740.

Lambton, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Londra 1991.

—, *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Londra 1980.

—, 'The Tribal Resurgence and the Decline of the Bureaucracy in the Eighteenth Century', *Studies in 18th Century Islamic History*, Thomas Naff and Roger Owen (ed.), içinde Carbondale and Edwardsville, 1977.

Levy, Habib (ed. H. Ebrami), *Comprehensive History of the Jews of Iran*, Costa Mesa 1999.

Lewisohn, Leonard (ed.), *The Heritage of Sufism*, Oxford 1999 (especially his overview at the beginning of vol. 2—'Iranian Islam and Persianate Sufi sm', pp. 11-43).

—, 'Attar, Farid Al-Din', in Lindsey Jones (ed.), *The Encyclopedia of Religion* (2nd edn), New York 2005.

—, and C. Shackle (eds), *Attar and the Persian Sufi Tradition: The Art of Spiritual Flight*, Londra 2006.

Limbert, John W., *Iran: At War With History*, Boulder 1987.

Lockhart, Laurence, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958.

—, *Nadir Shah*, Londra 1938.

Loeb, Laurence D., *Outcaste: Jewish Life in Southern Iran*, New York 1977.

Luckenbill, Daniel D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Londra 1989.

Luft, Paul, *Iran Unter Schah Abbas II (1642-1666)*, (PhD Thesis) Göttingen 1968.

Makdisi, George, *The Rise of Humanism*, Edinburgh 1990.

Malcolm, Sir John, *History of Persia*, Londra 1829.

Manz, Beatrice, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1989.

Martin, Vanessa, *Islam and Modernism*, Londra 1989.

Mohammad Kazem Marvi Yazdi *Alam Ara-ye Naderi*, Mohammad Amin Riyahi (ed.), Tehran (3. edisyon) 1374/1995.

Matthee, Rudi, *The politics of Trade in Safavid Iran*, Cambridge 1999.

—, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History 1500-1900*, Princeton 2005.

—, 'Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran', *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, içinde.

Charles Melville, (pp. 389-416), Londra 1996.

—, 'Education in the Reza Shah Period', S. Cronin (ed.) *The Making of Modern Iran*, içinde, Londra 2003.

Melville, Charles (ed.), *Safavid Persia: the history and politics of an Islamic society*, Cambridge 1993.

Menashri, David, *Post-Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power*, Londra 2001.

Miklukho-Maklai, N. D., 'Zapiski S Avramova ob Irane kak istoricheskii Istochnik', *Uchenye Zapiski Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta*, içinde.

Seriia vostokovedcheskikh nauk, Part 3 (128), Leningrad 1952, ss. 88-103.

Minorsky, V. (ed. and trans.), *Tadhkirat al-Muluk: A manual of Safavid Administration*, Londra 1943.

Mir-Hosseini, Ziba, 'Women, Marriage and the Law in Iran', Haleh Afshar (ed.), *Women in the Middle East*, Basingstoke 1992 içinde, ss. 59-84.

Moaddel, Mansour, *Islamic Modernism, Nationalism and Fundamentalism: Episode and Discourse*, Chicago 2004.

—, *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics*, New York 2007 (fi ndings of surveys also available at http://www.psc.isr.umich.edu/research/tmp/moaddel_values_survey.html).

Moin, Baqer, *Khomeini: Life of the Ayatollah*, Londra 1999.

Mojaddedi, Jawid (ed. and trans.), *Jalal al-Din Rumi/The Masnavi*, Oxford 2004.

Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam*, Yale 1985.

Moreen, V., 'Risala-yi Sawa'iq al-Yahud [The Treatise Lightning Bolts Against the Jews], Muhammad Baqir b. Muhammad Taqi al-Majlisi (d. 1699)', in *Die Welt des Islams*, 32 (1992).

Morgan, David, *The Mongols*, Oxford 1990.

—, *Medieval Persia 1040-1797*, Londra 1988.

Morton, A. H., 'The chub-i tariq and Qizilbash ritual in Safavid Persia', in J.

Calmard (ed.), *Études Safavides*, Paris and Tehran 1993.

Morrison, George (ed.), *History of Persian Literature from the Beginnings of the Islamic Period to the Present Day*, Leiden 1981.

Mottahedeh, Roy, *The Mantle of the Prophet*, Harmondsworth 1987.

Najmabadi, Afsaneh, *Women with Mustaches and Men without Beards*, California 2005.

—, *The Story of the Daughters of Quchan: Gender and National Memory in Iranian History*, Syracuse 1998.

Nakosteen, Mehdi, *History of the Islamic Origins of Western Education AD 800-1350*, Boulder 1964.

Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, Londra 2006.

—, 'Baqir al-Majlisi and Islamicate Medicine: Safavid medical Theory and Practice Re-examined', *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, ed. Andrew J. Newman, içinde (ss. 371-96), Leiden/Boston 2003.

—, 'The Myth of the Clerical Migration to Safavid Iran' in *Die Welt des Islams*, 33 (1993), pp. 66-112.

Olmstead, A. T., *History of the Persian Empire*, Chicago 1948.

Parsons, Anthony, *The Pride and the Fall: Iran 1974-1979*, Londra 1984.

Paul, Jürgen, 'L'invasion Mongole comme revelateur de la société Iranienne', in Denise Aigle (ed.) *L'Iran face à la domination Mongole*, Tahran 1997.

Perry, J. R., *Karim Khan Zand*, Chicago, 1979.

—, *Karim Khan Zand*, Oxford 2006.

Pritchard, James B., *Ancient Near Eastern Texts*, (3. edisyon), Princeton 1969.

Rabinyan, Dorit, *Persian Brides*, Edinburgh 1998.

Rees, B. R., *Pelagius: Life and Letters*, Woodbridge 1998.

Runciman, S., *A History of the Crusades*, Harmondsworth 1991.

Rizvi, Sajjad H., *Mulla Sadra Shirazi: His Life and Works and the Sources for Safavid Philosophy*, Oxford 2007.

Rundle, Chris, *From Colwyn Bay to Kabul: An Unexpected Journey*, Stanhope 2004.

Saberi, Reza, *A Thousand Years of Persian Rubaiyat*, Bethesda 2000.

Sackville-West, Vita, *Passenger to Teheran* Londra, 1991 (1st edn 1926).

Sahim, Haideh, 'Jews of Iran in the Qajar Period: Persecution and Perseverence', *Religion and Society in Qajar Iran*, Robert Gleave (ed.), içinde, Londra 2005.

Saidi, Ahmad (ed. and trans.), *Ruba'iyat of Omar Khayyam*, Berkeley 1992.

Sanasarian, Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge 2000.
Savory, Roger, *Iran Under the Safavids*, Cambridge 1980.
Schimmel, Annemarie, *Mystical Dimensions of Islam*, Carolina 1975.
Schuster, Morgan, *The Strangling of Persia*, Londra 1912.
Sefatgol, Mansur, 'Safavid Administration of Avqaf: Structure, Changes and Functions, 1077-1135/1666-1722', A. Newman (ed.), *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, içinde, Leiden 2003.
—, 'The Question of Awqaf Under the Afsharids' in *Studia Iranica: Cahiers* vol. 21 / *Materiaux pour l'Histoire Economique du Monde Iranien*, Rika Gyselen and Maria Szuppe (eds), Paris 1999.
Sha'bani, Reza, *Tarikh-e Ijtima'i-ye Iran dar 'asr-e Afshariyeh*, Tehran 1986.
Shah, Idries, *The Sufi s*, Londra 1964.
Spuler, Bertold, *The Age of the Caliphs*, Princeton 1999 (1st edn 1969).
Stillman, Norman A., *The Jews of Arab Lands*, Philadelphia 1979.
Subrahmanyam, S., 'Un Grand Derangement: Dreaming an Indo-Persian
Empire in South Asia 1740-1800', *Journal of Early Modern History*, vol. IV, içinde, Leiden 2000.
Tabataba'i, Muhammad Husayn, *Shi'ite Islam*, New York 1979.
Talattof, Kamran, *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse 2000.
Tapper, Richard, *Frontier Nomads of Iran*, Cambridge 1997.
— ed., *The New Iranian Cinema: Politics, Representation and Identity*, Londra 2002.
Tucker, Ernest S., *Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran*, Florida 2006.
Varzi, R., *Warring Souls: Youth, Media and Martyrdom in Post-Revolution Iran*, Durham, Kuzey Carolina 2006.
Vatatzes, Basile (N. Iorga) (ed.), *Persica: Histoire de Chah-Nadir*; Bucharest 1939.
Vaziri, Mostafa, *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York 1993.
Wiesehöfer, Josef, *Ancient Persia*, Londra 2006.
Wickens, G. M. (çev.), *The Bustan of Sa'di*, Leiden 1974.

Woods, John E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire: A Study in 15th-9th Century Turko-Iranian Politics*, Minneapolis 1976.

Wright, Denis, *The English Among the Persians*, Londra 1977.

Yamauchi, Edwin M., *Persia and the Bible*, Grand Rapids 1990.

Yarshater, Ehsan (ed.), *Persian Literature*, New York 1988.

—, 'The Persian Presence in the Islamic World', in *The Persian Presence in the Islamic World*, Hovannasian and Sabagh (eds), Cambridge 1998.

Zirinsky, Michael P., 'Imperial Power and Dictatorship: Britain and the Rise of Reza Shah, 1921-1926', *International Journal of Middle East Studies* 24, 4 (Kas. 1992), içinde ss. 639-663.

Dizin

A

Abbasi 97, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 138, 153, 155, 156, 164, 165, 169, 170, 200, 217, 363

Abbas Mirza 185, 221, 225, 227, 228, 230, 231, 233

adalethane 253

Adhvenak 25

Afganistan 10, 12, 20, 54, 72, 166, 209, 235, 244, 247, 248, 339, 350, 355, 356, 361

Afşarlar 173, 192, 203, 211, 213, 363

Ahmedinejad, Mahmud 281, 349, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359

Ahmed Şah 273

Ahmed Şah Durrani 209

Ahura Mazda 22, 23, 24, 25, 36, 37, 38, 65, 68

Akhamenidler 15, 20, 21, 27, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 63, 67, 74, 85, 86, 312

Akhunlar 83

Ameşa Spenta 22

Anahita 22, 67, 81

Andragoras 54

Anşan 17, 27, 29

Antakya 53, 61, 72, 73, 92, 94, 97, 123

Aramice 41, 57

Aras (Nehri) 20, 73, 206, 225, 227, 229, 232, 321

Arberry 126, 148

Arcadius 84

Aristoteles 34, 115

Arsaklar 54, 55, 57, 63, 66, 67, 68, 74, 75, 81, 92, 95

Artabanus (Ardavan) 66, 67, 68

Aslandüz 227, 232

Asur, Asurlular 17, 19, 20, 26, 28, 29, 41, 46

Aşura 218, 219, 220, 301, 302, 317, 320, 332

Atatürk 273, 276, 281, 282, 283

Atina, Atinalılar 32, 42, 44, 45, 48, 50, 90

Attar, Feridüddin 131, 132, 134, 152, 364

Augustinus, St. 78, 80

Azarethes 92

Azerbeycan, Azeriler 10, 19, 20, 61, 95, 116, 152, 166, 169, 210,

221, 227, 231, 234, 240, 255, 257, 266, 269, 272, 290, 292, 331, 363

B

Baas Partisi 331
Babil 25, 26, 28, 29, 30, 32, 35, 44, 45, 46, 49, 50, 53, 55, 69
Babol 234
Babürler 179, 180
Bagoas 45
Bahailer 236, 238, 251, 258, 313, 346
Bahaullah 237
Bahtiyari 209, 210, 260, 262, 267, 272
Baktriya 20, 44, 49, 54, 55, 56, 83
Baradey, Dr. Muhammed El 358
Behistun 34, 35, 36, 37, 38, 41, 119
Belh 73, 97, 106, 117, 121, 123, 140, 156, 206
Belisarius 92
Bermeki 110
Bessus 49
Beyaz Devrim 299, 301, 316, 336
Bizans, Bizanslılar 53, 91, 92, 93, 94, 95, 103, 105, 108, 109, 111, 122, 163, 167
Bolşevikler 265, 267, 270, 271, 339
Buhara 97, 117, 123, 135, 195, 206
Bunyan, John 24
Buşehr 226, 232, 241, 321
Büveyhi, Büveyhiler 117, 121, 166

C

Celal Âl-i Ahmed 297, 298
Cengeli, Cengeliler 265, 266, 267, 270, 272
Cengiz Han 134, 136, 154
Cizvitler 164
Cündişapur 74
Cüneyd 129, 167

D

Darülfünun 240, 245
Delhi 128, 135, 139, 154, 177, 195, 198, 199, 200, 206, 209, 216
Devrim Muhafızları 326, 328

E

Ebadi, Şirin 354, 362
Ebu Abbas 110
Ebu Müslim 109, 110, 165, 170
Ecnadin Savaşı 105
Edessa 71, 73, 94
Eftalitler 86, 87, 91
Ehrimen 22, 23, 24, 25, 52, 65, 68
Elam 17, 28, 32, 38, 55
Elburz (Dağları) 17, 19, 138, 165, 213, 321
Emeviler 107, 108, 109, 110, 111, 112, 160, 163, 164, 170
Eminüddevle 250
Eminüssultan 250
Ermeni 93, 94, 172, 173, 183, 197, 229, 235, 245, 255, 345

Ermenistan 58, 60, 62, 63, 65, 70, 81, 82, 83, 85, 86, 94, 95, 101, 231
Euripides 60
Evin Hapishanesi 325, 329
Ezra 26, 29, 45

F

Fao Yarımadası 332
Fatımiler 165, 166
Firdevsi 60, 86, 88, 89, 100, 101, 118, 119, 120, 140, 153, 180, 313
Firuz 86
Firuzabad 67, 72, 73, 111
Fransa 43, 199, 224, 226, 259, 264, 279, 281, 284, 312, 359

G

Gatalar 21
Gazneliler 117, 119, 120, 121, 122, 123, 139, 156
Gence 225
Gilan 173, 196, 260, 265, 266, 267, 270, 272
Gülistan 145, 146, 147, 227, 229
Gülistan Antlaşması 228
Gürcistan 69, 167, 209, 215, 225, 226, 227

H

Hacı Firuz Tepe 16
Hafız 148, 149, 150, 151, 290
Haldun, İbn-i 105, 115, 154, 155, 156, 171
Halkın Fedaileri 311
Halkın Mücahitleri Örgütü 311, 330
Hamaney, Ali 338, 339, 349
Hamas 353, 357
Hamedan 19, 26, 27, 32, 34, 44, 56, 73, 75, 97, 142, 191, 205, 206, 232, 234, 266, 321
Hamse Konfederasyonu 267
Harezm 134, 208
Harezmşahlar 134
Hariciler 108, 110, 162
Haşşaşiler 138
Hazar Denizi 32, 73, 97, 106, 114, 123, 135, 136, 191, 227, 228, 243, 265, 267, 270, 285
Hazarlar 95, 96
Heraklius 94, 95
Herodot 15, 19, 25, 31, 36, 37, 44, 46, 47, 312
Hezekiya 29
Hidayet, Sadık 280, 281, 298, 317
Hindikuş 20, 56
Hindistan 12, 13, 15, 50, 72, 74, 76, 82, 91, 139, 154, 166, 173, 177, 179, 200, 201, 202, 207, 224, 225, 226, 227, 235, 244, 247, 259, 264, 304, 318, 359, 363
Hizbullah 326, 328, 329, 330, 332, 338, 353, 357
Hıristiyanlık 25, 64, 75, 76, 78, 82, 83, 84, 102, 161, 170, 242
Horasan 106, 109, 110, 111, 113, 116, 128, 129, 134, 136, 137,

138, 139, 153, 155, 167, 192, 208, 209, 210, 216, 240, 280, 316, 363
Hürremşehr 321, 332
Humeyni, Ayetullah Ruhullah 143, 302, 303, 304, 305, 306, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339

I-İ

Irak 10, 49, 101, 105, 142, 169, 170, 175, 179, 195, 202, 204, 218, 237, 248, 268, 269, 284, 286, 303, 313, 326, 331, 332, 333, 334, 337, 339, 340, 341, 350, 353, 355, 356, 357, 361
İlhanlılar 135, 139, 152, 153, 167
İndus 28, 32, 97, 123, 135, 199, 200, 206
İpek Yolu 56, 74, 113, 155
İran-Kontra 333, 337
İran zemin 16, 108, 169, 177
İsa 20, 76, 79, 84, 102, 145, 161, 163, 165, 170
İsfahan 67, 73, 97, 123, 135, 154, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 183, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 206, 210, 213, 214, 221, 232, 251, 259, 260, 266, 267, 303, 304, 309, 310, 321
İskender (Büyük) 34, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 65, 170, 209
İskenderiye 49, 66, 97, 123, 284
İsrail 26, 299, 302, 313, 333, 344, 345, 346, 350, 353, 357, 358, 359
İssos Savaşı 47, 48
İstanbul 24, 123, 177, 195, 200, 243, 249

J-K

Japonya 286
Kâbe 104
Kabil 97, 123, 135, 198, 200, 206, 209
Kaçarlar 11, 173, 212, 214, 215, 231, 268, 276
Kafkasya 66, 92, 95, 215, 222, 223, 225, 227, 228, 230, 284
Kahire 135, 144
Kambyses 29, 34, 37, 39, 42
Kandahar 179, 187, 189, 191, 195, 196, 198, 200, 206, 209, 235
Kara Cuma (8 Eylül 1978) 319
Kardakes 46
Karmatiler 166
Kaşkailer 266, 277
Katharlar 79
Kerbela 97, 109, 123, 160, 161, 163, 218, 219, 221, 269, 302, 317, 332, 333, 353
Kızılbaş 157, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 180, 192
Kirman 123, 190, 206, 210, 215, 232, 266, 321
Kirmanşah 34, 191, 206, 232, 260, 266, 321
Ktesiphon 56, 63, 65, 66, 67, 83, 91, 92, 94, 95, 105, 110

Kürdistan 19, 49, 116, 326, 331
Kürtler 10, 167, 173, 203, 209, 290, 326, 332
Kudüs 29, 30, 32, 45, 73, 94, 97, 102, 123
Kufe 97, 159, 160, 163, 219
Kum 73, 97, 105, 123, 166, 169, 175, 176, 206, 232, 253, 302, 304, 305, 316, 318, 320, 321, 335, 337, 353
Kumran tomarları 26
Kuran 101, 103, 104, 107, 111, 112, 115, 121, 127, 133, 143, 148, 150, 162, 239, 318, 335
Kurretü'l-Ayn 237, 238
Kyros 15, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 84, 94, 312, 313, 336

L-M

Lezgiler 201, 202, 228
Lucullus 58
Lut (Çölü) 17, 206, 232, 321
Machiavelli 122, 189
Mani, Maniheizm 75, 76, 77, 78, 80, 81
Marcus Antonius 60, 61, 62
Marduk 29, 30, 44
Maveraünnehir 83, 109, 111, 113, 134, 136, 137, 154
Mazdaizm 22, 75, 76, 82, 116
Mazenderan 17, 114, 182, 210, 213, 237, 275
Medler 12, 19, 20, 21, 25, 38, 46, 47, 312
Mekke 95, 97, 101, 102, 104, 108, 121, 123, 127, 132, 133, 135, 140, 159, 162, 189, 324
Melkum Han 244, 245
Memun 113, 114, 115
Merv 73, 97, 105, 109, 123, 135, 136, 137, 206, 232
Meşhed 123, 169, 175, 192, 205, 206, 210, 232, 234, 259, 265, 283, 317, 319, 320, 321
Mezopotamya 16, 17, 26, 40, 53, 56, 58, 60, 62, 65, 66, 67, 69, 70, 74, 75, 83, 87, 94, 96, 105, 113, 121, 166, 169, 363
Mısır 29, 34, 41, 42, 44, 45, 49, 51, 54, 80, 94, 162, 165, 224, 247, 248, 268, 284, 357
Mitra, Mitraizm 22, 63, 64, 65
Moğollar 35, 99, 118, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 146, 148, 152, 153, 154, 156, 157, 165, 166, 167, 177, 180, 188, 198, 199, 200, 202, 220, 363
Muaviye 108, 163
Muhafız Konseyi 328
Musa 20, 26, 165
Musevi 30, 188
Musevi, Museviler 81, 170, 178, 179, 183, 184, 192, 197
Musul 20, 28, 49, 97, 123, 200, 204, 205, 206
Mutezile 115

N

Nadir Şah 35, 185, 196, 198, 203, 206, 208, 209, 210, 213, 215,

216, 217, 220, 223, 225, 228, 231, 235, 274, 277, 286, 340
Nakş-ı Rüstem 68, 71, 81
Napolyon 203, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 230
Nasirüddin Tusi 138
Nasıreddin Şah 233, 236, 240, 243, 244, 246, 303
Nâsır-ı Hüsrev 121
Nasturiler 84
Nebukadnezar 26
Necef 218, 221, 258, 259, 273, 303, 304, 315, 332, 353
Nehemya 45
Neron 62
Nevruz 23, 221, 282, 346
Nevvab Safevi 291
Nietzsche 27, 80
Ninova 20, 32, 95
Nişabur 72, 73, 97, 123, 131, 134, 137, 232, 304, 321
Nizâmî-yi Gencevî 130, 131
Nizamülmülk 122, 137

O-Ö

Ordibehişt 22
Ormuzd 68
Orodes 58, 60, 61
Osmanlı 154, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 191, 192, 195, 196, 197, 200, 202, 204, 205, 210, 211, 218, 220, 221, 243, 254, 266, 267, 268, 363
Ömer Hayyam 122, 124, 125, 126, 127, 137, 151, 185, 281
Özbekler 169, 171, 173
Özgürlük Hareketi 314, 320, 325, 329, 331

P

Pakistan 12, 127, 166, 334, 359
Palmira 80
Paris Barışı 241
Parni 54
Partlar 12, 19, 35, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 70, 72, 73, 100
Pasargad 11, 32, 33, 37, 312
Pehlevi 74, 233, 273, 275, 276, 288, 291, 296, 298, 316, 325, 326, 341
Pelagius 78, 80
Peloponez 45
Pencap 50, 62
Persepolis 11, 32, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 49, 50, 68, 214, 275, 312, 313
Phokas 94
Phraates 56
Platea 44
Platon 25, 43, 90, 141, 143
Plotinus 76
Pompey 51, 58
Purandoht 96

R

Ramazan 103, 319
Rey 73, 107, 123, 136
Rıza Han 261, 265, 268, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 288, 292

Rıza Pehlevi 273, 278, 286, 354
Roma 40, 51, 53, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 74, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 91, 97, 108, 132, 170, 182
Rûdeki 118, 119
Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn-i 139, 140, 141, 151, 152, 297
Rusya 10, 15, 204, 211, 215, 220, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 241, 242, 244, 246, 247, 250, 253, 259, 260, 262, 264, 267, 268, 278, 283, 284, 287, 292, 359
Rüstem 60, 68, 100, 120

S-Ş

Sabzavar 153
Saddam Hüseyin 330, 331
Sadi 147
Safevi 11, 157, 159, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 200, 201, 209, 210, 216, 220, 230, 281, 317
Salman Rüşdi 334, 338
Samaniler 97, 117, 118, 119, 153
Samarra 110, 304, 332
Sanherib 28, 29, 30, 31
Saoşyant 24, 165
Sartre 281, 298, 317
Sasani 11, 21, 26, 35, 46, 53, 58, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 91, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 117, 118, 120, 121, 130, 139, 153, 156, 169, 173
SAVAK 300, 302, 303, 306, 308, 311, 316, 317, 319, 325, 329
Selevkos, Selevkoslar 26, 35, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 73
Semerkant 154, 177, 202
Shakespeare 121
Simko 326
Sinbad 116
Sisianov 225
Sistan 55, 60, 154, 205
Siyavuş 100
Soğd, Soğdiana 12, 19, 54, 107
Spartaküs 58
Sparta, Spartalılar 32, 44, 45, 48
Stalin 278, 287, 352
Sûfi, Sûfizm 116, 118, 121, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 152, 153, 166, 167, 168, 169, 171, 175, 176, 178, 180, 183, 184, 186, 187, 221, 235, 236
Suriye 40, 48, 53, 58, 60, 61, 66, 69, 70, 80, 83, 92, 94, 101, 105, 268, 284, 326
Suudi Arabistan 355
Sühreverdi 128, 176, 335
Sümer, Sümerler 16, 17, 29, 30
Sünni 105, 109, 115, 129, 146, 154, 161, 164, 165, 166, 167,

169, 170, 177, 178, 183, 184, 187, 189, 191, 197, 217, 218, 220, 228, 247, 248, 342, 353, 355
Şahrvaraz 94, 95, 96
Şam 73, 94, 97, 105, 108, 110, 123, 135, 144
Şattülarap 321, 331
Şems-i Tebrizi 141
Şeriati, Ali 316, 317
Şiraz 11, 73, 123, 146, 148, 176, 205, 206, 212, 214, 232, 234, 260, 321, 344, 345
Şirin 93, 100, 130, 179, 232
Şirvan 187, 190, 227, 231
Şuster 71

T

Taberistan 106, 114, 121, 129
Tahiriler 97, 117, 118
Taliban 350, 356
Talmud 26
Tepe Sialk 17
Tevrat 26
Theodosius 84
Timur 135, 148, 152, 153, 154, 156, 157, 166, 202
Trakya 42, 45, 48
Truva 258
Tudeh Partisi 285, 290
Tus 73, 99, 129, 137, 185
Türk(i), Türkiye 48, 83, 91, 92, 95, 99, 109, 118, 119, 120, 122, 123, 129, 132, 134, 139, 154, 157, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 177, 179, 180, 191, 196, 200, 202, 268, 273, 275, 276, 278, 281, 282, 283, 303, 326
Türkmen 10, 213, 215, 272
Türkmençay Antlaşması 234, 282

U-Ü

Urfa 94
Ürdün 355

V-Y

Vahhabiler 129, 221
Yahudi 22, 25, 26, 27, 30, 45, 57, 63, 77, 84, 86, 88, 94, 101, 102, 103, 106, 112, 138, 152, 234, 235, 243, 249, 251, 255, 256, 258, 260, 285, 287, 288, 313, 344, 345, 346, 357, 358
Yermük Savaşı 105
Yeşaya 29
Yezid 160, 163, 170, 302, 318
Yunanistan 44, 45, 47, 48, 50, 51, 82, 284
Yuşic, Nima 281

Z

Zerdüşt 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 33, 51, 52, 63, 77, 81, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 106, 107, 116, 127, 170, 179, 183, 192, 258, 285, 345
Zerdüştlük 22, 23, 25, 26, 27, 31, 33, 57, 63, 82, 84, 86, 99
Zeus 22
Zurvan, Zurvanism 24, 75

İran... Saldırgan bir güç mü, yoksa bir kurban mı? Yayılmacı mı, yoksa savunma durumunda olan bir ülke mi? Şiiliği ılımlı mı, yoksa şiddet dolu ve devrimci mi? Bu sorulara farklı cevaplar verilebilir ancak ortada bir gerçek var: İran dünyanın en eski medeniyetlerinden biridir ve başından bu yana düşünsel açıdan dünyanın en gelişmiş, en karmaşık medeniyetleri arasında yer almıştır.

Michael Axworthy, Zerdüşt Peygamber zamanından kudretli Pers imparatorluklarına, klasik şairlerden çağdaş İran edebiyatının ve kültürünün temsilcilerine, Şah Pehlevi döneminden 1979 İslam Devrimi'ne, tartışma yaratan siyasi figürlerden günümüz politikalarına kadar tarihsel öneme sahip unsurları ele alarak İran'ın canlı tarihinin izini sürüyor, ortak temel üzerinde hüküm sürmüş hanedanları ve günümüz İran'ının şaşırtıcı etnik çeşitliliğini ilgi çeken taraflarıyla, okuyucuyu tarihler ve isimler karmaşasına sokmadan ele alıyor.

Bir şekilde dünya gündemini meşgul edebilen İran'ın tarihine, yapısına ve amaçlarına yönelik sorulara net bir şekilde yanıt veren *İran: Aklın İmparatorluğu*, bu çetin ve mistik ülkeyi anlamak için iyi bir rehber.

"İran tarihi üzerine şu ana kadar yazılmış en iyi tek ciltlik kitap."
—*New Statesman*

"Bir romandan bile daha sürükleyici... *İran: Aklın İmparatorluğu*'nun gözünden günümüz İran'ı ve karşılaştığı zorlukları okumak, binlerce belgesele ve makaleye eşdeğer."
—Robert IRWIN, *Prospect*

THG
2054803
FLP
2016
THG 4803 FLP

internet satış:
saykitap.com
27,50 TL
ISBN 978-605-02-0543-5
9 786050 205435
SAY YAYINLARI